

Ф. Т. ГРАЧЕВА

**МАРИЙ
ФРАЗЕОЛОГИЙ
МУТЕР**

1989

Научный редактор
З. В. УЧАЕВ

Грачева Ф. Т.

- 118 Марий фразеологий мутер: Тунемше-влаклан
пособий.— Йошкар-Ола: Марий книга издательст-
во, 1989.— 328 с.

Мутерышке литературный йылмыште чўчыдын вашлиялтше тў-
жем утла олык марий ден курык марий фразеологизмым пуртымо.
Мутер пушын вариантыштым ончыкта, значенийыштым умылтара,
синоним, антоним семен кучылталтыштым почын пуа, калык мут
дене кылдалтыштым рашемда. Марий фразеологизмлан руш йыл-
мыште келыше кўэмалтше ойсавыртыш але мут сочетаний дене
илдара. Фразеологизм-влакым сылнымутан литература гыч надме
пример-влак дене пелгыдемдыме.

Мутер кугурак класслаште тунемше ден туныктышо-влаклан
ыштыме Тудо тыгак марий йылмым йбратыше чыла еҥлан поль-
ышым пуш кертеш.

4300010000—45

79—89

81.2 Мар

М 129—89

© Ф. Т. Грачева, 1989

ФРАЗЕОЛОГИЗМ НЕРГЕН УМЫЛЫМАШ. МУТЕРЫН ЧОНАЛТМЫЖЕ

Мо тугай фразеологизм? Фразеологизм — тиде кок але утларак мутан, вончештарыме значениян кўэмалтше мут сочетаний але предложений. Тудо ойышто пентгыде мут радам дене кучылталтеш да шукуж годым ешартыш шижманым ылыжта, сбрастарыме тўсан лиеш. Мутлан, *кїртибї нурса, лїдшї мераи*, *кок тїраи кїзї, шолалай мурым мураи*. Тыште чапга енгым *кїртибї нурса* да лїдшї енгым *лїдшї мераи* манме, когыныштынат вончештарыме значенийынт ешартыш шижманым раш палдара. *Кок тїраи кїзї* манмыже коклазе енгым шытала, тыгай енгын кок могырланат сайыш коян тўчымї, но йїрдымї койынан улмыжым почын пуа. *Шолалай мурым мураи* фразеологизм дене *шортаи* мутым вашталтыме. Кушкын шуно ўдырым але рвезым *капеш шушо, вуеш шушо* мапына. Фразеологизм айдемым, тудын койыш-шоктышыжым, пшышыште, тўняште мо лийым сбралын каласа, луным вес, онгай могыр гыч ончалаш тарата. Садлан тыгай ойым ешартыш сынан тагастарыме савыртыш мапыт. Фразеологизмын, мут самынак, шке значенийже уло. Но тудо мутын деч кумда, ешартыш шижманын, аклыме оян, сўретлыме сынан. Тиде чылажат предложенийыште рашемеш, ойыртемынак шуко значенияпже шке куатным моло ой пелеп гына тўрыс почын кертеш. Мутлан, *коваштыже ургымо огыл* савыртыш *рвезе айдеме кушкеш* манмым ончыкта, тудак волбык кушмо нерген кутырымї годымат кучылталтеш, тагастарена: *Япушет вашке пашалан шуэш, рвезе ен кушкеш, коваштыже ургымо огыл* (С. Чавайн). *Презыже изи гынат, адак ушкалаш шочын. Умыржї лийже, эркын кушкеш, коваштыже ургымо огыл* (Я. Элексейн).

Жап эртыме самын шагал огыл фразеологизм сбрастарыне чияжым йомдара, мутлан: *кидым пышташ, шкем кидыш налаш, ик ен гай, вуйым шияш*. Нунып

ешартыш түсүнтүп баштаган, уке, маанай диеш. Южыштыш тонтемше мутат аралалт кодош: *акрет годым, намызе годым, йыныже темын*. Күэмалтше ойсавыртыште шомак-влак шукож годым ике түн значенийыштым йомдарат, йөрнени вес умылымашым ончыктат. Теве *им не ймбач кычалаш* фразеологизмште мут-влак вучыдымын у умылымашым палыт—*айда-лийже кычалаш* манмо диеш.

Фразеологизм тыглай мут сочетаний але предложений деч ике ешартыш вийже дене — шижтарен, туштен каласыме дене, сылнын йонгалтмыж дене ойыртемалтеш. Вет тудо калык кутырымо йылмыште ала-мышяр шүдö ий дене ягылга, сорастаралтеш. Сылне ойым калык ике ушыштыжо переген ашна, ең деч еглан, турым гыч тукумлан пöлек самын кода. Тыге фразеологизм шуко тукумлан икгай түсан, икгай значениян диеш, тыште мут радам ок вашталт але пеш эркын уэмен, садланак тудым вес самынже күэмалтше сораи ой мангына.

Йөршыш күэмалт шушо ойсавыртыш көргыштö (тудым идиома маныт) шомаклам верышт дене вашталтеш шындаш, весе дене алмашташ але коклашкынт вес мутым ешараи ок лий. Таңастарыза: *кийыше тоям нöлташ, шыкшым пышташ* фразеологизм-влак олмен *кийыше пырлям нöлташ, камвочшо тоям нöлташ* але *тўтырам пышташ, шыкшым волташ* мангына гыч, фразеологизм-влак паланат, нуным умылаш огеш лий.

Фразеологизм ден тыглай шомак, мут сочетаний синоним самын лишыл лийын кертыт: *ушеш возаш—шарналташ; изин-кугун кояш—тургыжланаш; умшаи вёйдым подылаш—шыр лияш, кутырымым чарнаш; пылышым шогалташ—тўткын колышташ*.

Күэмалтше ой кузе шочеш? Тидлан түрлö йөн, амал уло. Икмышяржым гына ончалына. Йылме виянме корнышто южо тыглай мут сочетаний але предложений чўчкыдын ешартыш, вончештарыме значений дене кучылташан тўгалеш, илен-толын йылмыште посна шомак самын неггыдемалтеш, күэмалтеш. Пале, посна енын ойыштыжо гына вавлиялтше мут сочетаний але фразеологизм огыл. Тудо калыккан пале лийнаи да кутырымаште чўчкыдын вавлиялтнаш. Тыге келге шоныманан, сораиын йонгалтше мут кылдын йылмыште кумдан шарла, тудын ешартыш значенийже виянгеш, ончычсо умылымаш деч йөрнени торла. Кажне тыглай мут со-

четаний фразеологизмын савырнен ок керт. Тидан сылне, вопчештарыме значениян-влак веле келшен толыт. Теве йол *ймбак шогалаш* мут сочетанийым да фразеологизмым ончалына.—*Чопой денат мутланен ончена*,—*машеи Пётыр*, *шке, воштылын*, *йол ймбакыже шогалеш* (М. Шкетан). *Вара (Кори кугызан) эргыже-влак йол ймбак шогальыч* (О. Шабдар). *Йывон утыр туешкыш*. *Чйчыкыдынак вакишыште кияш тйнгале*, *лум кайышаш годым иже йол ймбак шогале* (А. Юзыкайн). Икымше предложенийыште палемдыме мут сочетаний шкенжын тўч значенийже дене кучылталтын, вескок предложенийыште тудо кўзмалтше ойсавыртыш лийып, иктыштыже кушкын шумым, весыштыже черле егып тўрланамыжым ончыкта. Пытартып жапыште тудын у жаплап келшыше вес значенийже-влак шочыныт: *озаплык ворагеш*, *тйзлана* манме шоныманым ончыктат. *Колхозна пенгыдемьн*, *йол ймбак шогалеш* (В. Иванов).

Йылмыште ятыр у фразеологизм тыгак кумдан налыме вес фразеологизм лезгышен шочен: *вес аням* (*йырагым*) *куралаш*—*вес олыкым солаш*; *кашташке нўлташ*—*кавашке нўлташ* (*кйзыкташ*).

Носпа мут семынак пунымат икте-весышт дене синоним, антоним, омоним семын таңастарен ончаш лиеш. (Нуным мутерыште палемдыме.) Теве синоним радау: *ава шўр тйрвў гыч кошкен огыл*—*шнчальм нулен огыл*; *артана дене (опташ) сита*—*кеч пйям пйяле—тесте дене*; *йомакым колташ*—*йылмым тйгаташ*—*асамым вйдылаш*. Тыгай синоним-влак икте-весе деч кучылталтме, стиль могырым ойыртемалтыт, мутлан, таңастарыва: *вачым туртыкташ*—*кидым шаралташ*; *вуйышко пышташ*—*ушышко налаш*; *вуеш ит нал*—*нелеш ит нал*. *Колан* значениян синоним фразеологизм-влак лыгак улыт: *вес тйняшке каяш* (*чонешташ*); *илыш гыч каяш*; *кугезе-влак (чйчй-влак) деке каяш*; *ош тйня гыч каяш*; *илаш ўрканаш*; *илыш дене чеверласаш*; *илышаш кечым шукташ*; *кўжу ймырым тыланен кодаш*; *ош тйня дене чеверласаш*; *йолым чумалташ (шуялташ)*; *ймыраш омо дене малаш*; *ймырешлан мален колташ*; *ймырым шукташ*; *ймыр лугыч лияш*; *рокыш возаш (пураш)*; *чон лектын (чонештен)*; *шнчам (ймырешлан) кумаш (петыраш)*; *коча-кова деке каяш*, т. м. Южышт икте-весышт деч чот ойыртемалтыт. Теве *коклаш пураш* да *нерым шйшкаш*. Нуно икгай огытыл: *кокымшыко торжан шокта*.

Сылнымутан литературышто лишыл значениян тыглай сөчетаний ден фразеологизм-влак чўчкыдын йыгыре вантилалтыт, иктыже весыжым рашемда. Мутлан: *Луд да йылыметым чотрак пурл, иктыланат ит ойло* (Н. Лекайн.) — *Ношкудо-влак! Мо чыланат шып лийда? Умшашкыда вўдым подыл шичда мо?* (О. Шабдар.)

Калыкын эртыме корныжо, илын-йўлаже йылмышто лодемалт коден. Ты кына эи ончычак лексикыште, фразеологийыште, калык мутышто палдырна. Кўэмалтше ойсаыртын-влак, мутат уке, кугезе коча-кованан туштен каласыме ойыштышт, йомакынте лийыныт, шу-кынт таче мартсат аралалт кодыныт. Нуно кызыт мемнан ойнам, сылнымутан литературым сўрастараш да шоныманым утларак келгын, тичмашын да онайын почын пуан почнат. Марий калык акрет годым гўжлен шогышо чодыра покшелне, эгерла воктене верланен. Сандене чодыра, чодыра паша, тўрлў пушенге лўм, мланде, вўд дене кылдалтше ятыр фразеологизмым ончыкташ лиш: *пўлнў шикым ишкылаш, чара пыстышке тупынь кўзаш, укш мучаш родо, пундыш вуеш шинчен кодаш, ний оптышеш пижаш, вўд кашка гай пўжалташ, вўдышкў пурен кайыме гай йомаш.*

Сонарзе йылме гыч лекше ятыр тыглай ой кўэмалтын: *йомшо турня, кок мерангым покташ, кыдач пижше меран, кўчдымў вараш, маскам лош, шонго рывыж.*

А мыняр онай ойлан негызым сурт вольык, кайык лўм пынтен. Мутерыште *агытан, чыве, шорык, презе, цикал, имне* шомакан ятыр фразеологизмым вантилийна.

Айдеме капын тўрлў ужашыж дене кылдалтше ой йылымынте ятыр. Мутерыште *вуй, кид, йол, йылме, парня, шичча, умша, пылыш* шомак-влак негызеш почпо фразеологизм-влак чўчкыдын вантилалтыт. Теве *кид* мут дене ынталтышыт: *кид (гыч) велеш, кид (огеш) мий, кид (кидше) модеш (веле, гына), кид чыгылтеш (лўгышта), кид-йол толеш, шўртньў кид (кидан)* да молат.

Йылымынтына коча-кован кучылтмо арвер дене тагастарыме шуко ой уло. Посна мутшо тоштемьн але йомып, а ой пла: *алдыр гай (кугу), шуар гай (кўжгў), кыне туле гай (канга), вуй комдо гай, леггеж ден комдышыжо, шовашыж ден комдышыжо, шондаш гай (чўчкыдў).*

Кўгезе коча-кованан орлыкан, пеле илышынт йылмыште кынам коден. Нужналык, тўра да поян-влакын

ныгыремдымып калыкып шуко пўжвўдыным, шинча-
вўдыным йоктарең. Тидым кызыт кўэмалтше тўрлў мут
сочетаний шарыкта: *ең кид йымалне илаш, ең шинчам*
(*шинчарожым*) *ончаш, ең ймбалне илаш (кошташ)*.

У жап йылышкe адак вaштaлтышым пуртеп. У мут-
влак пoчыт. Тачысе илыным сўретлыше шагал оғыл
фразеологизм кучылталташ тўғалын: *тошто ората зыч*
лектaш, трактор денат ойыраш ок мий, илыш йолташ,
иышыш пурташ.

Кызыт руш йылмын суапше ойыртемынак палдырна.
Тичмаш ойсавыртыш-влак калыкa семын кусаралтыт да
йылмым вияңдат: *арняште шым кугарня* (рушышто —
семь пятниц на неделе), *ең кид дене тулшолым удыраш*
(*чужими руками жар загребать*), *тул-вўд вошт лекташ*
(*пройти (сквозь) огонь и воду*).

Йылыме виянгме, вaштaлтмe кoршышто ончыкco фразеологизм кўчыкем толеш, тудын негызен сложный мут шо-
чен. Тыгай улыт кызыт: *шинчаора, йылморгаж, ужар-
вуй, омыкўна, пийнерешке, вуйшиймаш.* Туге гынат
сложный мут вес контекстыште шкенжым фразеологизм
семын ончыктен кертеп. Теве *ужарвуй* — но *вуйжо*
ужарге.

Кўэмалтше ойсавыртышын тўрлў формальный ва-
риантне уло: тиде фонетический, лексический, грамма-
тический. Мутер вариант-влакымат ончыкта, мутлап:
*кумырым (шымырым) ок шого; парням шуралташ (шу-
ралтен, чыкен) ок (огеш) кой; кидым (кид-йолым) кан-
дарап; коракым (чаңам) кўташ (шотлаш); корнеш*
(*корнылап тореш*) *шогалаш; ваче ймбак (вачймбак, ва-
чывак, вачышке) кўзен (кушкыж) шинчаш; кидыште*
(*кидеш*) *пумалышташ.*

Южо мутым, мут мучаным йомдарен, ойсавыртыш кў-
чыкемен. Туге чўчыкдынак тагастарыме ойсавыртыш-
влак кучылталтыт: *кўзў гай (сыраш); пире вўта (гай);*
хўд кашка (гай).

Фразеологизм калык мут негызен лийын кертеп
але монтенла. Тагастарена: *пўлнў пудам тумо огашке*
ит (от) пудале—пўлнў пудам пудалаш; поян ең кўртинў
*пурса гай—от пурл кўртинў пурса; кок мeрагым пок-
тет зын, иктыжымат от кучо—кок мeрагым покташ; чоя*
рывыж ний онышеш верештеш—ний онышеш вереш-
таш; вор шолыштеш-шолыштеш да, йыпше темеш—
йыпше темеш.

Сылынымутан литературым лудмо годым теbe мо раше-

менш. Писатель деп поэт-влак фразеологизмым түрлын кучылтыт. Шукышты чўчыкдышак вашталтыде пуртат, тўн значенийыштым аралаш кодат. *Шыже пыл кавам леведын... Ордыжкő парня шуралташат ок кой. Кеч-куш ончал — идрен гай пычкемыш* (Н. Лекайн). М. Шкетан во-за: *Ијд пич-пич пычкемыш, манметла, шинча шуралташат ок кой*. Литературышто южышты уэмыт, значенийыштым нарат, нагытлан келшышын у шўлышым, ешартын виийым налыт. М. Шкетанын «Патай Сопром» ойлымыштыже лудына: *Мōнгышкем але лишылак огыл, а йјдшō кылыт парням от уж*. Тыште автор *парням (шинчам) шу-ралташ ок кой* манме олмеш *парням от уж* манеш. Тидат у семын йонга. «Сōсна поминка» ойлымышым ончалына: *Чылат, маныт, шјргешет тегытым шјрен толынат*. Ынде М. Шкетан *тегыт шјргō* кўэмалтше савыртышын ончыч-со прототипышым пуа.

Фразеологизм предложенийыште могай-гынат член ли-еш. Подлежащий олмеш чўчыкдынак лўм мутан, сказу-емый олмеш глаголан кўэмалтше савыртыш-влак кучыл-талтыт. Подлежащийым, мутлан, *куван кегеж, йошкар агытан, андри обед* фразеологизм-влак алмаштат: *Куван кегежат эртен кайыш, ночко шыже толын шуо* (З. Катко-ва). *Куржын шуктыш (помещик)... Чыла кочко йошкар агытан* (В. Колумб). *Кызыт кечывал, вара кас, кас коч-кыш. Нунын коклаште андри обед* (Ф. Майоров).

МУТЕР СТАТЬЯ

Мутер статья фразеологизмын тўн ойыртемжым ончык-та, тудын возымо да кутырымо нормыжым рашемда. Ста-тияште тыгай ужаш-влакым ужына: 1) тўн фразеологизм; 2) тудын вариантше (вариант-влак), тыштак курык мар-ла фразеологизм, ик фразеологизм негызеш ышталтше вес фразеологизм; 3) ойсавыртыш пелен кучылталтше мут (мут-влак); 4) фразеологизмым предложенийышке пур-тымō йон-влак; 5) ойсавыртышын значенийже (значений-влак); 6) марий да руш ойсавыртыш кокласе икгайлык але ойыртем; 7) пример-влак; 8) синоним, антоним, ка-лык мут дене тагастарыман.

Мутер статья — фразеологизмын — тўнгалтыш формы-жо, мутлан: АВА ПЇОР ДЕНЕ (ПАЛАШ, УМЫЛАШ, т. м.); КИД(ШЕ) МОДЕШ (ВЕЛЕ, ГЫНА) кōн.

Лўм мутан да пале мутан фразеологизм-влак ик фор-ма гыч весышке вончен кертыт, нуным южо вере ик ста-

тыяшке пуртымо: ВИЧКЫЖ ШОЛО көн — ВИЧКЫЖ ШОЛАН кө; МЕРАҢ ЧОН көн — МЕРАҢ ЧОНАН кө; УРА ЧОН көн — УРА ЧОНАН кө. ШӨРТНӨӨ КИД көн — ШӨРТНӨӨ КИДАН кө. Моло ойлымаш ужапаш (глаголап, наречияп, чот мутан да т. м.) фразеологизм-влак чўчкыдын вавлиялтыне формышт дене ончыкталтыт: ЙЫЛМЫМ ТУГАТАШ; КҮЗӨ ГАЙ СЫРАШ; КИД-ЙОЛЫМ (КИДЫМ) КАНДАРАШ; ПЫТАРТЫШ ТУ-ВЫРЫМ КУДАШАШ; УМШАШКЕ ВУДЫМ ПОДЫ-ЛАШ; ЧОНЛАН (ШҮМЛАН) НЫҢГО-НЮГО ЧУЧЕШ; ОНЧЕН ЙӨРАТЕТ; ЫНДЕ ТЫЙ МАН; ТУЛ-ДУЛ КОЙМО ГОДЫМ; ЙУШТАТ-ШОКШАТ ОГЫЛ; НИ ОНЧЫК. НИ ШЕНГЕК; ШЕР ТЕММЕШКЕ; ЯРА КИД ДЕНЕ.

Фразеологизм-влакын вариантышт скобка көргыштө пуалтыт: АҚМУК (МЫҚ-МУҚ) ЛИЯШ; ВАЧЕ УМБАК (ВАЧЫВАК, ВАЧЫШКЕ) НАЛАШ; ВУЙЖО КАВАШКЕ (НЫЛЫШКЕ) ЛОГАЛЕШ; ЕНҢЫМ (КАЛЫКЫМ) ВОШТЫЛТАШ; ЙЫЛМЕ ПОЧЫЛТЕШ (РОНЧАЛТЕШ, РУДАЛТЕШ).

Фразеологизм пелен кучылталт кертше муг-влакат скобка көргыштө ончыкталтыт: АВА ШӨР (ТУРВО ГЫЧ) КОШКЕН ОГЫЛ; (ШКЕ) ШИНЧА ДЕЧ ЧОТ АРАЛАШ.

Фразеологизмын кок але шуко значенийже арабский цифр дене радамлалтеш.

Фразеологизмым предложенийышке пуртышо мут, падеж йодын-влак ончыкталтыт: ВОЛҢЫДО ВУЙ (УШ) көн; ЙУШТАТ-ШОКШАТ ОГЫЛ көлан; ВУЙЫМ ЙОМ-ДАРАШ кө верч, мо верч, кушан; ТУЛЫШ-ВУДЫШ ПУРАШ (КАЯШ) кө верч, кө почеш, мо верч; ТУНЫМ НУҢЫРТАШ кө ончылан.

Какие йылме шке кўэмалтыне ойсавыртышыж дене сөсемалтеш. Теве марла *кїч мучаште кодаш* манына, *руш-вдак* — висеть на волоске мапыт; марла *киш гай пи-жаш* — рушла (пристать) как багный лист; *кїпш (їч, шїртї) пырчат* — ни капли; *укиш мучаш (родо)* — седь-мая (десятая) вода на киселе. Сандене ойым ик йылме гыч весышке кусарыме годым кок йылмызе ойырте-мым эреак шотын палман.

Мутерыште марий фразеологизмлан келшен толшо руш ойым але тылай мут сочетанийым таңастарен ончыктымо, пуншп кокласе икгайлыкым да ойыртемным по-чын пуымо. Тидыже кок йылме лоянлыкым, сылнылы-

кым ишжакан, ойлымо да возымо годым пуным моштен кучылтатан, шочмо йылмым виянган, сорастараш, лывыртатан полша.

Марий да руш фразеологизм кокласе икгайлык да ойыртм тўрла йон дене наледдалтеш: 1. Икгай значени-ян, икгай форман-влакым ешартыш умылтарымаш деч посна пуымо: *ава шор дене палаш, умылаш* — с *моло-ком матери знать (узнать), понять, усвоить*. 2. Икгай-лык уке годым марий ойсавыртыш пелен руш фразеоло-гический синоним пуалтеш: *азаныш верешташ* — *попа-дать (попасть) впросак*. 3. Синоним уке гып, фразеоло-гизмын значенийже тыглай мут сочетаний але мут дене умылтаралтеш: **ЙОЛЫМ (ЧОТ) ПИДАШ**. Молчать: не болтать (не проболтаться) о чем-л. секретном, тща-тельно скрываеом. (Крепко) обувать (обуть) ногу (ноги). Тыгак «ср. в рус.» (сравните в русском языке) ой кучылтаттеш: **КИШ ДЕН МЕЖ СЕМЫН ПИЖАШ**. Ср. в рус.: нашла коса на камень.

Мутер статья сылнымутан литература гыч але куты-рымо йылме гыч налме пример-влак дене пенгыдемдал-теш. Нуно фразеологизмын значенийжым, тудым кучылтмо нормым, ойышко пуртымо йоным рашемдат, вес семын йонгалтмынштым, уэммыштым олчыктен кертыт.

Омоним фразеологизм-влак римский цифр дене на-леддалтыт.

Фразеологизм-влакым мутерышке алфавит семын пуртымо, тыгодым тўналтыш мутым шотыш налме: *ава шор дене палаш, умылаш; ава (аҗа-ава) йамды; ва-жык (йыр) корно дене кудалаш (каяш); гайкым пўты-ралаш; да (и) (вот) чыла; ег верч(ын) колаш; жап (время) дене тор; закон возалтын огыл; изин-кугун ву-чаш; йол йымак тоям (пондым) чыкаш; кок тўран кўзэ; ласка чоң дене; манаш веле; намызе годсо.*

Торжакан йонгалтше, ик авторын гына произведени-йыптыже ванлиялтше, тыгак диалектизм ой-влакым му-терыш пуртымо огыл.

КУЧЫКЕМДЕН ВОЗЫМО МУТ-ВЛАК

ср. в рус. — сравните в русском языке

к. м. — курык марла

и др. — и другие

и т. д. — и так далее

и т. п. — и тому подобные

л. — либо

напр. — например

онч. тг. — ончыза тыгак

т. м. — тулеч моло

танг. тг. — тангастарыза тыгак

КУЧЫЛТМО МУТЕР-ВЛАК

1. *Васильев В. М.* Марий мутер. М.: Центральное издательство народов СССР, 1926. 347с.
2. Марийско-русский словарь. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1956. 863с.
3. Русско-марийский словарь /Под ред. И. С. Галкина, Г. С. Патрушева и др. М.: Советская энциклопедия, 1968. 848с.
4. *Саваткова А. А.* Словарь горного наречия марийского языка. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 1981. 235 с.
5. *Мустаев Е. Н.* Марий синоним мутер. Йошкар-Ола: Марий книга издательство, 1986. 254 с.
6. Фразеологический словарь русского языка /Под редакцией А. И. Молоткова. М.: Советская энциклопедия, 1967. 543 с.
7. *Жуков В. П.* Школьный фразеологический словарь русского языка. М.: Просвещение, 1980. 447 с.
8. *Быстрова Е. А., Окунева А. П., Шанский Н. М.* Учебный фразеологический словарь русского языка. Л.: Просвещение, 1984. 270 с.
9. *Шанский Н. М., Зимин В. П., Филиппов А. В.* Опыт этимологического словаря русской фразеологии. М.: Русский язык, 1987. 240 с.
10. *Шанский Н. М., Быстрова Е. А., Зимин В. И.* Фразеологические обороты русского языка. М.: Русский язык, 1988. 389 с.

МАРИЙ АЛФАВИТ

Ла	Лл	Хх
Хӕ	Мм	Цц
Бб	Нн	Чч
Вв	Гг	Шш
Гг	Оо	Щщ
Дд	Ӗӧ	Ъ
Ее	Пп	Ыы
Ӗӧ	Рр	Ыы
Жж	Сс	Ь
Зз	Тт	Ээ
Ии	Уу	Юю
Йй	Ӱӱ	Яя
Кк	Фф	

А

АВА ШӨР ДЕНЕ (ПАЛАШ, УМЫЛАШ, т. м.).
 АВА ШЫШЕР ДОНО (ПАЛАШ, БЫНГЫЛАШ, т. м.)
 к. м. Рано, с раннего возраста, с детских лет (усваивать, воспринимать и т. п.). С молоком матери (знать, понять и т. п.). *Авамын шөр дене Мый палышым сыльным: Марий вел айдеме — Ушан марий йылмым.* В. Колумб. *Петю чонжо дене шижеш: ял ылыш тудын кумылжо семын, изинекак ава шөр дене мо шынген пурен гын, тудым ойырен колташ йӱсӱ.* А. Красноперов. *Шӱмыш-кем (элемын моторлыкшо) шочмем годсекак авамын тамле шӱржӱ дене витен. Йӱратем тыйым, шочмо мландем!* А. Лаврентьев.

(АВА) ШӨР ТҮРВЫНШТӨ (УМШАНШТЕ) КОШКЕН
 ОГЫЛ кӱн. (АВА) ШЫШЕР ТЫРВЫНШТЫ (ЫШ-
 МАШТЫ) КОШКЫДЕ кӱн к. м. Кто-л. совсем еще мо-
 лод, неопытен. Молоко (матери) на губах не обсохло у
 кого. *Тый, вот мо, кугыеннын ылышыжым тӱрлаш — ум-
 шаштет ават шӱр кошкен огыл.* Н. Печенкина.

Онч. тг.: вуй(жо) ужалге; шинчалым нулен огыл.

АВА (АЧА-АВА) ШУЛДЫР ЙЫМАЛНЕ (ИЛАШ.
 ШИНЧАШ). АВА (АТЯ-АВА) ШЫЛДЫР ЛЫВАЛ-
 НЫ (БЛАШ, ШЫНЗАШ) к. м. Беззаботно, под покро-
 вительством, защитой, присмотром матери (родителей)
 жить, находиться, быть на их иждивении, содержании.
 Под крылышком матери (отца-матери жить, сидеть. *Ну,
 каласе, ймыр мучко ава шулдыр йымалне илен туркаш
 лиеш мо? Ушет дене сӱретле: мый, кече кӱзымеш, шок-
 шо тӱшакыште мален киеш. Уке, тыге огеш лий.*
 В. Косоротов. *Ава шулдыр йымалне эртак илаш огеш
 лий.* В. Сапаев. *Нуннын (ачан-аван) шулдыр йымалне
 илен, Начи пилалым муын огыл.* В. Сапаев.

АВА(АЧА-АВА) ПОМЫНШЫНШТО (ИЛАШ, ШИН-
 ЧАШ). АВА (АТЯ-АВА) ПОНГЫНШЫНШТЫ (БЛАШ,

ШЫНЗАШ) к. м. *Шоналташ веле: государствына мыланна мо кўлешым чыла пуэн шога, ача-ава помышышто идыме гане илена.* А. Эрыкан.

АВЫРЕ ГЫЦ КЕАШ к. м. Доходить (дойти) до изнеможения от усталости, перенапряжения сил. Выбиться из сил. *Тайгашкы пырет гынь, мўкш анжышы гань сеткым чиаш келеш, а то авыре гыц кеет.* Н. Егоров. *Авыре гыц кемешкы ровотает.* В. Ерошкин. *Выргемым кўчал-кўчал, авыре гыц кенят.* К. Медяков.

Онч. тг.: моч гыц кеаш.

АГЫТАНЛА ТЌРШТЫЛАН. АПТАНЛА ТЫР-ГЕНШТЫЛАН к. м. Вести себя вызывающе, задиристо; лезть в ссоры без каких-л. оснований. Прыгать как петух. *Агытанла ит тўрштыл, йынаш. Вует йыр шоналте.* В. Иванов.

АЗАНЫШ ЛОГАЛАШ (ВЕРЕШТАШ). АЛТАН-ЗЫКЫШ ВЌРЕШТАШ (ПОПАЗАШ) к. м. Попадать (попасть) в неприятное, пеловкое положение. Ср. в рус.: попадать (попасть) впросак. *Эн ончыч лўдшў ег азапыш логалеш.* Ю. Артамонов. *Молан Максим Олюк нерген шонышаш? Тудлан кўрак огыл мо рвезе азапыш логале?* В. Абукаев.

Онч. тг.: туткарыш (шыгырыш) пураш (пернаш, логалаш).

АЗАПЫШ ПУРТАШ кўм. АЛТАНЗЫКЫШ ПЫР-ТАШ кўм к. м. *Тудо* (Веселов) *у туныктышым азапыш пурташ ожнысекак йўрата.* В. Косоротов.

(АЙДЕМЕ) ЙЌЛ ТОШКАЛЫН ОГЫЛ куншко, куншто. (ЭДЕМ) ЯЛ ТАШКАЛДЕ кышкы, кышты к. м. Где никто не бывал, не жил. О глухих, необжитых местах. Нога человека не ступала куда, где. *Партизан-влак яплык коштмо йолгорно дене ошкылыт, тышке, очыны, айдеме йол ик ганат тошкалын огыл.* А. Красноперов.

АЙДЕМЕ (ЕГ) СЕМЫН. ЭДЕМ СЕМЫНЬ (СТА-ТЯН) к. м. Как подобает, хорошо, толково. По-людски.— *Айдеме семын илаш жап толын шуын!— йўшандарен ойла Максим Кондратьевич.* А. Красноперов. *Таче механи-затор-влакым совхоз айдеме семын пукшен кертеш. Пер-вый аййже, кыкымшо блюдо, кумшо.* М. Рыбаков. *Ег се-мын тешке дене илен ончынеже, ман...* Ю. Галютин.

АЙДЕМЫН (АЙДЕМЕ ПЮТЫШ) ЛЕКТАШ. ЭДЕМЫН (ЭДЕМ ПЮТЫШ) ЛЌКТАШ (СЌРНАШ) к. м. Добиваться хорошего положения в жизни, в об-

ществе. Выходить (выйти) в люди. Нуно (туныктышо-
влак) ынде канаш улмо годым иже айдеме шотыш лек-
тыч. Жалованьымат ынде нунылан моло дене тӱр тӱла. В. Сави. Ме у тӱням ыштена варажым. Айдеме шотыш
лектына. О. Шабдар.

Онч. тг.: корнышко лекташ.

АЙДЕМЫШ ЛУКТАШ кӱм. ЭДЕМЫШ ЛЫК-
ТАШ (САРТАШ) кӱм к. м. Принимать деятельное
участие в судьбе кого-л., помогать ему достичь прочного
положения в жизни. Выводить (вывести) в люди кого.
Эчан изай, тый мыйым айдемыш лукташ корным ончык-
тенат. Н. Лекайн. Ульяна, мый тыйым айдемыш лукты-
нам, ойлем гынат, вуеш ит пал. В. Бояринова. «Эргым,
тунемашак тырше, шолычым, шӱжаретым чамане, ит
кудакте, айдемыш лукташ тырше»,— Микал вате эргыж-
лан ойла. В. Любимов.

Онч. тг.: корнышко лукташ.

АКМУК (МЫК-МУК) ЛИЯШ (КОЯШ). ТЫК-
МЫК ЛИЯШ (КАЯШ) к. м. Прийти в замешательство
от неожиданности. Пӱтыр нимом пелешташ ӧрӧ, акмук
лийың шинче. Г. Ефруш. Таче рвезе-влак уроклан тыр-
шенак ямдылалтыныт, иктат доска ончылно акмук ко-
йын ыш шогылт,— тидыже Емельяновын кумылжым чот
нӧлтале. К. Васин. Ондри Япык лишкырак мийыш да
кенета акмук лийын шогале. Мо тыгае? Мо? З. Каткова.
Анфиса Городиловым ужо, лӱдмыж дене акмук лие.
А. Красноперов.

Онч. тг.: ни ончык, ни шенгек; ни тыш, ни туш.

АКРЕТ ГОДСЕК. АКРАМ (ЫМЫРЕТ, УМЫРЕТ)
ГОДШЕН к. м. Давно; с давних времен; издавна. С не-
запамятных времен. Ср. в рус.: с времен царя гороха.
Испокон века (всков). Акрет годсекак мландым да илы-
шым уло чон дене йӧратыше, аралыше (Онис) кугыза
дене (Каритон) вашлие. Ю. Галютин.

АКРЕТ ГОДСО. АКРАМ (ЫМЫРЕТ, УМЫРЕТ)
ГОДШЫ к. м. Древний, старинный. Ср. в рус.: времен
царя гороха. Тендан акрет годсо койышда мыйын чо-
нышкем пижың озыл. М. Шкетан. Акрет годсо шога-
вуй дене (Ведат) куралеш, пу тырма дене тырмала. О. Ша-
бдар. Ик чевер кечын нуно (унала толшо венгр таг-ша-
мыч) Пагулын унаже лийыныт, марий ялым ончен са-
вырненыт, марий чесым тамленыт, акрет годсо кугезе
кочаштыл энгерыштышт йӱштылыныт. Ю. Артамонов.

Акрам годшы тумет шалга Палтус сиржы вёлны Шачмы веллап орол ганьы. Лаштыра, кого, сёлны. Н. Егоров.

Онч. тг.: памызе (амызе) годсо.

АКРЕТ ГОДЫМ. АКРАМ (БЫМЫРЕТ, УМЫРЕТ) ГОДЫМ к. м. Очень давно, в древности. Ср. в рус.: при царе горохе. *Южо йомак акрет годымак шочын.*

(АЛА) НИЙ, АЛА ШУШТӨ. Ничего собой не представляющий. Ни то ни се. Ср. в рус.: бабушка (еще) надвое сказала; вилами по воде писано. *Тыйын Аркашет—ала ний, ала шүштө, але нимат пале огыл! К. Коршунов.*

АЛАЛ КУМЫЛ ДЕНЕ (АЛАЛ КУМЫЛЫН). Искренне, откровенно, чистосердечно, с радостью. От всей души. *Мут—Чавайнлан. Теве тудо—лопка виян вачыж дене оргажлам шенгын толшо, кугыжан кид йымалне мерчен ыдыше шемермарийын шўмыштыжө ончылан йшан тулым чўктен шогышо, пиалан ылышнам ала кумыл дене моктыш, мемнан дене пырля куанен ылыше Чавайн! А. Эрыкан. Педучилищым тунем пытарыше шергакан йолташ-влак! Тендам ала кумылын, шокшын-шокшын саламлем. П. Емельянов.*

АЛДЫР (ГАЙ) ВУЙ көн; АЛДЫР (ГАЙ) ВУЯН кё. АЛДЫР (ГАНЬ) ВУЙ кўн; АЛДЫР (ГАНЬ) ВУЯН кў к. м. Большеголовый; глухой, бестолковый. Голова с большой ковш (для разливания домашнего пива). *Пеш кергат! Тыйжым кузе манаш гын? Умла вара гай вичкыж улат... алдыр гае вуегие! М. Шкетан.*

АЛТАНЗЫКЫШ ВӘРЕШТАШ к. м. Онч.: **АЗАШЫШ ЛЮГАЛАШ (ВЕРЕШТАШ).**

АМЫЗЕ ГОДСО. Онч.: **НАМЫЗЕ (АМЫЗЕ) ГОДСО.**

АНДРИ ОБЕД. Полдник. Отдых между обедом и ужином.— *Андри обед шотлан капалтыза, а мый машинем пизи ончен налам... Андри обед жап веле, а кечаш нормым вончыктарен улына!— машина ймбачын йдыр вола. Д. Орай. Андри обедат шуын! А. Волков.*

АНЖАШАТ ШЫШЫЛ к. м. Приятно видеть, радостно глядеть на кого или что. Глаз радуется что-л., глаза радуются. Любо-дорого смотреть. *Махань яжо ыржам куштен шагалтенда, анжашат шйшыл. Н. Ильяков. Мйнилыкшы годым исправлыкым анжашат шйшыл. Н. Игнатьев.*

Онч. тг.: ончен йоратет.

АНЖЕН КАЕН к. м. Заметно, ясно, сразу видно. Лежит на поверхности. *Теве лйктеш шим кыткы, Анжен*

каеш — ниш хытыр... Носовикым выр сяралеш, Лапам
допкен сйгыралеш... Пет Першут.

Онч. тг.: ик гапа ончалмаштак.

АНГЫРА ВУЙ. АНГЫРА ВУЯН кӧ. ОРОДЫ ВУЙ;
ОРОДЫ ВУЯН кӱ к. м. Глушый, бестолковый. Дурья го-
лова. *Мер гыч шкемым шке, Орадешем, пӱчкын нальым*
ешге: Ангыра вуй ыш керт ыглен. С. Чавайн. (Марпа.)
Эй, ангыра вуй, молан почешет тольым. С. Николаев. Тый,
ангыра вуй, лудын моштет?.. Поч амбаретым! Ф. Майоров.

АНГЫРА ВУЙ ДЕНЕ. Тый ангыра вует дене шоналте.
С. Николаев.

Онч. тг.: арва вуй; ораде вуй; яра вуй; вуйжо (вуйдо-
рыкшо) тӱрыс огыл; вуйжо (вуйдорыкшо) катык; ву-
йышто ок (огеш) сите; шун вуй (уш).

АНГЫРА ОГЫЛ. ОРОДЫ АГЫЛ к. м. Не глуп. Догад-
лив, сметлив.— *Йӧра, те чоя улыда гын, мылт атыражак*
омыл,—шоктыш карме, омса воктек миен, туртын шинче.
Н. Лекайн.— *Пекпай ангыра огыл улмаш,— ача еша-*
рмыш.— Шке верчше огыл, незер-влак верч тыршен. Сп-
дор Николаев.

Онч. тг.: ораде огыл; окмак огыл; ний дене тодмо-
огыл; нӧнчык дене тушкымо (ыштымо) огыл.

АРАМ КИНДЫМ КОЧКАШ. ТАКЕШ КИНДЫМ
КАЧКАШ к. м. Жить без дела, напрасно, не принося
пользы. Даром есть хлеб.

АРАМ ЛОГАР. ПУСТА ЛОГЕР к. м. Дармоед. Лиш-
ний, ненужный. О ком-л. *Энгырен шинчеда, арам логар-*
влак! М. Шкетан. Алексей арам логар кушкеш... Пашам
ок ыште, ок тунем. А. Асаев.

Онч. тг.: уто логар; яра логар.

АРАМ ЛОГАРЫШ ЛЕКТАШ. ПУСТА ЛОГЕР ЛИ-
АШ к. м. Быть лишним, стать обузой.— *Чыла вере*
техникым моктенят. Имне арам логарыш лектыш. Шую
вере тудым шыл комбинатыш ужатенят. В. Абукаев.

АРВА ВУЙ. АРВА ВУЯН кӧ. АРВА ВУЙ. АРВА ВУ-
ЯН кӱ к. м. Глупый, бестолковый, несообразительный.
Ср. в рус.: голова соломой набита у кого, чья. *Арва вует*
дене энгекем ыштыл коштынам. Спдор Николаев. Орол
пӧртыш кас еда арва вуян-влакым поген шинчен да э-эж
колта! Ала-кушеч манеш-манешым луктеш. М. Шкетан.
Арва вуй, тый вет нимат от пале. С. Николаев.

Онч. тг.: ангыра вуй; ораде вуй; вуйжо (вуйдорыкшо)
катык, вуйжо (вуйдорыкшо) тӱрыс огыл; шун вуй (уш).

Антоним: волгыдо вуй (уш).

АРВА ДЕНЕ ОТОНДАЛЕ кѡм. АРВА ДОН АТАЛТАЛЫ кѡм к. м. Не обманешь, не одурачишь. На мякине не проведешь кого. *Ну, чоя Вильын! Тудым арва дене от ондале.* В. Енен.

АРВА ЛѢДЕШ ОТ КУЧО кѡм. Не обманешь, не проведешь на пустяках. На мякине не проведешь кого. *Но Арийым арва лѡдеш от кучо.* В. Колумб.

АРНЯШТЕ ШЫМ КУГАРНЯ кѡн. АРНЯШТЫ ШЫМ КОГАРНЯ кѡн к. м. Кто-л. часто, легко меняет свои решения, намерения, построения и т. п. Семь пятниц на неделе у кого. *Унык дене ныжылгырак, шот дене кутыро. Тудо торжа ег. Юзгунам, ушышкыжо толын перна гын, арняште шым кугарнямат ышта. Иктаж-мо ок келше гын, нимо шотымат от му.* А. Юзыкайн.

АРТАНА ДЕНЕ ОПТАШ СИТА. ШАЖАН ДОНО ОПТАШ СИТА к. м. Слишком много кого-л., чего-л. Хоть отбавляй. В поленицу можно складывать. КЕЧ АРТАНА ДЕНЕ ОПТО.

Опч. тг.: кеч пѣям пѣяле; тесте дене; кутко наре (виса); кѣтѣ виса (наре).

АРШЫНЫМ НЕЛАШ. АРШЫНПАНДЫМ (НЕМЕСТЫ ВѦРАМ) НЕЛАШ к. м. Держаться неестественно прямо, бояться напугаться в работе. Проглотить аршин. *Мом пундышла шоget, аршыным нелынат мо? Мо адак йѡрен огыл?* Ф. Майоров.

АСАМЫМ ВѢДЫЛАШ (ЛѢЛАШ). ТАКЕШЫМ ВѢДЫЛАШ (РАВЕДАШ) к. м. Болтать всякую всячину, говорить попусту. Плести чушь. *Да сита тыланет асамым вѣдылаш!* В. Косоротов. (Зина.) *Мѡнь такешым ам равед, кералым поем.* Н. Игнатьев.

Опч. тг.: йомакым колташ; йылмым тѣгаташ; поякым вѣдылаш.

АТМАШКЕ ВЕРЕШТАШ. АТМАШКЫ ВѦРЕШТАШ (ПОПАЗАШ) к. м. Быть пойманным, схваченным, оказаться в безвыходном положении. Попадать (попасть) в памет (в сети). *Атмаш шкет верештым. Момыштым ныдал кодышым.* В. Юксерн.

Опч. тг.: лѡдышкѡ верешташ (логалаш); (ний) опышеш нѣкаш.

АЧА-АВА ШУЛДЫР ЙЫМАЛНЕ ИЛАШ (ШИНЧАШ). Опч.: АВА (АЧА-АВА) ШУЛДЫР ЙЫМАЛНЕ (ИЛАШ, ШИНЧАШ).

АЧА-КОЧА (КОЧА-КОВА) ДЕКЕ КАЯШ. ТЬОТИВЛА ДОКЫ КЕЛАШ к. м. Умирать (умереть). Отправлять-

ся (отправиться) к праотцам.— *Колет гынат, нимом ышташ ок лий, шуко илен улына, ачана-авана деке каяш жап шуын. Я Ялкайн. Азалан ош тўням ужман, шонгыдан акрет годсо ача-коча деке кайыман.* А. Красноперов.

Онч. тг.: вес тўняшке каяш (ошкылаш, вашкаш); илыш гыч каяш; кугезе-влак (коча-кова) деке каяш; ош тўня гыч каяш; илаш өрканаш; илыш дене чеверласаш; илыше кечым шукташ; кужу ўмырым тыланен кодаш; ош тўня дене чеверласаш; йолым чумалташ; ўмыраш омо дене мален колташ; ўмырешлап мален колташ; ўмырым шукташ; ўмыр лугыч лияш; рокыш возаш (пураш); чон лектын (чонештен); шинчам (ўмырешлан) кумаш (шетыраш).

АЧА-КОЧА (КОЧА-КОВА) ДЕКЕ КОЛТАШ к. м. ТЬОТИ-ПАПИВЛӐ ДОКЫ КОЛТАШ к. м. Убивать (убить). Отправлять (отправить) к праотцам кого. *Маршанов Игорь ўмбақ пистолетым викта:— Ала тыйым кочат деке колташ?* С. Николаев.

Онч. тг.: вес тўняшке колташ (ужаташ); шўйым пўтыралаш (кўрлаш); вуйым йомдараш.

АЧА-КОЧА (АЧА-АВА) ШЕНТЕЛНЕ (ИЛАШ). АТЯ-ТЬОТЯ (АТЯ-АВА) ШАЙЫЛНЫ (ЫЛАШ) к. м. Жить, не зная трудностей. (Жить) за спиной родителей.

АЧАМ (АЧА-АВАМ, КОЧА-КОВАМ) ПОКТЕН. АТЯМ (АТЯ-АВАМ, ТЬОТЯ-ПАПАМ) ПОКТЕН к. м. Похож па отца (па родителей, дедушку и бабушку) внешне, характером, манерами. Отцов сын, отцова дочь.— *Мемнан Эчан моллойес, ачажым поктен,—(молышт) маньыч. К. Алдиар. Эргыч...чурий дене ачам поктен, маньыч. Ю. Галютин. Ачамым поктем докан. Мыят йогын почеш ийын каяш ом йöрате. Ю. Артамонов.*

А

АВА (АТЯ-АВА) ЙӐМДЫ к. м. АВА (АЧА-АВА, КОЧА-КОВА) ЯМДЕ. Одежда, продукты и т. п., заготовленные родителями про запас детям, внукам. Припасы матери (родителей).

АРВАТЫ КӐНГЫЖ к. м. Онч.: КУВАН КЕНЕЖ.

АТЯТ ПУРЫ, АВАТ ПУРЫ к. м. Мигом, моментально скрыться, убежать. Пуститься восноюси. (И) был таков. *Атят пурь, ават пурь... Цӓраялаок токем тьопкы-*

шым. Н. Игнатьев. *Шаналты-шаналты дй—йтят пурь, аят пурь—«тишты ёлен ак яры, кемыла»—сарай шай-ыццн каремышкы мырыктышым, тйшеццн пырышкы, токына. Кйнгыж гач пйша ёштымемат ямы.* В. Патрап.

Онч. тг.: йолтаган (веле, гына) волгалтеш; йолтаганым ончыкташ; кынажат йўкшен (йомып, шулен); тугым ончыкташ; шикным пышташ; шикш-пурак шикшалташ (чымалташ).

АШЕН ВАЗАН к. м. Онч.: УПЫШКО (УШЕШ, УШЛАН) ПЕРНА (ПУРА, ТОЛЕШ).

Б

БАШ НА БАШ. 1. Вещь на вещь, без придачи, без доплаты. Ср. в рус.: так на так. *А кузе уке гын? Баш на баш! Процессуальный кодексштан тыгак возымо.* А. Волков.— *Баш на баш,—тораште огыл пеш йўкланат.* Сидор Николаев.

БУКСИРЫШ НАЛАН кѳм, мом. БУКСИРЫШ НАЛАН кѳм, мам к. м. Помогать подтянуться кому-л. в чем-л. Брать (взять) на буксир кого, что. *Чодыраялысе молодежьымат тыланда буксырыш налаш логалеш.* Н. Корнилов. *Полшаш моли? Але буксырыш налаш?* А. Савельев.

БУЛАВКЕ ВУЙ ГАЙ (НАРЕ). БУЛАВКЫ ВУЙ ГАНЬ (НАҒЫ) к. м. Маленький, крошечный; очень мало. О ком-л, о чем-л. Как булавочная головка. С булавочную головку.

БУЛАВКЫЛАНАТ (БУЛАВКЫМАТ) ПУАШ ОГЫЛ. БУЛАВКЫЛАНАТ (БУЛАВКЫМАТ) ПУДЕ к. м. Не давать даже на мелкие расходы. О деньгах. Ср. в рус.: на иголки не давать.

БЫЛА НЕ БЫЛА! Что бы ни произошло в дальнейшем, надо рисковать, попытаться. *Эй, была не была! Осяндр йолжо дене вий кертмын чумалеш.* А. Волков.

В

ВАЖЫК (ЙЫР) КОРНО ДЕНЕ (КУДАЛАШ, КАЯШ). КАКЛЯКА (ЙЫР) КОРНЫДОНО (КЫДАЛАШ, КЕЛАН) к. м. Хитрить, прибегать к различным уловкам. Ехать (идти) окольным путем. *Вигак ойло. Молан*

*важык корно дене кудалат? Валерий кулак агент ли-
йын, ман... М. Шкетан. Тура корно дене от керт гын,
йыр корнат келша... Ю. Галютин.*

**ВАРА ВАРА ВУЙЫШКО КАЯ. ВӒРА ВӒРА ВУ-
ЙЫШКЫ КЕЛ** к. м. Дело, занятие и т. п. не следует
откладывать. *Тений шымше классым (ече дене) огына
сене гын, (вара) мужедаш веле коदेश... Вара вара ву-
йышко кая. А. Авилов. Мый газет пашаен уламат, са-
йын палем: статьям жапыштыже от печатле гын, тудо
вашке шонгемеш, вараже, марий манмыла, вара вуйыш
кая. А. Ермаков.*

**ВАЧЕ ӰМБАК (ВАЧЫВАК, ВАЧЫШКЕ) ВО-
ЗЕШ** кӧн, мо. **ПУЛЫШ ВӒКЫ ВАЗЕШ** кӱн, ма к. м.
Становится предметом забот, хлопот кого-л., что-л.
Ложится на плечи кого, что. *Элавийын нӧргӧ саче ӱм-
бакше кугу неле возын. Латкум ияш ӱдырлан шогавуй
почеш кошташ тӱкпен. С. Чавайп. Ме тушман вашта-
реш кредалаш каена, мемнан пашана тендан вачыш во-
зеш. Ф. Майоров. Шонго ден йоча-влакын ваче ӱмба-
кыш вес паша возын. Е. Поствайкин.*

**ВАЧЕ ӰМБАК (ВАЧЫВАК, ВАЧЫШКЕ) (КУ-
ЗЕН, КУШКЫЖ) ШИНЧАШ** кӧн. **ПУЛЫШ ВӒКЫ
(КУЗЕН, КЫШКЫЖ) ШӒНЗАШ** кӱн к. м. Подчинять
кого-л. своей воле, заставлять исполнять свои капризы,
желания и т. д. Садиться (сесть) на плечи кого. *Туд-
лан эрыкым ит пу. Ато тудо тыйым кушкыж шинчеш.
С. Николаев. Первый гана школыш кайымет годым кузе
чытырышыч, шарнет? Шонышым, нине, нӧга-влак, ва-
чышкет шинчын, тыйым кушкыж кошташ тӱгальт.
Ю. Артамонов. Мом тӧчет? Вачышкем кӱзен шичнет мо?
А. Конаков.*

Онч. тг.: шӱйышкӧ (шӱйлӧдышкӧ, шӱй ӱмбаке)
(кӱзен) шинчаш.

**ВАЧЕ ӰМБАК (ВАЧЫВАК, ВАЧЫШКЕ) ТУА-
РАШ** кӧн, мом. **ПУЛЫШ ВӒКЫ АРТЕН ПУАШ** кӱ-
лан, мам к. м. Переложить какие-л. обязанности, дела
и т. п. на кого-л. Взваливать (взвалить) на плечи кого,
что.

ВАЧЕ ӰМБАЛНЕ (ВАЧЫНТЕ) ШИНЧАШ кӧн.
ПУЛЫШ ВӒЛНЫ (ПУЛЫШЫНТЫ) ШӒНЗАШ
кӱн к. м. 1. Командовать кем-л., подчинять своей воле,
заставлять исполнять свои желания, капризы и т. п.
Сидеть на плечах (на горбу) кого, у кого. (*Шовакин.*)
Ваче ӱмбалнет (Саскавий) шинчаш тӱгальт. Тудлан

эрыкым ит пу... С. Николаев. 2. Быть на иждивении, содержании, обеспечении у кого-л.

Онч. тг.: шўйыншō (шўйлодышто; шўй ўмбалне) шинчан (коштан); шўйыншō кечаш; шўйышкō кечалташ (кержалташ).

ВАЧЫМ ПЎГЫРТАШ. ПУЛЫШЫМ ПЎГЫРТАШ (МЫГЫРТАШ) к. м. 1. Трудиться, изпурия себя; выполнять, тяжелую, изпурительную работу. Гнуть спину. *Калык, тудын (Микыта) деч йодмеш, лучо вачыжым пўгырта. Микыта тылат... шўкшō кандыражым ок пу.* В. Абукаев. 2. Работать на кого-л., быть у кого-л. в порабощении.

Онч. тг.: вуй(ым) пōлтаде (ышташ); пўжвўдым йоктаран; тупым пўгырташ.

ВАЧЫМ ПЎГЫРТАШ кō ончылно, кō ончылан. **ТУНЫМ ПЎГЫРТАШ** кў анзылны, кў анзылан к. м. Унижаться, занеживаться, раболепствовать. Гнуть спину перед кем. *Ожно революций деч ончыч нужна енлан поян ончылно вачым пўгырташ верештын.*

Онч. тг.: сукен шинчан (2-шо знач.).

ВАЧЫМ ТУРТЫКТАШ. ПУЛЫШЫМ КЫНТЫРТАШ к. м. Недоумевать, не знать, как быть. Пожать (пожимать) плечами. *Секретарьжат вачыжым веле туртыктылеш, пала гынат, ок каласе.* А. Юзыкайн. *Веня йошкаргыш. Ала ойлаш, ала уке манше гай вачыжым туртыктыш.* В. Якимов.

Онч. тг.: кидым шаралташ; умшам караш; шинчам каран; шинчам нашкарташ; шоягоремым (шоягоремыште) удыраш (йыган); шинчаподкинде гай (лиеш).

ВАЧЫШТЕ (ВАЧЕ ЎМБАЛНЕ) ВУЙ ЛИЙШАШ кōн, мо шотышто. **ПУЛЫШ ВЫЛНЫ ВУЙ ЛИШАШ-ЛЫК** кўн, ма шотышты к. м. Должен соображать, думать, как поступать, как быть в тех или иных ситуациях. Голова должна быть на плечах у кого. — *Вачыштыда вўйда лийшааш!—руале Йўзай.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: вуй кўлеш.

ВАШ ШЎЯШЛАШ ЙōРАТ. (ИК) ШЎВАШЛА ЯЛШТАШ ЯРАЛ БЫЛТ к. м. Одинаковые, нет никакой разницы между кем-л. или чем-л.; равные; стоят друг друга. Один другого не лучше по каким-л. качествам. Пара. *Вачий, тыйын аватым ынгылыктараш йōсō, мемнан колхоз вуйлатышым ынгылыктараш йōсō... Ават дене ваш шўяшлаш йōрат.* С. Чавайн.

Онч. тг.: ик йырагеш кункыныт; ик калыпенш ын-

тыме улыт; (шк) мужыр кем (йыдал); ленеж ден комдышыжо; шовашыж ден комдышыжо.

ВАШКЕ НАША ВАЖЫК КАЯ. ТАЛАШЫМ ПАША ТЫРЫНЬ (ВОЧЫК) КЕА к. м. Торопливая работа не на пользу. Скоро не споро. Спешная работа вкривь пойдет.— *Ме она вашке. Вашке паша важык кая,—илалше комбайнер Денислан кочмо кокла гыч вудыматыш.* Ф. Майоров.

ВАШТАРЕШ РУАШ. ВАШТАРЕШ РОАШ к. м. 1. Выражать свое несогласие прямо, в резкой форме. Рубить против. *Павыл кугыза, голшо енын кутырен пытарымыжым вучалтен, шке шонымыжым арален, ваштареш руаш тўгале.* Д. Орай. 2. Не соглашаться с кем-л. или с чем-л.

Опч. тг.: тореш руаш; вик (вигак) руаш.

ВАШТЫР ГАНЬ (ЮРЕШ, ЛОЖГА, т. м.) к. м. Идет сильный, проливной дождь. *Изиш веле ли. Ваштыр гань юр пырыш.* В. Патраш. *Юр когонок пырыш, ваштыр гань ложга.* Н. Игнатьев. *Иры шйжы. Ваштыр ганьы юреш.* Н. Ильяков.

Опч. тг.: ведра гыч (ведра дене) опталме гай (опталмыла) (йўреш, опталеш, т. м.).

ВАКШ ПЫЛЕ (ГАНЬ) к. м. Опч.: **МАРДЕЖ ВАКШ (ГАЙ).**

ВЕДРА ГЫЧ (ВЕДРА ДЕНЕ) ОПТАЛМЕ ГАЙ (ОПТАЛМЫЛА) (ЙЎРЕШ, ОПТАЛЕШ, т. м.). ВЕДРА ГЫЦ (ВЕДРА ДОН) ОПТАЛМЫ ГАНЬ (ОПТАЛМЫЛА) (ЮРЕШ, КЫШКА, т. м.) к. м. Идет проливной дождь. Льет как из ведра. *Ўмбакына йўр ведра гыч опталме гай йўраш тўгале.* З. Каткова. *Йўр, шоргыктен, ведра гыч опталме гай йога.* В. Сапасв. *Йўдым ведра гыч опталмыла йўр тўгале.* Ф. Майоров.

Опч. тг.: ленеж гыч (ленеж дене) опталме гай (опталмыла) йўр йўреш (опталеш).

ВЕР ОГЫЛ кōлап, молап, кушто. **ВАР АГЫЛ** кўлап, малап, кышты к. м. Не следует находиться кому-л. или чему-л. среди кого-л. или чего-л., где-л. Не место кому, чему, где. *Клуб вуйлатыше Ониса козыра кидше дене книга комым йиштылале. Яшметов Онисам брын опча. «Уке, тыгайлап вер тыште огыл. Кидшымат сайрак мушкаш бркана»,—семынже шона Когой.* П. Корпилов.

Опч. тг.: вер уке.

ВЕР УКЕ. ВАР УКЕ к. м. 1. Нет иного, другого вы-

хода, придется согласиться. Некуда деваться (деться).—*Ни їй ок лий, ни торык ок лий. Каза ден тагам шійшкылде вер уке,—ойла кува.* Йомак. *Пошкар туна-тым кучен луктыктымет ок шу гын, могай акым пуат, тугайлапат ужалыде верет уке.* Я. Алексеев. *Незер ыдам малын, шеклапаш вйр уке.* Н. Игнатьев. 2. Не должно быть где-л., в каком-л. месте кого-л., чего-л. (обычно чуждого, недопустимого). Нет места кому, чему, где. *Колхозышто кулаклар вер уке.* Ф. Майоров. *Мемнан панапштына айда-лийже ыштышылан вер уке.* С. Сычев. *Но кынам шке вйкы пыт анжалат — Уке вйр шйдылар пимахань.* Н. Ильяков.

Онч. тг.: вер огыл.

ВЕРЕНАК ПОРВОЛАШ ЯМДЕ. Онч.: **МЛАНДЕ ПЫМАК ПОРВОЛАШ ЯМДЕ.**

ВЕС АНГАМ (ЙЫРАНГЫМ) КУРАЛАШ. **ВЕС АНГАМ (ЙЫРАНЫМ) КЫРАЛАШ** к. м. Говорить, рассказывать, вести разговор и т. п. совершенно о другом, на другую тему; говорить, отвечать невпопад. Пахать другое (иное) поле. Ср. в рус.: говорить, разговаривать на разных языках. *Ме иктым ойлена, а тый весым. Шо-ляш, тый вес агам куралат.*

Онч. тг.: вес олыкым солаш; тунела куралаш.

ВЕС МУРЫМ МУРАШ. **ВЕС МЫРЫМ МЫРАШ** к. м. Придерживаться другого (иного) мнения, чем прежде; поступать, говорить и т. п. не так, как все остальные. Петь другую (иную) песню. *Тенгече гынапеш куанен ыштышыч, таче вес мурымат мурет.* С. Николаев.—*Теве командировкыш монь яллашке лектат гын, сайрак ончал, тунам вара вес мурым мураш тїналат.* В. Косоротов. *А-а, йнде вес мырым мырет? Ышкар оксам шйвенатат, пйлыштїнгетат якшарген!* Г. Кириллов.

Онч. тг.: вес семен мураш; шологай мурым мураш (2-но знач.).

ВЕС ОЛЫКЫМ СОЛАШ. **ВЕС АЛЫКЫМ САЛАШ** к. м. Говорить, рассказывать и т. п. совершенно о другом, не относящемся к теме данного разговора или отвечать невпопад. Косить другой (иной) луг.—*Кори ете, тый вес олыкым солет, тый весе перген ойлет.* А. Конаков.—*Кїлдымашым ит ойлышт,—шыргыжале Серафима Васильевна.—Мый иктым ойлем, а тый вес омы-ым солет.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: вес агам (йырангым) куралаш.

ВЕС ПАША. **ВЕС ПАПША (ДЕЛА)** к. м. Совсем не

то, что было или совсем не так, как было. Другое (иное) дело. *Вот тиде вес паша, Шарпат изай! Мыланна тудо оза огыл, а ме тудлан оза улына.* С. Николаев. (*Кулагин.*) *Да, Елена Матвеевна, тендам огыл, ида азаплане.* (*Крутенева.*) *Мыйым огыл, тугеже вес паша.* А. Волков.—*Вот тиды вес дела!—пурын пелешта Ваштаров.* Н. Ильяков.

Онч. тг.: вес сўрет.

ВЕС СЕМЫН МУРАШ, ВЕС СЕМЫНЬ МЫРАШ к. м.

Говорить, высказываться совершенно по-другому; иметь другое мнение о ком-л. или о чем-л. Поступать, действовать по-другому, иначе, не так, как было, как все. Петь по-другому (по-иному).—*Районыш ўжыклат гын, вес семын мураш тўналлат,—Полозков Анфисам лўдык-тынеже.* А. Красноперов.

Онч. тг.: вес мурым мураш; тупела мураш; полагай мурым мураш (2-шо знач.).

ВЕС СЎРЕТ. Другое, особое дело, не то, что было. Другая (иная) картина. *О, тыште йўршеш вес сўрет! кўвар кукишо, ару, южат куштылго, а саде пуш (фермыште) уже гаяк, манаш лиеш.* Г. Матюковский. *А мемнан бригадыште йўршеш вес сўрет.* А. Авинов.

Онч. тг.: вес паша.

ВЕС ТЎНЯШКЕ КАЯШ (ОШКЫЛАШ, ВАШКАШ, т. м.). ВЕС СВЕТЫШ КЕЛШ (ЛШКЕДАШ, ВАШКАШ, т. м.) к. м. Умирать (умереть). Отправляться (отправиться) на тот свет. *Кўчызё гына огыл, киддыме-йолдымо сусыр енғынат вес тўняш кайымыже ок шу.* Н. Лекайн. *Ачаже... кайыш вес тўняш.* Ю. Галютин. *Кё мыйын илемышкем толеш гын, тудлан мёнгё каяш корно уке: тудо ен я чылт мыйын могырышкем лиеш, я вес тўняшке ошкылеш.* С. Чавайн. *А вес тўняш нимолан вашкаш.* С. Николаев.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке каяш; вуйым йомдараш; иланш ёрканап; илыш гыч каяш; илыш дене чеверласан, илышаш кечым шукташ; йолым чумалташ (шуялташ); кужу ўмырым тыланен кодаш; ош тўня гыч каяш; ош тўня дене чеверласан; ўмырешлан мален колташ; ўмырым шукташ; чош лектын (чошентен); рокыш (мландыш) пураш (возаш); нишчам ўмырешлан кумаш (петыраш).

ВЕС ТЎНЯШКЕ КОЛТАШ (УЖАТАШ) кѳм. ВЕС СВЕТЫШ КОЛТАШ (ЫЖАТАШ) кўм к. м. Убивать (убить). Отправить на тот свет кого. *Тиде шагал, адиак-*

ше тый, манеш, мыйым, действительный статский советникым, отравитлынет ыле! Кугыжан слугажым вестўняшке колтынет ыле! Но, манеш, кертын отыл. М. Шкетан.—Мемнам каторгыш колтынет?.. А шкендым вес тўняшке ужатена гын, мом манат?—мушкындыжым кўжгў пўрҗег чумыртыш. А. Юзыкайн. (Семягин) тидымат (шке тышманжым) вес светыш колташ шанен шўнден. А. Апатеев.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке колташ; вуйгыч (ак) пытарап; шўйым пўтыралаш (кўрлаш); кидым вўр дене (вўреш) амырташ.

ВЕС (У) ШИНЧА ДЕНЕ ОНЧАШ кўм, мом, кунко. ВЕС (У) СЇНЗА ДОНО АНЖАШ кўм, мам, кышкы к. м. Относиться к кому-л. или к чему-л. по-другому; с иных позиций оценивать кого-л. или что-л. Смотреть (глядеть) другими (иными) глазами на кого, на что, куда. *Марина кызыт мочоло вашталтын, ылышым, калыкым вес шинча дене ончен, вес семын аклаш тўналды.* О. Шабдар. *Лена толмек, мый ала-кузе шкемым ўрдыж гыч, вес шинча дене моли манаш, ончалынам. Умылышым: ылышыштем чылажак сай огыл улмаш.* Ю. Артамонов. *А кызыт ылышым вес шинча дене ончем. Умылет, утларак келгын ужаш тўналынам.* А. Авинов.

ВИҚ (ВИГАҚ, ВИҚШЫМ) МАНАШ (ОЙЛАШ, КАЛАСАШ) (ГЫН). ВИҚ (ТЎРЎҚ) МАНАШ (КЕЛЕСАШ) (ГЫНЬ) к. м. 1. Прямо, без лишних слов сказать, выразиться. Короче говоря. *Вик манаш, чапле театр кўлеш.* М. Шкетан. *Вик манаш, тунам мый кувавайың мутшым вес семын умыленам.* А. Мичурин-Азмекей. *Кузьман вате гын, тудо ўршеш келшыдымын ыштен, вигак каласаш—класс тушманым колыштыл.* С. Чавайн. 2. Выражение предупреждения о том, что дальше будет сказано, сообщено и т. п. нечто откровенное, резкое или грубое, неприятное и т. п. Откровенно говоря. *Вик ойлаш гын.. Тышечын кайыземжат ок шу!* А. Волков.—*Мемнан бригада, Андрей Семенович, виқшымак ойлаш гын, чын гвардейский лиеш!*—Сандаков моқталтыш. Д. Орай. *Виктор Петрович, виқ каласаш гын, пытартыш жапыште мый тыланда ўшанымым чарпенам.* С. Николаев. *Викшым каласаш гын, ожныжат (ылышын) шотшо уже ыле.* С. Чавайн. 3. Если честно признаться; коль правду сказать. *Викшым каласаш, кўрғышкырак нураш лўдынам, моштымашем ок сите, шо-*

ненам. В. Иванов. *Тыйлец пасна, төржымок попаш гыйнъ, Ефим лүдын. Н. Ильяков. Төржым попаш гыйнъ,—ätяң тегяжы, үншы веле агыл тйдын гань. Н. Ильяков. Төррөк келесаш гыйнъ, Аңгырвуй сола лач кындымок. В. Ерошкин.*

ВИК (ВИГАК) РУАШ. ВИК (ТӨРӨК) РОАШ к. м. 1. Говорить, высказываться и т. п. резко. Рубить сплеча. Рубить прямо. *Мый кок пьесым возаш тўгалынам ыле... Марий секций вигак руал пуыш: «Возымет ок кўл, кызыт вес паша нерген возо». М. Шкетан. Ирина Андреевна, ит өр, вигак руал... М. Рыбаков.* 2. Действовать, поступать и т. п. прямолинейно, необдуманно. *Тый, Егор шольо, вик руаш йөрәтәт. О. Шабдар. Тыге вик руымо дене чыла пашам локтыл кертат. М. Шкетан.*

Онч. тг.: вантарем руаш; тореш руаш.

ВИЧ ПАРНЯ ГАЙ (ИЛАШ). ВЬЦ ПАРНЯ ГАНЬ (ЫЛАШ) к. м. Дружно, согласно (жить, трудиться и т. п.). Как пять пальцев (жить). *Ончем икте-весыштым, шешке ден кугым, да шонем: «Нуно кидысе вич парня гай татун иленят, коклашт гыч, манмыла, вўдат йоген лектын огыл». А. Савельев.*

Онч. тг.: вўд дене от ойыро; трактор дене от ойыро; вўд(ат) йоген ок кай (ок лек); ик совла (кўмыж, под) гыч кочкыт; выче-выче (вычыл-вычыл) илаш (кояш, т. м.).

Антоним: пий деп пырыс гай (пырысла) (илаш).

ВИЧ ПАРНЯ ГАЙ (ПАРНЯЛА, ПАРНЯ СЕМЫН) (ПАЛАШ, ПИНЧАШ). ВЬЦ ПАРНЯ ГАНЬ (ПАРНЯЛА, ПАРНЯ СЕМЫН) (ПАЛАШ, СЫНЗАШ) к. м. Очень хорошо, досконально, основательно знать, изучать, разбираться и т. п. Знать (изучить) как (свои) пять пальцев. *Головановат пеш пашаче, строгий, чыве ончымо пашам вич парня гай пала. В. Косоротов. Капитан-лейтенант Лиеная пөртыштө ятыр гана лийын да тудым шкенжын вич парняж семын пален. А. Бик. Мбнъ вет тидым (хынам) вьц парняэм гань пәлем, ФЗО-шты тыменьын... Г. Кириллов. Шке пашам вич парня семын палыше ег веле кеч-мом йишанлын ышта. М. Иванов.*

ВИЧКЫЖ ВЕР кбн, моп. **ВЬЦКЫЖ ВАР** кўп, ман к. м. Существенный недостаток кого-л. или чего-л. Недостаток в характере, поведении и т. п. Тонкое, слабое, уязвимое место кого, чего. *Тыге мутланен, тудо (Осман) тоштым уэш ылыжтымеже ыле. Тўрлө семын*

вичкыж верым кычале. С. Эднет. Колхозыш пурьмаш мерчен кая. Маланкин ушыж дене шкенжым вурсен шинча: «Шонымем семын ыш лек. Нине-влакын сѳмсырыштым кѳрлаш вичкыж верым шым му, витне. Угла-рак поро чонап лийым». Ф. Майоров.

Опч. тг.: лункыдо вер.

ВИЧКЫЖ ШОЛО кӧн. **ВИЧКЫЖ ШОЛАН** кӧ. **ВЫЦКЫЖ ШОЛ** кӧн. **ВЫЦКЫЖ ШОЛАН** кӧ к. м. Кто-л. робкий, трусливый; такой, у которого не хватает сил, способности и т. п. совершить что-л. существенное, важное. Кишка тонка у кого. *Ваню изылт воштылале: «Тидым ышташ кидда кѳчык, шолыда вичкыж».* В. Юксерн. *Яков Навловичын йодмыжлан тѳрлӧ семын зашештышт. Весе, ала мыскарам ыштем, шоныш ала чынак изылтнеже, тыгай вашмутым пуыш:—Колхозышто наша ышташ мыйын шоло вичкыж.* Ф. Майоров.

Опч. тг.: вишкыде поч; лѳдшӧ меран; меран чонап; шонке лыштан; вняш шоло; гайкыже лункыдо; сашше лункыдо.

ВИШКЫДЕ ВУЙДОРЫК кӧн. **ВИШКЫДЕ ВУЙДОРЫКАН** кӧ. **ВИШКЫДЫ ВУЙВИМ** (ВУЙ) кӧн к. м. **ВИШКЫДЫ ВУЙВИМАН** кӧ к. м. Глупый, слабоумный; тугой на ум. Со слабыми мозгами. Мозги слабые у кого, чыи.—*Цаклем, йти, эчеат пчявлӓ кабадшык пыртат беднотам. Незер лӧбѳц вишкыды вуянвлӓм кычаш цацат.* Н. Ильяков.—*Руаш Метрий гын Руаш Метрий,—манеш Яша кугыза.—Арам огыл тыгай лѳмдылгышым пузыт. Вуйдорыкшат вишкыде. Руаш.* М. Казаков.

ВУЙДОРЫК (ВУЙВЕМ) ВИШКЫДЕМЫН кӧн. ...*Южо туныктышыжо шолалай мурым мура, тоштым мокта. Вуйдорыкышт изишак вишкыдемын ала-мо. В. Сави. Шке палет ынде, тунемынат, шуко лудынат. Мый тылат ойым пуэн ом керт. Вуйдорыкем вишкыдемаш тѳнгалын, ойым пидын ом керт.* Сидор Николаев.

Опч. тг.: ангыра вуй; ораде вуй.

Антоним: волгыдо вуй.

ВИШКЫДЕ (ВИЧКЫЖ) ПОЧ кӧн. **ВИШКЫДЕ (ВИЧКЫЖ) ПОЧАН** кӧ. Робкий, не обладающий твердым характером, волей; трусливый. *Эх, тый, вишкыде поч! Кӧн йѳмбак пычалым шуенат!* Г. Ефруш.—*Эй, вишкыде поч! Лѳдынат аман?—лѳмдылын Юрий шке йолташыжым. Б. Семенов.—Эй, вичкыж почан улыда, коеш. Мо дечып лѳдында?* А. Конаков.

Онч. тг.: вичкыж шоло; лүдшö меран; меран чоң; шонке дынтан.

ВИЯШ ЙЫЛМЕ кöн. **ВИЯШ ЙЫЛМАН** кö. Болтливый; чересчур откровенный; не умеющий скрывать, лгать, врать. Язык прямой у кого. *Йочан йылме вияш—ужмыжым-колмыжым вигак каласа.* М. Шкетан.

Онч. тг.: вияш шоло.

(**ВИЯШ, ТÖР**) **КОРНО ДЕНЕ КАЯШ.** (**ВИЯШ, ТÖР**) **КОРНЫ ДОНО КЕАШ** к. м. Жить честно, действовать без обмана, уловок; добиваться чего-л. честным путем. Идти (пойти) прямым путем (прямой дорогой). —*Строительный техникумыш тунемаш пурынем. А школ мылам сай характеристикым пуэн озыл. Ынде макулатурым поген намиемат, ала весым вазат.*—*Вияш корно дене кайынет. Чыла чыным ойлышыч.* А. Тимофеев.

ВИЯШ ЧОН кöн. **ВИЯШ ЧОНАН** кö. **ТÖР ЙÄНГ** күн. **ТÖР ЙÄНГАН** кү к. м. Искренний, честный; не способный на дурные дела, поступки. Прямая душа у кого.—*Никанор венге,—манеш улмаш Ведат южгунам ажме-тужмо вуйжо дене,—торгайыме пашаште вияш чонан лияш ок лий вет.* О. Шабдар.

ВИЯШ ШОЛО кöн. **ВИЯШ ШОЛАН** кö. Кто-л. не умеет скрывать, врать, изворачиваться, ловчить и т. п. в разговоре. Прямая кишка у кого. *Изин шоло пеш вияш вет, шойышт ок мошто.* Ю. Артамонов. *Мом ышетет, икшывын шоло вияш. Тидлан шемым шемак ман, ошым—ошо.* Ю. Артамонов. *Вияш шолан улат, йылметым кучаш кйлеш ыле! Молан кол кучымо перген тура каласышыч?* Б. Семенов.

Онч. тг.: вияш йылме; вичкыж шоло; гайкыже лүшкыдо; сашне лүпкыдо.

ВОЖ ГЫЧАК (ВОЖГЕ) ВАШТАЛТАШ. ВАЖ ГЫЦОК ВАШТАЛТАШ к. м. Совершенно, в самой основе что-л. изменять, переделывать, ломать и т. п. В корне меняться (измениться). *Манамыш, ёлымаш важ гыцок, тйнг гыцок вашталт кен гынъ, Савикшат, вашталте, мам ёшта вара?* Н. Игнатьев. *Ынде ёлымаш сажсеок вашталтын, машаненам.* Н. Игнатьев.

ВОЖ ГЫЧАК (ВОЖГЕ) ПЫТАРАШ (КУКЛАШ, ЛУКТАШ, т. м.). ВАЖ ГЫЦОК (ВАЖГЕ) ПЫТАРАШ (КУКЛАШ, ЛЫКТАШ) к. м. Совершенно, совсем, окончательно уничтожать, искоренять. Вырывать (вырвать) с корнем. (*Ольга.*) *Тошто койышыжым вож*

гычак пытараши кӳлеш! С. Николаев. *У ылышым ыш-таш гын, тошто ылышым вожге кӳрын лукман да иже ыштыман.* М. Шкетан. *Кулакым класс шотышто пыта-рена, капитализм вожге куклен кышкена!* С. Чавайн. *Осал койышым вожге куклен лукман! Мошаланат урок лийже.* В. Иванов. *Уто-ситым тӱнгалмаштак вожге кук-лет гын веле, наша умбакыжат сайын вийна.* В. Косо-ротов. *Лу и шанен каштмы шанымашемат вожге пӱта-рышым.* Н. Пгнатьев.

ВОЖЫМ КОЛТАШ. ВАЖЫМ КОЛТАШ к. м.

1. Прочно, надолго обосноваться где-л.; обзаводиться хозяйством. Пускать (пустить) корни. *Тидыже (рвезе), шопем, вожым колта.* В. Иванов. *Калык манмыла, во-жым колташ шопет, ешымат конденат.* П. Корпилов. *Тыгак пӱтгын элна мучко вожым колтыш марий ен.* Ю. Галютин. *Александр Васильевич эче толын велз, кыце попат, важымат колтен шоктыде.* Н. Ильяков. 2. Надолго устанавливаться, становиться постоянным, укореняться. О привычках, чувствах и т. п. *Калык кок-лаште театрын койыш-шоктышыжо вожым колтен, ма-наш лиеш.* М. Шкетан. *Тыге самырык-влак коклаште йӱратымашын первый пырчыже вожым колтыш.* А. Юзыкайн. 3. Долго засиживаться; нескоро возвра-щаться, выходить откуда-л.; сильно привыкать к че-му-л. *Шошо ага мучко канцелярийыштак шинчен эрта-рышым.* *Вожым ит колто.* С. Николаев. *Сельсоветеш вожымак колтен отыл? Кунам делатым сдатлет?* А. Аса-ев. *Сомыл дене кая да вожым колта.* В. Косоротов.

ВОЖЫШ (ВОЖЫМ) ОНЧАШ. ВАЖЫШ (ВАЖЫМ) АНЖАШ к. м. Вникать в суть чего-л., обращать внимание на самое существенное, главное в каком-л. деле, явлении, обстоятельстве. Смотреть (глядеть) в корень. *Манмыла, вожыш келгыпрак ончо: коллектив ончылно мыйым пеш ит пӱлтӧ.* В. Юксерн.

ВОЛГЕНЧЕ ГАЙ (НИСЕ). ВАЛГЫНЗЫШ ГАНЬ (НӱБСЫ) к. м. Быстрый, стремительный, молниеносный. О ком-л., о чем-л. Как молния. *Ужыч вет, летчикшаг икенап, волгенче гай нисе.* Д. Орай. *Тыгай годым (тут-карыш верештме годым) уш волгенче гаяк нисе.* Ю. Га-лютин.

ВОЛГЕНЧЕ ГАЙ (ВОЛГЕНЧЕ СЕМЫН, ВОЛГЕН-ЧЫЛА) КАЯШ (ЭРТАШ, ШАРЛАШ, т. м). ВАЛГЫН-ЗЫШ ГАНЬ (ВАЛГЫНЗЫШ СЕМЫНЬ, ВАЛГЫН-

ЗЫШЛА) КЕАШ (ЭРТАШ, ШАРЛАШ, т. м.) к. м. Быстро, стремительно промелькнуть. Молниеносно пропестись, разнестись, распространиться. Пройти (расходиться) как молния. *Волгенче гай писын ял мучко увер шармыш.* Д. Орай. *Вуйышто чыла шенгелан кодшо ылышыже волгенче гай кенета волгалте.* В. Сави. *Талкан шоналта, Ушыштыжо волгенче гае түрлө шонымаш раикалт эрта.* Я. Ялкайн. *Вуйышкы валгынзыш гань шанымаш пырен кеш: «Опанас Ызамок агыл вара?»* Г. Матюковский.

ВОЛГЫДЫ ВУЙ (УШ) көн. ВОЛГЫДО ВУЯН (УШАН) кё. Очень умный. Ясномыслящий. Светлая голова у кого, чья.— *Ой, шўжарем, могай волгыдо вуян улат!—поварым оза вачыж гыч йывыртен вўичалта.* А. Филиппов.— *Манам вет, эн волгыдо вуй тыйын!*— Рэберт Андрейым куанен онча. Е. Поствайкин.

Онч. тг.: вуйжо яндар; аныра огыл; вуй олмеш (олмышто) комдо (кўршўк) огыл; вуйжо шўртнў; ораде огыл; ыш маклака.

Антоним-влак: аныра вуй; ораде вуй.

ВОЛГЫЖШАШ ТўРЕШ. Очень рано. На рассвете. *Чачи, Лопнур Чужган Сакар деч углен куржын толмекыже, вигак мый декем миен. Тендан дек толаш лўдын. Волгыжшаш тўреш толын пурмыш.* С. Чавайн.

Онч. тг.: кава (тўр) нечкалтме годым; тўл-дўл коймо годым; чыл-чыл коймо (волгалтме) годым; ўжара нечкалтме годым.

ВОЛЯШКЕ (ВОЛЬНАШКЕ), КАЯШ. ВОЛЯШКЫ КЕАШ к. м. Поступать своевольно, ли с кем или ни с чем не считаться. *Ох, вольнаш каенат, эргым.* А. Волков. *Ферма пашаен-влакын изылт кутырымышт Машаевлан ыш келше:—Те, ужамат, угыждене вольнаш каенда* П. Корнилов. *Пагул семынже шкенжым вурсен кия: «...Шке ом шиж, икшывем-влак койын вольнаш каят»* Ф. Майоров.

Онч. тг.: сырым палаш; ивалашке каяш.

ВОЛЯШКЕ (ВОЛЬНАШ) КОЛТАШ кэм. ВОЛЯШКЫ КОЛТАШ кўм к. м. Ослаблять требовательность к кому-л. Распускать кого-л. Давать (дать) волю кому. *Голованов тендам угыждене воляшке колтен* К. Коршунэв. *Молап ачаже Эчукым вольнаш колтен?* П. Апакаев. *Тый тудым (ўдырнам) вольнаш колтенат. Сай деч сай вургемым ыштен пўэт.* Ф. Майоров.

Онч. тг.: шаланике колтан; эрыкым пуаш; эрыкышке колтан; саным лункыдемдан.

ВОТ КУЗЕ. ВОТ КЫЦЕ к. м. 1. Выражение недоумения по поводу чего-л. неожиданного. Вот как. (Коркатов.) *Кай тышеч! Мыланна нимом кутыраш. (Савин.) Вот кузе. С. Николаев. (Витя.)—Намысет улы гбынь, шкеок цаклет.—Вот кыце?—йзажы шйлалта. В. Самойлов. 2. Действительно так. Выражение подтверждения чего-л., согласия с чем-л. Мый ынде объездчик улам. Товарищ объездчик—вот кузе. С. Николаев. Орат веле, йолташ да эше Шумат Шуматыч йолташ, вот вет кузе. Е. Ангильдин.*

ВОТ ТЕ (ТЕБЕ, ТЫЛАТ, ТЫК) (И) НА! Выражение удивления, разочарования и т. п.—*Чеверын, Проска. Вот те на...—семынже воштылале Опанас. Ф. Майоров. Вот те на! Таче сйяныс! Изи годым пырля куржталме йолташем таче йдырым налеш. П. Речкин. Вот тык на! Сола мары, нимат пйлыдымы, манок. Ужат, мам тумаян пиштен... Тракторым пйлаш. П. Веселов-Сталь.*

Онч. тг.: ынде па тылат!

ВОТ ТЕ (ТЕБЕ, ТЫЛАТ, ТЫК) (И) РАЗ! Выражение удивления, разочарования и т. п.—*Вот тебе раз, тинь монденат? Значит... чотрак кыраш кйлеш ыле. С. Чавайн.—Да тиде — Иван Фомичыс!—мишкырак толят, йдырамаш чылат ёрын кудалтыш.—Вот те раз! В. Косоротов.*

ВОТ (ТЕБЕ) ТЫЛАТ! Поощрительный возглас, употребляемый как согласие с чем-л.; выражение злорадства, употребляемое при расправе над кем-л. *Вот тебе! Изат! Вот тебе тыланет изат! Г. Ефрун. Вот тыланет шулдо машин! В. Сатаев.*

Онч. тг.: тыгак кйлеш.

ВОТ ТИДЕ ДА! Выражение удивления, недоумения, разочарования. Вот это да! (Комбайнер-влак) *нигё нимом пелешташ шотым огыт му. Икте-весым ончыштыг, шягоремыштым удыралыт... Ушышт пурымек, коклан тышеч-тушеч шокта: «М-да-а, вот тиде да... Шонго, ман». Ю. Артамонов. Горючий уке, шалгаш вйрештеш, вот тиды да... В. Петухов.*

ВОТ ТЫК ДА! Константин Макарович Михаил Степановичым тупшо гыч вйчкалта: — *Ит лйд, генералже вет мый шке улам. Эх, тый, йоратыме фронтовик йолташем!—Генерал улат?!—вуйжат савырыммыли чучо Микалын.—Вот тык да-а! Ю. Галютин.*

ВОТ ШОЛ. ВОТ БЫНКАЛА к. м. Выражение грн-

знания правильности сказанного или как выражение назидания, укора и т. п. Вот то-то и оно. *Вот шол, айдеме семын ылынем. Яндар чон дене, поро пашамыштен.* В. Горохов.—*Тиде тыглай куштымаш-мурымаш пайрем озыл, а шкендам ончыктымаш пайрем—йдыр выставке,—шоктыш калык кокла гыч.—Вот шол, йдыр выставке манаш лач толеш,—шыргыжале шонго.* Ф. Майоров.

ВОТ ЫНДЕ КУКУЛЕН ШЫНЗЫ к. м. Вот теперь жди, когда что-л. будет. Выражение досады, разочарования, огорчения и т. п. Вот теперь сиди и кукуй. *Вашкымашты тагыце (Кудряшов) ялжым маклештарен. «Вот ынде кукулен шынзы!»—шаналтыш.* В. Ерошкин.

ВОТ ЭШЕ! ВОТ ЭЧЕ! к. м. Выражение несогласия, отрицания. Вот еще! *Лизук (шофер-влакым) колышт шогыш да Терейлан руале:—Вот эше! Пураш шотшо мийын гыч, лектынат моштыжо!* Ю. Галютин.—*Икта-вәре кедә гынь, яжорак мизш ылыш.—Вот эче! Вәржым оксала пйлында ма?* В. Петухов.

ВОШТЫЛГЫШЫШ (ВОШТЫЛЧЫКЫШ) ЛЕКТАШ. Опч.: (ЕГ) **ВОШТЫЛТЫШЫШ ЛЕКТАШ.**

ВОШТЫЛТЫШЫШ (ВОШТЫЛЧЫКЫШ) ЛУКТАШ кѳм, мом. **ВАШТЫЛТЫШЫШ ЛЫКТАШ** кѳм, мам к. м. Высмеивать кого-л. или что-л. Выставлять (выставить) на смех кого, что. *Эчуклан вигак ракета кўлем. Молап кертме їмбачак тиде пашалан жапым йомдарам?* *Тидлан верчынак кружок вуйлатыше тудым воштылчыкыш лукто, моло йоча ончылно вожылтарыш.* П. Апакаев. *Сенька сырен да эре їчыш ышташ ванген коштеш: воштылтышыш лукташ шопен, икана пўкен йолым пўчкын улмаш. Пбра эше ужын шуктенам.* Е. Дубровин.

Опч. тг.: енгым (калыкым) воштылташ; намысыш пурташ.

ВОШТЫЛТЫШЫШ САВЫРАШ мом. **ВАШТЫЛТЫШЫШ СЃРАШ** мам к. м. Шутить, пошутять над чем-л. Превращать (превратить) в шутку, смех что. *(Ваню) ойлаш тўгалеш—чылажымаш воштылтышыш савыра.* С. Иванов.

ВУЕШ ИТ (ИДА) НАЛ. ИДА (ИТ) ЙЃТЛЫ к. м. Простите, извините, не обижайтесь. *Родо-влак, йїштѳ чайым йїктем гынат, вуеш ида нал.* Н. Лекайн. *Те коктын куштеда ыле. Мый тыланда мешайышым.* *Вуеш ида нал.* А. Волков. *Тый, Боря, вуеш ит нал.* Н. Арбан.—*Ит йїтлы веле,—маньы дї тїды Окунев мыкы анжаш тїмгалы.* Н. Игнатьев.

Онч. тг.: нелеш ит (ида) нал; вурсеп ит (ида) кәй; вуеш налани.

ВУЕШ ЛЮДАШ мом. ВУЕШ ЛАДАШ мам к. м. Что-л. запоминать (запомнить) хорошо. Запечатлеть в памяти. Зарубить на лбу (в голове). *Максим ик шоныма-шым вуешыже эрелан лоден шынден: имне — ушан воль-ык.* В. Абукаев.

Онч. тг.: вуйыш пышташ; переш лодаш.

Антоним: вуй гыч луктын кудалташ.

ВУЕШ МУАШ. Онч.: ВУЙЛАН (ВУЕШ) МУАШ.

ВУЕШ НАЛАШ. ВУЕШ НҖЛАШ к. м. Обижаться; оскорбиться; сильно переживать что-л. Ср. в рус.: принимать близко к сердцу; брать на душу. *Кори изай, ынде вуеш палат гынат, ме адак тупам кычал лекна вет.* О. Шабдар.—*Ну уш, тиде шомакат огыл!—вуеш налеш* Иванов. В. Косоротов. *Йбра, вуеш ом нал.* Ю. Артамонов.

Онч. тг.: вуеш ит (ида) нал.

ВУЕШ ПЫШТАШ. Онч.: ВУЙЫШ (ВУЕШ) ПЫШТАШ.

ВУЕШ УНШЫМ (КАРТУЗЫМ) ШЫНДАШ (УПШАЛАШ) ОГЫЛ. ВУЕШ КАЛПАКЫМ (КАРТУЗЫМ) ШЫНДАШ АГЫЛ к. м. Выражение решительного намерения что-л. сделать, выполнить и т. п. На голове шапку (картуз) не носить. *Вўдым фермыш конден огыда керт дык, вуйышко уншыжымат шындыман огыл.* П. Корнилов.—*Ит өр, Маргарита, (тўредме) нормым ом теме гын, вуйышкем картузымат ом упишал. Тыгай сай шурным йўд-кечат тўредаш келшем.* В. Иванов. *Мыйын семынем ок лий гын, картузым вуйыш шындаш ынже лий.* А. Волков.

ВУЕШ ШУАШ. ВУЕШ ШОАШ к. м. Взрослеть, расти, достигать зрелого возраста. О юноше, девушке. *Теве ынде йдырем вуеш шуын.* О. Шабдар. *Кугурак эргыже... вуеш шуынат, ачаже йдырым налын пуэн, шотшылан көра кугу сјанымак эртарен.* А. Эрыкан.

Онч. тг.: капеш шуаш; ушым пындаш; йол ўмбака шоғалап (2-шо знач.); вуй-почым поғаш (2-шо знач.).

ВУЕШ ШУШО. ВУЕШ ШОШЫ к. м. Взрослый; достигший зрелого возраста, о юноше, девушке. *Орина алг латкуд ияш веле гынат, вуеш шушо йдыр лийын кош-таш койышыжо пешак пижеи: кап-кыл лывырге, иге куэ гай яшката, эш ару шўргывылышан.* М. Шкетан. *Вуеш шушо йдыр—Кунавий.* А. Конаков. *Пыванат ынде вуеш шушо каче радамыш тошкалын.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: капеш шумо; ушым пындыше.

ВУЙ (ВУЙГОНГЫРА) ВОКТЕНЕ ПУАШ. Онч.: ВУЙ ГЫЧ ПУАШ (ПЕРАШ, ШЕЛАШ).

ВУЙ ГЫЧ (ТУНГАЛЫН) ЙОЛ МАРТЕ. ВУЙ ГЫЧ (ТУНГАЛЫН) ЙОЛЫН ШУМЕШ. ЙОЛ ГЫЧ (ТУНГАЛЫН) ВУЙ МАРТЕ (ВУЙЫШКО ШУМЕШ). ВУЙ ГЫЧ (ТЫНГАЛЫН) ЯЛ ЯКТЕ к. м. 1. Целиком, полностью (разглядеть, охватить взглядом кого-л.). С головы до ног. *Конторышто мыйым вуй гыч йолыш шумеш ончалычат, теге маньыч:—Капетшат изи, бурлаклык отыл, калыкшат ситен. Я. Элексейн. Ведат кува вуй гыч тјнгалын йол марте мыйым ончале. В. Иванов. Степаныч у туныктыным эше ик гана вуй гыч тјнгалын йолышко шумеш тјслен-шымлен ончале. В. Косоротов. Маргарита йол гыч тјнгалын вуйышко шумеш (Саскайым) ончен ужата. С. Чавайн. Шонго марий Элвактым йол гыч тјнгалын вуйышко шумеш ончале. Э. Чапай. (Хоза) Окуневым вуй гыч тјнгалыт, ял якте анжен валыш. И. Игнатъев. Онч. тг.: шинча дене висаш. 2. Весь целиком, полностью. (Нургалий) вуй гыч тјнгалын йолыш шумеш — чыла шјч. А. Эрыкан. Мыйын гын вуй гыч тјнгалын йолыш шумеш чыла уэмдыман. В. Косоротов. Ијштө кочай—мотор каче, Вуй гыч йол марте пөршашын. В. Колумб.*

ВУЙ ГЫЧ КОРАНГЕШ көн, мо. ВУЙ ГЫЧ КАРАНГЕШ күн, ма к. м. Кто-л. освобождается (освободится) от ответственности, отделяется (отделяется) от какой-л. обязанности. Снимается (снимется) с головы что.

ВУЙ ГЫЧ КОРАНДАШ мом.

Онч. тг.: вуй утла; вуйым ойыраш.

ВУЙ ГЫЧ (ЛЫКТЫН) КУДАЛТАШ кәм, мом. ВУЙ ГЫЧ ЛЫКТЫН ШУАШ кәм, мам к. м. Забывать, забывать. Выбрасывать (выбросить) из головы кого, что. Пыкыдавать (выкинуть) из головы кого, что. —Мандон Ефиметым... Лыктын шуок вует гыч,—весы-байжы прианыт. Н. Ильяков. Кјлдымаш шонымашым арй гычат лыктын кудалте. С. Чавайн. Вера ти шанымашым арй гыч поктыл калыш. Д. Маликеева.

Онч. тг.: уш гыч (лыктын) кудалташ.

ВУЙ ГЫЧ НИЯЛТАШ кәм. ВУЙ ГЫЧ НИЯЛТАШ кәм к. м. Хвалить, одобрять; потворствовать чым-л. поступкам. Гладить (поглаживать) по головке кого. *Ешем-шамыч, шукеш огыл, Пасу гычын теве толыт, Йөрталын арчкалатат, Вуй гычем ниялатат. С. Чавайн. Такше Сане-*

памат (осал койышыжлан көра) вуйжо гыч ниялташ ок мий. А. Юзыкайн. Вуй гың ниалтен селе агыл, пышкыды вяр гың севальнат эдемым төрлаш лизш, маныт. Н. Ильяков.

ВУЙ ГЫЧ ОК (ОГЫТ) НИЯЛТЕ көм, мо верч. ВУЙ ГЫЦ АҚ НИАЛТЫ (АҚ НИАЛТЕН) күм, ма гишан к. м. Не оставят без наказания, привлекут к ответственности. Не глядят (не погладят) по головке кого, за что. Пырдыж газет кушкедмылан вует гыч огыт ниялте. С. Чавайн. Пошкудыжо-влак бунгыш ушнат гын, начальство тудымат вуй гычынжак ок ниялте. Тудымат уло погыжге кошарта. К. Васин. Пакылажат тенгеок «вуйлаташ» тьнгалыда гынь, вуйда гың ана ниалты. Н. Ильяков.

ВУЙ ГЫЧ ОК (ОГЕШ) ЛЕК. ВУЙ ГЫЦ АҚ ЛАК к. м. Постоянно помнится; не забывается кто-л. или что-л. Не выходит из головы (из ума). Варя ала-молян вуем гыч ок лек. В. Косоротов. Поян рвезын шомакше тудын (Йүкечын) вуйжо гыч ок лек. А. Юзыкайн. Софронкын сирмшыжы суй гың ақ ләк. В. Патран. Олег ти гәнаат ййле йш ладнанг. Вуй гың Макарак ләк. В. Петухов.

Онч. тг.: уш гыч ок (огеш) лек.

ВУЙ ГЫЧ ОПТАЛШАШ ГАЙ. ВУЙ ГЫЦ ОПТАЛ-МЫЛА к. м. Назойливо, насильно (угощать, потчевать, заставлять есть и т. п.). Так, что готов вылить на голову. Ср. в рус.: демьянова уха. Шкеже тый вуй гыч опталшаг гай ййкташ тўланышыч. Н. Лекайн.

ВУЙ (ВУЙГОНГЫРА, ПЫЛЫШТУН) ВОКТЕНЕ ПУАШ (ЛОГАЛТАШ) көм, көлан, көп. ВУЙ (ВУЙГА-ЛАШКА, ПЫЛЫШТЫНГ) ГЫЦ ПУАШ күм, күлан к. м. Наказывать (наказать), избивать (избить) кого-л. А Санюлан вуйгонгыраж воктен логалташ күлеш. М. Шкетан. Майран вуй воктен логалеш. П. Пүнчерский. А армары-патыржы Поктен шон цйрцыкым, Шырал нә-льы пачшы гың! Ну и пуш пылыштынг гың! П. Першут.

Онч. тг.: өрдыжлум шотлаш; ушым пурташ; шўйло-дың гыч пуаш.

ВУЙ ГЫЧ ПУАШ (ПЕРАШ, ШЕЛАШ) көм. ВУЙ ГЫЦ ПУАШ (ШЕЛАШ) күм к. м. Сильно огорчить ко-го-л., раздосадовать (словом, известием и т. п.). Надя, тые йодмет дене тый мыйым вуй гычак перышыч. В. Горохов.

ВУЙ ГЫЧ УП ПЫРЧАТ ВОЧШАН ОGYЛ көн. ВУЙ ГЫЦ УП ПЫРЦАТ ВАЦШАШЛЫК АGYЛ күн к. м. Ничуть,нисколько не волновать, не тревожить, не беспокоить кого-л. Оберегать, опекать кого-л. Ни один волосок не должен упасть с головы кого. *Адак вет тўрлын лўдыктыльб: «Тиде рвезын вуйжо гыч ўп пырче во-леш гынат, тый партизан-влак ончылно мутым кучаш тўгалат».* А. Бик.

ВУЙ ГЫЧ (ВУЙЫМ) УШ (КЕСТЕН) ДЕНЕ ПЕРЫМЕ ГАЙ (ПЕРЫМЫЛА) ЧУЧАШ. ВУЙ ГЫЦ УШ (КЕСТЕН) ДОНО СЕВЫМЫ ГАНЬ ЧУЧАШ к. м. Внезапно, неожиданно поразить кого-л. каким-л. сообще-нием, известием и т. п. Как (будто, словно) обухом по голове кому. *Шкет кодмек, Пўнчө патырлан вуйжым ўш дене перымыла чучын колта.* С. Эман. *Ойсавыртыш Черновым вуй гыч перымыла чучо.* П. Корнилов. *Кенета вует гыч пуйто ўш дене перен колтышт.* *Шогыза, шып-маныза, тиде вет... ачамын йоратыме мурыжо!* М. Рыбаков.

Оич. тг.: нуйто йўштө вўдым опталаш (кышкалаш); шўмынкө кўзым кераш.

ВУЙ ГЫЧ (АК) ПЫТАРАШ көм. ВУЙ ГЫЦ (ОК) ПЫТАРАШ кўм к. м. Убить, уничтожить кого-л. Обыч-но как выражение угрозы. С головой прикончить кого.— *Микыт старостым вуй гычак пытараш кўлеш,— ватемат мурлаанымашкына ушныш,— тулык вате-влакын оксаш-тым мынар кочкын пытарыш.* В. Сави.

Оич. тг.: ача-коча (коча-кова) деке колташ; вес тў-пичке колташ; шўйым нўтыралаш.

ВУЙ ДЕНЕ КУТЫРАШ (ОЙЛАШ). Говорить во-сне, бредить в состоянии болезни. *Кузьменко чарныде йодеш: «Йўаш, йўаш».* *Вара ала-могай мурым шарнал-таш,— Вуй дене ойла,— чыланат келшышт.* Н. Семенов.

ВУЙ ДЕНЕ МУТЫМ (ВАШМУТЫМ) КУЧАШ кэ, ма верч. ВУЙ ДОНО ОТВЕТЫМ КЫЧАШ кў, ма верц к. м. Врать (лгать) на себя полную ответственность. Ответать (ручаться) головой за кого, за что. Ответить (поручиться) головой за кого, за что. *Кинде верч вуйда дене мутым крчаш тўгалыда.* С. Николаев. *Мурка, цёй-визылым оролаш кодат, а мбнь нўштылаш келдалам.* *Икта цёйвизым ямдет гбнь, вует дош отвечает.* К. Беляев.

ВУЙ ДЕНЕ ШОНАЛТАШ. Оич.: ВУЙ ЙЫР (ВУЙ ДЕНЕ) ШОНАЛТАШ.

ВУЙ ДЕЧ ПОСНА КОДАШ. ВУЙ ГЫЦ ПАСНА

КОДАШ к. м. Не миловать наказания, расправы; не уцелеть кому-л. из-за чего-л. Погибнуть. Остаться без головы; не спосить головы (кому). *Кагаз тушеч толын. Кызыг, манеш, тудым тўжалтена гын, тыят, мыят вуй деч посна кодын кертына.* А. Эрыкан.

ВУЙ ЙОМЕШ кѳн, кѳ верч, мо верч, кушан. **ВУЙ ЯМЕШ** кўп, кў верц, ма верц, кышак к. м. 1. Кто-л. погибает, жертвует собой, защищая интересы кого-л., чего-л. (*Пўкечлан*) *Семон эргыжым ужшашла ок чуч. Эргыже неш мўндырнѳ, тўжем-тўжем уштыш тораште. Вуйжо йот алешак йомеш быр...* А. Юзыкайн. (*Азамат.*) *Мыйын верчем алаже колыш, мыйын верчем шкенжынат вуйжо йомеш.* С. Николаев. 2. Кто-л. умирает, бесславно пропадает где-л. *Эчан почеш коштын, икана вует йомеш манам да...* Н. Лекайн.—*Ороллан шогалтена.—Тунам вуем йомеш. Сита, чолак лийынам.* В. Сапаев. 3. Кто-л. безрассудно, сильно влюбляется в кого-л.; не знает, как поступить, что делать. *Удырамаш верч вуем йомеш аламо! Г. Ефрун. Удыр туштым туштымыла вашешта Эрайлан.—Ушет шалана гын, вуетат йомеш.* А. Мурзашев.

Онч. тг.: вуйым йомдараиш.

ВУЙ ЙЫР ПѳРДЕШ кѳн, кѳ, мо. **ВУЙ ЙЫР ПѳРТЕШ** кўп, кў, ма к. м. Кто-л. постоянно думает, помнит и т. п. о ком-л. или о чем-л. Вертится (крутится) в голове у кого, кто, что. *Орина шонен, ойгырен шога. «Мом ышташ, мом ышташ, мом ышташ?» манме вуй йырже шолын пѳрдеш.* М. Шкетан. *«Ачий Ипоныш тыйын пызырымет деч утлаш каен...» Тыгай шонымла Эшполдын вуйжо йыр пѳрдеш.* Я. Элексейн.

Онч. тг.: вуйынгѳ пѳрдеш.

ВУЙ ЙЫР ПѳРДЫКТЫЛАШ (**САВЫРКАЛАШ**). **ВУЙ ЙЫР ПѳРТЫКТЫЛАШ** (**СѳРТАШ**) к. м. Думать, обдумывать, прикидывать в мыслях. Крутить (раскидывать) в голове. Раскидывать мозгами. *Бнде сайын, вуй йыр пѳрдыктылын шонен налаш возеш.* С. Чавайн. *Вуй йыр савыркален налаш гын, директор неш чын ойлыш, тудын дене пўтынек келшем.* В. Косоротов.—*Та-ак, гектар гыч коло куд центнер,—кемым чийышыла, вуй йыр пѳрдыктыл нале комбайнер.—Пасушто чылаже шїдѳ кумло автомашиналан нангаяш ситыше уржа...* Ю. Галютин.

ВУЙ ЙЫР (**ВУЙ ДЕНЕ**) **ШОНАЛТАШ**. **ВУЙ ЙЫР** (**ВУЙ ДОНО**) **ШАНАЛТАШ** к. м. Обдумывать, думать,

размышлять. Раскидывать (раскинуть) умом. Вуй йырет шоналте, Ведоткин йолташ! М. Шкетан. Шольо-влак, вет мыланна, рвезе калыклан, изиш вуй йыр шоналтыде илаш ок лий. О. Шабдар. Вует йыр ат тумаял нымат? И. Беляев. (Иван) вуйжо дене шоналта, да чынак туге лиймыла чучеш. А. Эрыкан.

ВУЙ КОВАШТЕ (КОВАШТЫЛАН) КОВЫЖ (КОНЫЖ) ЧУЧЕШ. ВУЙ КАВАШТЫ КОПЫЖ ЧУЧЕШ к. м. Кто-л. испытывает страх, ужас, волнение и т. п. Ср. в рус.: волосы дыбом встают. Трактор отряд Василийын торзаж ончычак кая. Мланде сургалтеи. Юж лўнга. Могыр шергылтеи, вуй коваште ковыж чучеш, тунар чот кумыл нолтеи. Д. Орай. Савырнен ончалым — маска шога! Ой, могай кугу! Тунамак вуй коваштемлан копыж-ж чучо, шўлышем йомо... А. Мичурип-Азмекей. Йоча-влак чылт ۆрыныт. Вуй коваште ковыж-ж! Уп кычелеш веле. Адак лўдмыштым ынешт ончыкто. И. Одар.

ВУЙ КОВАШТЕ (КОНЫЖ) КЎЗА. ВУЙ КАВАНТЫ КЎЗА к. м. Вуй каваштет куза, лўдыш. Н. Ильяков.

Онч. тг.: могыр коваште копыж чучеш, кушкедла: ўп кожге (копыж) кўза (шогалетц); чошлан (шўмлан) руй (шуй) чучеш.

ВУЙ КОМДО ГАЙ КЌН. ВУЙ КОМДЫ (КОРЦАК) ГАНЬ КЌН к. м. Кто-л. испытывает тяжесть в голове (от переутомления, болезни, бессонницы и т. п.) Голова раскалывается. Голова как лукошко (как корчага) у кого, чья. Ой, Маруся, ок кўл... Мыйын тугакат вует комдо гай веле чучеш. С. Николаев. Уке, тыгай паша мыланем йўр-шў огыл. Йк кече ыштенам, вуй комдо гае лийын. З. Каткова. Вуемжат корцак гань лин шўнзы, печкалт кеашыжы веле кодын. К. Беляев.

ВУЙ КОШАРГА КЌН. ВУЙ КАШАРГА КЌН к. м. Кто-л. жестоко страдает, поплачется жпзньо. Ср. в рус.: не спосить (не снести) головы. Мый тудлан чыным ойдыным, кунам-гынат вует кошарга, маньым. В. Косоротов. Уке, тый гает коя логарым колыштат гын, вуй кошарга. Йомак.

ВУЙЫМ КОШАРТАШ КЌН. Погубить, убить, прикончить кого-л.

Онч. тг.: вуй гыч(ак) шытараш; вуйлап (вуеш) муаш; шўйым пўтыралап.

ВУЙ КЎШҚО ПУРА. ВУЙ КЫШҚЫ ПЫРА к. м. 1. Не выбирая пути, куда попало; в неопределенном нап-

раёйени (идти, брести, бежать и т. п.). Ср. в рус.: куда глаза глядят. *Эрла кушко вуй пура, тушко ошкылам.* М. Евсеева. 2. Не подумав, не раздумывая (что-л. делать). *Айда вольнапак илыза: вусм куш пура, туш каем.* С. Чавайн.

Онч. тг.: кушко шинча онча; шенгек ончалде.

ВУЙ КҮҖЛЕНІ молаң, мо шотынто, кушто. ВУЙ КЕ-ЛЕНІ малаң, мам Ыштаң, кышты к. м. Надо, следует быть умным, сообразительным, рассудительным и т. п. Нужна голова для чего, в отношении чего. Надо иметь голову для чего, где. *Председатель лаш — вуй келеш. Колхозым яжон пйлаш келеш.* К. Беляев.

Онч. тг.: вачынте (ваче ўмбалне) вуй лийшаш.

ВУЙ МУРА кён. ВУЙ МЫРА кўн к. м. Кто-л. испытывает тяжесть, усталость в голове (от нервных возбуждений, перенапряжения сил, умственной работы и т. п.). Голова гудит (звенит) у кого, чья. *Йолем пешак коржеш... Вуй чаң гай мура, шкемын гаят огыл.* П. Китнемарип.

ВУЙ (ЫМ) НӨЛТАЛДЕ (ЫШТАШ). ВУЙ (ВУЙ-ЫМ) ЛҮКТАЛДЕ (ЫШТАШ) к. м. Без отдыха, без передышки (что-л. делать, трудиться и т. п.). Не поднимая головы. Не переводя дыхание. *Пашаен-влак заводыш толын пуратат, вуйыштым нөлталде, паша верышкыш шогалыт.* А. Эрыкан. *Вара Янык кажне кастене манме семынак лудмо пörтыш лектын каяш тўгале. Тыште келге йїд марте, вуй нөлталде, я лудеш, я воза.* Ф. Майоров. *Мемнан отделым вуйлатыше йолташна пашашке пеш эр толеш, вуй нөлталде тырша.* А. Мурзапшев.

Онч. тг.: пўжвўдым йоктараш; вачым пўгырташ; тупым пўгырташ.

Антоним-влак: кид(ым) колтең шинчаш; мардежым чумең кошташ; южым чумең кошташ.

ВУЙ ОЛМЕШ (ОЛМЫШТО) КОМДО (КӨРНӨК) ОГЫЛ кёп. ВУЙ (ВӘРЕШ) КОМДЫ (КОРЦАК) АГЫЛ кўн к. м. Кто-л. достаточно умен, сообразителен, рассудителен и т. п. На месте головы не лукошко (не горшок) у кого. *Янгелдын вуй олмеш урлык комдо шонет мо? Яра, шот деч посна ок кошт дыр Янгелде!* С. Чавайн. *Вуй олмышто тудын (эргымын) көршөк ок шинче.* А. Ток.

Онч. тг.: аңыра огыл; пий дене тодмо огыл; пөнчык дене тушкымо огыл; окмак огыл; ораде огыл.

ВУЙ ОРА ДЕНЕ. ВУЙ ДОНО к. м. Сам с собой; паедине с собой; тихо. Про себя. — *Мо, їдырем, окмакла вуй*

орат дене воштыл шоgetыс,— манеш (Маринан) аважс.
О. Шабдар.

ВУЙ ПЕНЕШ кӧн. ВУЙ ПАНГЕШ кӱн к. м. Кто-л. чувствует себя нездоровым, ощущает жар, жжение, горение в голове. Ср. в рус.: тяжелая голова у кого; голова трещит у кого, чья. *Тарванышым, кӧргыштем йӧсын чучеш, вуйт кокша гай пенеш.* М. Шкетан. *Янык шӧлдыравалне кия... омо ок тол. Кунар шонкала, тунар чонжо йӧла, шыдыже овара. Ешартышлан вуйжат пенгаш тӱнгалеш.* З. Каткова. *Калабашкинын вуй пенеш. Пылышлан ала-мо шургымыла чучеш.* П. Корнилов.

Оич. тг.: вуй шелеш (пудештеш).

ВУЙ ПӖРДЕШ (САВЫРНА) кӧп. ВУЙ ПӖРТЕШ (СӖРНА) кӱн к. м. 1. Кто-л. испытывает головокружение (от усталости, болезни, переутомления и т. п.). Голова идет кругом у кого, чья. *Тропимын шинчаже шаланах тӱнгалын, вуй пӖрдын, могыр ырен.* М. Шкетан. *Вуй пӖрдеш, йӧраллат, укшинчыш толеш.* Я. Элексейн. 2. Кто-то теряет способность ясно соображать (от множества забот, дел и т. п.). *Сакарын вуй пӖрдеш веле, меран толмым вуча.* С. Чавайн. *Смена пытымашеш вием пӖрдаш тӱнгалеш.* *Шижам: деталь ӱзгар шагал.* С. Иванов. (Мукайын) *ойлымышлан ӱшанах гын, вует савырна.* Д. Орай.

Оич. тг.: вуй пудырана; уш кая; уш пудырана (па-лана).

ВУЙ ПУДЫРАНА. ВУЙ ПЫДЫРАНА к. м. Кто-л. теряет способность ясно соображать (от забот, множества дел, переживаний и т. п.) Голова (в голове) мутится у кого. *Шанет-шанетат, вуетат пыдыранах тӱнгалеш.* П. Пнатьев.

Оич. тг.: вуй пӖрдеш (савырна); уш пудырана (па-лана).

ВУЙ САВЫРНА. Оич.: ВУЙ ПӖРДЕШ (САВЫРНА).

ВУЙ САРАЛ к. м. Безрассудно, не думая о последствиях. Очерти голову.

Оич. тг.: вуй кушко пура; кушко шинча опча; шеттек опчалде.

ВУЙ УТӰЛЕН кӧ деч, мо деч, кулеч. ВУЙ БӰТЛЕН кӱ гӱц, ма гӱц, кынец к. м. Порвал связь с кем-л.; освободился, отделался от какого-л. обременительного дела, занятия и т. п. Голова спасена от кого, от чего, от-

куда. — *Лу классым тунем пытарышыч?—Пыгыш... мыйың вием утлен.* А. Мурзашев.

Опч. тг.: вуйым ойыраш (утараш).

ВУЙ ҰМБАЛНЕ мо. ВУЙ ТҮРЕНШТЫ ма к. м. Близко. Над головой что. *Вуй ұмбалне колымаш... кош-теш.* Н. Лекайн.

ВУЙ ҰМБАЛНЕ (ШЕМ) ПЫЛ ПОГЫНА (ЧУМЫРГА, ОВАРА, ВУЗАЛЕШ) кӧн. ВУЙ МЫЧАШТЫ (ШИМ) ПЫЛ ПОГЫНА (ЦЫМЫРГА, АВАРА, ВАЗАЛЕШ) кӧн к. м. Кому-л. угрожает опасность, беда, несчастье и т. п. Түчи сгущаются (собираются) над головой кого, у кого, чьей. *Илемын озаже, вуй ұмбалныже шем пыл чумыргаш тӱнгалмым шижде, куклем анаштыже куралын.* К. Васин. *Тудо (Нестер Иванович) пуйто вуй ұмбалныже шем пыл вузалтым шижын огыл.* А. Савельев. *Янык ончылгочак шиже: тудын вуй ұмбалне шолеман пыловара... Но Янык вуйымыш сак.* Ф. Майоров. *Миколай, маньым вет, йӱлмым кычалаш.* Ынде теве вуй мычашкы пӱлвлӓ погынат. Н. Ильяков.

ВУЙ-ВУЙ ШАЛГАШ к. м. Каждый, всякий по-своему. Недружно, неслаженно. Ср. в рус.: кто во что горазд. *Бригадын погынымашым тӱнгалевы. Бригадырым айырымы годым халык вуй-вуй шалгыш, икты иктым шалгынежы, весы — весым, нима шотымат моаш бш ли.*

Опч. тг.: кӧ кузе.

ВУЙГЕ КАЯШ (ПИЖАШ, ШУНГАЛТАШ, т. м. кунко, молан. ВУЙГЕ КЕАН (ПИЖАШ, ШЫНГАЛТАШ, т. м. кышкы, малан к. м. Целком отдаваться чему-л. Уходить (уйти), окунуться с головой во что. *Григорий Петрович нимом ок шиж. Шке пашашкыже вуйжыге каен.* С. Чавайн. *Ынде Максим Петрович вуйге-почге пашашке пиже: эрдене вич шагатлан кынелеш, вольык вӱташ кая.* А. Красноперов. *Вуйге халык цышмыкыш пырен кеаш.* Н. Ильяков. *Тыгезе шканетак сай: вуйылак пашашке кычкалат.* В. Абукаев.

ВУЙГЕ КУЧЫКТАШ кӧм, кӧлан. ВУЙГЕ КЫЧЫКТАШ кӧм, кӧлан к. м. Выявлять, обнаруживать причастность кого-л. к чему-л. Выдавать (выдать) с головой кого, кому. *Пытаргышлан Аркаш мыйым виемге аважлан кучыктен. Ну, икшыве! Мый лач пытаргыш заналан чуламышке подкинде кочкаш пуренам ыле. Пеш кочкам... Савыриен ончалным: Аркаш ден аваже шогат, лорге воштылыт.* М. Шкетан.

ВУЙДЫМО АГЫТАН (ГАЙ). ВУЙДЫМ АНТАН

(ГАНЬ) к. м. Глупый, придурковатый; взбалмошный, безрассудный. Шальная голова. (Как) безголовый петух. *Сагаэм кешы эдедем ядеш: — «Вуйдым айтаным» монденат ма? — Махань «вуйдым айтаным?» — мафам. — Тывееш газетышкыда сира ылыы. — Мыйнь ижы тамам омынла йишндарымыла чучам... Сирмаш паштекишы моло «Редактор Пенкин Васи по призваныи «Вуйдым айтан» манын сира ылыы.* Н. Игнатьев.

ВУЙДЫМО АГЫТАН ГАЙ (АГЫТАНЛА) ТӨРШ-ТЫЛАШ (КОЯШ, КУРЖТАЛАШ, т. м.) Глухо, бестолково, неумело что-л. делать, говорить и т. п.

Опч. тт.: вуйдымо пормо (гай); вурдыдымо товар. ВУЙДЫМО ПОРМО (ГАЙ). ВУЙДЫМ НАРМЫ (ГАНЬ) к. м. Безумец. Глупый, бестолковый; безудержный, взбалмошный, беснабашный. Безголовый елеень. *Мый гын—вуйдымо пормо, вуйдымо пормо. Заводышто мо ылаталтеш, эре пытаргышлан пален налам. Шкемын пресстаножем воктен кутко семын почанам.* С. Иватов. *Да, начальник! Мом ойлаш, пеш сай! Йөршыи вуйдымо пормо.* С. Николаев. *Ороды! Вуйдым пармы! Кад тишкы флягым.* Н. Ильяков. *Кызыт рвезе камык вуйдымо пормо гай.* А. Юзыкайн.

ВУЙДЫМО ПОРМО ГАЙ (НОРМЫЛА) КОШТАШ (КОЯШ, ОНҚЫЛАШ, ЫШТАШ, т. м.). Быть, казаться, казаться. Глухо, бестолково, неумно, необдуманно поступать, что-л. делать, говорить, поситься п т. п. *Алексей вуйдымо пормо гай толлама.* А. Асаев. *Вуйдымо нормыла кеш мынар ошкыл, вуетым веле йомдарет.* А. Красноперов. *Коштам урем мучко вуйдымо нормыла...* Ю. Галютин.

Опч. тт.: вуйдымо агытан (гай); вурдыдымо товар.

ВУЙЖО КАВАНКЕ (НЫЛЫНКЕ) ЛОГАЛЕШ КӨН. ВУЙ(ЖЫ) НЫЛГОМЫНКЫ (НЫЛНЕРЫНКЫ) ИНО-ЭШ, ТЫКНА к. м. Кто-л. весьма горд, доволен собой, занордился. Голова неба касается у кого, чья. *(Парукин) тыршеш ынгыла пашажым, мастарлыктым моқтапте вуйжо пуйты пылеш логалеш.* А. Мурзаев.

Опч. тт.: вуйым нуушан; перым (күннө) нөлташ; никем кугушн ужан; никем күннө шындан.

ВУЙ(ЖО) (ВУЙГОИГТЫРАЖЕ) КАТЫК КӨН. ВУЙ(ЖЫ) (ВУЙВИМЖЫ) КАТЫК к. м. Кто-л. самоуверен, со странностями. Ср. в рус.: винтиков 'в голове' не хватает (недостает) у кого. *(Юрийын) конгыраже ка-*

тыкрак улмым пален палымытат, тудын деке ик ўдыр толшо уке, маныт. В. Косоротов.

Онч. тг.: вуй(жо) (вуйдорыкшо) тўрыс оғыл: вуйышто то ок (огеш) сите.

ВУЙ(ЖО) (ВУЙДОРЫКШО) ТЎРЫС ОҒЫЛ көн. ВУЙ(ЖЫ) (ВУЙВИМЖЫ) ТЫРЫС АҒЫЛ кўн. к. м. Кто-л. ненормальный, плохо соображает; придурковат, со странностями. Не все дома у кого. В голове не все цело у кого.—*Опанасетын вуйдорыкшо тўрысак дыр?*—*маным йодыт гын, Тропим кува шинчам чаракла.* Д. Орай.

Онч. тг.: вуй(жо) (вуйгонгыраже) катык; вуйышто ок (огеш) сите; вуйышто тўрыс оғыл.

ВУЙ(ЖО) УЖАРҒЕ көн. УЖАР ВУЯН кө. ВУЙ(ЖЫ) ЫЖАРҒЫ кўн. ЫЖАР ВУЯН кў к. м. Кто-л. слишком молод, неопытен, недостаточно сведущ в чем-л. Новичок. Желторотый. Голова зеленая у кого, чья. *Тендан коклаште чал вуян, чал пондашанжат уло, а мый ужар вуян рвезе веле улам.* С. Чавайн. *Теве пошкудо ялыште ик мариыйым «Кувандай» манын коштыт. Тудо ўдыр налме ийыште «Мыйым Кувандаем пеш ушан, пеш чевер» манын моктаненат, тудым ўмыржә мушко Кувандай маныт. Кө шинча, манмыж годым вуйжо ужарге ли-йын ала, шинчалым нулен оғыл улмаш ала?* Я. Ялкайн.—*Мыйым туныкташ вует ужарге,— торжан руале Богданов.* А. Мурзашев.

Онч. тг.: (ава) шөр тўрвыншө (умшанте) кошкен оғыл; шинчалым нулен оғыл.

ВУЙ ШЕЛЕШ (ШУДЕШТЕШ) көн. ВУЙ ПЫДЕШ-ТЕШ (ШЕЛЕШ) кўн к. м. Кто-л. испытывает головную боль, напряжение и т. п. (от множества дел, забот, переживаний и т. п.). Голова трещит (раскалывается) у кого, чья. *Йогорын вуй пудештеш веле, коршта.* Ф. Майоров. *Вуем шелеш ала-мо?* С. Чавайн. *Йоча йўк-йўжаным колыштын, вуем тугакат шелеш!* В. Косоротов.

Онч. тг.: вуй пенеш.

ВУЙ(ЖО) ШӨРТНЬӨ көн. ВУЙ(ЖЫ) ШӨРТНЫЫ кўн к. м. Кто-л. очень умный, толковый, способный. Голова золотая у кого, чья. *Осин Кондратьевич, тебе тидер тыланет полшен кергеш. Тыге шўкшын чийымыжлан тый ит өр, тудын вуйжо шөртньым шога, тудо ожно пеш тале юрист улмаш.* С. Чавайн.

Онч. тг.: волгыдо вуй; ыш маклака.

ВУЙ(ЖО) ЯНДАР көн. ЯНДАР ВУЯН кө. Кто-л.

трезво, ясно рассуждает, хорошо, быстро, четко разбирается, ориентирован в чем-л. Сообразительный, логично мыслящий. Голова свежая, ясная у кого, чья. *Ти́де рвезы́ вуйжо яндар, пашаште шогым мушаш.*

Онч. тг.: водгыдо вуй (уш); ораде огыл.

ВУЙЛАН (ВУЕШ) МУЛШ. ВУЙЛАН (ВУЕШ) МОЛШ к. м. 1. Сильно пострадать; быть наказанным, избитым. Найти на голову. *Ынде тудын (Микайын) ваштареш иктаже тореш шомакым каласен ончыжо—ви-гак вуйжылан муш. А. Юзыкайн. Мыйын ойлышем се-мын узьмак кўслем муын кондо! Уке гын вуетлан муат! Йомак. 2. Умереть, погибнуть. Мыйын эргым кошар-тышт. Тыят але вуетлан муат! Г. Ефруш. Калык Эча-нын капшым авырен шогалын, южыжо ызга:—Ай-ай, ынде пытыш! Вуйжылан муо, кэеш! К. Алдвар.*

Онч. тг.: шке вуйлан (вуетш) муан.

ВУЙ-НОЧ ЙОТКЕ. ВУЕТ-ПАЧЕТ ЯКТЕ к. м. Весь, целиком, полностью. С головой. *Вет вует-почет йотке колхозник улат. А. Асаев.*

ВУЙЫМ АЙГЫРТЫЛАН кōлан, кōн. **ВУЙЫМ ОРОДЫШ КОЛТАШ** кўлан, кўн к. м. 1. Обманывать, дурачить кого-л. Морочить голову кому. 2. Приставать со всякими пустяками.

Онч. тг.: парня йыр пўтыралан; йомакым колташ (кōлан).

ВУЙЫМ ЙОМДАРАШ. ВУЙЫМ ЯМДАШ к. м. 1. Погибать, быть убитым на чужбине; умирать; пропадать, сгинуть. Терять (потерять) голову. Ср. в рус.: сложить свои кости. *Ынде кокымшо ий сар шога. Шукыш-тын эргышт, шольышт сарыште коштыт, южышт деч уверат уке, южышт позицийыште пеш орланымаштым возат, коклаште ёрдыж вереш рвезе вуйым йомдарышы-жат лийын. О. Шабдар. Ожно Наполеон (Москвем) налын ончен, да вуйжым йомдарен. Г. Матюковский. Эдем-влйжы гбнь, самой сек яжо, сек цаткыдывлйжск, сыр-сышкы кең колтеныт... вуйыштым ямдат. Н. Игнатьев. Онч. тг.: вуйым пышташ. 2. Безрассудно, сильно влюб-ляться в кого-л.; лишаться рассудка, не знать, как по-ступать, что делать.—*Ой, моторем Певуем, йомдаремак пел вуем,—ўмам налде ыш чыте Макси, мугшо почелат-мугт семын лекте, тидлан шкежат ёрö. Ю. Галютин.**

Онч. тг.: вуй йомеш.

ВУЙЫМ (КУШКО) НОЛТАШ. ВУЙЫМ (КУШ-КЫ) ЛУКТАШ к. м. 1. Гордиться, важничать. Задиг-

рать (задрать) (высоко) голову. Поднимать (поднять) (высоко) голову. *Талман Когой вуйым кўш нёлтал кош-теш.* М. Шкетан. Онч. тг.: перым (кўшкё) нёлташ; он-ым кадыртан; вуйым шуштан. 2. С достоинством держаться; духовно, физически, морально ободриться. *Марий калык помыжалтын, чевер кече ваштареш, Вуйжым кўшкё вел нёлталын, Куштылемын ошкылеш!* С. Чавайн.— *Лизук! Тый виян улат, вистым иктым чумыро, вуетым кўшкырак нёлтал, виктаралт да, пенгыдын тош-калын, илиш корно дене ошкыл.* 3. Каткова. 3. Обретать уверенность в себе, в своих силах; начинать активно действовать. *Ялысе поянрак-влак нэп жапыште вуйыш-тым нёлталыч.* М. Шкетан. *Кулак-влак вуйыштым кўш-кё нёлтеныт.* Н. Лекайн. *Вадывелнат эй ирвелнат м-рын тышманвлэйжы вуйым лўктат.* К. Медяков. *Самсон Ондре, мландым уштарен пуыштат, вуйжым нёлтале.* Ф. Майоров.— *Кышты мямнан вуй лўкталаш,—Семон пелешталеш.—Тёлат теве вёц мешак киндым пумыла.* К. Беляев.

ВУЙЫМ КЎШНЁ КУЧАШ. ВУЙЫМ КЎШНЫ КЫ-ЧАШ к. м. Не унывать. Голову держать высоко. *Тумыш сага тумыш лўктеш. Но Микита вуйым кўшны кычен.* Н. Ильяков.

ВУЙЫМ ЛУГАШ. ВУЙЫМ ЛЫГАШ к. м. Усиленно думать, стараясь решить что-л.; исповаться. Голову ломать. *«Тудак докан»,—Тропим кува йўдвошт вуйым луген кийыш.* Ю. Артамонов. *Йёри, вуйдам арам иба лу-го, садак эда пале.* В. Горохов.

Онч. тг.: вуйым пудыраташ; ушым пудыраташ.

ВУЙЫМ НУЛТАШ. ВУЙЫМ НЫМЫШТАШ к. м. Постоянно бранить, распекать, ругать. Голову грызть, глодать. *Поро кува... Гм... вуйым нулташ тўналеш.* М. Шкетан. *Ватемат тидлан кёра (паша деч посна или-мылан) вуетым нулташ тўналын.* А. Волков.

Онч. тг.: нўшкё пила гай нулташ; кочкынаж коч-каш.

ВУЙЫМ ОЙЫРАШ (УТАРАШ) мо деч, кўшеч. Отделаться, отвязаться; освободиться от чего-л., обычно от нежелательного, неприятного; отказываться от участия в чем-л. Ср. в рус.: моя хата с краю; мое (твое, его и т. д.) дело сторона. *Южышт, Вачин ойым колыштын, агавай-рем гыч вуйым ойырен, кидым рўзалтен ойлат:—Ке-рек-мом ыштышт, мемнан паша огыл.* М. Шкетан. *Кас велеш «артист-влак» погынышт. Мынар мый вуйым ойы-*

раш толашышым, уке, садак модаш вереште. М. Шкетан. Вуйым тышеч (осал еш деч) утарем гын, тидат сай, маньым шканем. Ю. Галютин.

Онч. тг.: вуй гыч корандаш; вуй утлен.

ВУЙЫМ ОНЧЫКТАШ кушко, кушто. **ВУЙЫМ АНЖЫКТАШ** кышкы, кышты к. м. Появляться где-л.; приходить куда-л. на короткое время. Показывать (показать) голову куда, где. *Шкендын учреждениыштет вуйым эре-ак ончыктен шогаиш, тулеч моло сомылым ыштыл толаш перна.* В. Косоротов. *Лу, шонем, ынде мылам тушко вуйым ончыкташ намыс.* П. Корнилов. *Филиппын вес эргы-же тоныжы ынде вѳц и вуйжымат ақ анжыкты.*

Онч. тг.: перым ончыкташ.

ВУЙЫМ-ПОЧЫМ ПОГАШ. ВУЙЫМ-ПАЧЫМ ПОГАШ к. м. 1. Приводить себя в порядок (умываться, одеваться, прибираться и т. п.). *Лу шагат ыле... Валентин, суйым-почым поген, кочкаш кычалаш пиже.* Ю. Галютин. *Ноча-шамыч, кынелза; Агытан шангысек мура; Вуйдам-почдам погыза: Кече окнашке пура. Айдемыжат, кайыкшат—Пашаш лектыт чыланат...* С. Чавайн. 2. Стать самостоятельным, обзаводиться хозяйством, семьей и т. п. *Эретыге илен ом керт, ынде вуй-почым иквереш погаиш шонем. Удырым налып пуышда—тау.* Я. Элексейн. *Война тѳнале. Тунам мый, марий манмыла, вуй-почым поген шуктышо ѳдыр ыльым.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: йол ѳмбақ шоғалаиш (2-ию знач.); вуеш шуно; канеш шуно.

ВУЙЫМ ПУАШ молаш. **ВУЙЫМ ПУАШ** малаи к. м. 1. Целиком, полностью отдаваться чему-л. Уходить (погружаться) с головой во что, куда. *Пашалан Сакар кува вуйым пуа.* С. Чавайн. *А могай пашаче! Суртым ворандараш вуйжым пуа.* А. Волков. 2. Иметь большое пристрастие, склонность к чему-л. Быть большим любителем чего-л. *Кугуяроксалан вуйжым пуа.* С. Чавайн. *Кѳ оксалан вуйжым пуа, тѳдым тѳрлат.* К. Медяков. 3. Проявлять слабость в чем-л. *Ойгылан вуйым пуымаиш уке.* В. Юксерн.—*Удырем, омылан вуетым ит пу.* П. Корнилов.

ВУЙЫМ ПУАШ ОГЫЛ кѳлаи. **ВУЙЫМ ПУАШ АГЫЛ** кѳлаи к. м. Не покоряться, не подчиняться чѳ-л. воле. Проявлять настойчивость, упрямство, стойкость; не уступать кому-л. в чем-л. Не давать головы кому.—*А мый тудлан, Сапан кугызалан, вуйым ом пу. Ме тудын дене ѳчаш-ѳчаш тѳредаиш тѳргалына!*—*Мельник кугыза, кы*

нелын, кудышкыжо сорлалан кая... Д. Орай. *Пу́тö кочкыш дене иктатыш келше. Туге гынат иктаж-могай йöн дене начальство репрессийым ыштен кертеш. Тидлан ко́ра вуйым пуыман огыл манын, чыла камерыштаг келшышт. С. Чавайн.*— *Опай поян-влаклан вуйым пуыде ила ыле. Революций миймеке, эн ончычак поян-влак вашта-реш тудо кучедалаш тўнгалe,— мане тунам Лозин. К. Алднар.*

Онч. тг.: вуй(ым) пуыдымо (гай).

ВУЙЫМ ПУДЫРАТАШ. ВУЙЫМ ПЫДЫРАТАШ к. м. Усиленно думать о чем-л. (беспокоиться). Ср. в рус.: шевелить мозгами. *А мом шонаш? Мом тушто вуйым пудыратылаш?* В. Микишкин.—*Молан Витям налаш миен омыл?*— *рвезе вуйжым пудыратылеш.* Ю. Артамонов. *Акпарсат воеводывлă гың чйды агыл вуйжым пыдырата.* В. Лукьянов.

Онч. тг.: вуйым лугаш; ушым пудыраташ; изип-кугун кояш; шипчын шипчыме, шоген шогымо ок (огеш) шу; чон чон олмышто огыл.

ВУЙ(ЫМ) ПУЫДЫМО (ГАЙ). ВУЙ(ЫМ) ПУДЫМЫ (ГАНЬ) к. м. Непокорный, упрямый. Настойчивый, своенравный, своевольный. *Тыйым, вуй пуыдымо, розго дене лупшаш кўлеш...* С. Эчан. *Ачаже эргыжлан нигунам вуй пуыдыман огыл ыле гынат, ўдыр налмаште шке вуйжым ойыраш тыршен.* М. Шкетан.

ВУЙЫМ ПЫДЫРТАШ к. м. Усиленно думать, стараясь понять, разрешить что-нибудь чрезвычайно трудное; беспокоиться, волноваться. Теряться в догадках, предположениях. Ломать (поломать) голову над чем. *Дă пăлы, тыменяш куштылгы агыл, вуйым пыдыртымыла.* Н. Ильяков.—*Мам тиды гишан вуйым пыдыртен шалгена? Сек тўнгжы — тўнь толынат,— Варвара пелешта.* В. Самойлов.

Онч. тг.: вуйым лугаш; вуйым пудыраташ; изип-кугун кояш; ушым пудыраташ; чон чон олмышто огыл; шипчын шипчыме, шоген шогымо ок (огеш) шу.

ВУЙЫМ ПЫШТАШ кушпан, ко́ верч, мо́ верч. **ВУЙЫМ ПИШТАШ** кышак, кў́ верц, ма́ верц к. м. Погибать (погибнуть) в бою, умирать (умереть); жертвовать (пожертвовать) собой. Сложить голову где, за кого, за что. *Озаг олам налшаш верч Йыланда шке вуйжым пыштен.* С. Чавайн. *Йолташ, тыйым ом пале гынат, палыме гаяк лшыл улат, шкенан Совет властына верч вуетым пыштена.* Я. Ялкайн. *Григорий ала-кузе огыл, а Родина верч*

геройла кучедалмашеш вуйжым пыштен. Д. Орай. А вот йолташым йомдарышым. Сай ен ыле, самырык. Илышаш кече улмо їмбачак вуйжым Карпат курыкеш пыттыш. М. Иванов. Ызам кйзыгышы йлымаш верц, социализм стройымы верц вуйым пиштен. В. Патраш. Священный клятвым пуэм... Мынь, вйр ййшы врагым священный земля гйц шиш лыжмеш, силаэм жйлайыдео кредалам, а келеш гйнь, Родина верц ике вуем пиштем. К. Беляев.—Мемнан батарей верц!—Микале стаканжым тушкалта.—Сареш вуйым пыттыше коло миллион верц! Ю. Галютин.

Опч. тг.: вуйым йомдараш (1-ше знач.).

ВУЙЫМ САКАШ. ВУЙЫМ САКАШ к. м. Приходить в уныние, в отчаяние, огорчаться. Голову вешать (повесить). Теве ужыда, тул гай їжара, тиде революцийын їжараже волгалтеш. А те вуйым сакен улыда. С. Николаев. Тоня кеч-могай пашамат куштылгын ыштен, йдсз годымат вуйым сакен огыл. В. Иванов. Сонялан кызыт вуйым сакаш огыл, а уло активым йол їмбаке шогал-тыман. А. Волков. Ну, Миколай, здорова код! Вуйым ит сйкы. Н. Ильяков.

Опч. тг.: кумыл вола; нерым сакаш.

ВУЙЫМ УТАРАШ. Опч.: ВУЙЫМ ОЙЫРАШ.

ВУЙЫМ ИИЯШ кюлан, кюн їмбак. **ВУЙЫМ ШИ-ЛШ** кюлан, кю вйкы к. м. Жаловаться на кого-л. или что-л. Обижаться на кого-л., пенять на кого-л. или что-л. Бить челом кому, на что. Уке, качай, ынде вуйым шийын кошташ жап эртен. Тйлаш кйлеш. М. Шкетан. (Егор Пантелеич.) Тиде мо тыгай, а, Пекпаев йолташ? Адак тыйын їмбакет вуйым шийыт? А. Волков. Мыланем Валя вуйым шийын огеш керт, чыла ыштенам. К. Коршунов. Вуй шиащ уке. Война Онисизмын характержым вийшталтен колтен. Ййл лошкы ярлаш тйнгалын. Н. Ильяков.

ВУЙЫМ ШУПШАШ. ВУЙЫМ ШЫПШАШ к. м. Отказываться от чего-л., соглашаться с кем-л., на что-л.; лязнаться, упрямиться. Задирать голову. «Соня, каена театрышке. Таче у спектакль». А тудо вуйым шупшеш: «Ом ярсе». В. Юксерн. Кузе туге вуйым шупшаш лиеш, ом пале да умыленат ом керт! А. Юзыкайн.—Эчук, мот-коч їскырт улат, йолташет-влак деч эре кораннет,—туныктышо кумылдымын ойла.—Пырля тунемыда, пырля паледа, ик еш гай улыда. А тидым йоршын ынет умыло,

вуйым шупшын, пелке коранат. П. Апакаев. Эше иктым каласен кодынем, їдырем: тый ял калык деч шкенбым ит ойыро. Пайрем гоным тугак пайремлан сиег амбе лийже, вуйым ит шупш. Ю. Галютин.

Онч. тг.: перым кадырташ; перым кўшкё нолташ; онгым кадырташ; вуйжо кавашке (пылышке) логалеш; кўшыч (ўлыкё) ончаш; шкем кугуэш ужаш (шотлаш); шкем кўшкё шындаш.

ВУЙЫН ШОГАШ кё верч, мо верч, кё ончылно, мо шотышто. Нести ответственность за кого-л. или что-л. Отвечать (ответить, поручиться) головой за кого, за что, перед кем, перед чем. (Ондрий.) *Нур пашаште тый вуйын шоget. (Макар.) Тиде чын. Вуйынжо мый шогем, а пашаенжым тый кучылтат. С. Чавайш. Шойышт возеныт гын, нуно вуйын шогаш тўналыт. С. Чавайш. Колхоз верч председатель вуйыншога гынат, имне шотышто мый тудым пырчат ом пагале. В. Абукаев.*

ВУЙЫШКО (ВУЕШ) ПЫШТАШ мом. ВУЙЫШКЫ (ВУЕШ) НИШТАШ мам к. м. Запоминать (запомнить). Не забывать (не забыть) о чем-л. Укладывать (уложить) в голове что. Ср. в рус.: зарубить на носу что. *Ньогар гын ньогар, чыла вуйышко пышта... Алят (рвезе годсо мурым) монден огытыл! М. Казаков. Палем гын, пычалымат налам ыле, кинде шултышымат кўсеныш пыштем ыле. Молан ачамын мушым вуйышкем шым пыште? Ю. Артамонов. Пйлет, кў тормыжла? Тидым вуйышкет пишты. К. Беляев.*

Онч. тг.: ушышко палаш; вуеш лодаш.

ВУЙЫШТО АРВА кён. ВУЙЫШТЫ ЁРВА кўп к. м. Кто-л. путанно мыслит. Мякина в голове у кого, чьей. (Семен Петрович.) *Тыйын вуйыштет арва мо? (Василий Мичуш.) Да, арва... ыгылтат? С. Иванов (Прохор.) Тетя вйреш анжалашна поханям кандышым. (Марфа.) Ороды! Вуйыштетшы ёрва ма? Г. Кириллов.*

ВУЙ(ЖО) АРВА ДЕНЕ ТЕМЫН кён. ВУЙ(ЖЫ) ЁРВА ДОНО ТЕМЫН кўп к. м. Глуп, несообразителен. Голова мякиной паполнена у кого, чья. *Ўдыр чевер да таза улмыж дене моктана гын, тудын вуйжо «сур кышал» олмеш арва дене гына темын. М. Иванов.*

Онч. тг.: вуйышто пучымыш; арва вуй.

ВУЙЫШТО МАРДЕЖ кён. ВУЙЫШТЫ МАРДЕЖ кўп к. м. Кто-л. крайне несерьезен, легкомыслен. Ветер в голове у кого. *Глафирам ом ойло—тудын ву-*

йыйытгыжо мардеж. А. Волков. *Ведаси манмыла, Тоним вуйыштыжо але мардеж.* В. Косоротов.

Опч. тг.: мардеж вуй; мардеж вакш.

ВУЙЫШТО ОК (ОГЕШ) СИТЕ кӧн. ВУЙЫШТЫ АК СИТЫ кӱн к. м. Кто-л. придурковат, со странностями. В голове не хватает у кого. *Ончыза, шинчаже кузе ййла. Тудын вет вуйыштыжо ок сите.* П. Корнилов. *Мый нимомат ом умыло. «Товатат тудын (ӱдырын) изишак ок сите»,— ондак шонымемым уэш пеггыдемдышым.* М. Евсеева.

Опч. тг.: вуйышто тӱрыс огыл.

ВУЙЫШТО ПӖРДЕШ кӧн, мӧ. ВУЙЫШТЫ ПӖР-ТЕНШ (СӖРНА) кӱн, ма к. м. Постоянно, неотступно возникает в сознании кто-л. или что-л. Не забывается о ком-л. или о чем-л. В голове вертится у кого, что. *Григорий Петровичын вуйыштыжо икте гына пӖрдеш: арест, тюрьма, Сибирь...* С. Чавайн. *Курыкыш кӱзыштыжла, кажне егын пасум ончалмыже шуын, вуйыш-гат шушаш пасу паша пӖрдын.* Я. Элексейн. *Иванын вуйыштыжы Русановлан тӱлышашлыкшы топлоток сӓрнылеш.* П. Весслов-Сталь.

Опч. тг.: вуй йыр пӖрдеш; ушышто пӖрдеш.

ВУЙЫШТО ПУЧЫМЫШ кӧн. ВУЙЫШТЫ КЫ-ШАЛ кӱн к. м. Кто-л. путанно мыслит, у кого-л. нет ясности в мыслях, понимании. В голове каша у кого. *Бакутов ойлаш тӱнале... Рат дене ойла гынат, вуйыш-тыжо пуйто пучымыш шолеш: «Пистолетым шупшыш палмек, молан вес кӱсенлаште ышт кычал?.. А шкенан сг улыт гын?»* А. Тимофеев. *Э-э, Гриша, ужамат, ты-йын вуйыштет эше вишкыде пучымыш веле.* А. Асаев.

Опч. тг.: вуйышто арва.

ВУЙЫШТО ТӱРЫС ОГЫЛ кӧн. ВУЙЫШТЫ ТЫ-РЫС АГЫЛ кӱн к. м. Кто-л. муповат, придурковат, со странностями, ненормален. В голове не все хватает у кого. *Ия пала тиде Порпилям, манам. Вуйыштыжо тӱ-рыс огыл ала-мо.* Ю. Галютин.

Опч. тг.: вуйышто ок (огеш) сите.

ВУЛНО ЙӱР. ВУЛНЫ ЮР к. м. Беспрестанная стрельба. Оловянный дождь. *Алят вийнен колташ ок лий: снаряд, бомба мландым кӧргынчыл, эр-кас вулно йӱр йӱреш.* В. Иванов. *Пеш умылем: тыште ӱмбакына вулно йӱр ок його. Нӧрена, кылмена гынат, ылыше ко-дына, чонна аралалтеш. А тушто бомба, снаряд.* В. Лю-

бимов. *Ик колымаш деч утлен, полк вес колымаш ваш-тареш куржеш, а шенгеч снаряд-влак пудешталтын поктаат. Ындыжым вулно йӱр йӱраш тӱнале.* Ф. Майоров. *Куаш ак ли — смӱрть сӱрна вӱрашм...* Вульны горжы сала литымаш. Н. Ильяков.

ВУРДЫДЫМО ТОВАР (ГАЙ). **ВУРДЫДЫМЫ ТАВАР (ГАНЬ)** к. м. Сумасбродный, взбалмошный; пикчемный человек. Топор без топорща. *Тудын деч (Ятман деч) ойырло...* Тудо вет вурдыдымо товар гай... М. Шкетан.

Опч. тг.: вуйдымо лормо (гай); вуйдымо агытан (гай).

ВУРДЫДЫМО ТОВАР ГАЙ ҚОЯШ (ЛИЯШ, ЫШТАШ, т. м.). Быть, казаться сумасбродным; поступать неумно, глупо.

ВУРСЕН ИТ (ИДА) КАЙ. ИТ (ИДА) ЙӒТЛЫ ВЕЛЕ. ИТ (ИДА) ВЫРСЫ к. м. Извини(те). Не проклинай(те). Не думай(те) плохо о ком-л. Вежливая форма извинения, употребляемая при расставании. Не помниай(те) лихом. Не гневайтесь. *Ынде вурсен ит кай. Пукшымо-йӱктымына тугай да, ынде пужнам палет.* С. Чавайш.

Опч. тг.: вуен ит (ида) пал; шелеш ит (ида) пал.

ВУЧЕН ШИНЧЕ (ШОГО)! ВЫЧЕН ШЫНЗЫ (ШАЛГЫ)! к. м. Не надейся, не рассчитывай на кого-л. или что-л. О напрасных ожиданиях, расчетах, надеждах. Жди сиди, когда же! Ср. в рус.: держи карман шире! — *Тугеже тудо имным тый туддеч йодын нал...* — *Нал! Вучен шинче, пуа тудо тыланет.* С. Чавайш. — *Яноп-влакет (юмона деч) чынак лӱдыныт? — йдырамаш кок-ла гыч иктыже йодеш.* — *Лӱдыныт, вучен шинче...* Я. Элексейш. «*Матырна, кышты ылат?*» — «*Вычен шынзы, Матырна тӱлат юкым пуа...*» — *шаналтышат, Захар вӱты пакыла ашкеды.* А. Красноперов.

Опч. тг.: умшатым каре.

ВУЯВАШ ЛИЯШ (УЖАШ). ВУЯВАШ ЛИАНШ (УЖАШ) к. м. Совершенно рядом, в непосредственной близости (быть, столкнуться, находиться и т. п.); вплотную сойтись, встретиться с кем-л. или с чем-л. Липцом к лицу (быть, оказаться). *Опчем: маска кыша корем пундаш дене кая, вара кӱшкыла кӱза. Мыят поче-шыже кӱзышым да кенета пеш кузу маска дене вуяваш лийым.* Тудо кок йола шогале да ймбакем тарваныш. П. Иванов. *Сарым ике шинча дене ужош, кап-кыл дене тергыше, тушманым вуяваш лийше, сусырген, конту-*

литлаат толшо егын ойлымыжо вуеш лакемалт шин-
чын. В. Абукаев. Вагонысо ег-влак тушманым вуяваш
тыге первый гана ужыт, сандене ёрын-лйдын ончат.
А. Бик.

Онч. тг.: он дене он ваплиян.

ВЎД ГЫЧ КУКШО ЛЕКТАШ. ВБІД ГЫЦ КУК-
ШЫ ЛАКТАШ к. м. Избегать заслуженного наказания;
оставаться незапятнанным, безнаказанным. Выходить
(выйти) сухим из воды. Гурьянов торжа ег. Паша-е-
влакым пашадар шотышто шыгыремдымыжлан ме ту-
дым ик гана комитетыште лончылен улына. Тунам ту-
до, кишкыла кадыргыл, вјд гыч кукшо лекте. А. Вол-
ков.—Теве тудо Дедюхинымак палаш,—ешарыш йыр-
гешке пондашанже.—Судитлышт. Манметла, вјд гыч
кукшо лекте, нимомат ышт ыште. А. Юзыкайн. Чоя
улат, вјд гыч кукшыш лектат гын, куп гычат яндарын
лектын кертат. В. Абукаев. Тйнь, Мирон, ййлым вбдыш
цикаш цацет, а шке вбід гыц кукшы лакнет! И. Беляев.

Онч. тг.: япдар(еш) (аруэн) кодаш.

ВЎД ДЕНЕ ОТ ОЙЫРО кѳм. ВБІД ДОНО АТ
АЙЫРЫ кѳм к. м. Очень дружны, неразлучны, всегда
вместе. Водой не разольешь кого. Керек-кушто йыгы-
ре—от керт вјд ден ойырен. В. Колумб. (Дворецкий ден
Безменов) тугай йолташ лйыч, вјд денат от ойыро.
А. Красноперов. Ик конторышто Агап ден Потап ыш-
тат. «Нуным вјд денат от ойыро,—конторысо-влак ой-
лат,—Агап куш, Потап туш!» И. Речкин. Онисим Пи-
каторович дон вйтыжы чоте икышын йленыт. Тошты
шаяла, нйным вбід донат айыраш ак лила чучеш.
Н. Ильяков.

Онч. тг.: вјдат йоген ок кай (ок лек); вич парня гай
(илаш); ик совла (кѳмыж, под) гыч кочкыт; трактор де-
не от ойыро.

Антоним: пий ден пырыс гай (пырысла) илаш (ко-
няш, лиянш, т. м.).

(ВЎД) ЙОГЫН ВАШТАРЕШ ИЯШ (КАЯШ). ВБІД
ЙОГЫ ВАШТАРЕШ ИАШ (КЕАШ) к. м. Поступать,
действовать, преодолевать обстоятельства, трудности, не
поддаваться обстоятельствам; сопротивляться. Плыть
(идти) против течения. Кынамжы шкеат тырхаш лиды-
мын нелыш вйрештат. Цйтет. Сйнген лйкташ манын,
вбід йогы ваштарешок иат. В. Самойлов.

Антоним: (вјд) йогын почеш (семын) пияш (каяш).

(ВЎД) ЙОГЫН ПОЧЕШ (СЕМЫН) ИЯШ (КАЯШ).

ВБІД ЙОГЫ СЕМЫНЬ НАШ (КЕАНШ) к. м. Действовать, поступать так, как вынуждают обстоятельства; приспосабливаться к обстоятельствам, пассивно подчиняться им. Плыть (идти) по течению. *Сайын шоналгыде, нимом ыштымс ок кјл. Ончемат, вјд йогын почеш кайыметла чучеш.* М. Иванов. *Мыят йогын почеш иаш ом йӱрате. Ачамым поктем докан. Кеч-можымат лачымын ыштем, шот дене. Ок лий гын, пјйым пурын тӱчем.* Ю. Артамонов. *Тыште ме шке титакан улына, йогын почеш иаш йӱратена.* А. Авинов. *А нелы гыц Ефим Филиппович нигынамат лјӱдде. «Йогы семын наш нелы агыл, а вот тѣнь йогы ваштареш иаш цацы!»—шоэн агыл тѣды попен.* Н. Ильяков.

Антоним: (вјд) йогын ваштареш иаш (каяш).

ВУД КАШКА ГАЙ. ВБІД КАШКА ГАНЬ ж. м. Весь мокрый, в поту, взмыленный (от напряженной, изнурительной работы, от болезни и т. п.). Хоть выжми. Как краж (бревно), выпутый из воды.

ВУД КАШКА ГАЙ ПУЖАЛТАШ (ЛИЯШ). Сильно потеть (вспотеть). Ср. в рус.: пот валит в три ручья. *Ме кенгеж гоч, вјд кашка гай лийын. шурным ышташ толашена, а тый ямдылан куаненат.* М. Шкетан. *Ожно кузе? Пӱрӱег кычелеш да виган пашалан пижеш, кече кјзымеш вјд кашка гай лиеш.* В. Косоротов. *Пјдым Васлий Пыван помыжалте — вјд кашка гай пјжалтын.* Ю. Артамонов. *Нестыр пјжалтеш, кылма, вјд кашка гай лийын, мотоциклым шенгеч шјка.* Ю. Галютин.

ВУД(АТ) ЙОГЕНОК КАЙ (ОК ЛЕК) кӱн кокла гыч. ВБІД(АТ) ЙОГЕН АК КЕ (АК ЛАК) кӱ логыц к. м. Очень дружны, в тесной дружбе; неразлучны, всегда вместе. И вода не прольется между кем. *Янгелде вате ден Овийже коктын пешак келшат. Когыньышт кокла гыч вјдат ок кай.* Д. Орай. *А кунам-гынат пуно (шешке ден куго) кидысе вич парнягай татун иленят, коклашт гыч, манмыла, вјдат йоген лектын огыл.* А. Савельев.

Онч. тг.: вич парнягай (иаш); ик совла (кӱмыж, под) гыч кочкыг; вјд дене от ойыро.

Антоним: пий деп пырыс гай (пырысла) илаш (кояш, лияш, т. м.).

ВУДЫМ РУМБЫКТАШ (РУМБЫКАНДАШ). ВБІДЫМ БІРВЫНЗЫКТАШ к. м. 1. Сознательно запутывать какое-л. дело, сбивать с толку. Мутить воду. 2. Вносить смуту, раздор. *Шыдын сескемалтше шинчаж дене «ужамат, те тышке поро кышам кодаш огыл, а вјдым*

румбыкташ гына толында» маншыла (Пайкан кугыза) ондак Адашевым, вара Буровым шјтєн ончале. А. Савельев.

ВУДЫМ УМШАШКЕ ПОДЫЛАШ. Онч.: УМШАШКЕ ВУДЫМ ПОДЫЛАШ.

ВУДЫШКӨ КАЯ (КАЕН) мо. ВБЫДЫШКЫ КЕА (КЕН) ма к. м. Зря, даром, впустую, не на пользу. В воду уходит (ушло). Чыным ойлет, Тулбай, мемнан уло тырышмашина вјдышкө кая. Э. Чапай. Эй, окса тјлымем годым самоварым ващталтен пуэныт, кум тенге окса вјдыш кайыш. Я. Элексейн. Пуры пашкудетлан пашымы вбдыш ак ке, манеш туан халыкем. К. Медяков.

ВУДЫШКӨ КУДАЛТАШ (ШУАШ, КЫШКАШ) мом. ВБЫДЫШКЫ ШУАШ (КЫШКАШ) мам к. м. Бесплезно, зря что-л. тратить, расходовать. В воду бросать (кидать). В воду бросить (кинуть) что. Тугеже келгын куралмыдан могой пайдаже? Лач шјдө центнер наре тјрлө урлыкаш нбшмым вјдыш кудалтышина. Кө ынде тидлан мут кучаш тјнгалеш? С. Николаев. Мый ыштем тудо, йдсө огыл. Озаже так арам оксажым вјдыш шуа. В. Бояринова. Мыняр шерге техникым, пел јмыр шудеак, кјртнбө пудыргыш савырен, коремыш орален оптена. Миллионым вјдышкө кышкена. К. Коршунов. (Тошты мары) оксам такеш вбдыш ак шу. П. Чершут.

ВУДЫШКӨ ПУРЕН КАЙЫМЕ ГАЙ ЙОМАШ. ВБЫДЫШКЫ ВАЛЕН КЕМЫ ГАНЬ (ВАЛЫМЫЛА) ЯМАШ к. м. Бесследно, быстро исчезнуть, пропасть. О ком-л. плно чем-л. Как (будто, словно, точно) в воду капнуть. (Тойгелде.) А-за-мат! (Сайгелде.) Уке. Кушто коштем? Йоршын вјдыш пурен кайыме гай йомо. С. Николаев. Вокаң Йыван вјдыш пурен кайымыла йомо. Ф. Майоров. Иванна толаш сөрымыжы ваднок ыш тол. Вбдыш вален кемылаок ямы. Викоко вара тбдым ужделам. Н. Игнатъев. Вбдыш вален кемылаок ышкал ямын. В. Патраш. Ан йылым паштек Ваню тјнгем вбдыш валымылаок ямы, кыш кен — иктат ак палы. А. Апатеев. Аптылман кугыза кјрен алашажым ыш му... Чыла арам. Имне уке. Вјд пундашке пурен кайыше товар дене иктат лие. А. Юзыкайн.

Онч. тг.: пуйто мландын (мланде йымак) порволен.

ВУДЫШ-ТУЛЫШ ПУРАШ. Онч.: ТУЛЫШ-ВУДЫШ ПУРАШ.

ВУР МОДЕШ көн. ВБІР МАДЕШ күн к. м. Кто-л. онцуцает избыток сил, энергии. Кровь играет у кого, в

ком. *Тудын (Полинан) чонышкыжо ямле юап шынген, вѣржѳ модын.* А. Александров.

ВҮР ШОЛЕШ (ШОЛАШ ПУРА) кѳн. **ВБІР ШОЛЕШ (ШОЛАШ ПЫРА)** кѳн к. м. 1. Кто-л. испытывает сильное волнение, прилив сил. *Садыш лектеш Катя, шиялгыш гай яндар йѳкиѳ дене тымык касым шыматен, лыжга мурым муралтен колта гын, уло вѣрет шолаш пура, капетат куштылемеш, ѳдыр деке чонгештен кайымет шузи.* Г. Гордеев. *Кѳзыт Ольошын рвезы вѣржы шолеш, ниш когон пѳшам ѳштымыжы шон шѳнзын.* В. Патраш. 2. Кто-л. охвачен страстью, порывом какого-л. чувства (ненависти, негодования и т. п.). *Кровь кипит (закипает) у кого. Ынде фашист кашак керылт пурен, да конга ѳмбалне пѳрдалам шонет мо? Уке! Вѣрем шолеш!* Ю. Артамонов. *Манек вѣр шолаш пурымешке шыдешкыш.* А. Александров. *Ялысе южо кѳлеш-оккѳл койышым олашке кондымылан вѣремак шолаш пура.* Ю. Галютин.

Опч. тг.: вѣр модеш.

ВҮРЫМ ЙҮАШ кѳн. **ВБІРЫМ ЙҮАШ** кѳн к. м. Разбогатеть, паживаться (нажиться) за счет чужого труда; мучить, притеснять кого-л. Пить (сосать) кровь кого, чѳю. *Тумерѳял староста Пекеш Сави незер вѣрым йѳын лѳчен.* С. Чавайн. *Уке! Таче те мемнан вѣрнам йѳыда, мемнан капнам мландыш уреда, эрла — те шкат возыда.* Н. Лекайн.—*Сита, кугижа халыкым шуку алтален, шуку пѳзырен. Шуку вѣрым йѳн, ѳнде халык шке хоза ылеш,—(толшы) эдем пона.* В. Патраш.

Опч. тг.: пѳжвѳдым пунчалаш. Тан. тг.: вѣрйѳнѳ.

ВҮРЫМ МОДЫКТАШ кѳн. Бодрить, подбадривать, приятно будоражить кого-л. чем-л. *Яндар юж пионер-влакын вѣрым модыкта.* К. Алдиар.

Опч. тг.: вѣр шолеш (шолаш пура) 1-ше знач.

ВҮРЫМ ШОЛАШ ПУРТАШ кѳн. **ВБІРЫМ ШОЛАШ ПЫРТАШ** кѳн к. м. Кого-л. сильно волновать, злить; вызывать в ком-л. сильные страсти. Доводить до белого каления кого. *Мытрий Семоным утыр сырыкта, вѣржымак шолаш пурта ала-мо.* Ю. Артамонов.

ВЫНЕМЫМ (ЛАКЫМ) КҮНЧАШ кѳлап, кѳ йѳмаке. **ЙАМЫМ (ЛАКСАКЫМ) КАПАЯШ** кѳлан, кѳ лѳвакы к. м. Готовить неприятность, умышленно вредить кому-л. Рыть (копать) яму кому, под кого. *Еглан вынемым кѳнчымеш, шке ѳмбакет ончалам ыле.* А. Волков.—*Тѳнь ма вара мѳ ваштарешина кешт?—(паянвлѳй)*

маныт.—Мәланна лаксакым капает, мәланна йәмдылы-
нет? Тәлат ма ак ситы?—манын, Савикым когон ыр-
сат. Н. Игнатев.

Онч. тг.: шўгарым кўнчаш.

ВЫЧЕ-ВЫЧЕ (ВЫЧЫЛ-ВЫЧЫЛ) МУТЛАНАШ
(КУТЫРАШ, КОЯШ, ИЛАШ, т. м.). **ВЫЧЫ-ВЫЧЫ**
ПОШАШ (ШАЙЫШТАШ, БЛАШ, КАЯШ, т. м.) к. м. Дружно, спокойно, понимая друг друга, говорить, бесе-
довать, жить и т. д. Ср. в рус.: душа в душу (жить).
Выче-выче мутланалын, Ме пайремым тўгална.
С. Чавайн. *У йўла муро. Вычыл-вычыл кутырымаш де-
не паша кая. М. Шкетан. Верам ужмек, Соня кид паша-
жым, погалтен, ўрдыжкў шўкале да диванышке шин-
че. Выче-выче кутыраш паже. В. Юксерн. Ужат, поро-
сн-влак кузе вычыл-вычыл илат. Мутышт эгерла йо-
га, пеш шўман улыт. М. Шкетан. Пырля выче-выче
илышаш ыле. Н. Лекайн. Пеш сай мужыр улыда. Ваш-
ваш йўратен, вычыл-вычыл илыза...* А. Волков.

Онч. тг.: вич парня гай (илаш).

ВБДЕШ, СИРЕШ БЛАШ к. м. Терпеть пужду,
лишения. Ср. в рус.: биться как рыба об лед; перебивать-
ся с хлеба на квас; перебиваться из кулька в рогожку.

ВБДЫШ ВАЛЫШЫ ГАНЬ к. м. Крайне измучен-
ный, изнуренный, уставший, угнетенный, растроенный.
Ср. в рус.: как в воду опущенный.

ВБЦ ПЫЛЫШАН МЕЛЕНАМ ЦУКШАШ цўлап
к. м. Бить, колотить; ударить кого-л. Угощать (угостить)
оладушками (блинами). Ср. в рус.: дать леца. *Шамак
кольштдымылан вўц пўлышан меленам пукшат.*

Г

ГАЙКЫЖЕ ЛУШКЫДО кўн. **ГАЙКЫЖЕ ЛЫС-
КЫДЫ** (слабка) кўн к. м. Кто-л. не имеет достаточ-
ной силы воли, способностей и т. п. что-л. сделать, пред-
приять что-л. Гайка слаба у кого.

Онч. тг.: вичкыж шоло; вияш шоло; сашше лужкыдо

ГАЙКЫМ ПУТЫРАЛАШ кўн, кўлан. **ГАЙКЫМ**
ПЫТЫРАЛАШ кўн, кўлап к. м. Повышать требование
к кому-л. Строже спрашивать с кого-л.; заставлять под-
тннуться, стать активнее, энергичнее. Подкрутить (под-
вернуть) гайку (гайки) чью, кому. *Тўрлатена, кувай.
Комсомолецлан еш илыш дене модаш эрыкым огыт пу!
Гайкым пўтыралыт!* А. Волков.

Д

ДА (И) (ВОТ) ЧЫЛА. ДА (И) (ВОТ) ЦИЛА к. м. На этом и конец. Как заключение, вывод при подведении итога перечисленному, сделанному, сказанному и т. п. Да (и) (вот) все. *Пу, тугеже, Ваня, эше ик гана кидетым пу. Руш манмыла — «по рукам!» — да чыла!* М. Иванов. (*Майрук.*) *Тый оза отыл мо! Нал, да и чыла!* А. Волков. *Заводышты сменетым пйтарышың, автобусың шйинзатат — токыда. Нй, айы, окса — дй цилажат.* В. Петухов.

(ДА) НА ВОТ! ДА НА ВОТ к. м. Да пате вот. Выражение удивления, возмущения и т. п. *Тетя хотъ-маняры лизы, тйдым сес эдемлаң пуң колташ жйл. А Лиза Семонын сек кого тетяжы... Дй на вот — техень кого йдырым пуң колташ!* К. Беляев.

Опч. тг.: ыңде на тылат!

(ДА) НА ТЕВЕ! (ДА) НА ТЕВЕ! к. м. Выражение удивления, разочарования и т. п. Вот те (тебе) (и) на! *Друженда, друженда дй трйк — нй теве!* Н. Ильяков. *Обидна седы: эдем йлен-йлен, нигынамат хвораенжат анжыде, дй нй теве — шонгы вуйыштыжы больницыш вйрештын.* Н. Ильяков.

(ДА) ПАШАЖЕ ПЫТА (ПЫТЕН, ПЫТЫЖЕ). (ДА) ПАШАЖЫ (ДЕЛАЖЫ) ПЫТА (ПЫТЕН, ПЫТЫЖЫ) к. м. И все. Об окончательной развязке чего-л. (И) делу конец. (И) дело с концом. *Кйм эше вучеда? Мом ыштышашда уло — ыштыза, да пашаже пытыже!* С. Николоев. — *Колышым кузе ылыжтен кертат? — шуйдара пире. — Кочкина, да пашаже пыта.* А. Юзыкайн.

ДЕЛАШ ОТ УРГО мом. ДЕЛАШ АТ ЫРГЫ мам к. м. Не имеет отношения, не касается. Как оправдание не приложив к документу. К делу не пришьешь что. (*Майор.*) *Йоратыме йдырет уло? (Алексей.) Уло але уке, молан кйлеш? Тудым делаш от урго. (Майор.) Чын, делаш от урго.* А. Асаев. (*Епи*) *казна оксам ик ырымат кучылтын омыл, манеш. Но манешым кагаз семын делаш ургаи ок лий.* Ф. Майоров.

Е

ЕН ВЕРЧ(ЫН) КОЛАШ. ЙАЛ ВЕРЦ КОЛАШ к. м. Без надобности, неумело, неуклюже оказывать помощь; лезть в чужие заботы. Умирать (умереть) за

другого. *Микак Мачвий (газет редакцийыш) пеш онгай «опроверженийым» колтен. Эн ондак тудын секретарь-же Ильинов возыш: «Микак Мачвий пеш сай пашазе, эпере мыскылен возенда». Ме тудлан мо кўлешыжым каласышна. «Ең верчын ит коло», — манынна. Микак Мачвий сырыш. М. Шкетан.*

(ЕҢ) ВОШТЫЛТЫШЫШ (ВОШТЫЛЧЫКЫШ) ЛЕКТАШ. (ЙАЛ) ВАШТЫЛТЫШЫШ ЛАКТАШ к. м. Стать предметом насмешек, пересудов. Смешить, быть посмешищем людей.

ЕҢ КИД ДЕНЕ ТУЛШОЛЫМ УДЫРАШ. ЙАЛ КИД ДОНО ТЫЛШОЛЫМ ЫДЫРАШ к. м. Пользоваться результатами труда других в своих корыстных целях. Чужими руками жар загребать. (Ваню) Риммам тўрлө погынымашлашке колтылеш. Ең кид дене тулшолым удыра. А. Волков. Незер енын чоң поро... Тачат Логор ең кид денак удыра тулшолым. В. Колумб. Кугижажы гўйнь лач сек кого помещикок ылын... йал кид доно тылшолым ыдырен. Труйыш халыквлан шўдўн-гышты шўнзен. Н. Игнатьев.

Онч. тг.: кидым ырыкташ. Таг. тг.: ең кид дене тулшолым удыраш сай (куштылго).

ЕҢ КИД ЙЫМАЛНЕ (КИДЫНТЕ) (ИЛАШ, ЛИЯШ, т. м.). ЙАЛ КИД ЛЫВАЛНЫ (КИДЫШТЫ) (БЛАШ, ЛИАН, т. м.) к. м. Быть в полной зависимости от кого-л., находиться в руках у кого-л. Ср. в рус.: быть под башмаком у кого. (Корий.) Кузе-гынат нал. Кызытат ең кидыште илен. С. Чавайн. Кумло кум ий Мигыта кугыза кўтўм кўтен, пел ймыржым утла ең кидыште тарзылыкеш илен. Г. Ефруш. Но ожно кё ең кид йымалне оражен, Октябрь тудлан куатым, ылышым пуэн! С. Чарайн.

ЕҢ КИД МУЧАШТЕ ИЛАШ (КОДАШ, т. м.). Пользоваться жалостью, состраданием кого-л.; жить в людях. Тулык Ояла изиж годсекак ең кид мучаште ила, тўрлыжымат ужеш, тўрлынат кыралтеш, вурсалтеш. В. Сави.

Онч. тг.: ең ўмбалне илаш (2-шо знач.)

ЕҢ (КАЛЫК, ЯЛ) КЎШЕН. ЙАЛ ЙАМДЫ ДОНО (ЙАМДЫШТЫ) к. м. На чужие средства, за чужие деньги и т. п.; на готовом. На (за) чужой счет. Мом шылташ, мемнан коклаште эше ең кўшеш илаш йобратыше-влак улыт. Ю. Артамонов. Ял кўшеш киндым ешарышт... Ял кўшешак ужатат салтакыш... Арий мыняр чот шонкала... В. Колумб.

ЕГ МУРЫМ МУРАШ. ЙӐЛ МЫРЫМ МЫРАШ к. м. Не имея своего мнения, повторять чужие слова, мысли и т. п. Петъ чужую песню. Петъ с чужого голоса. *Марда кресаньык кокла гычат южыжо поян егын мурым мура.* К. Алдиар. *Пӧклан шыдыже оварен кӱзыш, тудо кычел шогаде:—Палем, кӧн мурыжым мурет. Качырийын! Адак толын лектын.* З. Каткова. *Эх, Онтон, Онтон... Тыйжат тудын (секретарьдан) мурымак муретс.* П. Корнилов. *Тый, Коля, адак ала-кӧн мурым мурет? Мотри!* Г. Матюковский.

Онч. тг.: шолагай мурым мураш; вес мурым мураш.

ЕГ СЕМЫН. Онч.: АЙДЕМЕ СЕМЫН.

ЕГ ҰМБАЛНЕ ИЛАШ (ИЛЕН КОШТАШ). ЙӐЛ ВӐЙЛНЫ (ЛОШТЫ) БЛАШ (КАШТАШ) к. м. 1. Быть, находиться в людях; жить оторванно от семьи, близких, родных. Ср. в рус.: в людях; жить в людях. *Ончем тыйым, шольым, да шонем. Кече мучко ег ӱмбалне коштат, мӧн-гыш толат — ни сайын каымет, ни мутланымет.* П. Корнилов. *ЙӐл вӐйлы веле Ылымаш кеа. Тӱшты веле кид-ял куза.* В. Патраш. *Мемнан Ивукна ег ӱмбалне коштеи, ала тудо иктаж туткарыш пурен?* В. Косоротов. 2. Скитаться; жить, пользуясь милостью людей. Не иметь своего дома, своего угла. *Ег ӱмбалне илен кошташ шке пӧртем уке мо?—Енатий мӧнчажым ончыкта.* Ю. Артамонов. *Васли Пыванын шарнымаштыже, каже ялысе егын шке суртшо уло. А ег ӱмбалне илен коштшо ала його ег, ала тудо шке суртан лияш тӱрлӧ амал дене ӧркана.* Ю. Артамонов. *Ег ӱмбалне илен коштшо Саский шке аважым ик жаплан ончаш Настасийлан пуа.* В. Ижболдин.

Онч. тг.: ег кид мучаште илаш.

ЕГ ШЕИГГЕЛНЕ (ҰМЫЛЫШТӐ) (ИЛАШ, ЛИЯШ, т. м.) ЙӐЛ ШАЙЫЛНЫ (БЫМЫЛЫШТЫ) БЛАШ (ЛИАШ) к. м. Жить, существовать за чужой счет. Жить, находиться, оставаться за чужой спиной (в тепи). *Эре ӱмылеш ылынеш.* В. Самаев.

ЕГ ШИНЧАМ (ШИНЧАРОЖЫМ) ОНЧАШ (КӰТАШ). ЙӐЛ СӐБНЗАШ АНЖАШ к. м. Быть зависимым от кого-л. или чего-л.; просить помощь у кого-л. Смотреть (глядеть) в чужие глаза. *Вӧдырлан изинек ег шинчам ончаш логалын.* А. Эрыкан. *Ег шинчам ончымо жап шу-кертас эртен, чылан ик праван улыт.* А. Мурзашев. *Ку-карка купеч дене тарзе лийын илен. Ныл класс деч ум-бакыже тунем кертын огыл. Шочмем деч ончычак илиш*

саман ок вашталт гын, мыят, векаг, ег шинчам кўтен коштам ыле. К. Вацип.— Нечыве ег шинчарожым ончаш. Ег уш дене илен, торашке от шу. Ю. Артамопов.

Опч. тг.: йолварня мучаш дене кошташ; йолтаганым (йолым, кидым) пулаш; кипке гай кадыргылаш; сукеи шипчаш; тупым пўгырташ (кў ончылан); шинчарожым (шинчам, шипчашке) ончаш (рўташ).

ЕҢҢЫМ (КАЛЫКЫМ) ВОШТЫЛТАШ. ЙАЛЫМ (ХАЛЫКЫМ) ВАШТЫЛТАШ к. м. Быть посмешищем в глазах других. Смешить людей.— Окмак,— мане шканже шке Шумат.— Адак енгым воштылтынет мо? А. Бик. Садак, ачай, тынар киндым поген налын от керт. Сеналтат, шкендым намысыш луктат. Енгым воштылтет... Ю. Артамопов.

Опч. тг.: намысыш пуран.

ЕҢҢЫН ЛУДЫЖАТ КОМБО ГАЙ (КОМБЫЛА) КОЕШ. ЙАЛЫН ЛЫДЫЖАТ КОМБЫ ГАНЬ (КОМБЫЛА) КАЕШ к. м. Все чужое, не свое, кажется лучше, больше, качественнее и т. п. Выражение зависти, сожаления. Чужая (или у других) п утка гусем кажется.— Мыланна, кокымшо звенолан, кучылтмо учебник-влакым кучыктыш, а икымше звенолан у книга-влак верештыч,— Ванию ёрмалген пелештыш.— Ит кўране, енгын лудыжат комбыла коеш,— манеш Зинаида Яковлева.

ЕКШУК ГАНЬ к. м. 1. Неприятный, злобредный. 2. Шустрый, ловкий. О ком-л. Как бес; как черт.

Ж

ЖАП ДЕНЕ ТӨР (КАЯШ, ОШКЫЛАШ). ЖЕП (ВЕРЕМА) ДОНО ТӨР (КАЕШ, АШКЕДАШ) к. м. Не отставать от современных требований. Наравпе со временем (идти, шагать). Туныктышо эреак жап дене төр ошкылаш, шке шинчымашыжым пойдарен толшаш. В. Горохов.

Антоним: илып деч (шентгелан, почеп, варан) кодаш.

ЖАП ОГЕШ (ОК) ВУЧО. ЖЕШ (ВЕРЕМА) АК ВЫЧЫ к. м. Необходимо срочно, немедленно действовать, предпринимать какие-л. меры. Время не ждет. Шошо асам жапыштыже тўналман, жап ок вучо.

ЖАП ОНЧЫКТА. ЖЕП (ВЕРЕМА) АНЖЫКТА к. м. Что-л. станет известно со временем. Время покажет.— Да,

илена гын, ужына. Тидын перген ойлымо ок кўл! Жап
шке ончыкта. В. Иванов. А Надя теле вашеш комплексыш
кайыш.— Ик ий ыштен ончем,— шоналгыш,— умбакыже
жап ончыкта. В. Якимов.

З

ЗАКОН ВОЗАЛТЫН ОГЫЛ кōлан. ЗАКОН СИРЫМЫ
АГЫЛ кўлан к. м. Кто-л. не считается с общепринятыми
правилами, нормами поведения. Закон(ы) не ипсан(ы)
для кого, кому. Окмаклан закон возалтын огыл.

ВОЗЫДЫМО ЗАКОН. Тугакан еным иктат лупшыде
ылже код. Самосудын тыгай возыдымо законжо.
Ф. Майоров.

ЗАКОН ПОЧЕШ. ЗАКОН ШУДЫМЫ ДОНО к. м.
Обязательно, по правилам, по требованиям и т. п. По за-
кону. (Анна Метрий ватылан.) Закон почеш тыйым су-
дитлаш кўлеш. С. Иванов. Теве ынде Микита уке лие.
Чыла закон почеш лийже манын, врачым, участковый
милиционерымат ўжыктышт. М. Рыбаков. Справоч игым
мылам пу. Ит лўд, чыла закон почеш лиеш. Ф. Майоров.

ЗАКОН УКЕ. Запрещается. Не дозволено. Нет закона.
Иктат тудым (пўйым) тўкен ок керт. Закон тугай уке.
Ю. Галютин.

И

ИДА (ИТ) ЙЎТЛЫ к. м. Онч.: ВУЕШ ИТ (ИДА)
НАЛ.

ИЗИН-КУГУН ВУЧАШ кōм, мом. С волнением, с
нетерпением, с трепетом ожидать кого-л., что-л. Пошкудо
ялыште калык сўан толмым изин-кугун вуца, а каче
уке. В. Сапаев. Миклай тиде кечым (августовский кон-
ференций тўналмым) изин-кугун вуцен. В. Косоротов.

Онч. тг.: изин-кугун кояш.

ИЗИН-КУГУН КОЯШ. ТЫЛ ВБЇЛНЫШЫ ГАНЬ
ЛИАШ (ШБЇНЗАШ, т. м.) к. м. Находиться в состоя-
нии волнения, беспокойства, тревоги. Не находить себе
места. Оза вате изин-кугун веле коеш, ўстембаке тўрлō
кочкышым шындылеш. В. Оленин. Погынымаш шоны-
дымын вес велке лупшалтын. Тидым кузе-гынат тōрла-
таш кўлеш. Евсей Иванович изин-кугун койын. В. Боя-

ринова. *Изин-кугун койын, директор опчылгоч шижтарыме унам мөнгөжө үжын пургыш.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: чон чон олмышто огыл; шинчын шинчыме, шоген шогымо ок (огеш) шу; шкалан верым муаш огыл; име үмбалне (шинчыме) гай.

ИК АРШЫН ДЕНЕ ВИСАШ кѳм, мом. ИК АРШЫН ДОНО ВИСАШ кѳм, мам к. м. Судить о ком-л. или о чем-л. совершенно одинаково. Мерить на один аршин кого, что.

ИК ВЕРЫШТЕ (ИК ОЛМЫШТО) ШОГАШ (ТОШ-КЫШТАШ). ИК ВАРЫШТЫ ШАЛГАШ (ТАШКЕН ШАЛГАШ) к. м. Не двигаться вперед, не развиваться. На одном месте стоять (топаться, оставаться). Харитонов колхозник-влакым эре ончык да ончык шупшеш, Ондри Янык гайлап, шенгекышт ончен, ик верыште тошкышташ эрыкым ок пу. З. Каткова. Айдеме кушкаш шочеш, тудо ик олмышто тошкыштеш гын, ылышыжат кулым-мыла чучеш, ямжым ок шиж. Ю. Артамопов.

ИК ВИСА ДЕНЕ ВИСАШ кѳм, мом. ИК ВИСА ДОНО ВИСАШ кѳм, мам к. м. Подходить к оценке различных людей или фактов, явлений и т. п. одинаково, без учета индивидуальных особенностей, особых обстоятельств. Мерить одной меркой кого, что. *Чыте, Семон, чыла специалыстым ик виса дене висаш ок лий.* С. Чавайн.— *Чыла ўдыр-влакым ик виса дене вискалаш огеш тўнал...*— *шона Качырий.* З. Каткова.

Онч. тг.: шке аршын дене висаш.

ИК ВУЙ. Одинок, не имеет семьи, близких. Одна голова. *Мыйын ик вуем, ом ойгыро.* А. Конаков. *Молан тўдлан тыште илашыже. Тудын ынде тыште нигўжат уке.* Ик вўйжак веле кодын. С. Николаев.

ИК ВУЙ, ИК ПОЧ. Совсем один, без семьи, без детей. Одна голова, один хвост. Ср. в рус.: один-одинехонек, один-одинешенек. *Шкет ўдырамаш куштылгынак ила.* Ик вўй, ик поч. *Пурлеш гынат, ўбра, уке гынат, ўбра.* А. Александров. *Ик вўй, ик поч улмо годым тичмаш институтым тунем лекташак кўлеш.* В. Косоротов.

ИК ВУЯ. ИК (ШКЕТ) ВУЙЫН к. м. Одинок, без семьи, в одиночестве. *Семня доно ўлаш ик вуя ўлымет агыл!* Н. Ильяков.

Онч. тг.: ик парпя гай.

ИК ВЎР. ИК ВЎЙР к. м. Родной, близкий, родственник или кровно заинтересованный человек. Одна кровь. *Уна, шўмем кўлтка...* Ик вўр вет, мом ыштет? Т. Ыйрсе.

Самырык ең, ошкылмыжат Гаязын (ачажын) гаяк. Нимом от ыште—ик вўр. А. Юзыкайн.—Ик вўр улына. Пашат икте лийже,—манын, Ояна тудым (салтакым) вачыж гыч вўчкалта. Д. Орай.

Опч. тг.: ике вўр; ике ең.

ИК ЕН ГАЙ. ИК ЭДЕМ ГАНЬ к. м. Дружны, единодушны. Как один человек. *Когой дене Пина ик ең гай пашам ыштат, пунын кид-йолышт иктынла тарванылеш. П. Корпилов.*

ИК ЕН ГАЙ КОЯШ (ЛИЯШ, т. м.). Уралыште ылыше калык чыланат ик ең гай койыт. К. Васип.

ИК ЕН ГАЙ (ИК ЕНЛА, ИК ЕН СЕМЫН) КЫНЕЛАН (ТАРВАНАН, ШОГАЛАН, т. м.). ИК ЭДЕМ ГАНЬ (ЭДЕМЛА, ИК ЭДЕМ СЕМЫН) КЫНЬЫЛАН (ТАРВАНАН, ШАГАЛАН, т. м.) к. м. Дружно, единодушно вставать (встать), подниматься (подняться). *Полк ик ең гай ямде лийын шогале. С. Чавайн. Савак марийымат тушман ваштареш ик ең гай кынелаш чонжо ўжын. Д. Орай. Чыланат ик ең семын тушман ваштареш тарванат. Пунын ончылмышт—Чымбылат. К. Васип. Орол пўртысё-влак ик еңла шын шинчат, Кыргызийым кылыштыт. С. Чавайн. Мә батальон батальон хйла, Петроз командирнам анжен, ик эдем гань паштекшы кена, шўдымыжым йштена. Н. Игнатьев.*

Опч. тг.: ик еш гай; ик ой дене.

ИК ЕН ЙОТКЕ. ИК ЭДЕМ ЯКТЕ; ИКТЫ ДАН-ГЫНЬ к. м. Все без исключения. Все до одного (единого) человека. *Ерофеевын чонжо шижеш, очыни: таче полкым ик ең йотке бойыш пуртыман. Ф. Майоров.*

Опч. тг.: икте коdde.

ИК ЕШ ГАЙ. ИК СЕМНЯ ГАНЬ к. м. Дружны, едиподушны. Как одна семья. *Вет ме ынде ик еш гай лийына. Икманаш, интернациональный еш: руш, марий, грузин, украинец. В. Сапаев.*

ИК ЕШ ГАЙ (ИК ЕШЛА, ИК ЕШ СЕМЫН) ИЛАН (ЫШТАН, т. м.). ИК СЕМНЯ ГАНЬ ЫЛАШ к. м. Дружно, в согласии (жить, трудиться и т. п.). *Ик еш гай, ик шочшо гай келшен ылыза. А. Мурзаиев.*

ИК ЙОЛ ТЫШТЕ, ВЕСЕ ТУШТО. ИК ЯЛ ТИШТЫ, ВЕСЫ ТЫШТЫ к. м. Очень быстро, моментально (сбегать, сходить куда-л., сделать что-л.). Одна нога здесь, другая там. *Вашке. Ик йолет тыште, мўггыштў, весыже тушто лийже. К. Коршунов.*

ИК ЙЫЛМЫМ МУАШ. ИК (ОБЩИЙ) ЙЫЛМЫМ

МОАШ к. м. Добиваться, достигать полного взаимопонимания. Находить (найти) один (общий) язык. *Теве Вёдырым калык колташ гын, ик йылмым пешвашке муэш ыле дыр.* А. Эрыкан.—*Кыцела тә, Александр Васильевич, Марк Степанович доно коктын ровотаеда? Со эче ик йылмым ада мо?*—*Озолин ййралтен ядеш.* Н. Ильяков. *Мёнь ёдырет доно ике хытыралам.* *Общий йылмым мона вет?* Г. Кириллов.

ИК ЙЫРАҢЕШ КУШКЫНЫТ. ИК ЙЫРАНЕШ КУШКЫНЫТ к. м. Похожи друг на друга по своим качествам, свойствам, характеру, положению и т. п. Стоят друг друга, один другого не лучше. На одной грядке росли (выросли). Одного поля ягода. *Вёдыр ден Метрим от пале мо, коктынат иктак улыт, икте весыж деч нимо денат ок ойырло.* *Калык манмыла, ик йыранеш кушкыныт.* (*Сўаныш толшывлӓ*) *циланок Сморкалов гань ылыт.* *Ик йыранеш кушкыныт.* Н. Игнатъев.

Опч. тг.: ленеж ден комдышыжо; шоваш ден комдышыжо; ваш шўяшлаш йōрат; ик калыпеш ыштыме улыт; (пк) мужыр кем (йыдал).

ИК КАЛЫПЕШ ЫШТЫМЕ УЛЫТ. ИК КАЛЫПЕШ ЫШТЫМЫ ЫЛЫТ к. м. Похожи друг на друга по своим качествам, свойствам, характеру, положению и т. п.; стоят друг друга. Один другого не лучше. На (по) одной колодке сделаны. *Иван Таня нергенат шыдын шоналта: «Чыланат ик калыпеш ыштыме улыт. Ушан кояш тōчен, поэзий нерген кутырат, полтыкыш нерым шўшкыт...»* А. Эрыкан. *Кондратым шоналтен ончо. Малокым ондаленыс.* *Чыланат ик калыпеш ыштыме улыда...* С. Элмет.

Опч. тг.: ленеж ден комдышыжо; шоваш ден комдышыжо; ваш шўяшлаш йōрат; ик йыранеш кушкыныт; (ик) мужыр кем (йыдал).

ИК КУМЫРЕШАТ (ИК КУМЫРЛАНАТ) ШОТЛАШ (АКЛАШ, УЖАШ) ОГЫЛ кōм, мом. ИК КЫМУРЕШАТ (ИК КОПЕКЕШАТ) ШОТЛАШ (АКЛАШ, УЖАШ) АГЫЛ кўм, мам к. м. Ни во что не ставить кого, что. Ни в грош не ставить (не поставить) кого, что. *Варвара лектын кайыш.* *Ферма вуйлатыше ятыр жап лыпланен ыш керт.*—*Оңай улыт,*—*вара пыкшерак тудо ййкым лукто.*—*Нунын верчак тыриет, клопотаен коштит*—*тидым ик кумырешат огыт уж.* А. Авилов.

ИК ЛЕВЕДЫШ (ЛЕВАШ) ЙЫМАЛНЕ ПЛАШ.

ИК ЛЕВЕДЫШ (ЛЕВАШ) ЛЫВАЛНЫ БЛАШ к. м. В одном доме, вместе (жить, уживаться). Под одной крышей жить (прожить). *Вара, мый декем гын толаш ок лий мо?.. Мо-гынат, ет ныл кече огыл, ныл ий ик леведыш йымалне илен улына. О. Шабдар. (Оклина.) Ужат эше ваштареш руа! (Соловьев.) Уке! Тыгай дене мый ик леведыш йымалне илен ом керт! А. Волков. Коло ий утла ик леведыш йымалне пырля ылымек, ватын ойлен шуктыдымышжымат умылет, шоналтен колтымышжымат шижат. Ю. Артамонов. ...Но ик леваши йымалне кок еш кок кугыжаныш гай, шолдыра шомак ок лек гынат, шижалтеи...* Ф. Майоров.

ИК (ИК-КОК) МИНУТЛАН. ИК (ИК-КОК) МИНУТЕН к. м. На короткое время, ненадолго. На одну минуту. *Отто урок деч вара Эльмарым ик минутлан кодаш шўдыш. «Паша уло»,—ыштале тудо. А. Бик. Ялыште тыгай койыш уло: иктаж-могай у ег ялыш толеш але вес сомыл лиеи. Тудо пўртыш калык погына. Ятыр ег кеч ик минутлан, но садак ончалеш. М. Рыбаков. Ик минутланат Ольга Сергеевна деч ит ойырло. Вует дене отвечаяш тўналат. Ю. Галютин.*

ИК МУЖЫР КЕМ (ЙЫДАЛ). ИК МЫЖЫР КЕМ (ЙЫДАЛ) к. м. Похожи друг на друга (по своим качествам, свойствам, характеру, положению и т. п.). Стоят друг друга, один другого не лучше. Два сапога пара. *(Ильинов ден Николаевлан) меат маньина: коктынат шоваш ден комдышыжо улыда. Ик мужыр кем. М. Шкетан. (Яни.) Сардай мыйын ни чўчўм огыл, ни мо... (Микал.). Чўчў огыл гын, изат. Тудын дечақ ойлашат тунемынатыс. Ик мужыр йыдал гай улыда. М. Шкетан.*

Онч. тг.: ленеж ден комдышыжо; шоваш деп комдышыжо; ваш шўяшлаш йўрат; ик йўрагеш кулыкшыт; ик калыпеш ылтмеш улыт.

Антоним: мужыр (пелаш) огыл.

ИК (ИК-КОК, ПЕЛ) МУТ (ШОМАК) ГЫЧАК. ИК (ИК-КОК, ПЕЛ) ШАМАК ГЫЦОК к. м. Сразу, с самого начала разговора, беседы. С одного (с первого) слова. *Ушан ег гын ушан ег: ик мут гычак умыла. С. Чавайн. Ме чыланат драматург ден режиссерын мутыштым колыштынна... Полшаш, туныкташ, ончыктен пуаш тыршымыштлан ме нунылан кугун ўшаненна да жаппенна. Мом шонымыштым пел шомак гычак умылаш тунем шуына. Г. Пупкин. Ег койышым кок мут гычак шижат. Ю. Галютин.*

ИК МУТ (ШОМАК) ЙОТКЕ. ИК ШАМАК ЯКТЕ (ДАНГЫНЬ) к. м. Подробно, все. Слово в слово. До единого (одного) слова. *Лыдышвлӓэтым ик шамак дӓнгынь тыменьынам.* В. Петухов.

ИК МУТ (ШОМАК) ДЕНЕ. I. ИК ШАМАК ДОНО к. м. Коротко, без лишних слов. Одним словом. *Пиал? Ик мут дене тидлан вашешташ оҥеш лий.* Кажне ен ике семынже пиалым умыла. В. Горохов.

ИК МУТ (ШОМАК) ДЕНЕ. II. ИК ШАМАК ДОНО к. м. Короче говоря. Одним словом.—*Петров—ушан ай-деме, шотан пашазе, ик шомак дене, молодежный бригадым вуйлатен кертеш,—манеш комсорг.*

ИК МУТЫМ (ШОМАКЫМ) НЕЛЕШТАШ ОGYЛ. ИК ШАМАКЫМАТ (НЕЛЕШТАШ) ПОПАШ АGYЛ к. м. Абсолютно ничего не говорить, не сказать и т. п. Ни слова не говорить (не сказать). *Оксина, омсам почыш, марийжым пурта, ик мутымат ок пелеште.* М. Иванов. *Эшмет, шкенжым яндарыш лукташ маньын, эше ик мутымат пелештен оҥыл да пелешташат ок шоно.* З. Каткова. *Шонгы когон ӧрын колтен, икта минут нӓры ик шамакымат ӱш пелешты.* Н. Игпатьяев.

ИК ОЙ ДЕНЕ. ИК ШАНЫМАШ ДОНО к. м. Единодно, дружно, единоголосно. С одним желанием, мыслью. *Колымыж деч ончыч Чоткар патыр Марий калыкым тыге туныктен ятыр: «Эргым-шамыч! Ынде мый вашке колем; Нигунам ида мондо тиде оем; Ушнен, ик ой дене мӱкш гае ылыза...»* С. Чавайн. *Ме тыште чыланат ик ой дене, ик уш дене ылышаш улына.* К. Коршунов. *Дружна семня ик шапымаш доно, ик шӱлыш доно ӱла, маньыт.*

Онч. тг.: ик еҥ гай, ик еш гай.

ИК ОЛМЫШТО ТОШКЫШТАШ. Онч.: ИК ВЕРЫШТЕ ШОГАШ.

ИК ОШКЫЛЛАНАТ (ЙОЛТОШКАЛТЫШЛАНАТ) ЧАКНАШ (КОДАШ) ОGYЛ. ИК АШКЫЛЕШАТ ЦАКНАШ (КОДАШ) АGYЛ к. м. Даже на самое небольшое расстояние не отступать, не ступать назад; не убавлять (не убавить) достигнутого; не сдавать своих позиций. Ни на шаг (назад) не ступать (не ступить). *Борис Садовиның взводшо пытаргыш патрон марекредады; Садовын ик ошкылланат чакнен оҥыл, сут тушман ваштареш шогымаште геройла колен.* В. Иванов. *Мӓ тишты нӓйлым (немецвлӓм) ӓрена. Палшык толын*

шомешкы шалгена. Живой ылмына годым ик ашкылы-
мат ана цакны. Е. Поствайкин.

Онч. тг.: каякне йолтошкалтыным (ошкылым) висаш
(эскераш).

ИК ПАРНЯ ГАЙ. ИК ПАРНЯ ГАНЬ к. м. 1. Совер-
шенно один, без семьи, без близких. В полном одиночес-
тве. Один как перст. Мом ынде ышташ тўналам, эргым.
Парня гае шкетын кодынам. А. Волков. Кунавий ик
парня гай шкетын кодо. В. Колумб. Онч. тг.: ик вуй,
ик поч. 2. Единственный ребенок в семье.—Тый
шкендым араде, Ваню. Аватын ик парня гай
эргыже улат. Уло ўшанжат тылат гына,—кокай шин-
чажым ўштыльбө. В. Иванов. Ик парня гай ик шочыш-
тым утларакше эргаш улмыжлан, пугырак чаманен куш-
теныт, чиктеныт чаплын, пукшеныт тамлын. Д. Орай.
Ик парня гань тетятым магырымы якте шоктышыц!
Г. Кириллов.

ИК ПЫЛЫШ ДЕНЕ КОЛАШ. Онч.: ПЕЛ ПЫ-
ЛЫШ ДЕНЕ (КОЛАШ, КОЛЫНТАШ).

ИК ПЫЛЫШЫН(КЕ) ПУРА, ВЕСЫШ(КЕ) ЛЕК-
ТЕШ. ИК ПЫЛЫШЫН(КЫ) ПЫРА. ВЕЛ ЫН(КЫ)
ЛАКТЕШ к. м. Кто-л. плохо запоминает, не понимает,
о чем говорят. Невнимательно слушает. Пропускает ми-
мо ушей. В одно ухо входит (влетает), в другое ухо
выходит (вылетает). Адак ойлымо мут, ик пылышыш
пурен, весышке лектын каен кертеш. Сандене возыман.
В. Иванов. Петя Моторов урокышто шын шинчыш, ту-
ныктышын кажне мутшым колышто гынат, нимат ыш
умыло: шомак, ик пылышыш пурен, весыш лектын кая.
Ю. Артамонов. Водыр озан тыгай койышыж нерген ен-
ваак деч ончычат колаштын. Но тиде ик пылышышке пу-
рен, весыж гыч лектын. А. Юзыкайн.

ИК ПЫРЧАТ. ИК ПЫРЦАТ (ПЫРЦЫКАТ) к. м.
Ничуть, нисколько; совсем ничего; даже самую малость.
Ни крошки.—Тый от лий гын, мый тыште ик пырчат ом
шого ыле. С. Чавайн. Эрдене эрак пасуш лектын кает,
кас марте коштат, ик пырчат нойымаш уке. С. Чавайн.
Чот тый шого, Шемер калык, Лўдмө ок кўл Ик пырчат.
Ўйван Кырля. Иван собранышты йўл шайыштым ик
пырчат ыш кол, седок тамам шанен шўнзыш. П. Весе-
лов-Сталь. Тагачы ик пўрцык сыкыр лаштыкымат кач-
делам. Н. Игнатьев. Вет качкашна уке ик пўрцат.
Н. Ильяков.

Онч. тг.: кўлш (ўп, шўртө) пырчат (пырче нарат).

ИК ПЫРЧЕ ЙОТКЕ. ИК ПЫРЦЫ (ПЫРЦЫК) ЯК-
ТЕ (ДАНГЫНЬ) к. м. 1. Абсолютно все. До одного
зернышка. До крупины. *Пасуэи кушыым чыла ик
пырче йотке поген налаш гын...* Ю. Артамонов. *Кыды-
жыдан ик пырцы дингынь салтаквлалап пуаш вӑрештын.*
В. Патраш. 2. Подробно, до мелочей, основательно (рас-
сказывать, докладывать, разбирать и т. п.).

ИК СОВЛА (КУМЫЖ, ПОД) ГЫЧ КОЧКЫТ. ИК
САВАЛА (ПЛОШКА, ПАД) ГЫЦ КАЧКЫТ к. м.
Очень дружны, тесно связаны, друг за друга держатся,
заступаются. Из одной ложки (миски, котла) едят.
Ик под гыч кочкыда улмаш. Ю. Галютин.

Онч. тг.: вич пария гай (илаш); вӱд(ат) йоген ок
кай (ок лек): вӱд дене от ойыро; выче-выче (вычыл-
вычыл) илаш (кояш, мутлапаш).

ИК ТУВЫР ДЕНЕ ШОГАЛГЕН КОДАШ Кӱм. ИК
ТЫГЫР ДОНО ШАГАЛГЕН КОДАШ кӱм к. м. От-
нять все, ограбить. Оставлять (оставить) в одной ру-
банке кого.

ИК ТУВЫР ДЕНЕ ШОГЕН (ШОГАЛ) КОДАШ.
ИК ТЫГЫР ДОНО ШАЛГЕН(ШАГАЛ) КОДАШ к. м.
Оставаться (остаться) без всего; лишиться всего. В од-
ной рубанке оставаться (остаться). *Пронька илышым
йӱндарен ыш мошто, ик тувыр дене шоген кодо.*

Онч. тг.: нымшыгвара (нымште) гай кодаш; пы-
тартыш тувырым кудапаш.

ИК ЧОНАТ (ЧОНАНАТ) УКЕ. ИК ЙӐНГАТ
(ЙӐНГАНАТ) УКЕ к. м. Полная тишина. Никого.
Нет ни одного живого существа. Ни одной души. *Ялыш-
те шып, ик чонат уке. Урем гоч ик пият ок кудал. Чы-
ла енат—пасушто.* С. Чавайн. *Уло Элнет тӱр шыпла-
ныш. Пуйто ик чонат уке.* С. Николасев. *Эсогыл ик пу-
шеггат аралат кодын огыл...* *Тыште ик чонанат уке.*
А. Тимофеев. *Халашты нимахань тыл соты ак кай,
ылышыжат ик йӱнганат укеда чучеш.* К. Беляев.

ИК (ШӰРАШ) ПЫРЧАТ УКЕ (КОДДЕ, КОДЫН
ОГЫЛ). ИК (ШБЫРАШ) ПЫРЦАТ УКЕ (КОДДЕ) к.
м. Совсем, несколько, ничуть нет чего-л. (хлеба, зерна,
муки и т. п.). Ни крошки нет (не осталось). *Пуста кла-
тыште ик пырчат уке.* В. Косоротов. *Лар пундаште ик
чыбыштын ложашат, ик пырче шӱрашат уке.* А. Юзы-
кайн.— *Мыйын амбарышкем пурен онченат мо?*— *Бай-
рамал шыдешка.*— *Ала мыйынат ик шӱраш пырчат ко-
дын огыл.* А. Эрыкан.

(ИК) ШУРАШ ПЫРЧАТ УМШАШТЕ ЛИЙЫН
ОГЫЛ. (ИК) ШБІРАШ ПЫРЧАТ ЫШМАШТЫ ЫЛ-
ДЕ к. м. Ничего не ел. Ни кршки во рту не было.

ИКТЕ КОДДЕ. ИКТЫ КОДДЕ. ИКТЫ ДАНГЫНЬ
к. м. Все без исключения, все полностью. Все до одного
(до единого). *Пўтынь ялсовет мучко тыге кўштен кала-
сеныт: «Икте кодде — паренге лукташ!»* В. Косоротов.
*Икшыве-влак аваштым ончалыч, икте кодде умшашкышт
вўдым подыл шинчыч.* Р. Смирнов. *Туан сандалык верц,
келеш гўнь, мй икты дйнгыньна колаш кена...* Н. Иг-
натьев.

Онч. тг.: ик ег йотке.

ИКТЕ ЧЫЛАН ВЕРЧ. ЧЫЛАН ИКТЕ ВЕРЧ. ИКТЫ
ЦИЛА ВЕРЦ, ЦИЛАН ИКТЫ ВЕРЦ к. м. Будьте друж-
ными, сплоченными. Девиз коллектива, обычно детско-
го, пионерского. Один за всех, все за одного. *Отряд вожа-
тый Мусагитдинова строй ончылно чаткан рашкалтарен
пуыш: «Икте чылан верч, чылан икте верч!» — Во! —
Герман Петрович адак строй мучко ошкыльо. — Икте чы-
лан верч, чылан икте верч! Сандене те пўтынь лагерьге
кум йолташда верч мугым кучаш тўгалыда.* В. Абукаев.
*Тиде йодмо сай муглан Ожнаж лукмо кугу чын: Икте
полшо чылалан. Чылан помшышт иктылан!* В. Сави.

ИКТЫМ(АК) ТУЯШ. ИКТЫМ(ОК) ЧАНГАШ к. м.
Говорить, повторять об одном и том же многократно.
Твердить одно и то же. *Кунам гына тудын дек пурен
омыл, чеверласыме еда эре иктымак тўя ыле: «Пайкан
Сапраныч, тый озанлык вуйлатыше улат, сандене каж-
не ошкылетым, шенгек ончалын, почешет могай кыша
кодмым эскерен ыште».* А. Савельев. *Начи иктым гына
тўя: — Ой, ўдыр-шамыч, шўлалташ эрыкым пуыза.*
П. Корпилов.

ИЛАШ ЪРКАНАШ. БІЛАШ ЪРКАНАШ к. м. Уме-
реть. Жить лешиться (разлениваться). — *Тулыкеш кодым-
ла, — кугун шўлалта Ведат, — ватем илаш ърканыш.*
О. Шабдар.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке каяш

ИЛАШ-КОЛАШ КРЕДАЛАШ (ВАШПИЖАШ, ШО-
ГАШ). БІЛАШ-КОЛАШ КРЕДАЛАШ (ШАЛГАШ) к.
м. Беспощадно, не щадя своей жизни, жестоко сражать-
ся (биться, бороться, воевать и т. п.). Не на жизнь, а на
смерть. *Ожно ўдыр шолышташ тўшка дене ърдыж гыч
толеденыт. Тидын годым марий-влак вучыдымо уна-влак*

дене илаш-колаш кредалыныт, шке тукымыштым, чапыштым араленыт. А. Юзыкайн. *Офицер-влакын манмыштла, салтак-влак илаш-колаш кредалыныт. Кок тўжем гыч коло индешын гына авыралтме онго гыч лектың кертыныт, мольшт чыланат кредалмашеш вуйыштым ныштеныт.* В. Сапаев. *Осал ден поро ўмыр мучко илаш-колаш кредалыт шучкын.* Ю. Галютин. *Кугу Отечественный сар годым («Родина верч» альманахыш) возен шогышо-влакнат шочмо элым аралыме, тушман дене илаш-колаш вашпижме темыш кусныт, сөгымашке ўжын возаш тўналъыч.* К. Коряков. *Нуно (большевик-влак), пашазе ден нужна кресаньыкын вийыштлан ўшанеп, эрык верч шке илышштым чаманыде колаш-илаш кредалыт.* А. Юзыкайн.

ИЛЫШ ГЫЧ КАЯШ. СОТЫГЕЧЫ ГЫЦ КАЕШ к. м. Умирать, умереть. Уйти из жизни. *Пастян аваже марийже колымылан ўшанеп огыл. Вучен-вучен ойгыренак, тазалыкше лушкен. Вара, ўдыржын латкок пйыш шумызж годым, шочшыжым тулыкеш коден, илыш гыч каен.* М. Евсеева.

Онч. тг.: вес тўняшке каяш.

ИЛЫШ ДЕНЕ ЧЕВЕРЛАСАШ. СОТЫГЕЧЫМ КОДЕН КАЕШ к. м. Умирать, умереть. Прощаться (проститься) с жизнью. *Но Ыйкечын илыш денат, кече денат чеверласымыже ок шу.* А. Юзыкайн. *Апрель тылзе мучаште Микал вате илыш дене чеверласыш.* В. Любимов. *Кандашлу илю Метри кугыза.. ик кастене илыш дене чеверласен.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке каяш.

ИЛЫШ ДЕЧ (ШЕНГЕЛАН, ПОЧЕШ, ВАРАШ) КОДАН. БЫЛЫМАШ ГЫЦ (ШАЙЫЛАН, ПЛЧЕШ, ВАРАЭШ) КОДАШ к. м. Не знать, что происходит в современной жизни. Быть оторванным от передового, нового (в науке, в жизни и т. п.). Отставать (отстать) от жизни. *Кузьмичем пеш возжылшын коеш. Малаш вочмекат, шуко пёрдал кийыш. Пале, илыш дец шенгелан кодмыжо шулдеш ок воч.* О. Шабдар. *Тошто Чарла илыш дец почеш кодмыжо, лавыран, пычкемыш улмыж дене ойыртемалтың.* К. Васип. *Кызыт тыгай техника улмо годым имне верч шорташ нимолан. Максим, илыш дец варащ кодын шонет.* В. Абукаев.

Антоним: жап (время) дене тўр каяш (опкылаш).

ИЛЫШ ДЕЧ ОЙЫРЛАШ. Умирать, умереть. Уходить (уйти) из жизни. Расстаться с жизнью. *Мом ыш-*

таш, шуэна шеревам, Илыш деч ойырлымо ок шу иктынат... С. Чавайн.

ИЛЫШ ЙОЛТАШ. Жена, супруга (супруг); друг сердечный; близкий человек. Подруга (спутница) жизни. *Тудо Олянам вате куллан огыл, ылыш йолташлан шотлен, пагален ылыш.* Д. Орай. *А тылзе ончыч ылыш йолташем тойышым.* П. Корнилов.

ИЛЫШ ЙЫЖЫҢАН, БІЛЫМАШ ШУКЫ ЕЖЫН-ГАН (СТАТЯН) к. м. Жизнь многогранна, изменчива, много в ней хорошего и плохого, приятного и сложного и т. п. Жизнь сложна. *Шонем эре. Шоныде илаш ок лий вет. Илыш йыжыҗан, тўрлыжымаг ужыкга.* М. Шкетан.— *Илыш йыжыҗан, йолташ-шамыч. Курымым илаш—пасу гоч эрташ огыл, тўрлыжымаг ужат,—манын, Сидыр кугыза кынел шогаде.* Д. Орай. *Мыйн шкежы инженереш тымень шым керт. Пытари война, а вара... вес шытырлэй лизы.* *Білымаш шукы ежынган ылаш.* А. Апатеев.

Тан. тг.: ылыш йыжыҗан, комбо мамыкан (шорык межан).

ИЛЫШ КОРНЫШКО ЛЕКТАШ (ШОГАЛАШ). БІЛЫМАШ КОРНЫШКЫ ЛАКТАШ (ШАГАЛАШ) к. м. Находить свое признание, свое место в жизни; определиться в выборе профессии, образа жизни и т. п. Выводить (выбиваться, становиться) на жизненный путь. *Айдеме кушкеш, пашалан тунемеш, ылыш корнышко лектеш.* П. Корнилов.— *Мыланна ылыш корныш шогадлаш, конешне, неле пагыт полшен,—фронт нерген мут лекмек, умбакыже ойла хирург.* А. Тимофеев.

Онч. тг.: чын (төр) корнышко лекташ.

ИЛЫШ КОРНЫШКО ЛУКТАШ (ШОГАЛТАШ) КӨМ. БІЛЫМАШ КОРНЫШКЫ ЛЫКТАШ (ШАГАЛТАШ) кўм к. м. Помогать (помочь) находить (найти) кому-л. свое место в жизни, становиться (стать) самостоятельным, помогать (помочь) кому-л. в выборе профессии. Выводить (вывести) на жизненный путь кого. *Авам изиэм годым, чыла неле-йёсым сенең, мыйым кўмда ылыш корныш лукто.* А. Лаврентьев. *Йочат-влак верч тылат ылыман, ылыш корнышко нуным лукман.* М. Казаков. *По тый тудым (Алешам) чын ылыш корныш луктын отыл.* А. Асаев.

ИЛЫШ ШОЛЕН. БІЛЫМАШ ШОЛЕН к. м. Развивается бурная деятельность где-л., кого-л., у кого-л. или чего-л. Жизнь кипит (бурлит). *Мемнан клубна кызыт*

яра ок шинче, тушто ылыш шолеш. В. Иванов. Ял ылыш утыр шолеш. О. Шабдар. Чыла вере тыныс ылыш шолеш, тыныс южым калык шўла. Б. Данилов.

ИЛЫШАШ КЕЧЫМ ШУКТАШ. БЫЛШАШЛЫК КЕЧЫМ ШОКТАШ к. м. Умирать. Век прожить.

Онч. тг.: ўмырым шукташ.

ИЛЫШЫШ ПУРТАШ мом. БЫЛЫМАШЫШ ПЫРТАШ мам к. м. Осуществлять что-л. передовое, новое. Воплощать (воплотить) в жизнь что. Претворять (претворить) в жизнь что. *Милян проектшым ылышыш пуртымо дене мемнан фермыште ушкар кок пачаш ешаралт кертеш.* В. Иванов. *Погынымаш сай пунчалым лукто. Лач тудым ылышыш пуртышаш гына кодо.* Н. Лекайн.

ИМЕ (НЕР) ЧЫКАШ ВЕР УКЕ. ИМ (НЕР. МЫЧАШ) ЦИКАШ (ШЫРАЛАШ) ВАРУКЕ к. м. Нет места где-л. Очень тесно; густо, часто, плотно (чем-л. заставлено, расставлено, что-л. расположено и т. п.). (Кончик) иголки негде воткнуть. *Лу гана пышталтын каже не урмыш, Ыш код верже име нер чыкаш.* В. Колумб.

Онч. тг.: тошкалаш нигушко; тошкалаш вер уке (оклий); калык пыш-шыш.

ИМЕ ОГЫЛ. ИМ АГЫЛ к. м. Не мелочь, не пустяк; не такой уж маленький (не пропадет, найдется и т. п.). О ком-л. или о чем-л. Не иголка.—*Вера, Эшплатовым уржынат?—Уке!—Кушто коштеш?—Име огыл, ок йом.* С. Николаев. (Водыр.) *Майрукат уке, комбайнат йомын.* (Чопой.) *Комбайн име огыл, ок йом.* М. Рыбаков.

ИМЕ УМБАЛНЕ (ШИНЧЫМЕ) ГАЙ. ИМ ВБІЛНЫ (ШБІНЗЫМЫ) ГАНЬ к. м. В состоянии крайнего волнения, нервного возбуждения, беспокойства (быть, сидеть и т. п.). Как (будто, словно, точно) на иголках. *Колыштышо-влаклан шучкын чучеш, ўдырамыш кокла гыч южышт име ўмбалне шинчышыла койыт.* Н. Лекайн. *Шагат чоло Пайкан кугыза име ўмбалне шинчышыла шинчыш.* А. Савельев.

Онч. тг.: изин-кугун коян; чон чон олмышто огыл.

ИМНЕ УМБАЧ КЫЧАЛАШ мом. МЫКТЕ ВБІЛЕЦ КЫЧАЛАШ мам к. м. Невнимательно, поверхностно, не вникая в суть дела, так себе (что-л. искать, делать, выполнять и т. п.). Сидя верхом на лошади, искать что. *Кол ынгыраш кемы анзыц Капитон ынгырым пелек-гурек кычалалшы, да Ыш мо. Ызажы Капитонлан ынгырым мон пуш да маньы.—Ангыретшым мыкте вбїлец кычалалшы, тошты вўрыштыжок кич.*

ИТАТ (ИДАТ) ОЙЛО (МАН). ИТАТ (ИДААТ) ПОПЫ (МАН) к. м. 1. Да, конечно, безусловно так. Выражение полного согласия с говорящим. (И) не говори (не говорите). *Ынде итат ойло, акай. Имоманат ёрынам.* С. Чавайн. *Итат ойло. Кум ий гыч огыл гынат, иктаж вич ийже гыч пеш чапле сад лиеш.* К. Коршунов.— *Уке, аьажы, май кого самыным ёштена...*— *Итат попы, атяжы.* К. Беляев. 2. Выражение изумления, удивления, неверия и т. п.— *Ида гына ман, таче Орша олыкышто имне пукишышо-влаккан таргылтыш лектын, маньт,— Яний ойлаш точыш.* И. Одар.— *Ит гына ман ынде.* *Тынар ий эртымеке...* *Па теве.* А. Асаев.

Онч. тг.: ойлыманат огыл; ынде тый ман; ынде тый ойло; мутат уке; чынже дене.

ИЯ ЙОЛЖЫМ ТУГА. ИА ЯЛЖЫМ КЫРЕШ к. м. Невозможно разобраться где-л. или в чем-л. О беспорядке, неразберихе где-л. (Сам) черт ногу сломит. *Ынде пале, кузе те озалане моштеда. Тракторда урем покшеланак пудырген шогалеш, вольык фермыштыда пят йолжым туга.* З. Каткова.

Й

ЙАНГ ЙАДЫРНАШТЫ кўн к. м. ЧОН КАВАШТЕ кўн. Кто-л. пребывает, находится в мечтательном состоянии; фантазирует, уходит от действительности. Душа на небе.

Онч. тг.: каваште (пыл лонгаште) ийын кошташ (чогештылаш).

Тан. тг.: йанг йадырнашты, шке лывйраншты; чон каваште, шке ломыжышто.

ЙОГЫМ ПЫШТАШ. Скрыться, убежать, незаметно уйти. Ср. в рус.: поминай как звали; и был таков; только и видели. *Рвезет чот лўдмыж дене, Палагим кудалтен, йогым пыштен. А лўддымё ўдыр кок пики дене кок разбойным шунгалтарен.* Спдор Николасев.

Онч. тг.: йолтаган (веле, гына) волгалтеш; йолтаганым ончыкташ; тупым ончыкташ; шикш-пурак шикшалташ (чымалтан); шикшым пышташ; аятат пуры, ават пуры.

ЙОГЫШ КАЯШ. ЯЛАХАЙЫШ КЕАШ к. м. Разлечься. Ср. в рус.: бить баклуши.— *Тений вара мы-*

няр йолвондым шўдырышыч?—Коло виытым шуктышым.—Уй-ой, мо пеш шуко кертыч?! Мый лучкым веле.— Погыш каенат докан. Ю. Артамонов.

ЙОЛ ЙЫМАК ТОЯМ (ПОНДЫМ) ЧЫКАШ кўлан, кўп. ЯЛ ЛЫВАК ПАНДЫМ КЕРАШ кўлан, кўп к. м. Намеренно мешать кому-л. в каком-л. деле; умышленно вредить в чем-л. Вставлять (ставить) палку (палки) под ноги кому, кого, чып. *Пётыр Костин шўмжё шелааш тўгале. Тунам вара кертмыж семын йол йымак тоям чыкаш пиже.* С. Элнет. (Гурьянов.) *Мый тыланда ончыктем! Палаш тўналыда, кузе Гурьяновын йол йымакыже пондым чыкаш!* А. Волков. *Мыйнын славем ужын ак кердеп, вот и ял лывакем пандым керыт!* Н. Ильяков.

Онч. тг.: йолым пындаш; корнеп (корнылан тореш) шогалаш; оравашке тоям чыкаш (шўшкаш).

ЙОЛ ЙЫМАЛНЕ МЛАНДЫМ ШИЖАШ ОGYЛ. ЯЛ ЛЫВАЛНЫ МЎЛАНДЫМ ШИЖАШ АГЫЛ к. м. Быстро идти, бежать; быть в приподнятом, восторженном, радостном состоянии. Не чуют под ногами земли (землю). *Тамара, йол йымалне мландым шижде, эңер серыш куржо. Обелиск дек миен шогаде.* В. Иванов. *Сергей деп Унавий, куаныше-злак, Косолап гыч мўнгышт мардеж деч писын каенит. Йол йымалнышт мландымат шижын огытыл* Д. Орай.

Онч. тг.: йол мландын (мландеш) ок логал; йолтаган (веле, гына) волгалтеш (2-шо знач.)

ЙОЛ ЙЫМАЛНЕ ОК КИЙ (ОК ПЌРДАЛ). ЯЛ ЛЫВАЛНЫ АК КИ (АК ПЌРДАЛ) к. м. Не даром достается, не пустяк. Под ногами не валяется (не лежит). *Вич тўжсем окса! Тыгай окса йол йымалне ок кий вет!* С. Чавайн.

Онч. тг.: корпо валне ок кий.

ЙОЛ ЙЫМАЛНЕ ПЌРДАШ (ПЕРНЫЛАШ) кўн. ЯЛ ЛЫВАЛНЫ ПЌТЫРНАЛТАШ (СЌРНАШ) кўп к. м. Мешать своим присутствием. Быть помехой в чем-л. Под ногами вертеться (путаться) у кого.— *Тыйже кеч йол йымалне ит пўрдал,— Логин кугыза мане.* В. Косоротов. *Йол йымалне перныл ит кошт. Шукшым пытараш кўлеш, кай.* С. Элнет.

ЙОЛ ЙЫР ПЌТЫРНАЛТАШ.

Онч. тг.: шинча ончылно пўрдаш.

ЙОЛ МЛАНДЫШ (МЛАНДЕШ) ОК ЛОГАЛ кўн. ЯЛ МЎЛАНДЫШ (ЗЕМЛЯШ) АК ТЫКНЫ кўп к. м. Кто-л. быстро идет, бежит и т. п.; в радостном, припод-

нятом настроении. Ноги земли не касаются кого, чьи. *Тарля кува чыма веле, йолжат мландыш ок логал.* Ю. Артамонов. *Кытымыте лүдмыж дене чоша веле. Йолжат мландыш ок логал, имнят поктен ок шу.* А. Юзикайн.

Онч. тг.: йол йымалне мландым шижаш огыл; йолтаган (веле, гына) волгалтеш (2-шо знач.)

ЙОЛ ҮМБАКЕ ШОГАЛАШ (КЫНЕЛАШ). ЯЛ ВЕЫКЫ ШАГАЛАШ (КЫНЫЫЛАШ) к. м. 1. Выздоровливать, вылечиваться, избавляться от болезни. Становиться (стать) на ноги. Подниматься (подняться) на ноги. — *Теве эмым кондышым, ынде тудым гына йўктыза, — манеш изаже. Тыге Иваннын шольыжо йол ўмбакаш шогалеш.* А. Эрыкан. *Тый толынат гын, ынде вашке тўрланем. Йол ўмбакаш шогалам, куржталаш тўгалам, а вара уэш фронтыш кудадам.* В. Иванов. *Госпитальышты ылам, шукеш агыл ял вўйкы шагалам.* Г. Матюковский. 2. Начинать вести самостоятельную жизнь. *Икшыве тудо ончыкылык, кушкыш шуыт гын, когыляндат нашалан полшаш тўгальт, нуно вашке коктынат йол ўмбакаш шогальт.* Я. Элексейн. *Ынде тудо (Сергей), йол ўмбакаш шогалмекыже, калыклан тиде порыжлан поро паша денак кўсынжым пўртылтышаш.* К. Васин. Онч. тг.: вуй-почьем поган; ушым шындаш; капеш шуаш. 3. Поправлять, улучшать материальное положение. *Мутат уке, икмарда кресаньыклан йол ўмбакаш шогалаш Совет власть полшен.* Ф. Майоров. *Пуыза тудлан (Сосновлан) путевкым иктаж мўндыр рейсыш. Рвезе изиш йол ўмбакаш шогалже.* В. Юксерн. *Иваннын ачаже, Вома, пеш пуужна ешеш шочын... Тудо ятыр жап йол ўмбакаш шогалын кертын огыл.* В. Косоротов. 4. Принимать активное участие в массовом мероприятии, коллективном деле, труде и т. п. О всенародном, массовом движении. *Идымлаште кандаш вере шийме машина-влак лўшкат. Пўтынь калык Тойсолаште йол ўмбакаш кынелын.* Д. Орай. *Шошым, мланде топланымек, колхозышто чыла калык йол ўмбакаш шогалеш.* А. Асаев. *Махивыр Тимохе шке плотниквлўжым ял вўйкы тўрвата.* Н. Ильяков.

ЙОЛ ҮМБАКЕ ШОГАЛТАШ (КЫНЕЛТАШ) кўм, мом, **ЯЛ ВЕЫКЫ ШАГАЛТАШ (КЫНЫЫЛТАШ)** кўм, мам к. м. 1. Вылечивать, избавлять от болезни кого-л. Ставить (поставить, поднимать) на ноги кого. Чыныжымак, колен шушо сным йол ўмбакаш шогалтыме — *могай кугу паша! Тиде айдемым угыч шочыктымo дене иктўр!* М. Евсеева. *Кўтў акше кочкаш да моло роскотланат каен пыта, чер*

ле авийым йол ѓмбаке шогалташат ок сите. В. Сапаев. Монча да чай дене (тыйым) йол ѓмбак шогалтышым, калтак! Ю. Галютин. 2. Растить, воспитывать, доводить до совершеннолетия; вывести в люди; укреплять физически, морально. (Шочшым) ончен куштен, йол ѓмбак шогалтен да вара, шоггеммекежже, шкетак кодеш гын, могай аваш чонжо ок шел? М. Шкетан. Ынде шонымашкем шуым. Ик эргым йол ѓмбаке шогалтышым, тау. Д. Орай. 3. Заставлять активно действовать. Тыланет, Пастя, шукертак общественностью йол ѓмбак шогалташ кўлеш ыле. А. Волков. Актуганов йолташ, продотрядым йол ѓмбак! С. Николаев. Олам аралаш! Пычал нумал кертшым чыла йол ѓмбак шогалташ! С. Чавайн. 4. Укреплять материально, экономически что-л. (хозяйство, предприятие и т. п.). Поднимать (поднять) на ноги что. Автопаркым пўтынек йол ѓмбак шогалтымеш, нимогай паша нерген ит шоно. В. Юксерн. Да, Крутоярвлан пачаррак озанлык логалын. Кўзе тудым йол ѓмбак шогалтен кертеш ала? В. Косоротов. Митричын чонен шуктыдымо чодыра заводшым йол ѓмбак шогалтыман. А. Юзыкайн.

ПОЛАГАЙЫШ КАЯШ. Онч.: ЙОГЫШ КАЯШ.

ЙОЛВАРНЯ МУЧАШ ДЕНЕ (ЙОЛВАРНЯ МУЧАШТЕ, ЙОЛВАРНЯ ВУЙ ДЕНЕ) КОШТАШ кўн ончлыно. ЯЛВАРНЯ МЫЧАШ ДОНО (ЯЛВАРНЯ ВУЙ ДОНО) КАШТАШ кў ашзылны к. м. Бояться кого-л.; трепетать, заискивать перед кем-л. Ходить на цыпочках перед кем. Мый ожно ачат ончылно уто мутым пелешташ, воштылаш ом тошт ыле. Паша гыч толмыж годым йолварня мучаш дене коштынам. О. Шабдар. А вот ачат ден ават пеш шыде чонан улыт: Нунын ончылно эре йолварня мучаште коштман, чыла тошто йўлам шуктыман. В. Пиванов.

Онч. тг.: ег пинчам (шпинчарожым) ончаш (кўташ); сукен шинчалш; туным пўгырташ.

ЙОЛЫЖЫГ (ЙЫЖЫГ) КАЯ (ПЫТА) кўн. ЯЛЫЖЫНГКЕЛ (ПЫТА) кўн к. м. 1. Кто-л. чувствует слабость, упадок сил от сильного волнения, болезни и т. п. Ноги подкашиваются у кого. Василий кува ниго деш ончыш шунеже, чапле эргыжым шўм воктенже ондалнеже. Путырак йывыргымыж дене ўнарже пытен, йол-йыжыгже каен, шўлышыжым петыра. Ала воштылеш, ала шортеш, улылашат ок лий. Д. Орай. Кашын-кашын йыжыг кая, изиш вуй коршта. С. Чавайн. 2. Кто-л. не-

нытывает сильный страх, дрожит от волнения. Поджилки трясутся (затряслись) у кого. *Чачи окнашке ончалэ, йолыйжынжат каен колтыш: кудывечыш Чужган Макар пура.* С. Чавайн. *Лүдмем дене йолыйжынгат пытыш.* Я. Ялкайн. *Тошкартышым волымек, Яков Сидырычын йолыйжынже шулыш.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: могыр ковапште копьяк чучеш; чонлан (шүм-лан) рүй (шуй) чучеш; чон йолтаганыш (йол пундашыш) вола; чон (шүм) руй (рүй, шуй) чучеш.

ЙОЛТАГАН (ВЕЛЕ, ГЫНА) ВОЛГАЛТЕШ (КО-ЕШ) КӨП, ЯЛГАВАЛ (ВЕЛЕ) ВАЛГАЛТЕШ (КАЕШ) күй к. м. 1. Кто-л. быстро убегает, удирает, поспешно скрывается откуда-л. (Только) пятки сверкают (засверкают) у кого. *Резыже (кассирым) ондален, чемоданжым погалтен да... йолтаганже гына волгалт кодын.* Г. Чемерков. *Шемеч туге опталтен нале — пынегым кучаш шоныштын йол пундашыже веле волгалт кодо.* П. Речкин. 2. Быстро идет, бежит.

ЙОЛТАГАНЫМ (ЙОЛЫМ, КИДЫМ) НУЛАШ КӨН. ЯЛГАВАЛЫМ (ЯЛЫМ, КИДЫМ) НЫЛАШ күй к. м. Унижаться перед кем-л., подлизываться; раболепствовать; пресмыкаться перед кем-л. Лизать пятки (поги, руки) у кого, кому. *Тый кызыт Якайын шонго йдыржылан лийын нунын йолтаганыштым нулет.* Г. Ефруш. *Те хан вацтареш ода кая. Те хан дене икоян улыда. Тый ханын йол пундашыжым нулет.* С. Николаев. *Дворецкий Лаптевым игылташ, сөрвалыктен, йолым нулен кийыкташ шонен. Но Максим пенгыдын шога, шке лүмнержым, чапшым ок волго.* А. Красноперов.

Онч. тг.: ең шипчам (шинчарожым) ончаш (күташ); кышке гай кадыргылан; сукен шипчаш; тушым нүтырташ (кө ончылан).

ЙОЛТАГАНЫМ ОНЧЫКТАШ. ЯЛГАВАЛЫМ АНЖЫКТАШ к. м. Быстро, поспешно уходит, убегать. Показывать (показать) пятки.

Онч. тг.: йогым пынташ; тушым ончыкташ; үштыл колтымо гай (налме гай) йомеш (пыта); шпкш-пурак шпкшлалташ; пыкшым пышташ; äтят нуры, äват нуры.

ЙОЛТАГАНЫМ ТОШКАШ КӨН. ЯЛГАВАЛЫМ ТАШКАШ күй к. м. Догонять, настигать кого-л.; преследовать кого-л.; догонять кого-л. в каком-л. деле. Наступать на пятки кого, кому. *Кас марте ик комбайн ыш пудырго, ыш логал.* Денис ачажым покта да покта, йолтаганжым тошка. Ю. Артамонов. *Шонгылык Пайкан кугызан йолта-*

занжым тошкен толеш, тидым кугыза ик жаплан мондыш. А. Савельев.

ЙОЛЫМ (ЧОТ) ПИДАШ. ЯЛЫМ (ЦАТКЫДЫН) ПИДАШ к. м. Молчать; не болтать (не проболтаться) о чем-л. секретном, тщательно скрываемом. (Крепко) обувать (обуть) ногу (поги). *Илья Исаяев эпиграммыжым чаткан возаш ик рвезылан пуэн, «иктыланат ит каласе» манын, варажым весылан ончыктен. А тудыжо йолжым чот пидын моштен огыл. Тыге ыгыл возымо пөчеламут школ мучко пеш вашке шарлен. М. Иванов. Умылашыжат нимом... шөржө, вёйдиш, шайтанже... Йолетым сайракын пид. Мом ужынат-колынат, шыпак лий, да чыла пашаже. К. Коршунов.*

Онч. тг.: умшашке вўдым подылан; умшам тўкылан.

Танг. тг.: ужат, колат — йолым пидат.

ЙОЛЫМ ПЫНТАШ ОGYЛ купко, кө деке. **ЯЛЫМ ПИНТАШ (ЯЛ ДОНО ТАШКАЛАШ) АGYЛ** кыпкы, кү докы к. м. Не приходиться (не ходить), не появляться, не бывать где-л., у кого-л. Ногой (ногами) не ступить куда, к кому. *Умаштат кўсын налмет годым миен шуам манынат ыле. Шыдан тўредаш кычкыралымат, йолетымат шыч пыште. А. Эрыкан. Вокан Йыван вакшыш йолымат ыш пыште, а ике пөртышкыжө тулым эн ончычак пуртыктыш. Ф. Майоров. Аваже, изаж дең енгаже Верам шолдыра шомак денак шыталаныт: «Кузе тыге — илаш ик олаштак илет, а шочмо акат деке йолымат от пыште?» В. Юксерн. Иктаже-мом йодаш тетла йолетым ит пыште. А. Шөйн.*

Онч. тг.: корным мондан; толын(ат) тошкалаш огыл.

ЙОЛЫМ (АРАМ) ТЎГАТАШ. ЯЛЫМ ТЫГАТАШ (ШИН КАШТАШ) к. м. Зря, попусту, бесполезно ходить, хлопотать и т. п. Ногу (ноги) изнашивать (избивать). *Йоча-шамыч чодыра гыч мөнгышкышт кас велеш гына пөртылыш. Ивукат моло семынак чот ноен. Тузе гынат кумылышт каваште, йолым арам тўгатен коштмо огыл. — Ивук, ынде модо когылымат, модо мелнамат ыштена, — ешарыш аваже. М. Казаков.*

ЙОЛЫМ ЧУМАЛТАШ (ШУЯЛТАШ). ЙОЛЫМ ЧУМАЛТЕН (ШУЯЛТЕН, ШУЕН, ШУЙДАРЕН) ВОЗАШ. ЯЛЫМ ЧЫМАЛТАШ. ЯЛЫМ ЧЫМАЛТЕН (ПЫП-ШЫЛ, ВИАТЕН) ВАЗАШ к. м. 1. Умереть. О человеке. Протянуть ноги. *Йўлам шукташ тўналат гын, йолетым чумалтет. Я. Ялкайн. Чодыраште йомшо ең кочкаш-йўаш муэш, шокишо да йўр дечат улак вер уло. Пустынь —*

чодыра огыл. Вашке йолетым шуйдарен возат. Ю. Артамонов. Антылман кугыза шке шоңымыжым почеш:— Кеч мӱнгыштӱ йолым чумалте, кеч—тюрьмаште. А. Юзыкайн. Каври кугызалан путырак неле жап тольо: йонавлак изи улыт, аваже — шонго, таче-эрла чумалтен вовеш манын веле, эскере. О. Шабдар. «Тыге йолым чумалтен возашат лиеш»,— Пӱтыр лӱдын шоналтыш. А. Александров.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке каян; вес тӱняш каян; илыш дене чеверласаш; плаш ӱркапаш; ӱмырешлан мален жолташ; чон лекташ. 2. Сдохпуть. О животном. А налын кондымо годым имне огыл, а туле ыле. Налын кондымек, тунам ала-кӱ пелештыш:—Ныл шӱдӱ теггем Ошлаш кудалтышда вет? Коваштыжат чылт кож тунгыргасе... Чытыза, садак йолжым шуялтен возеш. Олык Ипай. Тымарте пытартыш лудигыштат йолыштым шуен возыт. А. Волков. Онч. тг.: йылмым тореш пурлаш.

ЙОЛЫМ ШОГАЛТЕН ВОЗАШ. ЯЛЫМ ШАГАЛТЕН ВАЗАШ. к. м. Бездельничать. Задрать ноги кверху. Южо вере коллектив йолымат шогалтен возыш. М. Шкетан. Нимом от ман, пожарный ден колхоз нурысо пашам от тагастаре. Иктыштыже йолым шогалтен кует, а весыштыже пашам ышташ перна. А. Юзыкайн. Поп-влакше молан канашым огыт йӱрате? Ожно, кугыжа годым, нуно арняште ик кече пашам ыштеныт, куд кече йолым шогалтен кienыт. В. Сави.

Онч. тг.: кид(ым) колтеп пипчаан; конгамбалне киян; коракым (чангам) шотлаш (кӱташ, оролаш); пийым поктылаш; тӱням (кавам) шӱчангдаш.

ЙОЛЫМ ШЫНДАШ кӱлан. ЯЛЫМ ШЫНДАШ кӱлаш к. м. Мешать кому-л. в каком-л. деле; злоумышленно препятствовать кому-л. в чем-л. Ставить (подставить) ногу (подножку) кому. Гестапо ден контрразведка коклаште эре йӱчашымаш кая. Шот толмо годым нуно икте-весыштылаш йолым шындаш вагат. А. Бик.— Ачай, шке эргыч ваштареш кайынет мо? Молан эргычлан йолым шындылат?.. Тиде «Нива» дене мый!— Денис мутшым ыш кошарте, йылмыж дене чыклок веле ыштыш. Ю. Артамонов.

Онч. тг.: йол йымак тоям (пондым) чыкаш; орвашке тоям чыкаш (шӱшкаш); корпеш (корпылаш тореш) шогалаш.

ЙОМАКЫМ КОЛТАШ. ЯМАКЫМ КОЛТАШ к. м. 1. Заниматься пустыми разговорами, болтать о всякой вся-

чине: выдумывать небылицы. Сказывать (рассказывать) сказки. *Калык толмешке, иктаж йомакым колтена.* А. Эрыкан. *Ну сита, йомакым эрла колтет. Айда шич терышкет, селбуполномоченный деке каена.* Н. Лекайн.—*Иван, Пётырлан ушкал йомакетым колто, але тудо ок шинче,— шокта ик йёк.* С. Чавайн. *Яра кийымаште молым мом мытет, йомакым колтетат, кшет.* Я. Ялкайн. 2. Морочить голову кому. *Тый мылам йомакым ит ойло. Тый каласе: тудым молан пыдалат?* С. Чавайн. *Мä погынымашвлäм йиштена, шайыштына, пйша вәреш йёлмым тйгатена, ямакым колтена.* В. Патрап.

Ошч. тг.: асамым вўдылаш (лўлаш); йылмым тўгаташ; шюэм вўдылаш; шюям лўлаш.

ЙОМШО ТОВАРЫН ВУРДЫЖО. ЯМШЫ ТАВАРЫН ВУРДЫЖЫ к. м. Никчемный, беспужный, бесполезный. Топорище потерянного топора. Ср. в рус.: бееструнная ба- лалайка.

Таг. тг.: йомшо товарын вурдыжо товар инкылан кў- леш лиеш.

ЙОМШО ТУРНЯ (ГАЙ). Одинокó блуждающий, ски- тающийся человек; утративший связь с кем-л.; отколов- нийся от своей среды. (Как) пропавший (заблудившийся) журавль. *Э-э, йомшо турня мёнгышкыжё пёртылын ул- машыс. А мый омат уж.* А. Волков. (*Вера Петровна ден Алексей.*)—*Тый ачат нерген?*—*Тудо мылам могай ача?*—*А вара кё лиеш?*—*Йомын кошшо турня.* А. Асаев. *А мый... Ала тачеш-эрлаш ен веле улам?* Эй, йомшо тур- ня! А. Асаев. *Ме, марий интеллигент-влак, марий мурым мураш вожылына.* Эх, йомшо турня-влак! С. Чавайн.

ЙОМШО ТУРНЯ ГАЙ ПЕРНЫЛ КОПТАШ. Одинокó блуждать, быть оторванным от друзей, товарищей, близ- ких и т. п.

ЙОШКАРАГЫТАН. ЯКШАР АПТАН к. м. Пожар. Поджог. Красный петух. *Куржын помещик шуктыш...* Чыла кочко йошкар агытан. В. Колумб. *Якишар аптан моалтеш.* (Цила) пйлышкы сяртем! Н. Ильяков.

ЙОШКАР АГЫТАНЫМ КОЛТАШ (ПУРТАШ) куш- ку. **ЯКШАР АПТАНЫМ КОЛТАШ (ПЫРТАШ)** кыш- кы к. м. Поджигать что-л. Пускать (пустить) красного петуха.

ЙЎД ВАШТАРЕШ КАЯШ (ОШКЫЛАШ, т. м.)
ПЫД ВАШТАРЕШ КЕЛШ (АШКЕДАШ, т. м.) к. м.

Поэдно вечером, ночью отпрапляться. На почь глядя ид-ти (пойти), ехать (поехать) и т. п.

ЙУДЫМ ОНЧЕН КАЯШ (ЛЕКТАШ, ОШКЫЛАШ, т. м.) *Сакар кугызай, кушко тыге йўдым ончен ошкылат?* Н. Печенкина.

ЙУКСО МУРО кѳн. **ЙУКСЫ МЫРЫ** кўн к. м. Самое последнее, значительное проявление таланта, деятельности; предсмертное творение кого-л. Лебединая песня кого, чья. *Викентий Иванович ймыржѳ мучко школышто ыштен, туныктышо пашалан чыла вийжым, тазалыкшым пуэн! Пытартыш кок ийже тудын йўксѳ мурьжо лиеш.* В. Косоротов.

ЙУКЫМ КУГЕМДАШ. ЮКЫМ КОГОЭМДАШ к. м. Кричать на кого-л.; отчитывать, ругать раздраженно, громко. Повышать (повысить) голос. *Марина кувалан тале шешке догалын. Кутырымыж гобым Валя йўкым ок кугемде гынат, ончал колта гын, могырет шергылтеш.* Ю. Артамонов. — *Могай окса нерген ойлыштат?* — *Чытен шым керг, йўкем кугемдышым.* П. Речкин. *Йўкым гына кугемдаш—(Варвара), очыни, тыманмеш пѳлемым ко ден кая.* А. Авишов.

ЙУШТАТ, ШОКШАТ ОГЫЛ кѳлан. **ЎШТАТ, ШОКШАТ ОГЫЛ** кўлан к. м. Совершенно безразлично, все равно. Нисколько не трогает, не волнует. Ни холодно, ни жарко кому. *Ик Каравайцев Генуш веле нимогай азапыш возын огыл, пуйто тудлан йўштат, шокшат огыл.* «Нивам» кеч-кѳлан пуыза. Ю. Артамонов. *Меже Зайцев деч мо дене уда улына? Тек позкалат, мыланнаже йўштат, шокшат огылыс.* С. Кулибай.

Онч. тг.: эре итак; ни йўштѳ, ни шокшо огыл.

ЙУШТѳ ШУМ ДЕНЕ. ЙУШТѳ ШУМЫН. УШТЫ ШУМ (ЙАНГ) ДОНО к. м. Равнодушно, без желания, без души. С холодным сердцем. *Айдеме пашажым йўштѳ шўмын, айда-лийже ышта гын, тудын тыге шогылтмыжо кѳлан келша?* В. Косоротов. *Покрокланен, йўштѳ шўм дене илашыжат нимолан... Илаш гын, илаш кўлеш.* *Шўм йўлыжѳ, вўр шолжо, кап-кыл модшо!* В. Иванов.

ЙУШТѳ-ШОКШЫМ УЖАНШ (ЧЫТАШ). УШТЫ-ШОКШЫМ УЖАНШ (ЦЫТАШ) к. м. Перенести, испытать в жизни много трудностей; прожить крайне суровую жизнь. Испытать холод и жару. Пройти огонь и воду. *Тудо (Иван Павлович) пашазе кокла гыч лекше, шкежат ожно йўштѳ-шокшым шуко ужын.* О. Шабдар. *Епрем кува шуко ий шкетын илен, ятыр йўштѳ-шокшым*

ужын. *Туге гынат нигö, нигунам шортмыжым ужын огыл.*
В. Каткова. *Цила вәре сәрпенәм: үштүмәт, шокишымәт*
ужыңам, шуженәт бленәм. Г. Кириллов.

Онч. тг.: тул-вүд вошт лекташ (эрташ); шере-кочым
ужааш (чыташ).

ИЫВЫРТ ПИ (ГАНЬ) к. м. Скрытный, действующий исподтишка. (Как) скрытная собака.

ИЫГЫР ПАЧА ГАЙ. ИЫГЫР ПАТЯ ГАНЬ к. м. Сильно похож (похожи). Точь-в-точь. Как две капли воды. Как два ягтепка-близнеца. *Ивук ден Саню кызыт иыгыр пача гай койыт, варажым тўсышат, илыш корнышат весем толеш.*

Онч. тг.: (ялт) кок вүд чўчалтыш (гай).

ИЫГЫР ПАЧА ГАЙ КОПТАШ (ЛИЯШ). Перазлучно, всегда вместе ходить, находиться где-л. *Кок пошкудо иыгыр пачала эре пырлы лияш тōча.* П. Речкин.

ИЫД МЫШКЫР к. м. Скудный ужин перед сном. Печшой живот (желудок). Ср. в рус.: спать тощим. *Лукерья пани амалым анзыц пиш чбйдым качкеш, шкбмжым тенге пыйырт качкаш тымден шбйнден дā йәлләнат тенгеок шўда:—Иыд мйшкыр, амалым анзыц шукым качкаш ак яры,— манеш.*

ИЫДАЛ ДЕНЕ ОГЫНА ТОРГАЕ. ИЫДАЛ ДОНО АНА ТОРГЕЙИ к. м. Не хуже других в каком-л. отношении. Не лишен(ы) знаний, способностей и т. п. Не лаятьям торгуем. *Тый палет, Миклай: талант лўддымō лийиаш! Ме йыдал дене торгаяш толып огынал. Ме оламыч ялышке у шўлышым кондең улына.* В. Косоротов. *...Ме вет Манилов опал, Чичиков годсо кибитка дене она кудалышт, йыдал денат огына торгае... кузе те шкендам йлыкō шынден кертыда?* А. Асаев.

Онч. тг.: агыра огыл; ний дене тодмо огыл; окмак огыл; ораде огыл.

ИЫЖЫГ КАЯ. онч.: ИОЛЙЫЖЫГ (ИЫЖЫНГ КАЯ (НЫТА)).

ИЫЛМЕ ЙОМО (ЙОМЫН) кōн. ИЫЛМЫ ЯМЫ (ИМЫН) кўн к. м. 1. Кто-л. внезапно замолчал от удивления, страха, упрямства и т. п. Язык отнимается (отнялся) у кого. *Молан шойышт возаш кўлеш?.. То-то, пеш тын лийынат! Иылмет йомо, ужат? Кидетше веле возаш галә.* М. Исапов. *Өрмөм дене йылмөм йомо.* П. Речкин. Онч. тг.: умша тўкылалтеш; умшашке вўдым подылаш. 2. Кто-л. теряет сознание, умирает.

ЫЙЛМЕ КУЖУ көң. КУЖУ ЙЫЛМАН кө. ЙЫЛ-
МЫ КУЖЫ күң; КУЖЫ ЙЫЛМАН кү к. м. 1. Кто-л.
очень болтлив. Язык длинный у кого. *Ала-мом ойлышт*
шога! Йылмет пеш кужу гын, пеш от мошто гын, мый
тыйым туныктенат моштем. С. Чавайн. *Кужу йылмыж-*
лан көра Когойлан тока быткомбинат директор выгово-
рым пуэн. Ю. Галютин. *Кужу йылмыже «Кыргорий*
поян Васлийын йората» манеш да, кө шинча?
С. Чавайн. Онч. тг.: йылме лудымо. 2. Кто-л. не умеет
хранить тайну или сдерживать себя в разговоре. *Кужу*
йылман егышт ляпкең коштыт. С. Николаев. *Семонын*
йылмыже пеш кужу, ойлышт коштеш. А. Асаев. (Укули.)
Колат, ёдырет мам попа? (Якон Серге.) Йылмыжы ку-
жы. Мый тидылаң... анжыктем. Г. Кириллов.

ЫЙЛМЕ ЛУДЫМО көң. ЙЫЛМЫ ЛУДЫМЫ күң
к. м. Кто-л. чрезмерно болтлив, говорит лишнее. Язык
без костей у кого. *Епрем ватын йылме лудымо, ёйд*
ёмбач кая! Н. Лекайп. *Роза, тый мо? Йылмет лудымо*
гын, чыла ляпкаш лиеш, шонет. Н. Корпилов. *Овийын*
йылмыже чынак лудымо, тореш-кутын кутыркала.
Д. Орай.

Таң. тг.: йылмын лужо уке; йылмын пецыке уке.

ЫЙЛМЕ ЛЫВЫРГЕ көң. ЙЫЛМЫ ЛЫВЫРГЫ күң
к. м. Кто-л. непринужденно, легко, свободно, хорошо
говорит. Язык гибкий, развитый у кого. *Миклайын йыл-*
ме лывырге, ойлымыжым колышмет веле шуэш.

Онч. тг.: йылме нигуш ок логал (ок түкнө); йылме
яклака; мутлап (люмаклан) күсенышке ок пуро; мутно
вүдла (эгерла) йога.

ЫЙЛМЕ ЛЫВЫРГЕН (ЛЫВЫРГА) көң. ЙЫЛМЫ
ЛЫВЫРГЕН (ЛЫВЫРГА) күң к. м. 1. Кто-л. охотно,
легко стал говорить, рассказывать. Язык развязывается
(развязался) у кого. *Сай саламым каласен вашильмышт*
дене кумылышт нёлтын, сай сийым ужын, йылмышт
лывырген, унагудым сёрастарен, шыргыж кутыралтен
шинчат. Д. Орай. *Эчан ойлаш кергеш, а ындыжым йыл-*
мыже утларак лывырген. Н. Лекайп. *Цилаштынок йыл-*
мышты лывырген кен. Циланок ёрал колтеныт. Н. Иг-
натьев. 2. Кто-л. становится излишне болтливым.

ЫЙЛМЕ МУЧАШТЕ (ПӨРДЕШ, т. м.) мо. ЙЫЛМЫ
МЫЧАШЫШТЫ (ПӨРДЕШ, ЫЛЕШ, т. м.) ма к. м. О
сильном желании сказать, произнести и т. п., однако пи-
как не вспоминается или нет возможности, смелости и
т. п. сказать. На кончике языка (вертится). *Э-э, драмын*

мүмжым мондышым, йылме мучаштемак да.. Каласен ом мошто. В. Косорогов. Теве йылме мучаштем гына ял мүмжө, каласен гына ом керт. А. Юзыкайн. Пелештышаш мутым кычалам, по йылме мучаште ук шомак гына: «Тушман поч, а ну, марш тышеч!» П. Корнилов.

ЙЫЛМЕ НИГУШ ОК ЛОГАЛ (ОК ТҮКНӨ) КӨН. **ЙЫЛМЫ (НИГЫШКАТ) АК ТЫКНЫ** күн к. м. Кто-л. хорошо умеет говорить. Ср. в рус.: язык подвешен хорошо у кого. (Ораторын) йылмыже нигушан ок логал. Кутырымыж кокла гыч калык конам кырен колат. Д. Орай. (Цюрупа) кутыраш тўнгалеш гын — эреак колыштмет шуэш. Марий ханмыла, йылмыжат ок логал. А. Юзыкайн.

Опч. тг.: йылме яклака; мутлап (шомаклап) күсеныш ок пуро; мутно вўдла (эгерла) йога.

ЙЫЛМЕ ОК САВЫРНЕ көн. У кого-л. нет решимости, смелости сказать, спросить и т. п. о чем-л. Язык не поворачивается (не повернется) у кого.—*Туге лийже, Макар...—мане Яшай. «Макар» почеш «вече» маннеже ыле да, йылмыже ыш савырне.* С. Чавайн. (Осяндр.) Уке, ом керт. Тыге тура каласаш йылме ок савырне. А. Волков. Патки—улан ег. Нотудым кулак манаш йылме ок савырне; нимогай тарзыжат уке. М. Казаков. Эргыжлан тореш мутым каласаш Выльын ватын йылмыже савырне огыл. А. Авилов.

ЙЫЛМЕ ПОЧЫЛТЕШ (РОНЧАЛТЕШ, РУДАЛТЕШ) КӨН. **ЙЫЛМЫ ПАЧЫЛТЕШ** күн к. м. Кто-л. начинает рассказывать, говорить, обычно после долгого молчания. Язык развязывается у кого. *Эркын-эркын йорло-влакын йылмышт почылтеш: көн-көн кинде улмым каласкалаш тўналыт.* М. Шкетан. Иван чонлан келшыше сгым вашлиеш ыле гын, йылмыже вашкерак рончалтеш ыле дыр. А. Эрыкан. Музыка нерген ойлымо годым ойлынаш мутым ыш му гын, шке пашашкыже мут савырнымек, (Григорий Петровичын) йылмыже рудалте. С. Чавайн.

Опч. тг.: йылме лывырген (ывырга).

ЙЫЛМЕ ЧЫГЫЛТЕШ (ЛҮГЫШТА) КӨН. **ЙЫЛМЫ ЦЫГЫЛТАЛТЕШ (ЛЫГЫШТА)** күн к. м. Кто-л. не может удержаться, вытерпеть, чтобы не заговорить, не сказать и т. п. что-л. Язык чешется (зачесался) у кого.—*Йылмыда чыгылтеш, ужат?—пелештыш Бушув.* А. Асаев. Мый ватемлан йышт ишжтарем: «Тыйже мыйым ег опчылно намысыш ит пурто. Йылмет лўгышта гынат,

кузе-гынат кокатмыт дек шумеш турко». П. Корнилов. Вайсун йылмыжы цыгылталат, тама, Онтоным мыскы-лалы. Н. Игнатъев.

ЙЫЛМЕ ШЫМ КӨГӨН (СРАВОЧ) ШЕНГЕЛНЕ көң; ЙЫЛМЕ ШЫМ КӨГӨН ДЕНЕ ТҮКЫЛЫМАШТЕ. ЙЫЛМЫ ШЫМ СРАВОЧ ШАЙЫЛНЫ күп к.м. Кто-л. хранит упорное молчание, хранит тайну, секрет и т. п. Язык за семью замками у кого. Ондак (рвезып) йылмыже шым көгөн дене тјкылымаште гайыле, ынде... Ю. Артамонов. Анят, домработникна пәла, но тјдың йылмыжы шым сравач шайылны... Н. Ильяков.

ЙЫЛМЕ ЯКЛАКА көң. ЯКЛАКА ЙЫЛМАН кө. ЙЫЛМЫ ЯКЛАКА күп. ЯКЛАКА ЙЫЛМАН кү к.м. Кто-л. красноречив, находчив в разговоре; приятно говорит. Боек на язык. Язык гладок у кого. (Ятман.) О-о! Могай яклака йылман улат! Йылметше яклака, вуйыш-тетше таяка. (Чачу воштылеш.) Тыйынат йылметше яклака, да мөңгыштетше моклака. М. Шкстап. (Матран.) Пикандр Петровичет бригада еда погынымашым ыштыл коштеш, маныт. (Павыл.) Йылмыже яклака, нигушакаат огеш пиж. К. Коршунов.—(Наум Исаич) мастар режиссер. Москошто тугай чаплын кутырыш, калык рјжсе со-вым кырыш. Яклака йылман.—Моктен мо?—Моктен, чыным ойлен. Г. Пушкин. Тјйның йылмет яклака! По-нен кердат! Г. Кириллов.

Оңч. тг.: йылме лывырге; йылме нигуш ок логал; мут-шо вјдла (эгерла) йога; мутлап (помаклап) күсеныш ок пурю.

ЙЫЛМЕТЫМ НЕЛАТ. ЙЫЛМЕТЫМ НЕЛАТ к.м. Очень вкусный, вкусно. О пице. Язык проглотить. Тол, кочкын оңчо, йылметым нелат! К. Коршунов. Перемеч тугай тамле лиеш — йылметым нелат, тугай пушкыдо—умшашет шула. А. Мурзапев. Ёстел покшелне жаритлы-ме комбо пушланеп шинча, ймбалже туге сылнын кј-ын чеверген—оңчалат, йылмет нелат. В. Юксерп. Петр Ивановичын вјтыжы судак гыц махань кагыльым стря-пая—йылметым нелын колтет! В. Сузы.

Оңч. тг.: пафнятым нулалат.

Таң. тг.: йылмым нелан.

ЙЫЛМЕШЕТ (УМШАТЛАН) КУКШО КОШАРГЕ. ЙЫЛМЕШЕТ (ЫШМАЭШЕТ) КУКШЫ КАШАР-ГЫ к. м. Недоброе пожелание тому, кто говорит не то, что следует. Типун (тебе) на язык. — Ачаже, ала мемнан кинде шылтымынам ужыныт?—Ойлыштат огыла! Йыл-

мешет кукшо кошарге!..—Элексе кугыза пўйжым шотыр-р пурлеш. В. Сапаев. Максим (йўр перген шонымыжым) йўкынак пелештынеже ыле, йылымыжым кучыш. Ёше иктаж-кудыжо, умшашет кукшо кошарге, шудо жанын кў йўрым вуча манын, пўшкылынат пуа. В. Абукаев. (Зина.) Фермышты йва сасна луатвўзытым игылен, но эче пўгыде. (Микита.) Уй-уй! Ну и ну! (Зина.) Ит пўуйлы! Йўлмешет кукшы кашаргы. Г. Кириллов. —Тыште пеш сай верак огыл,—манеш ланкатарак ик марий.—Мом магырет, ораде!—манеш Янык кугыза.—Магырымаш уке. Эрмак адак коштеш, маныт.—Умшатлан кукшо кошарге! Кўлеш-оккўлым ойлыштат. Кызыт-рак ок шокто ылыс... С. Чавайн. (Чопай.) Теве уждына. Тугак ок чонеште мо? Умшатым карен кодат... (Ийван.) Умшатлан кукшо кошарге. Мыйын йдырем туге ок ыште. С. Чавайн.

ЙЫЛМЫМ ВОЛЯШКЕ (ВОЛЬНАШКЕ, ЭРЫКЫШ, ШАЛАШКЕ) КОЛТАШ. ЙЫЛМЫМ ВОЛЯШКЫ (ШАЛА, КУЖЫН) КОЛТАШ к. м. Позволять себе говорить много лишнего. Распускать (распускать) язык. (Огантя.) Векана йылыдам колташ ода тўнал. А. Волков. (Оласе-влак) Салика дек миен шогалыч... йылыштым вольнаш колтышт. Ю. Галютин. Йылыдам пеш эрыкыш колтен улыда. С. Николаев. (Аждыган.) Пу-ну, мо йылметым эрыкыш пеш колташ тўналынат? С. Эман. Тўнь, Насташка, понаш попелат, йўлметым утла кужын колтет. Н. Игнатьев.

ЙЫЛМЫМ КУЧАШ. ЙЫЛМЫМ КЫЧАШ к. м. Помеше говорить, болтать, рассуждать и т. п. Придерживать (придерживать) язык. Тый аватлан пзиш умылтаре: йылымыжым кучыжо. С. Николаев. Йылметым кучаш огеиш лий мо? А. Копаков. Чыла тиде Чормаков ден Кугергиналан верчын. Нуно эре йылыштым огыт кучо. О. Шабдар. Арник, йылмет кучо: чылт ораде ентымак старостылан огыт шогалте дыр. С. Чавайн. Миколай, маньым вет, йўлмым кычалаш келеш. Ёнде теве вуй мычашкет шим пўлвлй погынат. Н. Ильяков.

Онч. тг.: умшашке вўдым подылаш; йылым пелаш; йылмым пурлаш.

ЙЫЛМЫМ КУЧЫКЕМДАШ (ПУЧКАШ) КЌН, КЌЛАШ. ЙЫЛМЫМ МЫТЫКЕМДАШ (КБЫТЫКЕМДАШ, ПБЧКАШ) КЌН, КЌЛАН к. м. Заставить кого-л. замолчать или не давать говорить дерзости, лишнее. Укоротить язык кому. Но, но, утыжым ойлет, шеклане, йылметым пўч-

кам. Я. Ялкайп. *Ўсгел йыр шипчыше-вак Микале дене мутланаш ышт тўнал, нуно палат: тиде пыжашыште угыж дене умылаш тырышыше енгын йылмыжым тыман-меш пїчкын шуат.* А. Тимофеев.

ЙЫЛМЫМ (ВАЧЫВАК, ВАЧЕ УМБАКЕ) ЛУКТЫН САКАШ. ЙЫЛМЫМ (ШУЛЫШ ВЫКЫ) ЛЫКТЫН САКАШ к. м. Сильно устать, измучиться. Язык (на плечо) повесить (вывесить). *Йылмым луктын сакаш гына кодын гынат, мутланем.* Г. Чемерков. *Тыйын почеш ошкылаш йөсө, йылмымат, поже, луктын сакет.* П. Эсепей.— *Вашке йылметым луктын сакалтет,—Денисын лишемше комбайным ончен, Виталий пелешта.* Ю. Артамонов.

ЙЫЛМЫМ НЕЛАШ. ЙЫЛМЫМ НЕЛАШ к. м. За-молчать, перестать говорить. Проглотить язык. *Орина шын шога, офицер кычкыра:—Пу? Йылметым нелыкмо? Тугеже мый полшем...* К. Коршунов.— *Молан шын лийыч?—изгылме семен Йўзай мане.—Йылметым нелын отыл дыр?* А. Юзыкайн. *Пытрак попышаш. Тўнь вет, керал годым, йылметым нелын колтышы гань ылат, ат попы.* Н. Ипнатьев.

Онч. тг.: йылмым пурлаш; умлашке вўдым подылаш.

ЙЫЛМЫМ ПЕТЫРАШ (ТҰҚЫЛАШ, СУРАЛАШ) КҰН, КҰЛАШ. ЙЫЛМЫМ ПИТЫРАШ (ТЫҚЫЛАШ) КҰН, КҰЛАШ к. м. Заставлять (заставить) молчать, не давать говорить кому-л. Закрывать (закрывать) язык (рот) кому, кого. Затыкать (заткнуть) рот кому. *Тый мыйың йылмем петырен от керт. Мо ойлышашем мый ойлем.* С. Чавайн. *Йылмым вашке сурале, уке гын утын ойлышат.* Я. Ялкайп.

ЙЫЛМЫМ НОЧАШ (РУДАШ) КӨП. ЙЫЛМЫМ ПАЧАШ кўн к. м. Заставлять (заставить), вынуждать (вынудить) говорить, рассказывать. Развязывать (развязать) язык (языки) кому, кого. *Но мый ынде шке мутланаш тўналам. Йылмыжым рудем. Пигелде, шона гын, тудо пундышымат кутырыкта.* А. Волков. *Воқан Йыван эн чотшо Епи деч лўдеш, семенже шона: «Епи мўзыр-музыр айдеме. Тудын йылме кылдышыжым вашке рудаш лиеш».* Ф. Майоров.

ЙЫЛМЫМ ПУРЛАШ. ЙЫЛМЫМ ПЫРЫЛАШ к. м. Внезапно замолчать; воздержаться от разговора. Прикусить язык. — *А-а, йылметым пурлынат? Вереш кученам! Кученам!—Огаша кычкыркалаш тўнале.* В. Иванов. *Мом каласет? Йылметым пурлынат, пийне-*

решке? А. Асаев. *Луд да йылмет чотрак пурл, иктыланат ит ойло.* Н. Лекайн. *Васли йылмыжым пырылеи.* В. Ерошкин.

Опч. тг.: йылмым желаш; йылтым кучаш; умшалшке вўдым подылаш.

ЙЫЛМЫМ ТОРЕШ ПУРЛАШ. ЙЫЛМЫМ ТОРЕШ ПЫРЫЛАШ к. м. Умереть, сдохнуть. О ком-л. *Спринт гала, лучко метрешак йылмым тореш пурлын возам.* Ю. Галютин.

Опч. тг.: йолым чумалташ (шчуялташ) (2-шо знач.); тош лекташ (чонгелташ); илып дене чеверласаш; вес тўняш каяш.

ЙЫЛМЫМ ТҮГАТАШ. ЙЫЛМЫМ ТЫГАТАШ к. м. Зря, попусту говорить. Пустословить. Лясы точить. Язык мозолить (чесать, трепать).—*Айда, йылметым тўгате,—коклаш пурыш Емеля кугыза.* Н. Лекайн. *Эпере йылмыдам ида тўгате, садыгак мыйым тунуктен огыда керт.* М. Шкетан. *Кеч йылмым ом тўгатыл ыле...* В. Микишкин. *Мә погынымашвләм ыштена, шайыштына, паша вәреш йылмым тыгатена.* В. Патраш.

Опч. тг.: асамым вўдылаш (лўлаш); йомакым колташ; шояжым вўдылаш.

ЙЫЛМЫМ ЭРЫКЫШ КОЛТАШ. Опч.: **ЙЫЛМЫМ ВОЛЯШКЕ (ВОЛЬНАШКЕ, ЭРЫКЫШКЕ, ШАЛАШКЕ) КОЛТАШ.**

ЙЫЛЫШЫЖЫМ ШӨРАШ к. м. Слегка, пәскоро утолить голод. Заморить червячка. *Паша гыц толын, йылышыжым шөраш манын, чыйым подылыт.*

ЙЫШНЕ (ЙЫШ) ТЕМЕШ көн. **ЙЫШЫЖЫ ТЕМЕШ** кўн к. м. Кто-л. будет наказан поделом (за злодеяния, воровство, жадность и т. п.). Поплатится поделом.—*Але тудланат жап шуэш,—йышне темеш,—Енрем вате сырен вашешта.* Н. Лекайн. *Айвикат тыйын верчет орлыкыш возың, чыла, чыла тый верчет! Чыте, але йышнет темеш...* С. Николаев. *Ну Йогор! Ямде пум палын конден. Сут айдеме. Кунам темеш? Теве йышне темеш.* В. Любимов. *Пуйто Тропи икана тыге манын: «Опымын йышыш темази кок ылыш кўлеш».* П. Корнилов.

Таг. тг.: вор шолыштен-шолыштен, да йышне темеш.

ЙЫР КОРНО ДЕНЕ КУДАЛАШ. Опч.: **ВАЖЫК (ЙЫР) КОРНО ДЕНЕ КУДАЛАШ (КАЯШ).**

КАВА ГЫЧ КАМВОЗАШ (ВОЛЕН ВОЗАШ). ПЫЛГОМ ГЫЦ КЕНВАЗАШ (ВАЛЕН ВАЗАШ) к. м. Неожиданно, внезапно появиться, возникнуть. С неба свалиться.—*Тый кушеч лектынат?—өрмалген йодеш Мытырий.—Кава гыч камвозынам!—шыман воштылеш Огантя. А. Красноперов. Орина? Өрмаш!.. Кава гычы-нак шыч воло дыр?* К. Коршунов.

Онч. тг.: пуйто кава гыч камвозын.

КАВА ГЫЧ (КАВА ПОМЫШ ГЫЧ) КАМВОЗЫН (ВОЛЕН ВОЗЫН, ТОЛЫН) ОГЫЛ ПЫЛГОМ ГЫЦ (ПЫЛ БЫЛЕЦ, ОШ ПЫЛ НЕР ГЫЦ) КЕНВАЦДЕ (ВАЛЕН ВАЦДЕ) к. м. 1. Само по себе не возникло, не появилось, не пришло. О чем-л., что создано трудом, усилиями людей. С неба (с облака) не свалилось (не упало). *Тиде чевер илыш тудлан (Вёдырлан) кава помыш гыч толын огыл вет, шкак ыштен... М. Шкетан. Конечно, тудо (пенгыде кормовой база) пизунамат кава гыч шке огеш камвоч, кычалаш кўлеш. А. Савельев.* 2. Не на пустом месте возникло. *Вет Чавайнат, Палан-таят кава гыч волен возын огытыл, а калык коклаш шочың кушкыныт, ўмырышт мучко тудын пўрымашыж верч азапланен иленит. М. Казаков.*

КАВА ГЫЧ ШҮДЫРЫМ ВОЛТАШ. ПЫЛГОМ ГЫЦ ШЫДЫРЫМ ВАЛТАШ к. м. Совершать (совершить) что-л. выдающееся; отличаться (отличиться) выдающимися способностями (умом, талантом и т. п.). Хватать звезды с неба. *(Сану.) Мо шонет, кинде ок шоч мо? (Вадий.) Итар шоно. Кутыркаленак, кава гыч шўдырымат ала волтен налын кертына, шонеда? С. Эчан. Кушто муын шуктен Нестер Иванович тыгай пеледышым—шопенат ом му. Ыоратыше ег, кўлеш гын, кава гычат шўдырым волта, маныт. А. Савельев. Шижам, кава гыч шөртнө шўдырым волтынет, да ала-ала... Ончалаына, выставка мом каласа. А. Волков.*

КАВА ГЫЧ ШҮДЫРЫМ ОК (ОГЕШ, ОГЫТ) ВОЛТО. ПЫЛГОМ ГЫЦ ШЫДЫРЫМ АК ВАЛТЫ (АК ВАЛТЕП) к. м. Имеет средние способности. Звезд с неба не хватает (не хватает). *Онис Кузьман пошкудовакше улым-укем шотыш огыт нал, ончык мужед огыт толаше (тидыже «таче илен лектам гынат йөра, шўдырмак кава гыч волтышашем уке, керек-ла» манын, кид луншалмым веле шарныкта), а тыштыже (Кузьман*

сүртышто) чылажат вес тўрлө: пенгыде, чыл, раш... шот дене ыштагтеш. Ю. Галютин.

КАВА (ТҮР) ПЕЧКАЛТМЕ ГОДЫМ. ЖЕРА ВАЛ-ГАЛТМЫ ГОДЫМ к. м. На рассвете. На заре. Когда заря занимается. *Песуй ден Макси ягыр шинчышт тыге, чодыра велне кава печкалташ тўнале.* Ю. Галютин. Таг, тг.: волгыжпаш тўреш; тўл-дўл коймо годым; чыл-чыл (чыли-чули) коймо годым; ўжара печкалтме годым.

КАВАМ ШҮЧАГДАШ. Опч.: ТУНЯМ ШҮЧАН-ДАШ.

КАВАШКЕ (КАВА ПОМЫШКО ШУМЕН, КАВА МАРТЕ) НӨЛТАШ (КҮЗЫКТАШ) кѳм, мом. ПЫЛГОМЫШКЫ (ПЫЛЫШКЫ ШОМЕН) ЛҮКТАШ кўм, мам к. м. Сильно расхваливать, восхвалять кого-л., что-л. Поднимать (возносить) до небес кого, что.—*Мом ышет, кўзыклат айдемым,—шонго комбайнер Санте чїчї иктешылымыла пелешташ—Кава помышкак кўзыктынешт ала-мо... Кўзыкташыже кўзыклат... Ю. Артамонов. Городилов Полозковшым кава марте нөлтен, южиктыже Городилов дене келшен, тудын могырыш вончен.* А. Красноперов.

КАВАШТЕ (ПЫЛ ЛОНГАШТЕ) ИЙЫН КОШТАШ (ЧОНГЕШТЫЛАШ). ПЫЛГОМЫШТЫ (ПЫЛ-ВЛА ЛОШТЫ) НАШ (ЧОНГЕШТЫЛАШ) к. м. Пребывать в мечтательном состоянии; фантазировать; быть непрактичным, уходить от действительности. Витать (парить) в облаках (между небом и землей). —*А тый каваште ит чонештыл, їлыкрак воло. Вара (тўналме пашам) мучашыш шуктет,—Очий ешара.* С. Элмет. *Нора романысе герой-влак дене пырля шкежат кучедалеш, йѳрата... Тыгай годым тудо мландысе илыш нерген йѳршын монда да ала-кушто каваште, пыл коклаште чонештыл коштеш.* А. Бик.

КАГАЗ ЧЫТА. ПУМАГА ЦБТА (ТЫРХА) к. м. На бумаге что угодно можно написать. Выражение досады, злости по поводу ложных отчетов, противоречивых документов, напрасных писаний. Бумага терпит—*Докладым, отчетым возаш лиеш—кагаз чыта. По тидын дене пашам шукыжак ончыко от шўкал,—возымо докладшыш лудын, Якып шонен шинча.* Ф. Майоров. (*Усков.*) *Да, южгунам (отчетышто) тыге ончыкташ тошто секретарь кўшта ыле. (Соңя.) Кагаз чыта. (Майрук.) Кагазыште—тич, цехыште—пычырик.* С. Иванов.

КАГАЗЫМ АМЫГТЫЛАШ. ПУМАГАМ ЛЯВЫР-

ТЫЛАШ к. м. Пошсывать; писать неумело, плохо, бездарно и т. п. Бумагу марать. Товарым кучаш тунем шуын огыл. Тудын ик паша: йўд-кече кагазым амыртыл шипчаш. Ешыжлаң огыл, шке логаржылан ок ситаре. Ф. Майоров. Шояче ен-влаккан каласыме шуэш:—Кагазым ида амыртыл, арам ида йомдаре шкендан да молын жапым. Н. Алексеев.

КАДЫР КИДАН. Ошч.: КИДШЕ КАДЫР.

КАЖНЕ ЙОЛТОШКАЛТЫШЫМ (ОШҚЫЛЫМ) ВИСАШ (ЭСКЕРАШ) көн. КАЖДЫЙ АШҚЫЛЫМ (АШҚЫЛТЫШЫМ) ВИСАШ (ОРОЛАН) кўн к. м. Смотреть, следить за действиями кого-л. Преследовать кого-л. Шаг за шагом следить за кем. Класс тугак пунчале: Эчукым Микал воктеке шындаш, кажне йолтошкалтышжым эскераш. П. Апакаев. Иван Данилыч Мишам мастер дек намшен да ушештарен:—Пўтынъ пашажым, кажне йолтошкалтышжым, мом быта—умылеп налаш тырше. Л. Павлов. Погынымаште Василий Александровичлан мутым пуышт... Ынде калык тудын кузе коймыжым шекланен онча. Кажне йолтошкалтышжым висат, јшанымышт, поян ылымышт шуэш. М. Иванов.

Ошч. тг.: ик ошкыланат (йолтошкалтышланат) чакнаш (кодаш) огыл.

КАК РАЗ. 1. В нужный момент, своевременно, вовремя. Агафонет, Зоя шешкы, как раз седьмоеш хыналаш толын шагалеш. П. Никифоров. 2. Точно по размеру. Об одежде, обуви и т. п. Ти тыгыр тйлат как раз. 3. Именно, точно такой; там и т. п. В роли усиленной частицы. (Ложкин.) Бригадыштына ик эдем улы, как раз кйгёштышы шурдымы ышакл ганьылеш. Тиды Санька. Н. Ильяков. Мёньжы кырык сирнам как раз тйнам утлаок яратем, кынам мары солавлйшты каштам. Д. Маликеева.

Ошч. тг.: лач веле (гына).

КАЛАЧЕ ДЕНАТ ОТ КОНДО (ЎЖЫН ОТ НАЙГАЕ) кём, култко. КАЛАЦ ДОНАТ АТ КАНДЫ (ЎЖЫН АТ НЇНГЕ) кўм, кышкы к. м. Никаким способом, ничем не заманишь кого-л., куда-л. Калачом не заманишь кого, куда. Пелашем пала вет: мыйым ни чодырашке понго погаш, ни энгер серыш колым кучаш,—ни тышкыжат, ни тушкыжат калаче денат ондален от найгае. П. Коршилов. Мемнан кундеммыш (кўлешан писатель-переводчик-влакым) калаче денат сымыстарен конден от керт. М. Рыбаков.

КАЛЫК КҮШЕНІ. Онч.: ЕНГ (КАЛЫК) КҮШЕНІ.

КАЛЫК ШЫН-ШЫН кушто. ХАЛЫК ШАНГ кып-
ты к. м. Очень тесно, многолюдно где-либо. Ср. в рус.:
яблоку негде упасть. Пушкой не прошибешь. Вучымо
рушарня шуо. Орол пörтышкә калык шын-шын погы-
нен. Ешиште пörеңге уке гын, үдырамашыже толын,
үдырамаш деч кузурак уке гын, йочаже толын. С. Ча-
вайн. Автобусышко калык шын-шын темын. З. Каткова.
Тагачы халык тйшты шанг. В. Патраш.

Онч. тг.: ни шогаш, ни шипчан; парням чыкан
(тушкалтан) вер уке; топкалани вер уке; топкалани
иптушко.

КАПЕШ ШУАШ. КӘПЕШ ШОАШ к. м. Взрослеть,
достигнуть зрелого возраста. Ср. в рус.: входить (войти)
в тело. Кунам үдыр капеш шуэш, тудын ушышкыжо
тйрлә шонымаш пура. С. Элнет. Кым ёдыржыге кәпеш
шоныт, манаш лиш. Н. Игнатьев.

Онч. тг.: вуй-почым погаш; вуети шуаш; ушым шын-
дан.

КАПЕШ ШУШО. КӘПЕШ ШОШЫ к. м. Взрослый,
достигший зрелого возраста. О юноше, девушке. Капеш
шушо-влакше тул деч ёрдыжтырак семынышт йомаклат.
С. Чавайн. Кузган йырже икшыве-влак погыненыт,
капеш шушо рвезе-влакат туштак улыт. К. Васин. Ин-
тернат ёйц кәпеш шошы ёдыр-млоецвлә ләктыт.
К. Медяков.

Онч. тг.: вуети шушә; ушым шыдыше.

КАРУМ ПУАШ кöлан. ХОРОМ (ОРОМ) ПУАШ
кöлан к. м. Отбивать (отбить) атаки; защищаться
(защититься) от нападков кого-л.; не соглашаясь с
чем-л. или с кем-л., резко возражать, отвечать, гру-
бить. Давать (дать) отпор. Молодец, Людмила! Тыгай
еглан карум пуаш кйлеш! А. Волков. Умбакем керылт-
мым шижам гын, мый кеч-кунамат, кеч-кöланат карум
пуан кертам. Ю. Артамонов. Мам атяжы Митяланжы
шйда, Хором веле пуа чйньрак. Н. Ильяков. Санюкын
суйыштыжы когознымаш шачеш: «Бйзам фашиствәй-
лан ором пуаш кеа, нйным шмаш тйнгалеш». Г. Матю-
ковский.

КАШТАНКЕ НÖЛТАШ (КҮЗЫКТАШ) кöм, мом.
Чрезмерно восхвалять кого, что. Ср. в рус.: поднимать
(поднять) на щит кого, что. (Йöратымашым) поэт-влак
кава помышко шумеш нöлтеныт, марий манмыла, каш-
тан кйзыкленыт. В. Косоротов.

КЕСТЕН ШЫПШЫ к. м. Глупый, ограниченный, пустой человек. Ср. в рус.: олух царя небесного; без царя в голове; дубина стоеросовая.

КЕЧ (КЕРЕК) (ВОЧ ДА) КОЛО. ХОТЬ (ВАЦ ДА) КОЛЫ к. м. Выражение отчаяния, бессилия. Хоть (ложись) и помирай. *Ача шуко огеш кутыро, но пелешта гын—кеч воч да коло.* А. Тимофеев. *Тунар йокрок лиеш, кеч воч да коло.* Л. Яндаков. *Икты-кокты пая утымеш. А незержы качдеок хоть колы.* Н. Ильяков.

Онч. тг.: кеч (керек) вуйым (шуйым) керем онгыш (шоргаш) чыке.

КЕЧ (КЕРЕК) ВУЙЫМ (ШУЙЫМ) КЕРЕМ ОНГЫШ (ШОРГАШ) ЧЫКЕ. ХОТЬ ВУЙЫМ (ШУМ) КЕРЕМ ОНГЫШ (ШОРГЫШЫШ) ЦИКЫ к. м. Создалось трудное положение. Выражение отчаяния, бессилия. Хоть голову в петлю сунь (засунь). *Кызыт тыге йосын илем, а вара?.. Кеч вуйым шоргаш чыке.* Ф. Майоров.

КЕЧ (КЕРЕК) КАРАУЛЫМ КЫЧКЫРЕ. ХОТЬ КАРАУЛЫМ САСЛЫ к. м. Создалось трудное, безвыходное положение. Выражение отчаяния, бессилия. Хоть караул кричи. *Комбайн шаланен шогалеш гын, кеч караулым кычкырыже; ачалең ок мошто.* Ю. Артамонов. *Пожарныйымат имне деч посна кодаш ок лий. Энгек лийын кудалтыже—кеч караулым кычкыре.* А. Юзьякайн.

Онч. тг.: кеч шорт; кеч пирыла урмыж.

КЕЧ КЕРЕМ ОНГЫШ КЕРЖАЛТ. ХОТЬ КЕРЕМ ОНГЫШ КЕЧАЛТ к. м. Хоть в петлю лезь (полезай). *Вольык тунчыга гын, тунам кеч шкежат керем онгыш кержалт.* А. Волков.

Онч. тг.: кеч (керек) (воч да) коло.

КЕЧ КОНШУДАТ БЫЖЕ КУШ. ХОТЬ САМШУДАТ БЫЖЫ КУШ к. м. Решительно все равно, безразлично. Хоть (п) лебеда не расти.

Онч. тг.: кеч (керек) туня сұмырлыжө.

КЕЧ МЛАНДЕ ЙЫМАК ПОРВОЛО. Онч.: МЛАНДЕ ЙЫМАК ПОРВОЛАШ ЯМДЕ.

КЕЧ ПЕЛ (ИК) ШИНЧА ДЕНЕ ОНЧАЛАШ (УЖАШ) КӨМ, МОМ. ХОТЬ ПЕЛ (ИК) СЫНЗА ДОНО АНЖАЛАШ (УЖАШ) КҮМ, МАМ к. м. Очень хочется увидеть кого-л., что-л. Хоть одним глазом посмотреть на кого, на что. *Пешак кайынем, кеч ик шинча дене шочмо-кушмо вер-шорем ончалаш ыле.* К. Васин. *Эх, кеч пел шинча дене Юл вудым ужаш ыле.* С. Чавайн.

Кеч ик шинча дене качем ужаш ыле: могайрак?
Ю. Артамонов.

Онч. тг.: *пел шинча дене (опчалаш, ужаш).*

КЕЧ (КЕРЕК) ПИРЫЛА УРМЫЖ. ХОТЬ ПИРЫЛА УРМЫЖ к. м. Очень трудно, тяжело. Как ни кричи, ничто не изменится. Хотя волком вой.

Онч. тг.: *кеч шорт; кеч караулым кычкыре; пире гай (пирыла) урмыжаш.*

КЕЧ ПУЯМ ПУЯЛЕ (ПУЙӨ). ХОТЬ ПУАМ (АНГЫРЫМ) ПУ к. м. Очень много, в избытке. Хотя пруд пруди. (Чиманов.) *Ужамат, Йогор вашке ок ярсе. (Йыван.) Ту-дың дене калык шуко: кеч пұям пұйө. С. Николаев. Мам:* кол, емыж, понго *дене кеч пұям пұяле, кеч-кунамат сийлен кертам. П. Речкин. Шйшер?.. Ангырым хоть пұ!* П. Егоров.

Онч. тг.: *артана дене оштан сита; тесте дене; кутко наре (виса); күтү виса (наре).*

КЕЧ (КЕРЕК) ТОВАРЫМ САКЕ. Онч.: ТОВАРЫМ САКАШ ЛИЕШ.

КЕЧ (КЕРЕК) ТӨТЫРЕТ ПУЧЫМ ПУАЛТЕ кәләш. Не понимает, не хочет прислушаться; не слышит; бесполезно. Хотя в трубу труби. Ср. в рус.: *хоть из пушки стреляй; хоть на голове кол теши кому. Микал ыш чыте:— Кеч пушка дене пудештаре, кеч төгырет пучым пуалте—тылат садикте. Ёскырт икшыве! Молан тышке шаргужым кондаш кўлын? П. Апакаев. Микуш сөрвалаш ыш тўнал. Пала: ёскыртланаш тўналам гын, кеч төтырет пучым пуалте. Е. Романов.*

Онч. тг.: *төтырет пуч дене от кынетте.*

КЕЧ (КЕРЕК) ТУНЯ СҰМЫРЛЫЖӨ. ХОТЬ САНДАЛЫҚШАТ СЫМЫРЛЫЖЫ (КЫМЫҚТАЛТЫШЫ) к. м. Рензительно все равно, безразлично. Хотя весь мир рухни. *Закон шукталтын, керек тўня сўмырлыжө. С. Чавайн. (Пожарник-влакпан) пожар огыл, кеч тўня сўмырлыжө — нунылан садиктак. А. Юзыкайн.*

Онч. тг.: *кеч коншудат ыже куш.*

КЕЧ (КЕРЕК) ШОРТ. ХОТЬ МАГЫРАЛ КОЛТЫ к. м. Очень трудно, тяжело. Выражение отчаяния, бессилия. Хотя плачь (хоть зареви). *Тыгеат нимот ыш лек. Пел сорым марте веле пила пурыш. Умба-кыже—кеч шорт. В. Косоротов. (Оксиня кува.) Теве мемнан гайже мом ышташ она пале! Корма уке, налашат пугушеч, кеч шич да шорт. А. Волков.*

Онч. тг.: *кеч караулым кычкыре; кеч пирыла урмыж.*

КЕЧЫВАЛЫМ ТУЛ ДЕНЕ (КЫЧАЛЫН) ОТ МУ.
КЕЧЫВАЛЫМ ТЫЛ ДОНО (КЫЧАЛЫН) АТ МО к. м.
Очень трудно, с большим трудом можно найти, обнару-
жить. Днем с огнем не пайдешь (не сыщешь). *А шўвыр-
ым ыштыше мастарым кечывалым тул денат от му.* Ю.
Артамонов. *А вет тудо (ўдыр) тўняште ик мотор, тыга-
йым кечывалым тул дене кычалат гынат, товатат от му.*
Н. Лекайн.

Опч. тг.: шўдылан (шўдылнѳ, тўжемлан) икте.

КИД ГЫЧ ВЕЛЕШ (ВЕЛАЛТЕШ). КИД ГЫЦ ВИ-
ЛЕШ к. м. Не удается, не получается, не выходит (из-за
волнения, плохого настроения и т. п.) Валится из рук.
*Ойган увер Лычийым чот ۆрыктарыш. Лычийын кочмы-
жат шуын огыл, кидше гычат пашаже велын, пۆртыштат
шинчымыже шуын огыл.* Я. Элексейн. *Кас лиеш гын, ыш-
тышап пашам кидем гыч велалтеш, шинчен-шинчымом
ок шу, чонем эре тый декет шупшеш.* О. Шабдар.

Опч. тг.: кид-йол (кид) вола; кумыл вола; вуйым са-
канш; нерым саканш.

КИД ЙЫМАЛНЕ КИД ЛЫВАЛНЫ к. м. 1. Около
себя, так, что легко можно достать. Под рукой (руками).
*Машина эре кид йымалне лийже манын, гаражымат кол-
хозлан ике садше воктен, тореш уремеш, чоңыктен.*
А. Асаев. 2. Очень близко, недалеко, рядом. *Йбра, кеч
кид йымалнак пужо.* В. Колумб.

Опч. тг.: нер йымалне.

КИД ЙЫМАЛНЕ ЛИЯШ (КОДАШ, ИЛАШ, т. м.)
көн. КИД ЛЫВАЛНЫ ЛИАН (КОДАШ, БЛАШ т. м.)
кўн к. м. В чьей-л. власти. Быть, находиться под рукой
кого, у кого. *Купеч дек тарзылан каеш гын, тудын кид
йымак логалат.* В. Юксерн. *Шемер калык тошто семынак
кугыжан правительство да капиталист, помещик кид
йымаланак кодо.* С. Чавайн. *Муген урденыт (народым)
Лытшап кид лывалны.* П. Першут.

КИД КУЧЫК көн. КИД МЫТЫК (КЫТЫК) кўн
к. м. Нет права, возможности, силы сделать, совершить,
предпринять что-л. Руки коротки. (Метри.) *Мый Арси
олмышто колхоз вуйлатышылан шогем ыле гын, тендам
жумындамат колхоз гыч почкалгареп луктам ыле.* (Сер-
ге.) *Кидет кўчык! Ме колхозышто пашам ыштыде огына
ыле.* М. Шкетан.— *Танийла Васика тыге толаша гын, туд-
лан шканже ушым пурташ кўлеш!—кладовщик кычкыра-
леш.— Пеш пуртет ыле да, кидет кўчык,— счетовод
изылтме семын пелешта.* А. Эрыкан.— *Угўйц толшывалм*

ишда!—Кидда мытык! —Климын тенге тәланда пуа!
Н. Ильяков.

КИД МОДЕШ (ВЕЛЕ, ГЫНА) көн. Кто-л. легко, непринужденно, быстро что-л. делает, работает. (Только лишь) руки играют у кого. *Кидше модеш веле, пашам ышта. Тиде стахановка Мария Климова. Д. Орай. Сидыр мыйым ятырлан ончылтен. Тудын кид модеш гына. Молат пеш (паренгым) погат. Г. Чемеков.*

КИД ОК (ОГЕШ) МИЙ көн, кушко, мом ышташ. КИД АК МИ күн, кышкы, мам ышташ к. м. Нет возможности, времени п. т. п. что-л. сделать, чем-л. заняться. Руки не доходят у кого, до чего, до кого. *Осалмыкшым пеш раш шинчет, а төрлаташ кид ок мий, ал ок сите. М. Шкетан. Ургызо-влаккан пӧлемым олмыкташ кӱлеш, но тидым ышташ иктынат кидше ок мий. А. Волков.*

КИД ОК (ОГЕШ) НӨЛТАЛТ көн. КИД АК ЛУКТАЛТ күп к. м. Не хватает сил, решимости совершить что-л., обычно дурное. Рука не поднимается (не поднимется) у кого. *Мошенник улам, шонет мо? (Она-влакым) луктын кудалташ кидемат ок нӧлталт. А. Эрыкан.*

КИД НӨЛТАЛТЕШ көн, мом ышташ. Ирина, мом ыштенат? Мыйын скульптурем ужалаш күзе тыйын кидет нӧлталтын? Первый гана выставкыш йодыныт...
А. Волков.

КИД ОК (ОГЕШ) ЧЫТЫРНЕ көн. КИД АК ЦЫТЫРЫ (АК ЦЫТЫРНЫ) күн к. м. Хватит (хватило) решимости, смелости на что-л. Рука не дрогнет (не дрогнула) у кого. *Евгений Петрович, оетым шуктем — трактор руль кучаш кидем огеш чытырне. С. Николаев.*

КИД ЧЫГЫЛТЕШ (ЛУГЫШТА) көн. КИД ЦЫГЫЛТЕШ (ЛЫГЫШТА) күн к. м. 1. Очень хочется податься, вступить в бой, в схватку (с врагом). Руки чешутся (зачесались) у кого. *Госпитальыште киен, кид шукертак чыгылташ тӱналын. Умылет, кучедалме шуэш. Ю. Артамонов. Тендан коклаште южо йоча кучедалаш йӧрата, кидше чыгылтеш ала-мо. М. Казаков. Савли по-пым пишок шинежы ылнежы, дӓ ак тӱкал, лӱдылдалеш. Кидшы гынь лӱгышта ылнежы, тагыцеок ангыралтен колтынежы. Н. Игнатьев. 2. Сильно хочется чем-л. завладеть; чем-л. завладеть, что-л. приобрести. Пашалан кид чыгылтеш. А. Эрыкан. Но вор—ворак. Тунемме пашажым тудо ок кудалте. Тудын кидше чыгылтынак шога. А. Юзыкайн.*

Онч. тг.: шўывлвўд йога (лектеш, толеш) (2-шо знач.)
КИДА-КИДА (КУЧЕН) ОШКЫЛАШ (КАЯШ, ТО-
ЛАШ, т. м.). КИДА-КИДА (КЫЧЕН) АШКЕДАШ
(КЕАШ, ТОЛАШ, т. м.) к. м. Взявшись за руки идти, гу-
лять, держаться. Рука об руку. *Окси марийжым шарнал-
тыш. Тудлан туге чучо, пуйто Васлийже мӧнгыштак, ку-
дывечыш веле лектын, теве пура, костюмжым чия, да
нуно коктын кида-кида урем воктен йылдырге ошкыл
колгат.* А. Красноперов. *Ме теве тыге йыгыре, кида-кида
кучен, коло икымше курымыш вончена.* Ю. Артамонов.
*Кида-кида кычен, сек ывыртышывлӓ, сек патырвлӓ сусун
ашкедыт.* Н. Игнатьев.

КИДГЕ-ЙОЛГЕ (КИДЫМ-ЙОЛЫМ) ИИДАШ (КЕП-
ШЫЛАШ) кӧп. КИДГЕ-ЯЛГЕ ИИДАШ (КАИШЫЛ-
ТАШ) кӱп к. м. Лишать свободы действий, поступков.
Связывать (связать) по рукам и (по) ногам кого. *Класс
тушман мыйым кидге-йолге пидын шуынеже ыле. Мы-
йын олмешем вуйлатышылан ике шонымыжым шогал-
тен, колхоз оза лийнеже улмаш.* С. Чавайн. *Шарнен лий,
Яков Павлович, сылнымутан лугературым возымашкет
шаблон деч коранаш тӧчӧ. Тидлан эрыкым пуэт—кидге-
йолге пидеш да шинчатым шем шовыч дене петырен
шында.* Ф. Майоров.

КИДДЫМЕ ГАЙ кӧ деч посна, мо деч посна. КИД-
ДЫМЫ ГАНЬ кӱ (ма) гыц пасна к. м. Совсем беспомо-
щен. Как без рук без кого, без чего. *Ял озанлыкыште
имне деч посна киддыме-йолдымо гай лият.* В. Абукаев.
*Вот, Вера, корректорат моалтын. Ынде тӓмдам ике
докем секретареш ваштен кердам, а то киддымы гань
шӱнзем.* Н. Ильяков.

КИДЕТ ОК (ОГЕШ) КӰРЛ. КИДЕТ АК КӱР к. м.
Ничего особенного не случится, если кому-л. поможет,
что-л. сделаешь. Руки (твои) не отвалятся.

КИДЕТ КӰРЛЕШ МО? КИДЕТ КӱРЛЕШ МА? к. м.
—*Мӱнь ике (имним) кыцкаш?—А ма? Шанеда, кидда
кӱрын кеа?—Ефим Филиппович ӧпкалымыла ядын
шында.* Н. Ильяков.

КИД-ЙОЛ (КИД) ВОЛА (ВЕЛЕШ) кӧн. КИД-ЯЛ
(КИД) ВАЛА кӱн к. м. Пропадает настроение, желание
что-л. делать; обидно; нет желания или способности
действовать. Руки-ноги (руки) опускаются. *«Кокытан»
отметкылан... весын кид-йолжо велеш, ятыр жап ушым
налын ок керт.* В. Косорогов. *Осал увер шокта—кидем
вельн кая.* В. Колумб. *Тыгай (чонлан келшыдыме) па-*

шам ужомек, Акнашын кидшат волен кайыш. С. Элнет.

Онч. тг.: кид гыч велеш; кумыл вола; вуйым сакаш; нерым сакаш.

КИД-ЙОЛ ГЫЧ ПИДАШ кӧм. КИД-ЙОЛЫМ (КИДЫМ) ПИДАШ кӧп. КИД-ЯЛ ГЫЦ ПИДАШ кӱм. КИД-ЯЛЫМ (КИДЫМ) ПИДАШ кӱп к. м. Лишать свободы действий, поступков. Связывать (связать) по рукам и (по) ногам кого. Тунам (1905 ийыште) шемер калык шӱлышым налын веле кертe, йол ӱмбак шогалыш шукто. Кугыжа, чиновник ден капиталист кашак тудым кид-йол гыч пидынат шындышт. Пычкеммын вий жаплан сенгыш. В. Сави.

КИД-ЙОЛ (КИД) КАНА кӧп. КИД-ЯЛ (КИД) КАНА кӱп к. м. Кто-л. (обычно в пожилом возрасте) окружен заботой, вниманием, освобожден от тяжелого труда. Руки-ноги (руки) находят покой у кого, чьи. Ит ойгыро, тулаче. Кид-йолет канаш тӱнгалеш. В. Горохов. —Якытын ыштымыж дене мынярак кидем кана,—Пагул манын.—Толеш гынат, озанлык пашалан сadyктак ок пиж. Ф. Майоров.

КИД-ЙОЛ КӰЗА (НӖЛТЕШ). КИД-ЯЛ КӰЗА (ЛӰЛТЕШ) к. м. Появляется хорошее настроение, желание что-л. делать, сделать, совершить. Руки-ноги поднимаются, окрыляются. Яжо пашам ужмыкыжы, анжал колтемок, кид-ял куза. Паша ыштымы шоэш. В. Патраш. Репродуктор гыцын шакта «Марш веселых ребят»... Куза кид-ялетат. П. Першут.

Онч. тг.: кумыл кӱза (нӖлтеш, кушкеш).

Антоним-влак: кид-йол (кид) вола (велеш); кумыл вола.

КИД-ЙОЛ ТОЛЕШ кӧп, молан. КИД-ЯЛ ТОЛЕШ кӱп, малан к. м. Кто-л. на все способен, все умеет делать, мастерить; все получается удачно, толково. Ср. в рус.: дело спорится в руках у кого. Мастер на все руки. Шӱшкан пеш уста, кеч-могай пашаланат кид-йол толеш. К. Васин. Адакшым тыйын кид-йол чылалан толеш: плотник пашаланат, конга опташат... В. Косоротов.—Саскавий сай ӱдыр,—ачам пенгыдын каласыш.—Кид-йолжӧ пашалан толеш. Илен-толын чулым шешке лиеш. В. Иванов. Мый механизатор мяшак шочын кушкынам, кид-йолем тидлан толеш. Опыт манмет уло. Ю. Артамонов.

КИД-ЙОЛЫМ (КИДЫМ) КАНДАРАШ кӧп. КИД-ЯЛЫМ (КИДЫМ) КАНДАРАШ кӱп к. м. Облегчить труд кого-л.; заменить кого-л. в труде, освобождать от

забот. Дать покой рукам-ногам (рукам) кого, чым. *Манышем лиеш гын, шйjemлан тунарак ок чуч, адак кидйол кандарашат шуко полша. О. Шабдар. Марина, йоча-влакын пум пйчмыштым ужын, шинчавйдышым шылген ойлаш тырша:—Ала ынде те кидем-йолем кандареда? Тау тыланда, изи улыда гынат, аваланда полшеда. В. Любимов.*

КИД-ЙОЛЫМ КУЗЫКТАШ (НӨЛТАШ) КӨН. КИД-ЯЛЫМ КУЗЫКТАШ (ЛҮКТАШ) КҮН к. м. Поднимать (поднять) построение кому, кого. *Але марте Олянан ни-мо тореш мутшо Чемушлан шоктен огыл. Оляна Чемушын кумылжым савыраш, кид-йолжым нөлташ тыршен. Д. Орай. Яжо увер партизанвлан кид-ялым эче когон лйктен колтен. К. Беляев.*

КИДПУАНЫШТЕ НУМАЛЫШТАШ. Опч.: КИДЫШТЕ (КИДЕШ) НУМАЛЫШТАШ.

КИДШЕ КАДЫР КӨН. КАДЫР КИДАН КӨ. Кто-л. плутовать, склонен к воровству, мошенничеству. Ср. в рус.: на руку нечист. С кривой рукой. *Макар Ивановичын кидше шке векыже утыжым кадыр. Тудо шке пайдаж верч ук йонымат ок мучыштаре. Г. Ефруш. Южо егын кидше кадыр, сандене эскерыман... Я. Ялкайн.*

Опч. тг.: кужу кид.

КИДШЕ КУЖУ. Опч.: КУЖУ КИД; КУЖУ КИДАН.

КИДЫМ АМЫРТАШ КӨ пелен, мо пелен, мо дене. **КИДЫМ ЛЯВЫРТАШ КҮ** тервен, ма тервен, ма доне к. м. Связываться с кем-л. недостойным, вмешиваться в неприятное дело. Марать руки об кого, обо что. *Майор Седов капитанын мутшым пуйто ыш кол, пистоле-тым лукто.—Приказым шуктыдыметлан лйен кертам. Но кидем амыртыме ок шу. Военный трибунал ончылно мутым кучаш тйналат! В. Иванов. Тудлан пуляжат жалке, кидым амырташ йыгыжака. А. Юзыкайн.*

Опч. тг.: кидым вур дене (вуреш) амырташ.

КИДЫМ (ВАН) ПЕРАШ. Опч.: КОПАМ (КИДЫМ) (ВАН) ПЕРАШ.

КИДЫМ ВҮР ДЕНЕ (ВҮРЕШ) АМЫРТАШ. КИДЫМ ВЫР ДОНО (ВЫРЕШ) ЛЯВЫРТАШ к. м. Убивать кого-л. Обагрять (обагрить) руки в крови. *Вот кузе улмаш! Куржын углынеже. Молан тыгай йытыра марий айдеме вур дене кидым амыртылаш тйналеш...*

Нале да чошыш—тек кычал,—Ольга Сергеевна ушыштыжо волгалте гай чучо. Ю. Галютин.

Онч. тг.: вес тўняшке колташ (ужаташ); кидым амырташ.

КИДЫМ КОЛГЕН ШИНЧАШ. КИДЫМ КОЛТЕН ШЫНЗАШ к. м. Проводить время, ничего не делая, ничем не занимаясь, бездельничая. Сидеть сложа руки. *Колхозниквлӓ цилан нырышты ылыт, а Крофина кид колтен шынза.* Н. Ильяков. *Кид колтен шынзенок, нимат лиалт ак керд. Тидым яжон пӓлет, ӓнде изиок ат ыл.* А. Канюшков.

Онч. тг.: корақым (чағам) шотлаш (кўташ, оролаш); конгамбалне кияш; мардежым чумен кошташ; пийым поктылаш; тўням (кавам) пўчандан; южым чумен кошташ.

КИДЫМ КҮСЕНИШ ЧЫКЕН КОШТАШ. КИДЫМ КҮШАНЫШ ЦИКЕН КАШТАШ к. м. Жить беззаботно и в довольстве, проводя время в безделье. Ходить засунув руки в карманы. *Мо, кидым кўсеныш чыкен кошташ йӧсӧ ыле мо?* А. Александров.

Онч. тг.: кидым колтен шинчаш; кыдалым кучен кошташ.

КИДЫМ ЛУПШАЛАШ кӧн ўмбақ, мо ўмбақ. **КИДЫМ ЛЫПШАЛАШ** кў вйкы, ма вйкы к. м. Перестать обращать внимание, не интересоваться кем-л. или чем-л. Махнуть рукой на кого, на что. *Ачаже толашен, толашен да кудалтен: «Мыланем оғыл, шканетак кўлеш леш»,—манын, кидыым лупшалын.* С. Чавайн. *Пузырьков кугун шўлалтыш:—Эх, кидым лупшалаш да лектын каяш!* З. Каткова. *Раман (у йӧн нерген) комбсйнер-влак дене кутырен ончыш, но пуно кидым веле лупшальыч.* Ю. Галютин.

КИДЫМ НӖЛТАШ кӧн ўмбаке. **КИДЫМ ЛҮКТАШ** кў вйкы к. м. 1. Пытаться ударить, побить кого-л., замахиваться на кого-л. Поднимать (поднять) руку на кого. *Воробьев йолташ, те мом ыштылыда, а? Кузе те йдырамаш ўмбаке кидым нӖлташ тоштыда?* А. Волков. *Мӱнӱжы гынь тйланет орлыкым веле йштенам... тӱнь вйкет кидем лўктальым... простьок.* Н. Игнатьев. 2. Покунаться на чью-л. жизнь. *Марина ўмбақ кид нӖлтышылат Агей, маньыт, кычал муын.* П. Корнилов. *Могай сонарзын кидше пий ўмбаке нӖлталтеш? Вет кеч-могай сонарзат пий деч посна чодыраш ок кая.* В. Косоротов. *Шордо! Тудын ўмбақ кидем ок нӖлталт.* А. Мичурин.

Азмекей. *Икшыве, шонго да пычалдыме ѳмбак совет салтак кидым ок нёлтал.* Е. Поствайкин. *З. Вести борьбу с кем-л.; резко осуждать, порицать кого-л. (Коркатов.) Шого! Теве мый тылат! (Маршанов.) Ит кычкыре! Пилет, көн ѳмбак кидетым нёлталат?* С. Николаев. *Теве Петербургышто кугыжа ваштареш кидым нёлташ тўгалыныт, манеш.* А. Юзыкайн.

КИДЫМ ПЫНТАШ кушан. КИДЫМ ПИШТАШ кышак к. м. Подписать на документе. Приложить руку где, на чем. *Харитонов, вашкен, икмыняр документеш кидым пыштыш да бухгалтерлан кучыктыш.* З. Каткова. *Теве Декрет! Ленин да Калинин кидыштым пыштеныт.* Ф. Майоров. *А вет Германий ден Совет эл, икте-весе ѳмбак керылташ огыл манын, пактым возеныт, тушан кидыштым пыштеныт.* И. Корпилов. *Тишакен, Арон, кидетым пишталок, а то, повесткым пудедам, манын кердыт.* Н. Игнатьев.

КИДЫМ (КИД-ЙОЛЫМ) ПЫНТАШ кушко. КИДЫМ ПИШТАШ кышкы к. м. Серьезно заниматься, заняться чем-л.; делать, создавать что-л.; трудиться над чем-л. Приложить руки куда, во что, к чему или к кому. *Шонгыракше у ылышым чонгымаште кид-йол пыштымыжлан кугешнен колта, неле-кочо ылышым омо ужмо гай шарналта.* Г. Сенеев. *Кызытеш тысе звеношто пасум пушкыдемдыме да ѳдымё машина кокла гыч шукужо кид пыштымым йодеш.* А. Азипов.

КИДЫМ ПЫШТЕН КОДЕН ОГЫЛ кө, кушан. КИДЫМ ПИШТЕН КОДЫДЕ кў, кышак к. м. Не оставил следов в чем-л. предосудительном (о краже, убийстве). Руку не приложил в чем, где.—*Пагул изай, таче йўдым вўта гыч имнемым луктын нангаеныт!— Кё? —Ия пала, кө! Кидым пыштен коден огыл!* Ф. Майоров. *Пыдырген шумы тўйредмы машинашш (подкулачник) кидым пыштен кодыде вет.* Н. Игнатьев.

КИДЫМ ПЫШТЫКТАШ көлаң, кушан. КИДЫМ ПИШТЫКТАШ кўлаң, кышак к. м. Получить подпись на каком-л. документе. Заставить подписаться. *(Петю) сумкаш мо кўлешым оптыш, дневникеш аважлаң кидым пыштыктыш, кокытан отметкымат лўдде ончыктыш.* Ю. Артамонов.

Таң. тг.: кид пыштымаш.

КИДЫМ ШАРАЛТАШ. КИДЫМ ШАРАЛТАШ к. м. Приходить в крайнее удивление, недоумение; не

знать, как выйти из затруднения. Разводить (развести) руками. *Йозак книгам шарен пыштыше староста ваштареш (марий-влак) миен шогалыт да кок вельш кидым шаралтат, шоягоремым удыралыт.* О. Шабдар. *Быстрознырышкы миэн шоат, кидым веле шйралтыш: поливаль-ный установка шкетшок сылыкланен шалга.* «Кышты рабочийвлй ылыт?»—(председатель) ёрын ядеш. В. Самойлов. *Кертат гын, полшем, ом керт—кидым веле шаралтем.* Ю. Артамонов.

Опч. тг.: вачым туртыкташ; умшам караш; шипча подкинде гай (лиеш); шинчам караш; шоягоремым (шоягоремыште) удыраш (йыгаш).

КИДЫМ ШУЯЛТАШ кйлаш. КИДЫМ ВИКТАЛТАШ кйлаш к. м. Помогать кому-л. в трудную минуту, выручать. Протягивать (протянуть), руку (помощи) кому. *Кок гана оралтет «юмыш кйзыш», Шйчан ломыж ораш савырнен. Тудо жапым тачат мый шарнем, Родотукым, пошкудо-влакат Поро кидым шуялтышт тылат. Кйн мо уло, нумалын конденыт—Я вургемым, я кймыж-совлам...,* М. Казаков. *Максим институтым кудалташак шонен. Но тыгодым Пасук ден Кирилл Авдеич тудлан петгыде кидым шуялтышт.* В. Абукаев. *Нелы жепын Советский Союз палишымы Договор негыщеш венгр халыклан ййян пашкуды семын кидышым викталтен.* К. Медяков.

КИДЫМ ЫРЫКТАШ кушан. КИДЫМ ЁРЫКТАШ кышпак к. м. Нечестно паживаться. Греть (погреть) руки на чем. *Сакры песок вйреш санзалым шйыкыныт. Шйдангы ош лашаш вйреш ыржа лашашым колтеныт. Ти вырсы тылеш шуку жуликвлй кидыштым ёрыктеныт, шуку авантюриствлй вырсышты йгышы вйреш лйченыт.* Н. Игнатьев. *Пудыранчык почеш ылыжеш пудыранчык. Титакан—кй шинчаора тулым шуа, А кидым ырыкта, кй чоя, кй вуяиче.* В. Колумб.

Опч. тг.: енг кид дене тулшолым удыраш.

КИДЫШКЕ (ПОГЕН) НАЛАШ кйм, мом. КИДЫШ-КЫ (ПОГЕН) НАЛАШ кйм, мам к. м. Подчинять кого-л. себе, своей воле; держать в повиновении; оказывать влияние на кого-л. Брать (взять) в (свои) руки кого или что. *Тый тудым (йолташетым) изишак кидышкег нал, Кузьма. Посна илен, ужат, дисциплиныже могай лийын.* А. Волков.

(Шке) КИДЫШКЕ (ПОГЕН) НАЛАШ.—*Ну, кузе*

Эльмарым ике кидыш налаш?—Отто моткочак шонка-
ла.—Ну мо, оксам сѳрен ончаш логалеш. А. Биж.

КИДЫШТЕ (КИДЕШ, КИДПУАНЫШТЕ) НУ-
МАЛЫШТАШ кѳм. КИДЫШТЫ (КИДЕШ, КИДПУА-
НЫШТЫ) НАМАЛЫШТАШ кѳм к. м. 1. Высоко це-
нить кого-л., дорожить кем-л.; проявлять большое вни-
мание кому-л. Носить на руках кого. *Озанлыкыш мо у,
сай толеш—визак Денислан. Теве ынде тудым кидыште
нумал кошташ веле кодын.* Ю. Артамонов. *Монча верч
Тимошкам чуч кидыште огыт нумал. Стенгазетышкат
тудым ракет ѳмбалан веле сѳретлат.* А. Волков. 2. Ба-
ловать, выполнять все желания, записывать перед кем-л.
*Эргыже Вомаң кува пелен чоя пырысла тыгат-тугат шѳ-
рангыштеш, тѳрлѳ семын ѳедеш, южгунам утыждене
тырша, аважым кидеш нумалаш ямде.* В. Косоротов.
*Те мыйын ватем лийыда гын, кидпѳяныштем гына ну-
мал кошташ тѳналам ыле.* А. Юзыкайн.

КИЙЫШЕ ТОЯМ ШОГАЛТАШ (НѳЛТАШ). Вво-
дить кого-л. в заблуждение, в обман; врать, приврать.
Ср. в рус.: втирать очки кому. Пускать пыль в глаза.
Поднимать (ста-ить) лежачую палку.—*Могай личный
самолет... Серьезнын ойло. Кийыше тоямак от шогалте
дыр?—Ваню летчикым колыштын воштыл колгыш, чы-
лам воштылгыш.* Д. Орай. *Манав йолташ гын уна ку-
зе кертеш! Ох, тудын кузе яклакан лектеш! Ужыда, ту-
до машина верч! Шурно верч! Шоя... Тудо кийыше тоям
шогалтылеш! А. Асаев. Ох и кертеш, кийыше тоям шин-
чаора шогалта тиде Качырий! Ю. Галютин.*

Онч. тг.: пѳлпѳ ипѳкым ишкылап.

КИНДЕ (ШУЛТЫШ) ЛОГАРЫШ (ЛОГАР ГЫЧ)
ОК (ОГЕШ) КАЙ кѳн. КИНДЫ (ШУЛТЫШ) ЛОГЕ-
РЫШ АҚ КЕ (ЛОГЕРЕШ ШБІНЗЕШ) к. м. Кто л. от
переживания, усталости и т. п. не может есть. Кусок
хлеба (хлеб) в горло не идет (не пойдет) у кого, кому.
*Йѳштѳ. Кочкаш ок сите. Шке пай киндетат логарет гыч
ок кай, черле икшывылан пуѳт.* Ю. Галютин.

КИНДЕ-ШИНЧАЛ. КИНДЫ-САНЗАЛ к. м. 1. Уго-
щение. Гостеприимство. Хлеб-соль. *Погынымаш деч вара
кѳлхозник-влак, ва-и-ваш пурен лектын, кинде-шинча-
лым авызлаш тѳналайт.* Д. Орай.—*Хыналаш ѳжмыланда,
кинды-санзалланда пиш кого тау!—Венгрий гѳц кем
анзыц мѳ попышна.* К. Медяков. 2. Забота, попечение.
*Теве Соням нал. Тиде корно дене ок кай гын, ола илыш
тудым лаштырта, туржын кышка ыле. Кинде-шинчал,*

тувыр-йолаш, ылышаш кече нерген шонкалыме денак
ймыржым эртара ыле. А кызыт тудо шке ончыкылык-
шым муын. В. Юксерн. Ачай, Смирнов кинде-шинчаллан
ситыше оксам тўлас. Сидор Николаев.

КИНДЕ-ШИНЧАЛ ДЕНЕ ВАШЛИЯШ көм. КИН-
ДЫ-САНЗАЛ ДОНО ВАШЛИАШ кўм к. м. Хлебом-
солью встречать кого. *Марий калык ожно шерге унаж
ончылан тўрлемаң капкажым комдык почын шынди
улмаш. Вучымо унам тошто марий тичмаш кинде-шин-
чалан терке дене, пура корка дене вашлийын.* К. Васин.

КИНДЫМ (КОЧКАШ) ИТ ПУКШО көлан. КИН-
ДЫМ (СЫКЫРЫМ) (КАЧКАШ) ИТ ПУКШЫ кўлан
к. м. Ничего другого не надо, кроме того, чего очень
желает. Хлебом не корми кого. *Тудлап (Тимошлан)
киндым ит пукшо—тунемаш гына пу.* А. Красноперов.
*Удырамаш-влаклан киндым ит пу, шкеныштым сора-
тараш пеш йōратат!* С. Эман.

КИНДЫМ КОЧКАШ көн. КИНДЫМ (СЫКЫРЫМ)
КАЧКАШ кўп к. м. Жить на чей-л. счет, на какие-л.
средства. Есть хлеб чей, кого.—*Хм, кажне шке кинды-
жым кочкеш, а кинде государствын.—Киндыжым ик-
тымак кочкина, но тый мемнан дене пырля ик могырыш
от ончо.* М. Рыбаков.

КИТАЙ ПЫРДЫЖ. КИТАЙ СТЕНЯ к. м. Сильная,
непреодолимая преграда; серьезное препятствие в чем-л.,
полная изолированность от чего-л. (влияний). Китай-
ская стена.

КИТАЙ ПЫРДЫЖЛА (ПЫРДЫЖ ГАЙ, СЕМЫН)
ШОГАШ (ШОГАЛАШ). КИТАЙ СТЕНЯЛА ШАЛГАШ
(ШАГАЛАШ) к. м. Твердо, непреклонно стоять на
чем-л. Стоять (стать) как китайская стена. *Революций
лиймек, тудо (отец Мефодий) ала-кушко йомо. Очыни,
мут кучаш шогалтеныт, а тудо Миклай кугыжа верч
китай пырдыжла шоген.* В. Косоротов.

КИШ ГАЙ; КИШ ДЕНЕ ИКТЕ. КИШ ГАНЬ; КИШ
ДОНО ИКТЫ к. м. Надоедливый, назойливый; прилип-
чивый; дотошный; придирчивый. Ср. в рус.: как
бапшый лист. Как сера. *Семон вате чылт киш гай,
кычалтылашак веле пала.* А. Волков. *Келай кува
киш дене иктак.* А. Конаков. *(Назар) нимо оккўлланак
нижын да нижын... Киш гай.* Ю. Галютин.

Ош. тг.: коринанге гай.

КИШ ГАЙ (КИШ СЕМЫН, КИШЛА) ПИЖАШ
көлан, молан. КИШ ГАНЬ (КИШЛА) ПИЖАШ кўлан,

малан к. м. 1. Назойливо, надоедливо приставать; придирается. Надоедать (своим присутствием, разговорами и т. п.). Ср. в рус.: приставать (пристать) как бапный лист. *Пыкше углышым, киш веле пижын. С. Чавайн. Мо тый киш гай пижынат? Жапым пуыза шоналташ! С. Николаев. Шем Ведат (үдыр дек) киш гаяк пижын, ййктен керташак шона ала-мо. О. Шабдар. Кажне гана кишла пижедылат. Л. Яндаков. Сакар урем окнам почешат, ватыжын тупшо йоммешке ончен кия.—Кайыш,— вара йывыртен пелешта,—чылт киш гай пижын... П. Пайдуш.* 2. Принуждать, притеснять, заставлять поступать так, как захочется. Ср. в рус.: брать за горло (за глотку) кого. *Мо шала погет уло, изиш пусландаре, чумыртыл. Уке гын тѳран шинчаже киш гас, мо ок кѳл, тушак пижеш. Эй, томаша... С. Чавайн.*

КИШ ГАЙ (ЧАНГА). Хваткий, жадный, прижимистый; цепкий. *Южо киш гай чанга поян марийышт гына киндым вѳта ймбалан, агун вынемеш я иктаж вере кѳнчен шынден шылта коден улыт. О. Шабдар.*

КИШ ДЕН МЕЖ ГАЙ ПИЖАШ. КИШ ДОН МИЖ ГАНЬ ПИЖАШ к. м. Столкнуться в непримиримом противоречии с кем-л. О различных взглядах, интересах, характерах и т. п. Ср. в рус.: нашла коса на камень. *Йѳшѳ вуя куньырий Сарган Макарыч палыме йдырамышын марийжым ондалаш пижын... Манметла, коктын киш ден межыш савырненыт... Ю. Галютин.*

КИШ ДЕНЕ ИКТАК. Онч.: КИШ ГАЙ.

КИШКЕ ГАЙ (ОСАЛ). КЫШКЫ ГАНЬ (ШЫДЫ) к. м. Злобный, коварный. (Опасный, сердитый) как змея. *Поп-влак калык кангашым пытарынешт. Нуно кишке гай осал чонан улыт. В. Сави.*

КИШКЕ ГАЙ ЛИЯШ (КОЯШ, СЫРАШ, ЧУЖЛАШ, т. м.). Коварно, злобно действовать (поступать и т. п.). (Быть, выглядеть и т. д.) как змея. *Тайран суд дене кычалтымжлан Опой кишке гай сырыш, тушманым шонен кошташ тѳнгале. Д. Орай.*

КИШКЕ ГАЙ (КИШКЫЛА) КАДЫРГЫЛАШ. Хитрить, ловко изворачиваться; льстить, угождать перед кем. Извиваться ужом. *Ме тудым (Гурьяновым) икана комитетыште лончылен улына. Тунам тудо кишкыла кадыргыл... лекте. А. Волков.*

Онч. тг.: йолтаганым пулаш; сукен шипчаш; шипчарожым (шипчам) ончаш (кѳташ).

КИШКЕ ЧОНАН. КЫШКЫ ЙАНГАН к. м. Коварный, злой. Со змеиной душой.

Опч. тг.: шекш чонап; моки шелеш.

КНИГА (КАГАЗ) ЁМБАЛНЕ ШИНЧАШ. КНИГА (ПУМАГА) ВЁЛНЫ ШЫНЗАШ к. м. Читать, писать и т. п.; учиться, заниматься умственным трудом. Сидеть на книге (на бумаге). Ксения южо студент семын йёд-кече книга ёмбалне шинча ылегын, отличница лийын кергеш ыле. М. Рыбаков. Еш коклаште чўчкыдын шомак лекташ тўнале. Утларакшым Якытым «нимом от ыште, книга ёмбалне шинчет» манын вурсенят. Ф. Майоров.

КОВАШТЕ УРГЫМО ОGYЛ. Вырастет, не останется маленьким. О ком-л. (о человеке или о животном). Кожка (на нем) не зашита (не припшита). Япушет вашке пашалан шуш, рвезе ен кушкеш, коваштыже ургымо огыл. С. Чавайн.—Ынде, ёдырем, тошто чием гыч лектынат...—Коваште ургымо огыл манын, шкак ойлет ыдыс,—воштылале Галя. П. Корнилов. Презыже изи гынат, адак ушкалаш шочын. Умыржё лийже, эркын кушкеш, коваштыже ургымо огыл. Я. Алексеев.

КОВАШТЫМ НЫЙКТАШ (КУШКЕДАШ, ИЙЛАШ, т. м.) КЌН ЁМБАЧ. КАВАШТЫМ НЫЙКТАШ (КЫШКЕДАШ, ПЌРЫКТАШ, т. м.) КЌ ВЙЛЕЦ к. м. Сильно притеснять, эксплуатировать, грабить кого-л. Драть (сдирать), снить (снимать) шкуру.—А мемнан ёмбач коваштым кудаш пашашла толашат. В. Сапаев. Терентей Смирнов деч кум пачаш утларак пучыштыраш тўналеш. Айдеме коваштым ийлаш пеш мастар,—Эрвыкайлан ачаже манеш. Сидор Николаев.—Ти хала юк лыкдеок коваштетым ныйктеш,—трактирышты вайшимы эдеме попеш пуш дй трўк яды: «Пинжакетшы вара кышты?» П. Игнатев.

КОВЫШТА ОРОЛ. Опч.: КЫНЕ ОРОЛ.

КОК АВА(Н) ЧИЗЫМ КОЧКАШ. КОК АВА(Н) ЦЁЗЫМ КАЧКАШ к. м. Пользоваться выгодами, доходами, прибылью и т. п. из разных источников; не зная материальных затруднений. Сосать двух матерей.

КОК ВЌЛЫН ЧОМАЖЕ. КОК ВЁЛЫН ЦАМАЖЫ к. м. Двойственный; пользующийся выгодами пз двух источников. Сосупок двух кобылиц. (Серге.) Тый... тый кё улат? (Якуш Сергелан) Кок вёльын чомаже... Уголовный розыскный агентше. М. Шкетан. (Гурьянов.) Римман иктаж-кё уло, да? (Капа.) Иледа гын, ужыда... Кок вёльын чомаже! Вот кё! А. Волков.

Онч. тг.: кок мерангым покташ (2-ию знач.); кок түран күзө (гай); кок шүман (чопан); кыдач пижше меран (гай).

КОК ЙЫГЫР ЛАТШЫМЫР. Все нипочем, все равно. Нет ничего особенного в чем-л. кому-л. Ср. в рус.: и никаких гвоздей.—*Туге шол,—коклаш пурен, Келдыбай ойлаш түнгале,—Кавырлян ниможат уке. Тудлан «кок йыгыр латшымыр». А мемнан гай шотан еглан ончык илыме нерген шоныман.* Х. Алдиар.

КОК КИД ДЕНЕ (КОК КИДА) РУАЛТАШ (НАЛАШ) КӨМ, МОМ. КОК КИД ДОНО (КОК КИДА) РОАЛТАШ (НАЛАШ) КҮМ, МАМ К. М. С большой охотой, удовольствием брать, принимать и т. п. Обеими руками брать (взять), хватать (схватить) кого, что. *Палет, Яшметов йолташ мыйым шкеже деке йжеш: «Тыйын гай механизаторым, манеш, кок кида налына!»* А. Волков. *Криволапов тиде артеллым кок кид дене руалтымыла руалтен нале. Моланже раш: колхоз эллан ужалыке планым кажне идалыкын эртарен темен, вес озанлыкын рожшымат тумышташ полшен.* А. Красносеров.

КОК (КУМ) КОВАШТЫМ НЫКТАШ (КУШКЕДАШ) КӨН ҮМБАЧ. КОК (КЫМ) КАВАШТЫМ НЫКТАШ (КЫШКЕДАШ) КҮ ВҮЛЕЦ К. М. Драть (сдирать) две (три) шкуры с кого. *Ончыкыжым ик коваштым гына огыл, капем гыч кокытым ныкнет.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: нымыште гай (нымыштывара гай) кушкедаш (ныгылташ); пытартыш тувырым кудапп.

КОК МЕРАНҢЫМ ПОКТАШ. КОК МОРЕНЫМ ПОКТАШ к. м. 1. Братся сразу за несколько дел. Гоняться (гнаться) за двумя зайцами; погнаться за двумя зайцами.—*Кок мерангым поктем. Могай шот лектеш, ала?*—*Якын ййкынак мане. Якыплан редакций пашат чоң семын, театрыште ышташат кумыл уло.* Ф. Майоров. 2. Выражать симпатию обеим сторонам. *Гурьянов кок мерангым покта.* А. Волков.

Онч. тг.: кок вўлын чома(же); кок түран күзө (гай); кок чопан (шүман); кыдач пижше меран (гай).

Танг. тг.: кок мерангым поктет (гыш), иктыжымат от кучо.

КОК ОМЫТАМ ЧИКТАШ кўлан. **КОК АМЫТЫМ ЧИКТАШ** кўлан к. м. Поручать кому-л. два ответственных дела; заставлять, выпуждать и т. п. выполнять несколько поручений. Надевать (падеть) два хомуа кому, на кого. *Тыгай еглан кок омытам ниго огеш чик-*

те, тудо икежак пашам путырак кычалеш. Альбиналан аваже лач тыгайла коеш. Иелыжат шуко логалын. М. Иванов.

Таг. тг.: ик имньылан кок омытам огыт чикте.

КОК ТУЛ КОКЛАШТЕ (ЛИЯШ). **КОК ТЫЛ ЛОШ-ТЫ (ЛШАШ)** к. м. Быть, находится, оказаться и т. п. в трудном, опасном положении, когда неприятности грозят с двух сторон. (Быть, находится и т. п.) между двух огней. *Ме, кок тул коклаште лийын, шкенан мландынам, марий лймнам арален огына керт. Мыланна руш кугу кугыжанышыш курымешлан ушнаш кйлеш. С. Николаев. Эрвыкай кызыт кок тул коклаште улмышла чучеш. Ик могырым Смирнов дец шекланыман, а вес велым—калык властым ышташ кйлеш. Сидор Николаев.*

КОК ТҮРАН КҮЗӨ (ГАЙ). **КОК ТЫРАН КЫЗЫ (ГАНЬ)** к. м. Двуличный, двойственный; колеблющийся. (Как) пож с двумя лезвиями. *Икте ик семын ойла, весе ике семынже онгара, кумшо кок тўран кўзō гай, ик велыш да вес велыш полшен шогылтеш, тудлан керек-мом ыште—йōра. М. Шкетан. Адак тугеат лиеда: ик возышак лудмо пōртым мокта, вес вере возымыштыже тудак орла. Уке. Возем манын, тышкат-тушкат тайныштан огыл. Тугеже кок тўран кўзō лиятыс. М. Шкетан. По йōратыман пашаште мый кок тўран кўзō лийын ом керт. А. Волков. Ефимов Петрын кок тйран кйзы гань ылмышым шурынжок пйлат. Н. Игнатьев. Тьфу! Тугеже мый кок тўран кўзō улам мо? Пашаште ик айдеме, мōнгыштō—весе! Конешне, туге лектеш. Ю. Артамонов.*

Онч. тг.: кок вўльын чома(же); кок мерантым покташ (2-шо знач.); кок чонап (шўман); кыдач пияже мерап (гай); почым пўтыркалатш (2-шо знач.).

Таг. тг.: кок тўран кўзō кок велкат шүлеш.

КОК ЧОНАН (ШЎМАН). **КОК ЙАНГАН** к. м. Двуличный, двойственный; колеблющийся. Ср. в рус.: двуликий Янус. «Ала Вōдыр ик чонан огыл, а кок чонан? Кок шйман? А, шайтан пала! Пожале, ватыж кид йымак пурең каен. Уке гын кузе?»—вуйым рйзалта Еким. Ю. Галютин.

КОК ЧУРИЯН. Двойственный. Ср. в рус.: двуликий Янус. Изак-шоляк Элексе ден Йыван чон пытен Алям йōратен шынденыт. Элексе телефоным пўтыра:—Аля, кōм эн чот йōратет?—Йываным. Йыван телефоныш кычыра:—Шймбелем, тыйын шйметше кō пелен? Кōлан

марлан лектат?—Элексейлан,—шоналтыде руалеш Аля.
II. Речкин. Кок чуриян.

Онч. тг.: кок вўлын чомаже; кок мерагым поктап
(2-шо знач.); кок тўран кўзё (гай); кыдач пияже ме-
ран (гай).

КОК ШИНЧА (ДЕНЕ) ОНЧЕНАК. КОК СЫНЗА
(ДОНО) АНЖЕНОК к. м. Безрассудно. Открыто, на
виду у всех. На глазах. *Озанлык пашалан полшыде
нигузе ок лий, тынар ыштымым-толашымым кок шинча
ончен лум йымалан кодымет шуэш мо? В. Косоротов.
Евсе Семоным кок шинчаорак ондалыш: презым пудат
пелеш налынат, ик пудым веле пуыш. М. Шкетан.*

Онч. тг.: шинчаора опдалаш.

Тан. тг.: шинчаора, сынзагйрат к. м.

КОКЛАМ КОШТАШ. КОК ВЕК КАШТАШ к. м.
Двурушничать, сплетничать, стараясь угодить и тем и
другим. Посредничать. *(Миканор) коклам коштеш, ку-
лак кашаклан чыла каласкала. М. Шкетан. Сергей йм-
бакем йўштын онча. Ксения каен гын, мый винамаг
улам мо? Ни коклам коштын омыл, ни мо. А. Волков.*

Онч. тг.: кок тўран кўзё (гай); кыдач пияже мерап
(гай); почым пўтыркалаш.

КОКЛАШ ПУРАШ. ЛОНКЫ ПЫРАШ к. м. Вмеш-
иваться, ввязываться во что-л. (обычно не в свое дело,
беседу, разговор и т. п.) Встревать во что-л. *Кушко
коклаш пурет? Тый торгайымет годым мый коклаш
шым пуро. С. Чавайн. Тый дечет огыт йод... алят ен
коклаш пурет. М. Шкетан.*

Онч. тг.: нерым шўшкаш.

КОЛЫШО ГАЙ (КОЛЫШЫЛА) МАЛАШ. КОЛЫ-
ШЫ ГАНЬ (КОЛЫШЫЛА) АМАЛАШ к. м. Очень
крепко, беспробудно спать. Спать как убитый. *Резе-влак
таче сайынак нойышт. Она ймбака шуйнен возын, колы-
шо гай мален колтышт. А. Айзенворт. Васлий сарай ву-
еш амалаш пырен вазеш. Колышы гань пингыды ом
доно амален кеа. Н. Игнатьев. Шошымсо омо тамле—
возатат, колышо гай мален колтет, воктенет кеч сјан
эртең кайыже, от шиж. О. Шабдар.*

КОЛЯ РОЖЫШ ПУРАШ ЯМДЕ. КАЛЯ РАЖЫШ
ПЫРАШ ЙАМДЫ к. м. От страха, стыда, волнения
готов провалиться сквозь землю. Готов, рад, хотел бы
в мшишную пору провалиться. *Изиалан коля рожыш
пурен каяш лиеш ыле гын, тудо нимат огыл, пурен кая
ыле... М. Шкетан. А Веруш тунар ёрын, лиеш ыле гын,*

кызытак коля рожыш пурен кая ыле. Н. Лекайн. Коля рожыш пурен каяш лиеш ыле гын, товат, кудап пурем ыле—тунар чот возылынам. В. Косоротов. Озанлык вуйлатыше кызыт коля рожыш порвола ыле дыр... Ю. Галютин.

КЕЧ КОЛЯ РОЖЫШ ПУРО. ХОТЬ КАЛЯ РОЖЫШ ПЫРЫ к. м. В смущении не зпать, что делать. Хотя в мышину ю пору лезь (полежай). Уна-влак ончылан могай намыше ыле, кеч коля рожыш пурен кай. А. Волков. Моткоч возылынам, чевергенам, кеч коля рожыш пурен кая! П. Корнилов.

Онч. тг.: мланде йымак порволаш ямде.

КОНГАМБАЛНЕ КИЯШ (ПОРДАЛАШ, т. м.). КАМАКА ВЫЛНЫ КИАШ (ПАРДАЛАШ, т. м.) к. м. Ничего не делать, лодырничать. Лежать на печи. Пахом, ынде мыламже мом ышташ? Пашаш лекме ок кйл, мамыда. Пукшеда-ййктеда. Мыланем вара конгамбалне кияш мо? А. Волков. Ынде конгамбалне пордалам, шонет мо? Уке! Вйрем шолеш! Ю. Артамонов.

Онч. тг.: кид(ым) колтен шинчаш; коракым (чагам) шотлаш (кўташ, оролаш); мардежым чумен кошташ; пийым поктылаш; тўпям (кавам) шўчагдаш.

КОПА ПУНДАШТЕ ГАЙ (КОЯШ, УЖАШ, т. м.). ЛАПА ПЫНДАШТЫ ГАНЬ (КАЯШ, УЖАШ, т. м.) к. м. Ясно, отчетливо видно; хорошо видеть чего-л. Как на ладони. Тайылым кйзен шуна. Олык-Тўр ялна копа пундаште гай шарлен возын. В. Иванов. Вера окна дек миен шогале. Нылымше этаж гыч пйтынь ола кидкопаште улмо гай раш коеш. А сыле вет мемнан олана! В. Юксерн. Кава яндар, пуйто копа пундаште улмо гаяк тушто чыла раш коеш. Куш от ончал—чыла вере тўжем дене чолга шўдыр. В. Косоротов. Умбалнырак энгер кадыргыл эрта, Альбина тудым копа пундаште гай ужеш. М. Иванов.

КОПАМ (КИДЫМ) (ВАШ) ПЕРАШ. КИДЫМ (ВЯШ) СЕВАЛАШ к. м. Заключатъ (заключить) деловое соглашение, торговую сделку, договор. Бить (ударять) по рукам; ударить по рукам. Энай тос, ынде налше ег шке мутшым ойлыш, копажым пераш дс паше веле. Тиде ак деч кйшкў налын от керт, ушкал теий волен. Я. Алексейн.—Эх-ма, мо ондак ышда шу, теве тыште шогалшо ег дене—минут чоло лиеш—копам перенна, поро егым чаманен, нылытлан келшышна.—Нал нылытат кок шўдым!—Прошкан Ондрен чон-

жо шолаш пурый.—Ондалкалаш огай огыл, ойлымо, копам перыме...—кидыым шаркала оза. В. Косоротов.

КОРАКЫМ (ЧАНГАМ) ШОТЛАШ (КҮТАШ, ОРОЛАШ). КАРАКЫМ (ЦАНГАМ) ШОТЛАШ (ОРОЛАШ, т. м.) к. м. 1. Ротозейничать, глядеть по сторонам. Считать ворон (галок). *Но-но! Покто! Коракым ит күйтө.* М. Шкетан. 2. Бесцельно проводить время, лодырничать. (*Овдачи.*) *Тыйже тыште мом ыштет? (Метри.)* Коракым оролем. Л. Яндаков.

Онч. тг.: кид(ым) колтен шинчаш; конгамбалне кияш (нордалаш); мардежым чумен кошташ; пийым поктылаш; түйям (кавам) шүчагдаш.

КОРНЕТ ПИАЛАН (КОРНЕТ КУШТЫЛГО, ПОРО) ЛИЙЖЕ. КОРНЕТ ЦАШАН (КОРНЕТ КУШТЫЛГЫ) ЛИЖЫ к. м. Доброе пожелание уходящему или уезжающему. Счастливого (доброего) пути. (*Бастраков.*) *Чыла порым ыштымыланда тау.* (Лукерья кува.) *Коштво корнет пиалан лийже!* А. Волков. *Корнет пиалан лийже,—сугыным пурый Овыча.* А. Юзыкайн.—*Кайышт вет!*—Алим Прохорович кычкыраде,—*корныда поро лийже, йолташ-влак!..* К. Васил. *Янош Фац ласкон маньы:—Венгрийышты каштмы корныда цашан лижы.* К. Медяков.

КОРНЕШ (КОРНЫЛАН ТОРЕШ) ШОГАЛАШ кӧн, кӧлан. КОРНЕШ (КОРНЫ ТОРЕШ) ПИАГАЛАШ кӱн, кӱлан к. м. Намеренно мешать, препятствовать кому-л. в достижении чего-л., какой-л. цели. Становиться (стать) на пути чем, кого, у кого; становиться (стать) поперек дороги кому. *Лач ик ен шӱмешем тижын ыле да, туштат корнешем Ямблат шогале.* С. Чавайн. *Максим ике самынже пелештыш:—Кулак-влак ӱчым шуктынешт? Корнылан тореш шогалынам? Ок келше?* В. Иванов.—*Корнешет тореш шогалын омылыс, кучко шонет, тушко каен кертат,—Ведасий Ипонлан пелештыш.—Мом шонет, тудым ыште.* Сидор Николаев. *Оганя айтырта, нӱнын (кулаквлӓн) корнешышты тореш шогалеш.* Н. Игнатьев.

Онч. тг.: йол йымак тоям (поцдым) чыкаш; орвашке тоям чыкаш (шӱшкаш).

КОРНО ГЫЧ КОРАНГАШ кӧн, могай. КОРНЫ ГЫЦ КАРАНГАШ кӱн, махань к. м. Ошибаться, опиньбиться. Перестать выполнять прежнее дело, пачатое занятие; изменять (изменить) старой традиции, идеалу и т. п. Сходить (сойти) с дороги (с пути). Сворачивать

(свернуть) с дороги (с пути). *Айдеме, пашам ыштен гына, шкенжым иктөр кучен кертеш, ок лунчырго, корно гыч ок кораг. Яра киен, йокрокланымыз да илыш йыжыг гыч лекмыж дене вашке шолдырга.* А. Красноперов.

КОРНО ГЫЧ КОРАНДАШ кӱм. **КОРНЫ ГЫЦ КАРАНДАШ** кӱм к. м. Убирать с дороги кого.

КОРНО ДЕНЕ КАЯШ кӱн, могай. **КОРНЫ ДОНО КЕАШ** кӱн, махань к. м. Продолжать чье-л. дело, профессию; идти за кем-л., беря с него пример. Идти по дороге кого, чьей, по какой. *Ийны (интернат школм пйтарышы ёдыр-млоецвлӓ) шурынжок атя-аваштын корны доно кеныт да железнодорожник линыт.* К. Медяков.

Онч. тг.: корным такырташ (тошкаш).

КОРНО ТОРЛА (ОЙЫРЛА) кӱн. **КОРНЫ АЙЫРЛА** кӱн к. м. Близкие отношения прекращаются кого-л. с кем-л. Пути (дороги) расходятся (разойдутся) чьи, кого. *Сопром Ялык дене шукертсек палыме улына.. Лудымшо класс марте пырля тунемынна.. Вара иже корнына ойырлыш. Мый олаш пчеловодлан тунемаш кайышым, тудо — мореходкыш.* Ю. Галютин.

КОРНЫМ ВИКТАРАШ кӱлап, молап, купеко. **КОРНЫМ ВИКТАРАШ** кӱлап, малап, кышкы к. м. Создавать благоприятные условия для успеха, продвижения кого-л., для достижения чего-л. Проторять (проторить) дорогу (путь) кому, чему, куда. *Марий илыш уэмеш, Йӱсӱ утыр иземеш — Кӱ гын корным виктара, Волгыдыжым ситара? С. Чавайн. «Йыланда» — ончыкылан корным виктарен шогышо ойлымаш огыл.* С. Чавайн.

Онч. тг.: корным почаш.

КОРНЫМ МОНДАШ кӱ деке, кушко. **КОРНЫМ МОНДАШ** кӱ докы, кышкы к. м. Переставать (перестать) посещать кого-л. Забывать (забыть) дорогу к кому, куда. *Тый, эргым, ала мемнан деке корнымат мондышыч, шонышым.* А. Юзъякин. *Шкенан театр-влак сурт кайык фабрикыш корным йӱршеш монденыт.* Г. Матюковский.

Онч. тг.: йолым пышташ огыл; толын топкалаш огыл.

КОРНЫМ ПОЧАШ кӱлап, молап. **КОРНЫМ ПАЧАШ** кӱлап, малап к. м. Создавать условия для успеха, деятельности кого-л., для достижения чего-л. Открывать (открыть) дорогу (путь) кому, чему. *Наукаш, шымылме пашашке корным тудлан (М. Н. Янтемирлан) револю-*

ций деч вара сенен толиш илыш почын. К. Васин. Мыйн-
шке йдыремлан нимат ам жайлайы, пусть тымдышы ли-
мешкы тыменеш, шкыланжы яжо корным пачеш. К. Бе-
ляев. С. Чавайн сылне литературыланна корным почын
гын, В. Сави тиде корным кумдангдаш полшен. М. Шке-
тан. Тыге (Сергей Григорьевич) эркын-эркын марий поэ-
зийлан корным почаш тунгале. В. Сави.

Онч. тг.: корным виктарап.

КОРНЫМ ТАКЫРТАШ (ТОШКАШ). КОРНЫМ
ТАКЫРТАШ (ТАШКАШ) к. м. 1. Көн. Следовать за
кем-л., брать с кого-л. пример; продолжать чье-л. дело,
занятие и т. п. Топтать (протаптывать) дорогу кого,
что. Ср. в рус.: идти (пойти) по стопам кого. *Буров ко-
чаж ден ачажын корным тошка*. А. Савельев. *Майоров
йолташ ончычсо вуйлатышын корныжым тошкыш*. Ф.
Майоров. Онч. тг.: кынам тошкаш. 2. Кө деке, мо деке,
кушко. Посещать кого-л. или что-л.; часто бывать
где-л. *Правленийыш мыят корным такыртенам*. Я. Элек-
сейн. Онч. тг.: корно дене каяш.

КОРНЫШКО ЛЕКТАШ. КОРНЫШКЫ ЛАКТАШ
к. м. Находить свое место в жизни, становиться самос-
тоятельным. Выходить (выйти) на дорогу; выбиваться
(выбиться) на дорогу. *Нуно (пъесын авторжо-влак) ма-
рий культурылан кузу корныш лекташ йолгорным теш-
кат!* Ф. Майоров.

Онч. тг.: илыш корнышко лекташ.

КОРНЫШКО ЛУКТАШ. КОРНЫШКЫ ЛЫКТАШ
к. м. 1. көм. Помогать (помочь) найти свое место в
жизни. Выводить (вывести) на дорогу кого или что.
*Мый, ондак ялысе ораде йдырамаш, тыйым, Ве-
даг, вес, честный, корныш лукнем ыле..* О. Шабдар.
*Каждый изи тетям кого йлымаш корнышкы лыктын ша-
галтымешкы, тымдышыеллан чйды ма шытырлана-
шышты вйрештеш!* К. Медяков. 2. мом. Укреплять, раз-
вивать базу чего-л. (предприятия, завода, совхоза и т. п.)
*Колхоз ыштыме пашам кйлеш корныш лукташ тыршы-
за.* Ф. Майоров.

КОРНЫШТО (КОРНО УМБАЛНЕ) ОК (ОГЕШ)
КИЙЫЛТ. КОРНЫШТЫ (КОРНЫ ВЫЛНЫ) АК
(АГЕШ) ПАРДАЛ (АК КИ) к. м. Так, даром не полу-
чишь, не возьмешь, достается с большим трудом. Оче-
м-то важном, ценном, пужном. На дороге не валяется.

Пиалым муаш кўлеш. Вет пиалже шанчаш огыл, корнышто ок кийылт. Йомак. (Гриша.) Почтышто паша ыштыметым кудалте. (Настя.) Кумло тенге окса корнышто кия мо? А. Волков.

КОРШАНТЕ ГАЙ. КАРЖАНГЫ ГАНЬ к. м. Назойливый, надоедливый, прилипчивый, неотвязный. Как репей. *Тимош воктекет пижедылаш йōрата — коршанте гай. Чынак, изаж деч ик татланат ок ойырло. А. Красноперов.*

КОРШАНТЕ ГАЙ (КОРШАНГЫЛА) ПИЖАШ. КАРЖАНГЫ ГАНЬ (КАРЖАНГЫЛА) ПИЖАШ к. м. Назойливо приставать к кому-л. с расспросами, придирами и т. п. Приставать (пристать) как репей. *Ватевлак рўжгаш тўнгалыч. Нуно Кргори Мичи ўмбақ қоршанте гай пижыныт. Н. Лекайн. Такие ўдыр пешақ мотор лиеш гын, иктаж рвезе, қоршангыла пижын, садақ савыра ыле. Ю. Галютин. Махань тәмдан дела? Налогым мўнъ тўлен қолтеңам, мўнъ тервенем қаржангыла мам пижында? В. Патраш.*

Онч. тг.: киш гай.

КОРШТЫШО ВЕР КӨН. КАРШТЫШЫ ВӘР күн к. м. Наиболее уязвимая сторона кого-л.; то, что более всего волнует кого-л. Больное место у кого, кого. *Стьопқан қарштыш вәржы қышты ылеш, мўнъ пәлемат, шутя допо маньым:—Степан қила шотыштат партияш пырташ ярал ылнежы, дә ик «вуйнаматшы» улы.. Самыньжы кого агыл — лыдышвләм сира. В. Патраш.*

КОРШТЫШО ВЕРЫШКЕ ШИНЧАЛЫМ ШАВАШ. Онч.: СУСЫР (КОРШТЫШО) ВЕРЫШ ШИНЧАЛЫМ ШАВАШ.

КОЧА-КОВА ДЕКЕ КАЯШ. Онч.: АЧА-КОЧА (КОЧА-КОВА) ДЕКЕ КАЯШ.

КОЧА-КОВА ДЕКЕ КОЛТАШ. Онч.: АЧА-КОЧА (КОЧА-КОВА) ДЕКЕ КОЛТАШ.

КОЧКАШ ОК ЙОД. КАЧКАШ АК ЯД к. м. Запас не мешает. Есть не просит. *Айда қызғатеш қия—қочкашак ок йод. Я. Элексейш. Окса қия, қочкаш ок йод. Ф. Майоров.*

Онч. тг.: күсеным ок шуни (ок шүтө); шинчам ок (огеш) шурапте (ок шүтө).

КОЧКЫНАК КОЧКАШ КӨМ. КАЧКЫНОҚ КАЧКАШ; КАЧКЫНОҚ КОЛТАШ ВЫРСАШ күм к. м.

Сильно ругать, бранить, притеснять, изводить упрёками. Есть поедом кого. (*Савли кува*) *тошто шешкыжымат колымешкыже кочкинак кочко*. О. Шабдар. *Бѣзжы качкың колта веле мѣнѣым ыкса*. Н. Игнатѣев.

Онч. тг.: вуйым нулташ; нѣшкѣ пила гай йѣгаш.

КОШТЫМ МОРЕН ГАНЬ к. м. КОШТЫМО МЕРАН ГАЙ. Тощий, тонкий, худой. Как сушеный (высушенный) заяц. О ком-л. *Илип тѣотя шонгы вежылажы коштым морен гань ыльы, ашкед кеа, ял юкшат ак шакты*.

Онч. тг.: лу деп кованште (веле, гына); оратаже веле (гына); ѣмыл гай канга; чыра гай (канга) кодаш; кыне туле гай.

КѢ КУЗЕ. КѢ КЫЦЕ к. м. Всякий по-своему. Кто как.

Онч. тг.: вуй-вуй шалгаш.

КѢ (ТУДЫМ, НУНЫМ, т. м.) ПЛА (ШИНЧА). КѢ (ТЫДЫМ, НѢНЫМ, т. м.) ПЛА (СЫНЗА) к. м. Неизвестно. Выражение сомнения, неуверенности. Кто (его, ее, их и т. д.) знает. *Тудо але у ең. КѢ пала, жогай тудо*. Н. Лекайн. (*Накас*.) *Врач справкым ок пу*. (*Ондрій*.) *Молан? (Накас.) КѢ тудым шинча! С. Чавайн*.

КУВАН КЕНЕЖ. АРВАТЫ КАНГЫЖ к. м. Теплые дни ранней осени. Бабье лето. *Куван кенежат эртен кайыш, ночно шыже толын шуо*. З. Каткова. *Атыл мычкы йнгыремшывадвлѣ вѣседылыныт, пушйнгывлѣ ыргемыштым вашталтеңыт. Арваты кангыж шалген*. Г. Тихомиров.

КУГЕЗЕ-ВЛАК (ЧѢЧѢ-ВЛАК) ДЕКЕ КАЯШ (ЧЫМАЛТАШ, т. м.). КУГИЛАНСОЛАН (ТОШТЫ СОЛАН) КЕЛАН (АШКЕДАШ, т. м.) к. м. Умирать, умереть. Отправляться (отправиться) к праотцам. *Тыгеже... хутор ынде управляющий деч посна кодын?.. Бергерат кугезе-влак дек чымалтын*. А. Бжк. *Игорь ойырлымо деч ончыч, мугыматен, Эрвэкайлан оксам шуялта:— Когылянда, корно окса. — Мемнан роскот — вынем. Ме ынде чѣчѣ-влак деке каена, а те — шкендан корно дене*. Сидор Николаев.

Онч. тг.: вес тѣняшке каяш (чонгешташ); ача-коча (коча-кова) деке каяш; илышгыч каяш; ош тѣнягыч каяш; илаш ѳрканаш; илын дене чеверласаш; ош тѣня дене чеверласаш.

КУГЕЗЕ-ВЛАК (ЧѢЧѢ-ВЛАК) ДЕКЕ КОЛТАШ

КОМ. КУГИЛАНСОЛАШ (ТОШТЫ СОЛАШ) КОЛ-
ТАШ кўм к. м. Убивать. Отправлять (отправить) к
праотцам кого. *Тек куштыжо! Ме тудым таче кугезе ко-
чаж деке...* (колтена). К. Васин.

Онч. тг.: всс тўняш колташ; ача-коча (коча-кова)
деке колташ.

КУГУ ШҰМАН кō, КОГО ШҰМАН кў к. м. Ис-
кренний, готовый помочь. Большого сердца кто. (Ната-
ле.) *Ит ѓр, Ваня. Жап шуэш, мый тыланет рекоменда-
цийым пуэм. (Ваня.) Тау, Наталья Ивановна, те ны-
жыл, кугу шўман улыда!* С. Иванов.

Онч. тг.: шокпо шўман (чонап).

КУЖУ ИСТОРИЙ (ЙОМАК, МУРО). КУЖЫ ИС-
ТОРИЙ (ЯМАК, МЫРЫ) к. м. Долго рассказывать, что
было. То, что требует продолжительного времени. Дол-
гая (длинная) история (сказка, песня).—*Колынам
ылыы, тўнбым партий гыц лыктын колтеныт?*—Мане,
тенгеат ылын. *Тиды кужы историй. ЦК якте шонам.*
А. Капюшков.—*Орлик, манат?*—Пасук, ала-мом-шарнал-
тышыла, шўргыжым кунтыртыш.—*Тиде кужу йомак.*
В. Абукаев.

КУЖУ ЙЫЛМЕ. Онч.: ЙЫЛМЕ КУЖУ.

КУЖУ КИД кōн. КУЖУ КИДАН кō. КУЖЫ КИД
кўн. КУЖЫ КИДАН кў к. м. Вор, мошенник, жулик.
Длинная рука у кого. С длинной рукой кто. (Овдачи.)
Ик она дене (стройка) ок йом... (Метри.) *Ух, тый могай
кужу кидан улат!* Л. Явдаков. *Шойыштат тый, Анна
Андреевна, кужу кидетым руалтен кученыт.* П. Корни-
лов.

Онч. тг.: кидше кадыр.

КУЖУ ТЕНГЕ. КУЖЫ ТАНГА к. м. Большой, по-
легкий заработок. Длинный рубль.—*Тый кужу тенге
верч тыршет! Раш?*—Андрей Захарович *мōнгеси-оньыш
коштын савырныш.* В. Иванов. *Тый кужу тенгелан тыр-
шет.* А. Волков. *Молаң ме Сибирьш толынна? Палет?*
*Иктым кужу тенге шупшың, весым йōратымаш, роман-
тика, кумшым неле паша, лийжак маңын шоңымаш кон-
ден.* Г. Чемяков.

КУЖУ ТЕНГЕМ КЫЧАЛ КАЯШ. КУЖЫ ТАН-
ГАМ КЫЧАЛ КЕАШ к. м. За длинным рублем ехать
(поехать). *Молодец, эргым, аватым кудалтен, ѓрдыжкō
кужу тенгем кычал каен отыл.* Н. Печенкина.

Танг. тг.: кужу тенгем кычал каен да, кўчык (мутык)
тенгемат муын огыл.

КУЖУ УМЫРАН ЛИЙ (ЛИЙЗА). **КУЖЫ КУРЫМАН ЛИ (ЛИДА)** к. м. Живи(те) долго. Выражение благодарности.—*Моткоч чаплын ыштенат!—оза кува мотка.*—*Пиалан, кужу ўмыран лий!* В. Оленин. *Кужу ўмыран, пиалан лий, Настя.* Л. Яндаков. *Мый гын кызыт (С. Чавайнлан) тыге каласем ыле: «Пеш кугу тау, Сергей Григорьевич. Таза, пиалан, кужу ўмыран лийза. Ме тыланда ўшанена, марий калыкын эн ушан, талантан эргыже. Чыла шотыштат пример улыда. Кужу ўмыран лийза!»* Г. Пушкин.

Онч. тг.: таза лий (лийза).

КУЖУ УМЫРЫМ ТЫЛАНЕН КОДАШ. **КУЖЫ КУРЫМЫМ СОГОНЬЛЕН КОДАШ** к. м. Умереть. Приказать долго жить. *Харитон кызыт вес ўдырамачи (Ульяна) дене ушнен. Ольга Григорьевна, Харитонын первый ватыже, молылан кужу ўмырым тыланен кошен.* В. Матюшев.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке каяш; вес тўняшке каяш; плын гыч каяш; кугезе-влак (чўчў-влак) деке каяш.

Ма (сола, пўрт. ныр, т. м.) **КУЗЕН КЕА (Ш) ВАШ-ТЫЛАШ (МЫРАШ, МАҒЫРАШ, т. м.)** к. м. На все пространство (дома, улицы, леса, округи и т. п.) очень громко, что есть мочи (смеяться, петь, плакать и т. п.). Ср. в рус.: во всю мочь. Во всю ивановскую. *Потика выргеман Савикым ужын, тўдынь изишат йўралтыде понымыжым колып, назар кузен кеаш ваштылыт.* Н. Игнатьев. *Сўран сола мычкы сола кузен кеа (Байрамов) мырым шелыштеш.* Н. Игнатьев. *Олен попат-попатаг, вара пўрт кузен кеаш... ваштыл колгат.* Н. Игнатьев.

КУМЫЛ ВОЛА кўп. **ҚЫМЫЛ ВАЛА** кўп к. м. Кто-л. приходит в уныние, огорчается. Падаёт духом. *Южо (тунемаш) нурен кертдымыже шорташ тўгалеви.* *Иванынь чонжо куана гынат, нунын шортмыштым ужын, тудынат кумылжо изиш вола, шўмыштыжў нуным чаманымаш тарвана.* А. Эрыкап. *Партий гыч лукташ пунчалме Мариалан пеш нелын чучо: кумылжо волын.* О. Шабдар. *Но окна ыш почылт, иктат ыш ончал.* *Кумылем вигак волын.* В. Иванов. *Икана Мигыта Чарла гыч мўнгыжў кумыл волен пўртыльў.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: вуйым сакаш; нерым сакаш; кид ок (огеш) нўлталт; кид-йол (кид) вола (велеш).

Антоним: кумыл кўза (нўлтеш, кушкеш).

КУМЫЛ ЙОДМЫМ ШУКТАШ. Исполнить душев-

ную просьбу, сердечное желание. Ср. в рус.: что душе угодно. — *Кумыл йодмем шукто, — Анаков Петям сөр-*

КУМЫЛ КОДЕШ көп. **КЫМЫЛ КОДЕШ** күн к. м. Кто-л. испытывает чувство неудовлетворенности от чего-л., обычно от неисполнения какого-л. желания; не исполняется то, чего душа желает. *Тыйым неле пагытыште ончен-куштен толашем, йўд ожегат ятыр кошкен, пайрем кумылемат шуко кодын.* В. Косоротов.

Тан. тг.: сн кумылым шуктет (гын), шке кумылет кодеш.

КУМЫЛ КУЗА (НӨЛТЕШ, КУШКЕШ) көп. **КЫМЫЛ ЛУЛТЕШ (КУШКЕШ)** күн к. м. Кого-л. охватывает бодрое, радостное чувство. *Водыр йывырген куралеш. Кумыл кече дене төр кўза.* Д. Орай. *Чылажымат шоналтет гын, кумыл кушкеш. Клавий арня еда письмам воза. Тудын пыжылге шомакше тўжрем менге поклагыч шўмым ырыкта, кумылым нөлта, вийым ешара.* В. Иванов.

Опч. тг.: кид-йол кўза (нөлтеш); чон нөлталтеш (нөлтеш).

Антоним: кид-йол (кид) вола (велеш).

КУМЫЛ ТОДЫЛТЕШ көп. **КЫМЫЛ ТОДЫЛТЕШ** күн к. м. Кто-л. расстраивается, волнуется. *Мутеглан кумылем тодылто.* С. Чавайн. *Сусыргышо Лапиным ончен, Сергейын кумылжо тодылалтеш, логарже пышкемалтеш.* Д. Орай.

КУМЫЛ ШЕРГЕ. КЫМЫЛ ШЕРГЫ к. м. Из уважения, ради почтения. Ср. в рус.: из чести. *Тыланет шуко ок кїл. Кумыл шергын шога, ачий! С. Чавайн. Чес деч гоч кумыл шерге. С. Чавайн. Чеснаже чаплак огыл да, айда ит өпкеле, вет кумыл шерге. О. Шабдар. (Пропиля) монден огыл! Айдемылан мўй огыл, пала, кумыл шерге! Ю. Галютин.*

КУМЫЛ ВОЛТАШ көп. **КЫМЫЛЫМ ВАЛТАШ** күн к. м. Портить (испортить) настроение кому-л. *Теве тыгай атмосфериште илыме, служиталыме, национальный кумылым волташ төчымö мыланем кызыт мартеат кочо турдыкым (осадкым) коденят.* С. Чавайн. *Тау, эргым, мыйын кумылем от волто, лўмым от шўжтö.* Д. Орай.

КУМЫЛЫМ КҰЗЫКТАШ (НӨЛТАШ) көп. **КЫМЫЛЫМ ЛУКТАШ** күн к. м. Поднимать настроение кому-л. *Петрын кымылжым аныкылаш шанымаш лўкталы.* В. Ерошкин.

КУМЫЛЫМ ШУКТАШ көп. Исполнять чье-л. желание. Ср. в рус.: с честью исполнить что-л. *Тау, Марна, кумылем шуктыметлан. Тыге уна ончымет мыйым куандара. С. Чавайн. (Николай Сидорович.) Ужмө ег-шамычем чылан улыт. Ужмем почеш толмыда дене кумылем шуктымыланда пеш кузу тау! Д. Орай.*

КУМЫРЫМ (ШЫМЫРЫМ) ОК (ОГЕШ) ШОГО кө, мо. КЫМУРЫМ (ШЫМУРЫМ) АК СТОЙЫ кү, ма к. м. Никуда не годится, совсем ничего не стоит. О ком-л. или о чем-л. Ни гроша не стоит. *Кузу мо пийже, коваштыже могай? Кумыр-шымырымат ок шого дыр? П. Речкин.*

Опч. тг.: иелше кыкырым (кумырым) ок (огеш) шо-го; (шеш) күчшым ок (огеш) шого.

КУРЫК ГАЙ (КУРЫКЛА, КУРЫК СЕМЫН) ШОГАШ (ШОГАЛАШ) кө верч, мо верч. КЫРЫК ГАНЬ (КЫРЫКЛА) ШАЛГАШ (ШАГАЛАШ) кү верч, ма верч к. м. Всеми средствами, силами отстаивать, защищать кого-л. или что-л. Стоять (стать) горой за кого, за что. *(Александра Федоровна.) Тый вет Полюков верч курыкла шоget. А. Красноперов.*

КУРЫКЫМ САВЫРАЛАШ. КЫРЫКЫМ СӘРАЛАШ к. м. Делать (сделать) большое дело, требующее огромных усилий. Воротить (своротить, сдвинуть) горы (гору). *Мемнан Фадей тугай.. Күштат гын, курыкым савыралеш. А. Волков. Айдеме пиалан гын, куаныше шүм-чонжылан көра тудо курыкым савыралеш! В. Косоротов. Мәмнан комсомолецләр пәлет вет, виктарымыкы, Илымат пүән кердыт, кырыкымат сәрал көлген кердыт. В. Патраш.*

КУРЫМАШ ОМО ДЕНЕ МАЛАШ. КУРЫМАШ ОМ ДОНО АМАЛАШ к. м. Умереть. Заснуть вечным сном. *Николай Алексеевич үстелтөрыштө пашам ыштен шинчымыжлак колен. Вазымо рукописыше їмбак вуйжым кумык пыштенат, курымаш омо дене мален колген. К. Васин. Семоньн изаже кызыт Курган олаште изашольо шүгарыште курымашлык омо дене мала. А. Юзгайн.*

Опч. тг.: вес түняшке каяш (чонешташ); кугезе-влак (чүчү-влак) деке каяш, т. м.

КУТКО ВИСА (НАРЕ). КЫТКЫ НӘРЫ к. м. Чрезвычайно много, не сосчитать. О ком-л. или о чем-л. Непочатый край. Нет числа кому, чему. *А калыкше-е!*

Кутко наре темын. Д. Орай. Кутко виса янлыкна уло.
С. Чавайн. Тегявлй кыткы нйры. Н. Ильяков.

Онч. тг.: шына (ўвыра) наре; артапа дене онташ сита; кеч пўям пўяле; кўтў виса (наре).

КУТЫНЬ-ТОРЕШ КОШТАШ (КУДАЛЫШТАШ).
Онч.: ТОРЕШ-КУТЫНЬ КОШТАШ (КУДАЛЫШТАШ).

КУШКО ИТ (ОТ) ТОШКАЛ (САВЫРНЕ). КЫШ-
КЫ ИТ (АТ) ТАШКАЛ (САРНАЛ) к. м. Везде, всю-
ду, в любом случае. Куда ни ступи (ни повернись).
Сўанат ылыш гай — кеч-кушко ит савырне, эре окса кў-
леш. Ф. Майоров. Хе-хе-хе, куш ит тошкал, эре шыгыр
кышкар! В. Косоротов.

Онч. тг.: тошкалме (ошкыл) еда.

КУШКО МАРДЕЖ ПУАЛЕШ. Онч.: МАРДЕЖ
КУШЕЧ (КУШКО) ПУАЛЕШ.

КУШКО ШИНЧА ОНЧА; ШИНЧА КУШКО ОНЧА.
КЫШКЫ СЫНЗА АНЖА; СЫНЗА КЫШКЫ АНЖА
к. м. 1. В неопределенном направлении, неизвестно ку-
да (идти, бежать, ехать и т. п.). Куда глаза глядят. *Ту-*
до (Ольга) чон йўсыж дене кушко шинча онча, тушко
куржаш шонен. Н. Лекайн. Игуш пураш ёрмыж дене
(Санепа), кушко шинчаже ончен, тушко куржын. А.
Юзыкайн. (Ондрий.) Мом ышташ?.. Каяш! Шинча куш
онча, тушко каяш! В. Иванов. Мый, умшам карен, ну-
ным (пашазе-влакым) ончен шогем.. Моло пашазе-вла-
кат хо-хо-хо шоктен воштыл колтышт. Мый пуным чурк
лийын ончаллым... «Момышташ?» шоналтышымат, шин-
ча куш онча — тушко давай куржаш. В. Сави. 2. Куда
захочется, вздумается (идти, отправляться, ехать и т. п.).
Кушко шинча онча, тушко. Можыч, стройкыш, можыч,
мелиоратор-влак дек... М. Рыбаков.

Онч тг.: вуй кушко пура; шенгек ончалде.

КУШТЫЛГО КИД көн. КУШТЫЛГО КИДАН кё.
КУШТЫЛГЫ КИД кўн. КУШТЫЛГЫ КИДАН кў
к. м. Кто-л. отличается удачливостью в начинании,
приносит успех кому-л. делу, предприятию и т. п. Лег-
кие руки (легкая рука) у кого. С легкими ру-
ками (с легкой рукой) кто. *Шонгыен-влак «йдаш куш-*
тылго кид да усталык кўлеш» маныт. А. Юзыкайн.
Опанас кугыза, тургыжланен, кугун шїлал-
тен колтыш. «Мемнан ешыште куштылго киданже ала
йўршын уке?»—шоналтыш семынже. А. Юзыкайн.

Антоним: неле кид; неле кидан.

КУШТЫЛГО УШАН. КУШТЫЛГЫ ЫШАН к. м.

Легкомысленный, несерьезный. Такой, который быстро меняет свои решения, намерения и т. п. С легким умом. *Тептеровшат пеш куштылго ушан.* В. Косоротов. *Рвезы эдемелй куштылгы ышан ылыт.* К. Беляев.

Опч. тг.: мардеж вакш (гай).

КУШТЫРАМ (ШҰҚЫМ) ПӨРТ ГЫЧ (СУРТ ГЫЧ) ЛУКТАШ. СҰҚЫМ ПӨРТ ГЫЦ ЛЫКТАШ к. м. Разглашать то, что порочит семью, какой-то коллектив. Выносить (выпести) сор из избы. *«Молан куштырам пөрт гыч чарашке лукташ?»—благочин поным арален возен колга.* С. Чавайн. (Саша.) *Тый мо, куштырам пөрт гыч лукнет?* (Елена.) *Мыйын райком деч нимогай секрет уке.* С. Николаев.

КУЭ ПУЧЫМЫШ. КУГИ (СӘВАН) ВАШТЫР к. м. Наказание розгами. Березовая каша.—*Силен, башка!—учитель кычкыралешат, шке моктымыжым линейка дене шолт перен пегыдемда, а изиш йонгылыш каласет, я ваштареш пелештет—«куэ пучымыш».* К. Васин.

КУЭ ПУЧЫМЫШЫМ ПУКШАШ. (КУГИ) ПИЛЫМ ШЫРАШЫМ ПУКШАШ к. м. Наказать розгами. Кормить (накормить) березовой кашей. (Урядник.) *Иктаж лу гана куэ пучымышым подылташ гын, вара йозак тўлашат оксам муат.* С. Чавайн.

Опч. тг.: кўзанўштым опчыкташ.

КУЭ ПУЧЫМЫШЫМ КОЧКАШ. Тудо (Андрей) лучко ий ончыч Карасий дене тарзылан илен: кече еда куэ пучымышым кочкын. Г. Ефруш.

КҰ ҚҰРЫҚ ГАЙ ШОҒАШ. Опч.: ҚҰРЫҚ ГАЙ (ҚҰРЫҚЛА, ҚҰРЫҚ СЕМЫН) ШОҒАШ (ШОҒАЛАШ).

КҰ ЧОН (ШҰМ) көн; КҰ ЧОНАН (ШҰМАН) кө. КҰ ЙАНГ кўп; КҰ ЙАНГАН кў к. м. Бездушный, безжалостный. С каменной душой (сердцем) кто; душа (сердце) каменная у кого. *Йырваш орлык. йырваш ойго, а тый кў чонан лийынат! А тылат садикте.* А. Юзыкайн. *Саранын куваже мынар чанга улмаш гынат, кў шўмжө ыш чыте, марийже деч йышт кўчызылан кинде шултышым шуялтыш.* К. Васин.

КҰЖҒӨ КОВАШТАН кө. КҰЖҒЫ КАВАШТАН кў к. м. Равнодушный, неотзывчивый, бездушный. Толстокожий. *Ойлан манмаште, ик чевер кече годым Ошламунаш ялыште «пожар!» манме йўк шокта гын, чыланат пого тувылаш гына пижыт. Тул йорташ садыгак огыт пиж. Ошламучаш пеш кўжғө коваштан...* М. Шке-

тап. *Палем, тый кўжгё коваштан улат. Туге гынат каяш йодам.* К. Коршунов.

КЎЖГЁ КЎСЕН көн; **КЎЖГЁ КЎСЕНАН** кө. **КЫЖ-ГЫ КЫШАН (ТАШНАК)** кўн. **КЫЖГЫ КЫШАНАН (ТАШНАКАН)** кў к. м. Богатый, много денег у кого-л. Толстый (тугой) карман у кого. С толстым карманом кто. *Илен-толың (Иван) шижын налын. Кугурак верыш шушашлан ик тыршымаш гына ок сите улмаш.. Кўсен кўжгырак лийже.* А. Эрыжан.

Онч. тг.: чыват чўнген ок (огеш) пытаре оксам.

Аптоншм-влак: кўсен рожын (пуста); кўсепыште мардеж коштеш (шўшка); чара коля; чара мўншыкыр; пи суртшо, пи печыже.

КЎЖГЁ СУРТ көн. **КЎЖГЁ СУРТАН** кө. Зажиточный. *Курманайым революций ниялтен гына коден, кўжгё суртан кресалыкым ковылтарен огыл.* М. Шкетан.

Онч. тг.: кыпкар гай (оралте, сурт-пече).

КУЗАНЎШТЫМ ОНЧЫКТАШ кёлап. **ПРЎЖАМ АНЖЫКТАШ** кўлан к. м. Выпороть, поколотить, нака-зывать. Показать ремень. *Кае мўнгышкет! Миен шуам гын, мый тылат кўзанўштым ончыктем.* Ю. Артамопов. «Модышыж верч (Эчук) изиш гына сокыр ыш код... Толжо теве—кўзанўштым ончыктем!»—ачаже мане да тылеч гоч мутланаш ыш тўнал. П. Апакаев.

Онч. тг.: куз пучымыштым пукшап.

КЎЗЁ ГАЙ СЫРАШ кёлан. Очень сильно сердиться, раздражаться; быть недовольным кем-л. Ср. в рус.: как (острый) нож кому. *Сергей кулак-влаккан чот ниже, пунышт кўзё гай сырен коштыт.* О. Шабдар. *(Ийван) Аверьян кугызалан кўзё гай сыраш тўгал.* В. Косоро-тов. *Вася мылам кўзё гай сырен.* Г. Чемеков.

Онч. тг.: пудештишан (пудешт кайышан) гай сырэн (лиян).

КЎЗЁ ДЕЧ ПОСНА ШЎШКЫЛАШ кём. **КЫЗЫ-ДЕОК ШЫШКЫЛАШ** кўм к. м. Ставить кого-л. в крайне затруднительное положение; сильно обидеть. Без ножа резать (зарезать) кого. *Ну йылме! Кўзё деч посна шўшкылеш.* Л. Яндаков.

КУЛЕШ ВЕТ. КЕЛЕШ ВЕТ к. м. Выражение воз-мущения, удивления, восхищения и т. п. по поводу че-го-л. необычного. Надо же! *Кўлеш вет, лавырам нўшты-лып, уто корным тошкаш!* М. Шкетан.—*Мый, манам вет, їдырым пеш ондак налым.* *Кўльё вет ты пуламы-*

*рыш варнаш. П. Коршилов. Күлеш вет тыге лачеш то-
лаш. Е. Янгильдин.*

**КҰМ ПОМЫШТО (КҰСЕНЫШТЕ) НУМАЛЫШ-
ТАШ (КНЙЫКТАШ). КҰМ ПОНГЫШЫШТЫ (КБЫ-
ШАНЫШТЫ) НАМАЛЫШТАШ (КИКТАШ)** к. м. Таить злобу против кого-л. Держать (посить) камень за пазухой. *(Якып.) Южо еглан јшанаш ок лий... Ұм-
бакет шыргыж ончат, а кјсеныштышт кјм шылтен ки-
йыктат. А. Юзыкайн. Лјдын-вожыл огыда шого. Тыйын
гай еным пагалам. Шкеат кјм помышто нумал кошташ
ом јөрате. Ф. Майоров.*

Опч. тг.: нұйым гуранн (нуманн); нұм шелен.

**КҰПШ (УП, ПҰРТӨ) ПЫРЧАТ (ПЫРЧЕ НА-
РАТ). КБПШ (УП, ШЫРТЫ) ПБІРЦАТ (ПБІРЦЫ
НАРАТ)** к. м. Нисколько, ничуть; абсолютно ничего. Ср. в рус.: ни на волос. И малой пушинки (ворсинки). *Суртлан кјпш пырче нарат ынеда полш! А. Волков.
Роман деч кјпш пырчылат от нал. А. Вәков.*

Опч. тг.: күч нарат; ик пырчат.

**КҰР ГАЙ (КЫЛМЕ, КЫЛМЕН). КБІР ГАНЬ
(КБІЛМЫ, КБІЛМЕН)** к. м. Очень сильно замерз, креп-
ко застыл, затвердел. О замерзшей земле, оконном стек-
ле и т. п. Как луб (замерз). *Шыжын пытаргыш тылзыже
толын шуо. Мланде кјр гае кылмен. А. Красноперов.
Окна кјр гай кылмен. Ф. Майоров.*

**КҰР ГАЙ ПЕНГЫДЕ (ПЕШКЫДЕ). КБІР ГАНЬ
ПИНГЫДЫ** к. м. Очень твердый, жесткий, грубый на
ощупь. О чем-л. *Кјр гай пешкыде лум јмбач Лизук мун-
чалтен кайыш. Ю. Галютин.*

**КҰРТНЬӨ ПУРСА (ГАЙ). КБІРТНИ ПЫРСА
(ГАНЬ)** к. м. 1. Скупой, скряга. (Как) железный горох. *Эканай јстел омсам почын колгыш... Ұстелыште мелна
уке. Ордыж ег мелна теркым мешакыш чыкен нагга-
ен... Эканай шкенжым санга гычше перат, пелешта:—
Эй, Эканай, Эканай! Ораде! Шканетат сита ыле, малаш
пурышыланат сита ыле! Ораде! Кјртньө пурса! С. Ча-
вайп. Поланурышто ачам «кјртньө пурса» маныныт. Ти-
дын дене мыят келшенам. Тудо кажне кумыржым шот-
лен, айда-лийже кучылташ пуэн огыл. В. Иванов.—Вј-
дым јјкта (оза кува).—Пјкта теве, тугай кјртньө пур-
са! Ю. Галютин. 2. Стойкий. О человеке с твердым, не-
преклонным или упрямым характером. *Ялысе шемер-
влак кјртньө пурсам пудыртен ышт керг. Тюрьма гыч
пörтылмекеже, тудо (Васлий) утларак веле пенгыдем-**

ме гай койо. А. Юзыкайн. Тудын (ачамын) кјртнњ пурса гай улмыжым пешак палем. Но илен-толын, теве ужат, тудат колхозыш пура, колхоз деч посна садак илен ок керт. В. Сапаев.

Таг. тг.: поян ег—кјртнњ пурса; кјртнњ пурсам шолто веле, тугак пешкыде кодеш.

КЌСЕН РОЖЫН (ПУСТА) књн. РОЖЫН (ПУСТА) КЌСЕНАН књ. КЫШАН РАЖЫН (ПУСТА) књн. РАЖЫН (ПУСТА) КЫШАНАН књ к. м. Кто-л. очень беден, совсем не имеет денег. Карман дырявый (пустой) у кого. С дырявым (пустым) карманом кто.—А ожно туге улмаш, Аграфена Прокопьевна. Књн кјсен рожын, тудлан тунемаш корно лийын огыл,—вуйым савалтен, јдырамаш пелешта. Д. Орай. А незерын кјсенже рожын. Окса муаш верже уке. А. Юзыкайн. (Якып.) Но кызыт кјсенем пуста. Ушан—издательствылан. Ф. Майоров.

Онч. тг.: кјсеныште мардеж коштеш (шјшка).

Антоним: кјжгжкјсен (сурт); чыве чјигген ок (огеш) пытаре оксам.

КЌСЕНЫМ ОВАРТАШ. КЫШАНЫМ АВАРТАШ к. м. Сильно обогащаться, паживаться (обычно печестным путем). Набивать (набить) карман. Мый кумалтышын тупела корныжымат пален налынам. Карт-вак юмым шагал шоненйт, кјсеныштым гына оварташ толашеныт. М. Шкетан. Помещик, калыкым пызырен, шке кјсенжым овартен. Н. Лекайн. Труйыш халыкын шјшты шынзышывлалан ажо бшкала: кышанышты аварга, мбшкырышты когоэмеш. Н. Игнатьев.

Онч. тг.: пудий гай (лјчаш).

КЌСЕНЫМ ОК ШЈТӨ (ОК ШУПШ). КЫШАНЫМ АК ШЫШШ к. м. Не лишние, не мешают (деньги, прибыль, доходы и т. п.). Карман не тянет (не дырявит). Угыжо кјсеным ок шјтө. Ала презым ашнаш кодена. Ю. Артамонов. Йбра. Запас. Кјсеным огеш шјтө. Ю. Галютин.

Онч. тг.: кчкаш ок јод; шинчам ок (огеш) шуралте (ок шјтө).

КЌСЕНЫШТЕ МАРДЕЖ КОШТЕШ (ШЈШКА) књн. КЫШАНЫШТЫ МАРДЕЖ КАШТЕШ (ШИШКА) књн к. м. Совсем нет денег у кого-л. Ветер свистит в кармане у кого. Оралтым нлгтен шындымылан мо де не тјлена? Кјсеныштына мардеж шјшка. Ф. Майоров

Кыды рвезы эдежы лицажы доно яжо ылнежы, но кӱшанжы ражын, мардеж каштеш. И. Беляев.

Онч. тг.: кӱсен рожын (пуста); ни суртпо, ни печыже; чара коля; чара мӱшкыр.

Антоним: кӱжгӱ кӱсен; кӱжгӱ сурт.

КӰСЫМ ПӖРЫКТАШ (ПӖРТЫЛТАШ, ТӖРЛАШ) кӱлан. **КӰСЫМ ПӖРЫКТАШ (ТӖРЛАШ)** кӱлан к. м. Мстить, отомстить за обиду, оскорбление. Вернуть долг кому. *Осал чонан ег ик семын кычалтылаш тӱгалеш, вес семын ӱчым шукташ пижеш: йӱнан годым садак кӱсыным тӱрла. В. Косоротов. Дӱ тидым (Сморкалов) тӱхалаок ыш коды. Кӱсым яжон пӖрыктыш. Йоласал пазарышты туша йӱде ик тӱнга рӱды нӱлмы вӱрешкок тӱнга дӱ луатнӱл копек доно постаревы. Н. Игнатъев.*

Онч. тг.: ӱчым савыраш.

КӰСЫН (КӰСӖ) КОРКАМ КУЧЫКТАШ (ПӖРТЫЛТАШ) кӱлан. **КӰСЫ КАРКАМ КЫЧЫКТАШ (ПӖРТЫЛТАШ)** кӱлап к. м. Отомстить, отплатить кому-л. за нанесенную обиду, оскорбление и т. п. Долг вернуть сполна (полным ковшом). *(Янсет.) Теве мыят кӱсӖ коркам кучыктем, нупым икештым вашке судитлат. А. Асаев.—Тидын нерген мыят монден омыл!—ПӱнчӖ Патырат ӱрдыжеш ынеж код:—Олмешыже кӱсын коркан вурдыжым таче кучыкташ логалеш. С. Эман.*

Онч. тг.: кӱсым пӖрыкташ (пӖртылташ, тӱрлаш); ӱчым савыраш (пӖртылташ, тӱлаш, шукташ).

Тан. тг.: кӱсын корка кужу вурдап.

КӰТУ ВИСА (НАРЕ). КЫТӖ НӱРЫ к. м. Много. Столько, сколько в стаде. *Кенгежым Кавырлян кӱтӱ вуса комбыжым, лудыжым (Саня) оролен коштын. М. Евсеева. Уна-влак кӱтӱ наре погынен толыныт. А. Мурзашев.*

Онч. тг.: кутко вуса (наре); артана дене опташ сита; кеч пӱям пӱяле; тесте дене.

КӰЧ МУЧАШЕН КОДАШ. КЫЧ МЫЧАШЕН КОДАШ к. м. Иметь мало шансов па что-л.; находиться в затруднительном положении; быть под угрозой гибели, провала и т. п. Оставаться (остаться) на кончике погтя. *Тунам Григорий Петрович семинариеш кӱч мучашеш кодмыла веле кодо... С. Чавайн.*

КӰЧ МУЧАШТЕ кӱ, мо. *Кажныжым ӱжӱ: «Лек рушарнян». Кӱчык вашмут, а ӱшан кӱч мучаште. В. Колумб. Тудын (агитаторын) ылышыже кӱч мучаште*

лийын. *Тушманын агентше-влак эн ондак тудым пушташ тыршенят. Сандене йӱдшӱ-кечыже шекланаш логалын.* А. Степанов.

Опч. тг.: үп мучаште (шӱртӱ мучаште) кечаш (кодаш, лияш).

КҮЧ НАРАТ. КҮЧ НАРАТ к. м. Ничуть, несколько; абсолютно ничего (не имеет). Ни на ноготь; ни с ноготок. *Шкемым кӱч нарат титаканлан ом шотло. Н. Лекайн. Тамара, мыйым изишат, кӱч нарат от йӱрарате? В. Иванов. Мыланем кӱч нарат ӱшанаш ок тӱгал.* А. Тимофеев.

Опч. тг.: кӱпш (ӱп, шӱртӱ) пырчат (пырче нарат); ик пырчат.

КҮЧДЫМӱ ВАРАШ (ГАЙ). КҮЧДЫМЫ ВАРАШ (ГАНЬ) к. м. Вялый, упускающий свои выгоды, интересы, возможности. (Как) коршун (ястреб) без когтей. *Мокто, мокто ночно презым. Вӱдырын нимогай койышыжо уке... Тудо кӱчдымӱ вараш деч мо волгалтеш.* Я. Элексейн.

Опч. тг.: малыше корак (гай); ночно презе (гай); нулдымо презе (гай); малыше мераҥ (гай).

КҮШЫЧ (ҰЛЫКӱ) ОНЧАШ кӱм, кӱп ӱмбак. КҮШЫЦ (ҰЛЫКЫ) АНЖАШ кӱм, кӱ вӱкы к. м. Относиться к кому-л. пренебрежительно, свысока. Смотреть (глядеть) сверху (вниз) на кого. *Нуно (Кандияров тӱшка) чыланат калык ӱмбак кӱшычын ончен илат, шкешт калык шӱмыш корным муынак огыт мошто. А. Эрыкан. Анфиса калык деч ӱрдыжтӱ шоген, нуным кӱшыч ончен ок жерт.* А. Красноперов.

Опч. тг.: шкем кугуш ужаш; шкем кӱшкӱ быыдаш; вуйым шушаш; перым кадырташ (куптырташ), перым (кӱшкӱ) пӱлташ, перым шушаш (шушшкедаш); онгым кадырташ.

КЫДАЛЫМ (КИД ДЕНЕ) КҮЧЕН КОШТАШ. КИДЫМ КЫДАЛЫШ КҮЧЕН КОШТАШ. КЫДАЛЫМ КЫЧЕН КАШТАШ. КИДЫМ КЫДАЛЫШ КЫЧЕН КАШТАШ к. м. Быть безучастным в чем-л; ходить без дела. Ходить руки в боки, руки в брюки. *Вара Элексей Эчан гайже кыдалым веле кучен кошташ тӱгалеши.* Н. Лекайн.

Опч. тг.: кид(ым) колтен шинчаш; кидым кӱсеньш чыкен кошташ.

КЫДАЧ ПИЖАШ. КЫДАЛ ГЫЦ (ПОКШЕЦ) ПИЖАШ к. м. Испытывать перешителность, колебать-

ся в чем-л.; не знать, чему дать предпочтение. *Опой кыдач пижын. Ни тыге, ни туге ышташ ок пале.* Д. Орай.

Онч. тг.: ни тыш, ни туш; ни ончык, ни шентек.

КЫДАЧ ПИЖШЕ МЕРАНГ (ГАЙ). Крайне нерешительный, двойственный, колеблющийся человек. (Как) заяц, застрявший в капкане.

КЫДАЧ ПИЖШЕ МЕРАНГ ГАЙ ЛИЯШ (КОЯШ). Быть в крайне затруднительном состоянии. *Очи кугун шўлалта, кўргыжлан тулын-тулын чучеш. Тудо кыдач пижше меранг гай лийын, ушыжо ик могырыш да вес могырыш кусна.* Н. Лекайн.

КЫДАЧ-ПОКШЕЧ ОЙЛЫШТАШ. ПЕЛЕК-ТУРЕК ШАЙЫШТАШ к. м. Бессвязно, непоследовательно, путанно, обрывками, намеками рассказывать, сообщать и т. п. Ср. в рус.: с пятого па десятое (сообщать). *Остап шўртныжым тоен, ешыжланат рашыжым каласен кертын огыл, кучен напгаенит. Куважлан шўртнў тойымо вержым кыдач-покшеч ойлыштын дыр.* М. Шкестан. Бушувевын кыдач-покшеч куктыштын ойлымыж дене Сергей ын серлаге, уш кыел шогале, рашемдынеже ыле, но Мирсаев тудым чарыш. А. Асаев.

КЫЖЕКАТ ОК (ОГЕШ) ЧУЧ. Онч.: ЧЫДЫРАТ (ЧУРИКАТ, КЫЖЕКАТ) ОК (ОГЕШ) ЧУЧ.

КЫЛЫМДЕ ТЌРШТА (ВОЛА, КЌРЛЕШ) КЌН. КЫЛЫМДЫ ТЫРГЕНТА (ВАЛА, КЫРЕН) КЌН к. м. Кто-л. прилагает большие усилия для достижения успехов в чем-л. Обычно как выражение предостережения в адрес того, кто проявляет чрезмерное старание, рвение в чем-л. Пунок соскочит (надорвется, опустится) у кого. *Тый, Павыл, утыжым ит тўчў! Кылымдет кўрлат!* К. Кўршунов. Чыла озанлыкым порядкыш кондаш ик председателвын вийже ок шуто—кылымдыже тўрштен кертеш. Ю. Артамонов.

Таг. тг.: иквереш нашам ыштет гын, кылымдет ок вола.

КЫМ МАЛЬОНКАМ ШАЙЫШТ (АЛТАЛЕН) ПУ-АШ к. м. Очень много наговорить. С три короба наговорить, паврать, наобещать и т. п. *Алави Вайсика толмыжы йўйде мальонка доно шаям канда, анзылгечы кым мальонкам шайышт кодыш, шаяжылан бїнянаш ақ ли.*

КЫНЕ (КОВЫШТА) ОРОЛ (ГАЙ). КЌНЕ (КАВШТАВИЧЫ) ОРОЛЫ (ГАНЬ) к. м. 1. Смешной, пустой; никчемный, страшный человек. Чучело конопляное; пугало с конопляного поля. *Тїнам кї сара ылат? Хожа*

айль кёйне орол? Н. Ильяков. 2. Смешно одетый. *Косир Костя дон хала гың кандымы төка, кёйне оролла чизн, клубыкы танцуяш каштыт.* К. Беляев.

Опч. тг.: чыве (кайык) лүдыктыш (гай).

КЫНЕ ТУЛЕ ГАЙ. КЫНЕ ТУЛЕ ГАНЬ к. м. Тоций, худой; нескладный, долговязый. Как конопляная мялка. О животном или о человеке. *Пунат (Етиш ден Семон) кыне туле гае имньыштым пасушко луктын шо-галтат. Г. Ефруш. Вўташте жок шорыкшо да ик кыне туле гай имньыже таче кечыгут кочде шогат. К. Алдиар. Теве Ивукын имне вуйышкыжо кыне туле гай капанен толын кержалте. В. Косоротов.*

КЫНЕ ТУЛЕ ГАЙ ЛИЯШ (КОШКАШ, КОДАШ, т. м.) *Манамыс, мый тудын верч маленат ом керт, кыне туле гай кошкем. Ю. Галютин.*

Опч. тг.: лу ден коваште (веле, гына); оратаже веле; чыра гай (жанга, вичкыж).

КЫНЕРВУЙЫМ ПУРАШ. КЫНЕРВУЙЫМ ПЫ-РАШ к. м. Горько сожалеть, досадовать по поводу чего-л. (унищенного, непоправимого). Кусать локти. *Нимат ямде огыл! Вот тек кынервуйдам пурза! А. Волков. Мишам салтак гыч вучен шуктыде, йолташ йдырем марлан лекте... Ынде кынервуйжым пуреш. В. Косоротов.*

Таг. тг.: кынервуй тыштак, да пурлаш ок лий.

КЫНЕРВУЙЫМ ШИЖАШ көн. **КЫНЕРВУЙЫМ ШИЖАШ** күн к. м. Испытывать взаимную поддержку, получать помощь от кого-л. Чувствовать локоть кого. *Мардеж шўшка, мура. Но ындыже тудо нунылан (корныен-влаккан) нимат огыл. Пуно икте-васын кынервуйыштым шижыт. В. Юксерн. Кустанайыш толмыкыжы, рвезы яжо тӓнгын цаткыды кынервуйжым шижы. В. Самойлов.*

КЫШШЫЛЫ ГАНЬ; КЫШШЫЛЫ ПОСТОЛ к. м. **КУШШУЛЬО ГАЙ.** Слабый, хилый, маленький, тщедушный. Как сойка. *Хе! Кышшыллыжы тӓнь ганет, Аен сӓйген уам вел. И. Горный.*

КЫШАЖАТ ЙУКШЕН (ЙОМЫН, ШУЛЕН) КӨШ. КИШАЖАТ УКШЕН (ЯМЫН, ШЫЛЕН) КҮН к. м. Кто-л. убежал, скрылся, исчез. И след простыл (пропал) чей, кого. *Эчан ден Ивукым кычал му—кышаштат йўкшен. М. Казаков. Тендан-влак лийыныт, да кышашт йўкшен. А. Биж.*

Онч. тг.: йогым пышташ; йолтаганым ончыкташ; ту-
пым ончыкташ; шпкным пышташ.

КЫШАЖАТ КОДЫН ОGYЛ. КИШАЖАТ КОДДЕ к. м. 1. мон. Сильно изменилось, не узнать. О чем-л. И
следа не осталось от чего. *Тошто Чарла годсо лавыран*
кышажат кодын огыл. К. Васин. Тыйнамшен верема шу-
кы эртен. Тошты солан кодде кышажат. Н. Ильяков.
2. кйн. Убежал, скрылся, исчез. О ком-л.

КЫШАЛЫМ (ЛАПАШЫМ) ЛУГАШ. КЫШАЛЫМ
ЛЫГАШ к. м. Затеваť какое-л. хлопотное или непри-
ятное дело. Заваривать (заварить) кашу. *У саманыште*
лапашым луген шуктымек, шкежат только ит пиж.
Умылет? Моментым ончен, тушеч торшташ кйлеш.
Н. Лекайн. — Вет кйшалжым мыйн агыл, а тй лыгенда.
Ну и качда! — (Ванюгов) пачкатын пелешта. Н. Ильяков.

Онч. тг.: пучымышым шолташ.

Антоним: пучымышым (кышалым) кочкаш.

Таг. тг.: шке кышалым (лапашым) лугепат, шкеак
тудым коч.

КЫШАМ КОДАШ могай, кушан. **КИШАМ КО-**
ДАШ махань, кышак к. м. Сделать, совершить что-л.
значительное, заметное. Оставить след какой, где.
Мланде ймбалаң могай-гынат кышам кодет гын, шй-
метлан кузе куштылгын чучеш! Шонгыжат, рвезыжат,
пушенге ймылыш шпнчын, мемнам поро мут дене шар-
налтат, очыни. В. Иванов. Тйньын пурет вес эдемын
ййнгеш вазеш. Уке, кышам кодыде, йлымашым эртары-
делат. В. Петухов.

КЫШАМ ПЕТЫРАШ мон. **КИШАМ МУДАШ (ПИ-**
ТЫРАШ) мап к. м. Ловко скрывать то, что может
служить уликой. Заметать (замести) след (следы)
чего. *Опанас таклан мо тынар ий казна оксам ви-*
ктара? Витне, рывыжла кышам петырен мошта... Ю. Га-
лютин.

КЫШАМ ТОШКАШ кйн. **КИШАМ ТАШКАШ**
кўп к. м. Следовать за кем-л., беря с него пример; про-
должать чье-л. дело. Идти (пойти) по следу кого. *Мыят*
ачай кышам тошкем. Колхозышто бригадир лиям.
С. Чавайн. Ныл эргыже Водыр кугызан уло, чыланат
ача кышам тошкат. Я. Элексейн.

Онч. тг.: корным такырташ (тошкаш) (1-ше знач.)

КЫШКАР ГАЙ (ОРАЛТЕ, СУРТ-ПЕЧЕ) кйн.
КЫШКАР ГАНЬ СУРТ-ПИЧЫ кўн к. м. Обстроенный
двор, крепкое хозяйство с постройками со всех сторон.

Вома сурт-печыжым кышкар гайым ыштен шынден. В. Косоротов. Микит Элексен куд угылан пёртшö волгалт шинча. Чиялтыме капка, кўжкшö песте, кок пачашан клат, коретник, кугу леваш, вјта—икманаш, сурт! Оралте кышкар гай. В. Сапаев.

Онч. тг.: чыват (чонентен) лектын ок (оген) керт; кўжкшö сурт.

КБЫЛМЫ ЦЫНГА (ГАНЬ) к. м. Вялый, перасторошный; ненаходчивый; упускающий свои выгоды, интересы. Как мёрзлая лещешка.

Онч. тг.: кўчдымö варант; пулыдымо презе.

КБР ГАНЬ ЦАТКЫДЫ к. м. Крайне суровый, строгий, не допускающий отклонений. О режиме, образе жизни и т. п.

Л

ЛАВЫРА ГЫЧ ЛУКТАШ кöм. **ЛЯВЫРА ГЫЦ ЛЫКТАШ** кўм к. м. Избавлять от унижительных условий существования. Вытаскивать (вытащить) из грязи кого.

ЛАВЫРАМ КЫШКАШ кö, мо ўмбаке. **ЛЯВЫРАМ КЫШКАШ** кў, ма вўкы к. м. Неправедливо позорить, обвинять кого-л. Обливать (облить) грязью кого, что.—*Чыланат палат: тый йöршын титакан отыл,—манеш Долгополов,—тыланет Володька ала-молан пеш шыдешкен, воевода деке миен, ўмбакет лавырам кышкен. Тыйым воевода ончылан титаканеш луктын. К. Васип. А тый Сотников ўмбаке лавырам ит кышке! С. Николаев. Якып Прокойлан шке шўлыкшым почо:—Мый «Вакиш агурышто» нэп идеологий шотышто шке шоньем гына пїсемдышым... Илыш ўмбаке лавырам кышкымаш уке, а улош лавырам сылнымут гоч эрыкташ полшаиш шоненам. Ф. Майоров.*

Онч. тг.: лавыраш тошкант; лавыра гыч лукташ.

ЛАВЫРАШ ТОШКАШ кöм, мом. **ЛЯВЫРАШ ТАШКАШ** кўм, мам к. м. Всячески порочить, чернить кого-л., что-л., несправедливо обвинять. Втаптывать (втоптать) в грязь кого, что. *Мыйым йöршеш йомдарынешт! (Урядник ден старостам ончыкта.) Теве нунат мыйымак пызырат. Лавыраш тошкынешт! М. Шкетан. Карьерист-влакын койышыштым ода пале, ужат! Нуно, сай еным лавыраш тошкен, шкеныштым кўжкшö нöлтен тунемыныт. Уке, мый тидым тыге ом кодо. А. Волков.*

Катя тйи гишан мйгырен: тйидын бйлымашыжы, пеледаш
тйингалмы гййцок, лывййрашкы ташкен шумы лин.
Н. Ильяков.

Онч. тг.: лавырам кышкаш.

ЛАКЫМ КҰНЧАШ. Онч.: ВЫНЕМЫМ КҰНЧАШ.

ЛАН ВОЗЫН. ЛАН ВАЗЫН к. м. Изо всех сил, не
разгибая спины (что-л. делать). Низко нагнувшись.
Согнувшись в три погибели. Ой, мо-мо-мо, калык лап
возын пашам ышта. Ю. Артамонов. Пашаш узш пураш
да лап возын тыршаш. П. Речкин. Раз кййтёзы—... кййтё
йййр лап вазын кыргыжтал. Н. Ильяков.

Онч. тг.: шокшым кергалтен.

ЛАНАШЫМ ЛУГАШ. Онч.: КЫШАЛЫМ ЛУГАШ.

ЛАСКА (ПОРО) ЧОН ДЕНЕ. ЛАСКО (ПУРЫ)
ЙАНГ ДОНО к. м. Спокойно, без всякой тревоги, стра-
ха, опасений. Со спокойной душой. Эше иктым йоднем:
авам дек чййккыдынак кошт. (Клавий.) Мый тудым шке
авамланах шотлаш тйгалам. (Ваню.) Тыгеге,
ласка чон дене армийиш каем. В. Иванов. Ынде ласка
чон дене корныш тарванах лиеш. Ф. Майоров.

ЛАЧ ВЕЛЕ (ГЫНА). ЛАЧ (САМОЙ) ВЕЛЕ к. м.
1. Вовремя, в нужный момент, своевременно. В самый
раз.—Эр огыл толынат?—Йодеш Михаил Лаврентьевич.
—Лач веле. Ю. Артамонов.—Жап шуын, лачак веле!—
йййк шоктыш. А. Юзыккайн. 2. Как по мерке, впору. Об
одежде, обуви и т. п. Игорь шйллалтыш: «Ме токанах
ачам дене коктын (пальтом) онченца. Чипенамат. Лач
гына». Н. Печенкина.

ЛАЧЕ (МУШКЫР) ОК ТЕМ мо дене. ТАПНАК
(МЫШКЫР) АК ТЕМ ма доно к. м. Сыт не будешь;
не разбогатеешь. Короб (баул, туес и т. п.) не напол-
нишь чем. Уй-уй, тудлан оксам локтылаш, «калаче ден
лachtet ок тем вет» манеш Савли кува. О. Шабдар.

ЛАЧЫМ ОТ ШАРЕ мо дене. Мыят чайымак манам.
Иктыжлан кол вуй, весыжлан—поч, лачетым кугунак
от шаре. Чай ден киндым чотрак кочшаш. И. Одар.

ЛЕВАШ ДЕЧ ПОСНА КОДАШ. ЛЕВАШ ГЫЦ
ПАСНА КОДАШ к. м. Лишиться хозяйства, дома и т. п.
Оставаться (остаться) без крова (крыши). Шым сурт
ййлыш. Шым сурт пытен. Шым марий еш леваш деч
посна, пел осо деч посна кодо! М. Шкетан.

ЛЕНЕЖ ГЫЧ (ЛЕНЕЖ ДЕНЕ) ОНТАЛМЕ ГАЙ
(ОНТАЛМЫЛА) ЙҰР ЙҰРЕШ (ОНТАЛЕШ, т. м.).
ЛАНГЫШ ГЫЦ (ЛАНГЫШ ДОНО) ОНТАЛМЫ

ГАНЬ ЮР ЮРЕШ (ОПТАЛЕН, КЫШКА, т. м.) к. м. Идет проливной дождь. Льет (поьет) как из ведра. *Йүр ленеж гыч опталме гай йүраш тјналe.* В. Косоро- тов. *Кугу кјдырчан йүр ленеж гай опталеш.* О. Шабдар.

Опч. тг.: ведра гыч (ведра дече) опталме гай (оп- талмыла (йүр) йүреш, оптален, т. м.

ЛЕНЕЖ ДЕН КОМДЫШЫЖО. ЛЕНЕЖНЫЛАН КОМДЫШЫЖО. ЛАНГЫШ ДОН КОМДЫШЫЖЫ к. м. Похожи друг на друга (по каким-л. качествам, свойствам); стоят друг друга; подходят друг другу. Обычно о парне с девушкой или о молодоженах. Кадка и покрышка. Кадка с покрышкой.—*Пбра, коктын ик- гаяк улына—ленеж ден комдышыжо,—шоналтышат, Марина, Сергейым поктеп шуын, йыгыре ошкыльо.*

Опч. тг.: шовашыж ден комдышыжо; ван шүяшланш йöрат; ик йыраген кушкыныт; ик калынен ыштыме улыт; ик мужыр кем (йыдал).

ЛИЙЖЕ МАНЫН (ЫШТАШ). ЛИЖЫ МАНЫН (ЫШТАШ) к. м. Как следует, так, как подобает, хоро- шо (делать, сделать, стараться, выполнить и т. п.). Наи- лучшим образом, чтобы была польза. Ср. в рус.: как по- добает. На совесть. *Витя тугак колхоз пасушто тракторым мјгырыкта: куралеш, тырмала. Лийже ма- нын тырша: капыш кечым палыде, нормым эргарен те- ма.* Г. Гордеев. *Лийжак манын төчышым, сайынак поч- кенам.* К. Коршунов. *Удварди пјшам ярата, коопе- ративланат лижы манын старая.* К. Медяков.

ЛОГАР АНГЫН (ЛОГАРЫШКЕ) (КОЧО) КОМЫ- ЛЯ КУЗА кöп. ЛОГЕР АНГЫН (ЛОГЕРЫН) (КА- ЧЫ) МАКЛАКА КУЗА күн к. м. Кто-л. не может прийт- ти в себя от сильного волнения, пер.живания и т. п. О сназме в горле. В горло (горький) комок подступает у кого. *Шыде пеш чот лектеш. Логар аңгыш кочо комыла кјзымыла чучат, шјлышым поген, Альбина корангын кайыш.* М. Иванов.—*Ави, ави,—Анфиса маңеш, дј онг- жы со кјпланен-кјпланен куза, логер аңгеш качы мак- лака шагалеш, шјлышым кјдежта, пјкта.* Н. Игнатьев.

ЛОГАР ГЫЧ (ЛОГАРЫН) КИНДЕ (ШУЛТЫН, КОЧКЫШ) ОК КАЙ кöп. ЛОГЕР ГЫЦ (ЛОГЕРЫН) КИНДЫ (ШУЛТЫН) АК КЕ күн к. м. Кто-л. от ус- талости, переживания и т. п. не может есть. Кусок в горло не идет (не пойдет) кому. *Токтарын чай йјмы- жат ок шу, кочкышат логар гыч ок кай.* С. Чавайн. *Ко- томка гыч мөңгыштө амдылыме кочкышым лукто, кү.*

лебаш төчыш. Кинде логарышке ок кай. П. Корнилов. (Полина) иктым пурлеш, весым—нимо ок кай, кочмо ок шу... логар гыч ок кай. А. Александров.

ЛОГАР ПЫШКЕМАЛТЕШ (ПИКТЕЖАЛТЕШ, УРГАЛТЕШ) кӧп. **ЛОГЕР ПУКТАНАЛТЕШ (КЫДЕЖТАЛТЕШ)** кӱн к. м. Кто-л. от избытка чувств, сильных переживаний (радости, обиды, страха и т. п.) ни есть, ни пить, ни говорить не может. Горло (дух) захватывает у кого. *Эргыж деч ойырлымо пагытыште Овопын логарже пышкемалтеш, шортын колта. Д. Орай. Людмилап чонжылан нелын-кочын чучын колтыш, логарже кенета пышкемалтме гай лие. В. Косоротов. Сирмашым лыдат, (рвезын) логер пӱктаналт кеш. В. Еронкин. Шонгы а́важым ужмыкы, Ондрин логержы вырте и кӱдежталт кеш. Д. Маликеева. Логар ургалтын, кочкаш ок кае. А. Конаков. Качын тыгай годым (ӱдыр ончаш мийыме годым) логарже ургалтеш вет. А. Конаков.*

ЛОГАРЫМ САКЕН КОШТАШ (ТОЛАШ, КАЯШ). **ЛОГЕРЫМ САКЕН КАШТАШ (КЕАШ, ТОЛАШ)** к. м. Желать даром, за чужой счет поесть, попить. Обычно выражение осуждения. Ходить (бродить), повесив горло (брюхо).—*Ик терке шӱрым, ик эрде шылым, ик тичмаш сукур киндым кондең шынде!—шкенжынымак тӱя Кынер кутыш пондаш кугыза.—Э-э, мо тый ең деке логарым сакен толынат?—манеш Пӱнчык Патыр. С. Эман. —Олмап пуаш?—Патки кугыза вийналт шогале.—Мо манын пуаш? Ала вӱд шаваш полшенда, ала пакча орол лийында? Тендан гай... шуко уло, лачак логарым гына сакален коштыда. М. Казаков.*

ЛОДАК ГАЙ (ШЫГЫР). ЛАДАК ГАНЬ (ТОР) к. м. Тесный, маленький по размеру. О помещенн. обуви, одежде и т. п. Как ножны, как футляр для ножа, сабли. *Ониса олашке каен, лодак гай шыгыр квартирыште ила.*

ЛОДЕН ПЫШТАШ. ЛАДЕН (РӐЕН) ПИШТАШ к. м. 1. Задумать, нацелиться; наметить срок для чего-л. О далеко идущих замыслах, планах. Заиметь далекий прицел. *Ядек гыч лектын кайыме годым мый шка-нем шке лоден пыштенам: кузе-гынат Мироновым авырыкташ. М. Шкетан. Артельын членже-влак электричество станцийым почаш лӱмын кечым лоден пыштышт. М. Шкетан. 2. Твердо запомнить, зарубить на носу.*

Опч. тг.: переш лодаш.

ЛОДЫР МАКЛАКА к. м. ЙОГО КАШКА. Отъявленный лодырь. Комок лени. Ленивое бревно. Ой, ымыла ганьы кыйыр Сары үнет, Михала. Но мыйнь тыйным ам яраты: Лёмет—лодыр маклака. В. Ошкан.

ЛОМЫЖЫШ САВЫРАШ мом. ЛОМЫЖЫШ САРТАШ (САРАШ) мам к. м. Уничтожить, сжечь (сжигать) дотла. Превратить в пепел что.—Кушеч, могай колхоз гыч? (Зина.) Тудо колхоз гыч, кудым, ййлаген, ломыжыш савырен улыт. С. Николаев. Маняр хала да сола ти ивлй лошты ломыжышкы фашиствлй доно сартымы лынйт. Н. Ильяков.—Портшö кушко йомын?—Ййлатеныт, ломыжыш савыреныт, маныт. Сидор Николаев.

Онч. тг.: шикш-пуракым савыраш; шырыш шалаташ.

ЛОМЫЖЫШ САВЫРНАШ. ЛОМЫЖЫШ САРНАШ к. м. Сгореть. Превратиться в пепел. Уке гын чынак ломыжыш савырнет ыле. Илышаш курымет улмаш. А. Юзикайн. Тул лектеш гын, шоналташат лйдышкö. Уло интернат ломыжыш савырна. П. Алакаев.

ЛÖДЫШКÖ ВЕРЕШТАШ (ЛОГАЛАШ). Оказаться в крайше затруднительном положении, обмануться. Угадать, понадать в силки (в ловушку).—Ынде шкежат лöдышкö логалыч!—сотарыме ййк шокта. А. Юзикайн.—Салтаклан каяш перна, уке гын лöдыш логалына. Сидор Николаев.

Онч. тг.: атманке верешташ; ний онытшеч пижап.

ЛУ ВЕМ ЙОТКЕ (МАРТЕ). ЛУ ВИМ ЯКТЕ к. м. Целиком, полностью, весь. До мозга костей. Оласе лийше, лу вем йотке Мый ялысак улам эртак. Ю. Галютин.

ЛУ ВЕМ ЙОТКЕ КЫЛМАШ. Лу вем йотке кыламен пыгыше, тудо (Нестор Ильич) вес колхозыш шуо. Ю. Галютин.

ЛУ (ВЕМ) ЙОТКЕ (МАРТЕ) ВИТАШ. ЛУ (ВИМ) ЯКТЕ ВИТАШ к. м. До крайней степени, очень сильно, крепко. До мозга костей доходить (дойти). Ынде ялсовет вуйлатышылан Миклай Пöгырым ойырышт. Танила куаныш веле. Талук мучко тудлан чоныш огыл, лу вем марте витен. Ф. Майоров.

ЛУ (ВЕМ) ЙОТКЕ (МАРТЕ) ВИТАРАШ кöлан, молан. Тый имнетшым ит кыре. Лу марте витарет докан. Кушко мыланна вашкаш. А. Красноперöv.

Онч. тг.: чонышко (шүмышкö) вита; чонышко (шүмышкö) шуын.

ЛУ ДЕН КОВАШТЕ (ВЕЛЕ, ГЫНА). ЛУ ДОН КАВАШТЫ (ВЕЛЕ) к. м. Очень худой, тощий. (Одна) кожа да кости.

ЛУ ДЕН КОВАШТЕ (ВЕЛЕ, ГЫНА) КОДЫН. ЛУ ДОН КАВАШТЫ (ВЕЛЕ) КОДЫН к. м. Сильно похудел. О человеке или животном. *Лагерыште пленный чылаже иктаж лу тўжем уло. Чыланат шемемын, лавыр-ген, ярнен пытеныт, лу ден коваштышт веле кодын.* С. Чавайн. *Ужат, (рвезе) кузе явыген, лу ден коваштыже гына кодын.* Н. Арбап. *Теле гоч (маска) моткоч чот кангештын, лу ден коваштыже веле кодын.* *Онча-шат шучко.* П. Иванов. *Луатнўл семня лозина шўм имни улы, нўныжынат лу дон каваштышты веле кодын.* Н. Игнатьев.

Онч. тг.: кыше туле гай; оратаже веле; чыра гай (канга, вичкыж); коштым мөреп гань.

ЛУЛЕГЕТЫМ (ЛУЭТЫМ) ПОГЕН ОТ ШУКТО. ЛУЛЕГЕТЫМ (ЛУЭТЫМ) ПОГЕН АТ ШОКТЫ к. м. Наверняка погибнешь; не одобровать. Костей не соберешь. *Кумшо пачаш гыч тўршташ гын, шолет кўрышталт пыта, лулегетым поген от шукто.* В. Сапаев.

ЛУШҚЫДО ВЕР кўп. ЛЫСКЫДЫ (СЛАБКА) ВЎР кўн к. м. Существенный недостаток кого-л. или чего-л. Слабое (уязвимое) место кого, чего. Слабая струна (струнка) чья, кого. *Мом ыштет, рвезе шкенжым ончыкташ, ойыртеманлаш шонен. Шукто егын тыгай лушкыдо верже уло. Тидлан айдемым вурсаш лиеш мо?* В. Иванов.

Онч. тг.: вичкыж вер.

ЛУДМЫ ПАР ДОНО к. м. Плохо соображая. Со страха. *Пил лўдмы паржы доно нимат келесен ак керд, тўнгшы гань шалга.* В. Самойлов.

ЛУДШЇ МЕРАН. ЛУДШЫ МОРЕН к. м. Трус. Трусливый заяц. *А-а, лўдат?.. Лўдшў меранг.* М. Шкетан. *Вес «пел чонжо» ўрдыжшым шуркала: «Лука, лўдшў мераным ит колышт».* Д. Орай.

ЛУДШЇ МЕРАН ГАЙ. Трусливый, робкий. Как трусливый заяц.

ЛУДШЇ МЕРАН ГАЙ (МЕРАГЛА) КУРЖАШ (ШИКШАЛТАШ, ЧЫТЫРАШ, т. м. л. ЛУДШЫ МОРЕН ГАНЬ (МОРЕНЛА) КЫРГЫЖАШ (ЦЫТЫРАШ) к. м. Трусливо убегать, уходить откуда-л., дрожать и т. п. Бежать как трусливый заяц. *Еки тўрза янак воктен лўдшў меранла туртын шинчын да шинча,*

шинчам кумалташат ок тошт. Д. Орай. Калыкым тараген кодышт да шкешт лўдшō мерангла шылын куда-льыч. К. Коршунов.

Онч. тг.: шокке лышташ гай; шорыж поч гай.

Тан. тг.: лўдшō меранг кыдач пижеш; лўдшō мерангым лўдыкташ куштылго; лўдшō меранг пундыш деч лўдеш.

ЛЎМЖӖ ВЕЛЕ (ГЫНА) кӧн, мон. **ЛЫМЖЫ ВЕЛЕ** кӱн, ман к. м. Так себе. О несоответствии кого-л. или чего-л. действительности. Одно только название (звание) кого, чего, у кого, у чего. *Янык кугызан лўмжӖ веле кугыза. Тудо теле гоч чодыраште смола заводышто ышта. Йӱрыкташ, шелышташ эн кугу пўнчӧ дечат ок лўд, под лукмо таве варам шкетак пызыра.* Я. Элексейн. *ЛўмжӖ веле концерт, адак шорык гай таваш тўнгалыда.* В. Иванов. *Станцийын лўмжӖ веле. Тудо шаланыше кў ора кия.* В. Косоротов. *Теве кугорно вес могырышто «Передовик» пошкудына ила. Лўмжак веле, передовикш нигунам лектын огыл.* А. Красноперов.

ЛЎМЛАН ВЕЛЕ (ГЫНА). **ЛЫМЛАН ВЕЛЕ** к. м. Для создания лишь внешнего впечатления, с целью отвлечения внимания. Для отвода глаз. *Сопром Йогор... кузе каласаш? Лўмланже гына пычалзе. Чынжым ойлаш гын, урем гоч лўя гын, ушкалланат огеш логалте.* М. Шкетан. *Нуно (староста кашак) сходшышат лўмлан веле погеныт.* Я. Элексейн.

ЛЎМНЕР (ЛЎМ) АМЫРГА (ВОЛА) кӧн. **ЛЫМНЕР (ЛЫМ) ЛЯВЫРГА** кӱн к. м. Падет бесчестье на кого-л., ропяется достоинство кого. Позорится имя кого. *Сынет-кунет чонеш пижше, пашатат сай, лўмнерет амырген агыл, гармоньчо улат...* М. Рыбаков.

ЛЎМНЕР ЛЕКТЕШ (ШАРЛА) кӧн. **ЛЫМНЕР ЛАКТЕШ (ШАРЛА)** кӱн к. м. Идет молва о ком-л. Позорится имя кого. *Лўмнер ынже лек манын, Марианам Ведатлан (марлан) пуэн колтынешт.* О. Шабдар.

ЛЎМНЕР (ЛЎМ) ШЎКТАРАЛТЕШ кӧн. **ЛЫМНЕР (ЛЫМ) ШЎКТАРАЛТЕШ** кӱн к. м. Распространяется слух о ком-л. Выставляется на позор имя, достоинство кого.

ЛЎМНЕРЫМ (ЛЎМЫМ) ШЎКТАН (ШЎКТАРАН) кӧн. *Сай пашам ыштенат, антыранен отыл, йошкарармеец лўмым шыч шўктӧ.* С. Чавайн. *Йолташ, коллат мо, рвезе каным эл верчын пыштыше тагна Ойла тыге:—Ме нигушафын Тушман деч куржын огынал.*

Тыят лјмнерым ит шјктаре, Ит намысле мемнан чап-
нам. М. Казаков.

ЛҰМНЕРЫМ (ЛҰМЫМ) АМЫРТАШ (ВОЛТАШ) кӧн. ЛҰМНЕРЫМ ЛЯВЫРТАШ кӱн к. м. Позорить имя (честь) кого. Акпарсын лјмжым ит амырте. С. Николаев. Молодец, Серге! Атятын лјмжым ат лявјрты. Г. Кириллов. Шоляш, лјмнеретым ит волто! П. Корнилов.—Молаң тиде (ен) Павловскийлан парторгын лјм-
нержым волташ эрыкым пуа?—Максим семынже шо-
налтыш. В. Юксерн. Лјмнерым волтен, лавырам јмба-
кет кышкат гын, могай айдеме шке чапше верч тава-
данг ок кынел? А. Александров. Марий калыкын лјмжым ида волто, јӧратыме Родинын јшанле эргыже лийза, тушман ваштареш геройла кредалза! Д. Орай.

ЛҰМНЕРЫМ (ЛҰМЫМ) АРАЛАШ (ЭСКЕРАШ). ЛҰМНЕРЫМ (ЛҰМЫМ) ПЕРЕГАНШ к. м. Оберегать (беречь) честь, достоинство; не ронять высокие мораль-
ные качества. Беречь имя от позора. Мием гын, мо ва-
ра. Лјмнеретым гына аралем. Ю. Артамонов.

ЛҰМНЕРЫМ ЛУКТАШ (ШАРАШ) кӧп, кӧ перген. Пустить молву о ком-л. Позорить (опозорить) имя кого, чье. Элеса шкенжым кучен моштен, нимогай осал лјм-
нерым шкеж перген луктын огыл. Титакдыме улмыж-
лан кӧра тудо ең деч лјддын-вожылын, пызырнен огеш
кошт. Д. Орай.

ЛҰМ ЛИЙДЕ. ЧҰМ ЛИЙДЕ к. м. Не переставая. Беспременно, постоянно. Без усталости. Унавий мошты-
мыж семын Сергейым пукша, јјкта, умша лым лийде
кутыра, воштылеш. Д. Орай. Пашазе калык кузе тырша!
Эше тенгече южо ең кузу нормылан торешиланыш тӧ-
чыш. А таче ончет, тудо енак лым лийде пашам ышта.
В. Юксерн.

ЛҰМ ОК (ОГЕШ) ЛИЙ. ЧҰМ АҚ ЛИ к. м. Муро јјк лым ок лий. О. Шабдар.

ЛҰМҚАМ ШУПШАШ. ЛҰМҚАМ ШЫНШАШ к. м. Долгое время заниматься однообразным, тяжелым, утомительным делом. Тянуть лямку. Значит, мый кок ең олмеш лямкам шупшаш тјңалам. Умылышыч? К. Коршунов.

М

МА МАКАР! к. м. МО ТОМАША! Выражение удивления, недоумения и т. п. Что за диво! Что за чудо!

МА МАКАРЛЫК! к. м. *Ма Макарлык! Тиды тй, Поленов? Н. Ильяков.*

МА МАСАК? к. м. МО ТУГАЙ? Выражение удивления, недовольства и т. п. Что такое? *Пуц дй пуц шакта. «Ма масак вара?»—маньш шаналтышым. Анжем гйнь, амашвлй шайылны, ёрдыжты, футболла мадыт. П. Соснов.*

МАКАР НЅЛШАШЛЫК к. м. Выражение негодования, возмущения и т. п. Черт возьми. *Фу, макар нйлашашлык! Делап цецашок тёрлен колташ келеш. Н. Ильяков. Ёрат! Тйнгемьш эргьжым вырсен шушым. Пйша, пйша тенге терга, макар нйлашашлык. Г. Кнрыялов.*

МАКЫМ ПУАШ. МАХЫМ ПУАШ к. м. Допускать ошибку, промах в каком-л. деле. Давать (дать) маху. *Кукушкин Микывыр деч моло нигё (тыге ыштен) огыл. Ме изишак макым пуышна: тудым, колхоз почмек, вигак раскулачитлен колташ кйлеш ыле. К. Алднар.*

МАКЫМ ПУАШ ОГЫЛ кёлан. МАХЫМ ПУАШ АГЫЛ кўлан к. м. Не уступать кому-л. в чем-л.; не подкачать в чем-л. Не давать (дать) маху кому. *Саскай нимогай пёръегланат макым ок пу. С. Чавайп. Орина пёръеглан макым ок пу. М. Рыбаков. Мый эше патыр улам. Тендан гайжылан макым ом пу. Ю. Артамонов.—Мйнь шкеок махым ам пу!—Огантя патырын келеса. Н. Ильяков.*

МАЛЫШЕ КОРАК (ГАЙ). АМАЛЫШЫ КАРАК (ГАНЬ) к. м. Вялый, рассеянный, рассеянный, невнимательный. Зевака, ротозей. (Как) сонная тетеря. (Как) сонная ворона. *Тендан гай малыше корак-влак эге мый судьш логалам... С. Николаев.*

МАЛЫШЕ КОРАК ГАЙ КОШТАШ (КОЯШ, ЛИЯШ, т. м.). Зевать, ротозейничать. Быть, казаться рассеянным, невнимательным. *Яратет гйнь, малын вара амалыш каракла кашат? М. Рыбаков.*

Опт. тг.: кўчдымё варап (гай); малыше меран (гай); почко презе (гай); нулдымо презе (гай).

Таг. тг.: амалышы караклап колыпы морен к. м.

МАЛЫШЕ МЕРАҢ (ГАЙ). АМАЛЫШ МОРЕН (ГАНЬ) к. м. Вялый, неповоротливый, перасторонный. О ком-л. (Как) сонный, сиящий заяц. *Мокто, мокто почко презым, Водырын нимогай койышыжо уке, тудо малыше меран! Тудын олмеш весе лиеш гынат, сайрак ыле...* Я. Элексейн.

МАЛЫШЕ МЕРАҢ ГАЙ КОЯШ (ЛИЯШ, ШИН-ЧАШ, т. м.). Вяло, исторонливо шевелиться, без желания что-л. делать. Ср. в рус.: как сонная муха.

Онч. тг.: кўчдымō варап (гай); почко презе (гай); нулыдымо презе (гай); кылмы цынга (гап).

МАНАШ ВЕЛЕ (ГЫНА). Выражение по поводу чего-л. неожиданного, сложного, трудного. Сказать только. *Манаш веле вет, Ленян кондымо тракторым весылан пуэныт. Тудын чонжо кўртньō мо?* А. Волков. *Манаш гына. Айдеме Тылзыш чонешта!* К. Васил. *Астро-яш, эргем, манаш веле, Кынам мон ат керд даже пум.* И. Горный.

МАНАШ ВЕЛЕ КУШТЫЛГО (КАНЫЫЛЕ). Легко сказать. *Сар, манаш веле каныыле, калыккан мучаш-дыме орлыкым конда.* О. Шабдар. *Ах, Роман шольо, шоналтен ончо вует йыр. Коло, коло вич тўжем дене окса кушеч лектеш? Манаш веле каныыле. Тўлашыже...* Д. Орай. *Киде сукуырын ўмыржō кўчык, но тудын корныжо кужу. Свежа сукуыр марте мыняр тыршаи кў-леш. Курал-ўдаш, ончен кушташ, поген налаш—манаш веле куштылго.* В. Изергин.

Таг. тг.: йылме дене манаш (кутыраш) куштылго, кид дене ышташ пеле.

МАНЕШ ДА МАНЕШ (МАНЕШ-МАНЕШ). МА-НЕШ ДА МАНЕШ (МАНЕШ-МАНЕШ) к. м. Вздор, выдумки; сплетни. Ср. в рус.: бабы (бабушкины) сказ-ки. *Эре «манеш» да «манеш». Вара тиде «манешлан» ўшанаш лиеш мо? Ок лий. «Манешым» ляпкен кошшо ен шоен луктеш.* М. Шкетан.

МАНЕШ-МАНЕШЫМ КОЛТАШ (ЛУЛАШ, ОЙ-ЛАШ, ШАРАШ, т. м.). Распространять вздор, пести чунь, ахиною. *Талман кашак колхоз нерген манеш-ма-нешым ялыште шарыш.* Ф. Майоров. *Манеш-манешым попетыш.* Н. Игнатьев.

Таг. тг.: манеш-манешын капка ментгыже шōрып каен, манеш; манеш-манешлап тореш панкар; манеш-манешын аваже шужен колен, манеш; манеш-манеш йылмын укпыжы уке к. м.; манеш-манеш почеш мўп-

дыркõ от кас; манеш-маненилап ўшанаш ок лий; манеш-манеш енгым алгантара.

МАНМЕ ГАЙ (СЕМЫН). МАНМЫ ГАНЬ (СЕМЫНЬ) к. м. Как говорится. Что называется. *Микале кече мучко манме гаяк—эре пасушто, а ййдым уке-уке да кыгам ончалеш.* П. Корнилов. (*Савик*) и ййде манмы гань шал доно каштын, шйргышты ровотаен. Н. Игнатьев.

МАРДЕЖ ВАКШ (ГАЙ). МАРДЕЖ ВАКШ (ГАНЬ). ВАКШ ПЫЛЕ ГАНЬ к. м. Легкомысленный, несерьезный человек; легко меняющий свое мнение, решение. (Как) ветряная мельница. Как флюгер. *Теве мемнан ялыште ик рвезе уло. Мыняр гапа ордыжкõ, тйрлõ олаш лектын кайыш, цзш пõртыльõ. Мардеж вакш—тудын нерген шенгечше колат. Мардеж вакш? Уке. Рвезе ялыште тетла тошто семын ынеж иле. Олаш кая, а олаште тудлан ял ок сите.* В. Александров.—*Тй, Иван Андреевич, Карманов гишан кыце шанеда?*—*Ваштаров ядеш.—Вйкш пыле!*—*Шахов мытыкын келеса.* Н. Ильяков.

МАРДЕЖ ВАКШ ГАЙ (СЕМЫН) ВАШТАЛТАШ (САВЫРНАШ). Круто, резко, легко менять свое мнение, решение.

Онч. тг.: куштылго ушан.

МАРДЕЖ ВАШТАРЕШ ШУВЕДАШ. МАРДЕЖ ВАШТАРЕШ ШЫВЕДАШ к. м. Влустую говорить. Плевать против ветра (на ветер). *Шып лийза, йдыр-влак. Мардеж ваштареш ида шйведе.* А. Волков. *Ида йчаше, мардеж ваштареш ида шйведе. Соревнованийыш огыда кая гын, шканда õккелыза!* Ю. Галютин.

Таг. тг.: мардеж ваштареш ораде (окмак) гына шйведа.

МАРДЕЖ ВУЙ кõп; МАРДЕЖ ВУЯН кõ. Легкомысленный, ненадежный человек. Ветреная голова. *Ивуклан йõнысырын чучеш: кузе туге йодаш монден—коваже кочкын але уке. «Ах, мардеж вуй, мардеж вуй... Павайым йõратем, манат, ижеже...»* М. Казаков. *Кызытсе самырык ен-влак мардеж вуян улыт, манш йдырем.* Д. Отмахов. *Окмак, тыгай мардеж вуйлан марлан лектынам.* В. Бояринова.

Онч. тг.: вуйышто мардеж; мардеж вакш (гай).

МАРДЕЖ КУШЕЧ (КУШКО) ПУАЛЕН. МАРДЕЖ КЫШЕЦ (КЫШКЫ) БЫЛА к. м. Такой, который не имеет твердых убеждений и принципов.

Откуда (куда) ветер дует. *Яшметов Онтоным тўслен ончалә, пыльгыжше шинчажым ужын, чон йўсын шў-лалтыш: «Әше йолташлан шотлем, а тый мардеж куш пуалеш, тушко».* П. Корнилов. *Ивукин ораде койышы-жо утымешке. Тиддеч посна нимогай икшыват ок куш. Койышыжо... куш мардеж пуалеш, тушко савыр-на.* М. Казаков.

МАРДЕЖЫМ ЧУМЕН КОШТАШ. МАРДЕЖЫМ ЧЫМЕН КАШТАШ к. м. Бездельничать, бродить, шататься без дела, без цели. Пинать ветер.—*Мардежым гына чумен коштынат,—шўлыканеш Ваня аваже,—шым классым тунем пытарымекак, тыйым иктаж-могай техникумыш тунемаш колташ кўлеш улмаш.* М. Иванов. *Авам мўнбым со вырса. «Тўнь,—манеш,—Вова гань лима. Тўды пиш шотан рвезы, тўньлаэт мардежым чымен ак кашт, школ гўц толешат, тоны йважылан палша».* Н. Егоров.

Онч. тг.: южым чумен кошташ; кид(ым) колтен пинчаш; конгамбалше княш; коракым (чагам) шот-лаш (кўташ, оролан); пийым поктылаш; тўням (кавам) ишўчагдаш.

МАРДЕЖЫН МУТЫМ КЫШКАШ. Онч.: МУТЫМ МАРДЕЖЫН КЫШКАШ.

МАСКА ЛУК (ГАЙ). МЌСКА (ТЮМИН) ЛЫК (ГАНЬ) к. м. Глухая, отдаленная деревня. (Как) медве-жий угол. *Мемнан ял, кернакак, маска лук гаяк: Йошкар-Ола гыч мемнан дске газет арня гыч иже толып шуэн. Москва гычше кок арнямат вонча ала-мо. Тыге ме тўня деч арня—кок арня вараш кодын илена.* С. Чавайн. *А Васяже мом тўча? Вет Москваште шочын кушкын. Могай пиалым тудо шканже тиде маска лукышто муын?* З. Каткова. *Бнде меат йол ўмбак шогалына. Ий еда вийна погойна. Марий кундем гай маска пуса-кымат ончык луктына.* М. Казаков.

МАСКА УДЫРЫМ НАЛЕШ. МЌСКА ЁДЫРЫМ НАЛЕШ к. м. Мелкий дождь в солнечный день. Мед-ведь женится. *Кўшнў кече шыргыжеш, Кодшо пыл гыч йўр лыжга. Маска ўдырым палеш.* И. Осмин.

МАСКАМ ЛОШ. МЌСКАМ ЛОШ к. м. 1. Совер-шенно одинаково, поровну (что-л. делать, поделить, распределить и т. д.). Медведя пополам, поровну. Ср. в рус.: делить шкуру неубитого медведя. *Горшков йол-таш, кузе манаи ом пале. Но маскам лош ыштаи логалеш. Планым тый ямдылет, а мый чонаи келше-*

нам. А. Асаев. 2. Все поровну, так, чтобы никому не было обидно. Выражение, употребляемое при делении, распределении чего-л. *«Маскам лош» манме тыгай азапыш, Таг-влак, логалын одал теат? В. Колумб. — Маскам лош гын, вара тылат, кочай, мо логале? — Пел шинчан сокыр монча,—кутыра Енатий. — Но мый шерева деч поснат тушжак илаш каем ыле. Ю. Артамонов.*

МЕЖ КОЧШО ШОРЫК. МИЖ КАЧШЫ ШАРЫК к. м. Предатель, посредник. Человек, предающий интересы, дело и т. п. близких, родных, друзей в своих корыстных целях. Овца, поедающая шерсть. *А Ондре чоя... Ондрелан йолташыже -- керек... Санденак шофер тунам моткоч шыдешкен да, ала-мо осалым шижын, тосшылан туран каласен: «Шинчет, тый кө улат? Меж кочшо шорык!» В. Косоротов. Манаев Сергей нергенак шона: «Жал, паша гыч луктын шым шукто. Меж кочшо шорык»... А. Асаев.*

Онч. тг.: рӯданше пуда.

МЕЛЫН САВЫРНАШ (ШОГАН, ЛИЯШ) КӨ деке, мо деке, колан, молап. **МЕЛЫН САРНАЛАШ (ШАЛГАН, ЛИАН)** кү докы, ма докы, күлан, малап к. м. Проявлять интерес, внимание к кому-л. или к чему-л.; оказывать помощь кому-л. Поворачиваться (повернуться) лицом к кому, к чему. *Мый пеш шижам: мемнан гай писатель-влак деке издатель-влак пешыжак мелын озыт савырне, вурсат да туныкташ тӧчат... Ф. Майоров. Кӧ продналогым ала кумыл дене тӧла, тудо Совет властьян мелын шога. Д. Орай.*

Антоним: тупуй (тупынь) савырнаш.

МЕЛНАМ КОЧКАШ (КҮЭШТАШ). МЕЛЕНАМ КАЧКАШ (КҮЭШТАШ) к. м. Состязаться в бросании береговых галек над поверхностью воды у реки, озера, моря. От названия детской игры. Есть (печь) блины (блинчик). *Ачай толеш гын, ме адак вӧд мелнам ज्याмш каена вет? Вӧд мелнаже энгер ӱмбаке кӱм кышкылт модмо лиеш. Серыште кийыше лапкага кӱ надырашым налатат, лап лийын, энерыш уло вийын кудалтет. Шуэн колтымо кӱ вӧд ӱмбац мыняр гана тӧршталга, тунар мелна осо лиеш. В. Сапаев. Пӱя воктен тиде гана йокрок ыле. (Валентин), лапка кӱм изи толкынла ӱмбац тӧрштылыктен, «мелнам кочко», ныл гаяк шемемше вӧд воктен резинке кемже дене кошто. Ю. Галютин. Мый, ӱыргешке шаргӱм кидыш*

налын, Шоръял вўдыш кыртмен кудалтем. Шырча гай шонанпылым нўлталын, Шаргў ончык кая чонгештен... Шараўм вўдыш кышкем—шўм тулангын, «Мелнам кочкын» модам изила... А. Тимиркаев.

МЕРАҢ ИГЕ. МОРЕН (ШЎЛЫ) ИГЫ к. м. Незаконнорожденный ребенок. Зайчонок (сенокос). Юзгунам осал йылман Ведасимат изи Ивушым «Эй, мераҗ иге, ит магыре» манмыжлан (Ведат) вурсен налеш, перенат колта улмаш. О. Шабдар.—Анна моктанен веле коштеш, уна мераҗ игымат муын,—Янсет вате кидше дене (азам) ончыкта. А. Асаев. А Эльза мераҗ иге озыл, Ефим Калистратовичын вўржў... А. Савельев. Удырвуя мераҗ игым ыштеныс, намыше могай. М. Илибаева.

МЕРАҢ ПОЧ КУТЫШ (НАРЕ). МОРЕН ПАЧ КЫТАШ (НАРЫ) к. м. Очень мал, певелик (по росту, размеру, объему и т. п.). О ком-л. или о чем-л. Заячий хвост. Иырангыште тений кешыр мераҗ поч кутыш веле кушкын.

МЕРАҢ ПОЧ КУШМЕКЕ. МОРЕН ПАЧ КУШМЫКЫ к. м. Когда-либо, неизвестно когда или никогда. Когда заячий хвост вырастет. Ср. в рус.: когда рака на горе свистнет.—Кунам пўлекет пуэт?—Мераҗ поч кушмеке.

МЕРАҢ ТУНЫШКО ШИНЧЫН ВОЛА мо. МОРЕН ТУНЫШКЫ ШЫНЗЫН ВАЛА ма к. м. Очень быстро, стремительно идет, проходит. О времени, жизни, дне и т. д. Сидя на спине зайца, спускается, проходит что. Кече мераҗ тунышко шинчын волаш тўнгалын гынат, игече тугаяк лўп-лўп. В. Абукаев. Телым кечывал деч вара кече мераҗ тунеш всла, маныт. Тыгай мутым Колю шукертак колын. Н. Печепкина.

Тан. тг.: жаң кечывал марте ўшкыж туныш шинчын кўза, кечывал деч вара—мераҗ туныш шинчын вола.

МЕРАҢ ЧОН кўп. МЕРАҢ ЧОНАН кў. МОРЕН ЙАНГ кўп. МОРЕН ЙАНГАН кў к. м. Трусливый, робкий человек. Заячья душа у кого. С заячьей душой кто. Яллаште манеш-манеш шарлен. Амалжат уло: йўлатымаш, лўйкалымаш, толымаш. Чыла тиде мераҗ чонан-вакым лўдыктен. В. Сапаев. Йыгнат ике мераҗ чонжым утарен коден. А. Красноперов.

МЕШАК ПУНДАШ. МЕШАК ПЫНДАШ к. м. Самый маленький, последний ребенок в семье. Дно

мешка. *Атяжы, Погорым ваштыл, «мешак пындаш» южнамжы манеш кызытат.* А. Атюлов.

Онч. тг.: пыжаш пундаш.

МЛАНДЕ ЙЫМАК ПОРВОЛАШ ЯМДЕ. ЗЕМЛЯ ЛЫВАК УРЫН ВАЛАШ ЙАМДЫ к. м. Выражение, означающее желание исчезнуть, скрыться куда-л. от стыда, страха и т. п. *Готов, рад, хотел бы и т. п. провалиться сквозь землю. Удырым ужмекем, мланде йымак порволен каем, шонем.* В. Иванов. *Эх, могай окмакым ыштенам. Танян ончылно туге чот вожылынам, лиеш гын, верешемак порводем ыле.* Г. Чемяков.

Онч. тг.: коля рожыш пураш ямде.

МЛАНДЕ ЙЫМАЧ (МЛАНДЕ КӨРГӨ ГЫЧ) ЛУКТАШ. ЗЕМЛЯ (МУЛАНДЫ) ЛЫВЕЦ (КӨРГЫ ГЫЦ) ЛЫКТАШ к. м. Любыми средствами, способами. Из-под земли доставать (достать). *Енатий кочай, ит ойгыро. Казажым садак муам. Мланде көргө гыч да пургед луктам! Товатат!* Ю. Артамонов.

МЛАНДЕ ТҮРЫШКӨ (МУЧАШКЕ) КЛЯШ (КУРЖАШ). Онч.: ТҮНЯ (МЛАНДЕ) ТҮРЫШКӨ (МУЧАШКЕ) КАЯШ (КУРЖАШ).

МЛАНДЕ ҮМБАЧ ҮШТЫЛАШ. МУЛАНДЫ (СВЕТ) ВЫЛЕЦ БЫШТЫЛАШ (БЫШТЫЛТАРАШ) к. м. 1. к.м. Жестоко расправиться, погубить, истребить кого-л. *Тудым (Эчаным) мланде үмбач үштылаш кйлеш.* Н. Лекайн. 2. мом. Уничтожить, разрушить до основания что-л. *Фюрерын доблестный салтакше-влак Лиенпаям мланде үмбач үштылыт манын, герцог командованийым үшандарен.* А. Бик.

МО КАЕН (ЭРТЕН)—ТУДО КЫША. Прошедшего не вернуть; бесполезно говорить об утраченном, о былом. Что прошло (что было)—от того и след. Выражение успокоения. Ср. в рус.: бывшем поросло; что было, то прошло и бывшем поросло. *Кори кугызан шыдыже пещ лектын...—Ачаже, Кориш, чарне! Мом ыштена, мо каен—тудо кыша. Угыч пужен ышташ ок лий,—кува кугызам изин-кугун шортын сөрвала.* О. Шабдар. *Номый Ямбаевым ом карге. Мо эртен—тудо кыша, манеш калык. М. Рыбаков.—Айда, ала-мом велетйгалын улыда,—авай чактара.—Э, тугайым шарнымеш! Тугайым шимаят чонышто кучыман огыл. Мо каен—тудо кыша. Осалым шерат гын, шке чонет кошка.* Ю. Галютин.

МО ЛИЕНШ ЛИЕНШ. МА ЛИЭШШ ЛИЭШШ к. м. Выражение решимости, согласия, готовности ко всему, что

бы ни случилось, ни произошло. Будь что будет. *Марий пече менге вуй сда кечыше вуйгоркам ончалат, могыр-жылан ййштын чучо. «Но мо лиеш лиеш,—шонал-тыш,—келшышаш».* С. Чавайн. *«Ма лиеш лиеш, Максисн шўдымыжым ам йшток!»—Сёймон пингыдын рe-шыш.* В. Патраш.

Таг. тг.: мо лиеш лиеш, пўрыман деч от коран; мо лиеш лиеш, изи йылым кол палеш; мо лиеш гып лийже, колем гынат, як гана; мо лиеш лийже, ковантыже мўнгеш; мо лийын, тудо эртен; мо лийнаш лийын.

МО (МОГАЙ) ШЎРГӨ (СЫН, ЧУРИЙ, ШИНЧА) ДЕНЕ? МА (МАХАНЬ) ШЫРГЫ (СЫНЗА, НАМЫС) ДОНО? к. м. Стыдно, совестно перед кем-л. из-за чего-л. (недостойного поведения, разговора и т. д.). С каким лицом? С какими глазами? *Ынде Василий Александрович ден Йогорым мо шўргет дене вашлият?—шылтала весыже.* С. Чавайн. *Прораб покташ толеш, манат? Мо шўргө дене мыйым покташ тўналеш?* М. Шкетан. *Мо шўргө дене шолыштво кыным кочкаш тўналам?* Н. Лекайн. *Мо шинчат дене суд ончылан шогалат?* З. Каткова. *Мо сынет дене тышке толын возынат?* М. Шкетан.

МОГАЙ ВЕЛЫМ (КУШЕЧ) МАРДЕЖ ПУАЛЕШ. МАХАНЬ ВЕЛ ГЫЦ (КЫШЕЦ) МАРДЕЖ БЫБЫЛА-ЛЕШ (ПУАЛЕШ) к. м. Знать, на кого и как следует ориентироваться. Откуда ветер дует (шодул). *Кленбыр кевытым почам... Але жап шуын огыл. Вучем, могай велым мардеж пуалеш.* Ф. Майоров.

МОГАЙ КАРМЕ (ШЫНГА, т. м.) ПУРЛЫН кўм. МАХАНЬ АРАШЫНГА (ШЫНГА, т. м.) ПЫРЫЛЫН кўм к. м. Что случилось? Как все объяснить? Удивление по поводу дурного настроения, непонятного поведения кого-л. Какая муха укусила кого. *Тыйжым, манам, могай карме пурлын? Молан, манам, артистла тўрштылат?* М. Шкетан. *Риммочка, адак могай шынга тендам пўшкыльб?* А. Волков. *«Тунам туге сайын койо, кызытше молан тыге сырен. Могай орашыга пўшкыльб? Мом мый осалым ыштенам?»—Пагул Салиман аважым нигузе умылен ок жерт.* Ю. Артамонов.

МОГАЙ МАРДЕЖ (САВЫРЕН) КОНДЕН кўм, кўшко. МАХАНЬ МАРДЕЖ САРТЕН КАНДЕН кўм, кышкы к. м. Откуда, почему, как, в силу каких обстоятельств появился? Какой ветер занес кого, куда; каким ветром занесло кого. *Моисей Гаврилыч, могай мардеж тендам мемнан могырыш кондыш?* С. Николаев.

Тый? Иван Михайлович? Могай мардеж конден шуктен
сын? В. Иванов.

МОГАЙ ЮМО КОНДЕН көм. Кушеч, могай юмо тый-
ым конден? А. Асаев.

МОҒЫР КОВАШТЕ КОПЫЖ ЧУЧЕШ (КУШ-
КЕДЛА) көн. МОНҒЫР КАВАШТЫ КОЖ (КОЖГЕ)
ЧУЧЕШ кўн к. м. Возникает неприятное ощущение от
внезапного страха, волнения и т. п. Мороз по коже (по
спине) дерет (идет) у кого. *Вара мо лиймыжым Эчан
раш умыленат ок шукто, могыр коваштыже копыж-ж
кушкедла... Онча: ймылка эре чакна. Кө толеш?*
С. Чавайн. *Кўвар дек лишемме годым колхоз вуйлаты-
шыл ойлымыжым шарналген, Корин шймжылан шуй-й
чучын колтыш, могыр коваштыже кушкедалме гай
ше...* В. Сапаев. *Марйим вйшлимем ййде монгырем
кож лимыла чучеш, цила шйрвлэм мыккы шокишын
чучын колта.* П. Игнатьев.

Онч. тг.: вуй коваште копыж чучеш; чонлап (шўм-
лап) шуй чучеш; ўп (кожге, копыж) кўза (погалеш);
могырлан йўштын-шокишын (шыр) чучеш; йойыжын
(йыжын) кая (пыта).

МОҒЫР (МОҒЫР КОВАШТЕ) ШЕРГЫЛТЕШ
(СҮСАНА, ШЫР-Р ЧУЧЕШ) көп. МОНҒЫР ШАЛ-
ДЫРГА кўн к. м. Кто-л. ощущает озноб от страха, вол-
нения, возбуждения и т. п. Мурашки бегают (ползают)
по коже (спине, телу) у кого. Мороз по коже (по
спине) дерет (идет) у кого. *Ошо-влак ялыште мом
гына ыштен огытыл. Ме колаш-илаш сар тулыш пурен
коштынна гынат, кочан мутшым колын, могырна шер-
гылт кая.* Г. Ядек. *Южгунам лумеш уралт возын ма-
лаш логалеш, манат. Письматым лудынак, могыр
шергылтеш.* В. Иванов. *Маринан могыржылан шыр-р
чучын, йдыр чонжо лўдмө гай лийын.* О. Шабдар.
Могыр сўсана. Ю. Галютин.

МОҒЫРЛАН ЙЎШТЫН-ШОКИШЫН (ШЫР) ЧУ-
ЧЕШ көн. МОНҒЫРЛАН ЎШТЫН-ШОКИШЫН ЧУ-
ЧЕШ кўн к. м. Кто-л. приходит в сильное волнение,
пытывается страх и т. п. Бросает в жар-холод кого.
(Макарын) могыржылан ййштын-шокишын чучын кол-
та, кумылжо нөлтеш. Д. Орай. *Ужмем еда могыремлан
шыр чучын колта.* А. Юзыкайн.

МОКТЕМ МУРЫМ МУРАШ көлап, молап. Неуме-
ренно, восторженно хвалить кого-л. или что-л.; льстить

кому-л.; обещать что-л. хорошее, приятное. Петъ хвалебную песню кому. Петъ (сладкие) песни кому, чему. (*Кызыт*) *кугызалан моктем мурым огыл, тойымо мурым мураш кѳлеш*. А. Асаев. *Тыгайым ме йӧратена, моктем мурым вел мурена*. Ю. Галютин.

МОКШ ШЕЛЕШ кӧн, мо верч, молан. МОКШ (ШАКШ) ШЕЛЕШ (КУШКЕШ) кӳп, ма верц, малан к. м. Кто-л. крайне ревностно относится к чужим успехам, радости; кого-л. охватывает нетерпение от того, что хочется что-л. занять, чего-л. достичь. (От нетерпения) печенка лопается у кого. Ср. в рус.: сидит в печенках у кого, что. (*Денис.*) *Мотоцикл мыйын лиеш! Товатат сенем, чылаштым ончылтен каем!* (*Иван Васильевич.*) *Мокшет ынже шел...* Ю. Артамонов. *Альбина воштылалел:—Ончылгоч (тудым) ит мокто... Мокшыжо ынже шел*. М. Иванов.—*Чот ит мокто, моки шелеш, — воштылалын, вашмутым пуыш председатель*. Н. Лекайл.

Онч. тг.: кинке чован; шекш чован.

Танг. тг.: моктышын мокшыжо шелеш; моктымо снтын мокшыжо шелеш.

МОЧ ГЫЦ КЕАШ к. м. Измучиться, выбиться из сил. Нет мочи. *Шанен-шанен моч гыц кеет*.

Онч. тг.: авыре гыц кеаш.

МУЖЫР (ПЕЛАШ) ОGYЛ кӧлан, кӧ. МЫЖЫР (ПЕЛАШ) АGYЛ кӳлан, кӳ к. м. Не подходят друг другу по каким-л. качествам. Не пара кому, кто. (*Онтон.*) *Мый тыйым кум ий годсек йӧратен коштынам, ужмем шуэшат, кутырынемак, умылет?* (*Эрвика.*) *Мужыр она ул. Арам кутырет. (Онтон.) Мужыр она ул? Мыйже уда улам мо?* Г. Ефрун. *Окси Андрей Николасевичлан мӧнгешла руа: «Тыгай ег мыланна, йыдалым пидын коштылан, мужыр огыл. Ит йӳшане»*. В. Сапаев. *Шӧжы шомык, эчеат халашкы кет. Тӧйшты весым, яжом моат тӧнь. Мӧнь ма? Ылалтем мӧнь солашты. Мыжырам ыл, Митя, тӧлат мӧнь*. Н. Ильяков.

Антоним: ик мужыр кем (йыдал).

МУРАШ ПУРЫШО АGYТАН. (МЫРАШ) ПЫРЫШЫ АНТАН (ШЫНГЫРТЫШ) к. м. О ком-л., кто пришел, вселился и т. п. во все готовое. Обычно о зяте, живущем в доме невесты, тещи. Петух, вошедший петъ. *Нунын ылышыштым ончен, калык Янсетым чаманен ойлен: «Вет качымарий ыле, ойырлен толшо*

вите деке вереште, «мураш пурышо агытан» шотыш логале. А. Асаев.

Опч. тг: тареш пурышо агытан.

МУРАШ ПУРЫШО АГЫТАН ГАЙ (КОЯШ, ЛИ-
ЯШ, ТӨРШТЫЛАШ, т. м.). 1. Быть, казаться черес-
чур старательным, во всем угождающим кому-л.
*Францийын премьер-министрге, мураш пурышо агы-
танла койын, окса пашам төрлаш пижын.* М. Шкетан.
2. Бесцеремонно, вызываясь держаться, задиристо
вести себя. Петушиться. *Вачи, тый мураш пурышо
агытанла ит төрштыл!* М. Шкетан.

МУРО ПЫТЕН КӨН. МЫРЫ ПЫТЕН (ПЫТЫ-
ШЫ) КҮН к. м. Чың-л. успехи, карьера и т. п. конча-
ются, кончились; чың-л. жизнь близится к концу.
Песенка (песня) сista чыя, кого. *Тендан мурыда, гос-
подин... мурен пытыш... Ынде тыланда эрык вер—
Сибирьыште!* С. Чавайн. *Шылаш мйлам уже поздна.
Мйнын мырем пытышы.* Н. Ильяков.

МУТ ВҮДЛА (ЭГЕРЛА) ЙОГА КӨН. ШАМАК-
ШЫ ВҮДЛА (АНГЫРЛА) ЙОГА КҮН к. м. 1. Кто-л.
говорит, рассказывает и т. п. свободно, гладко, непри-
нужденно, приятно. Слова льются как вода (рекой) у
кого. *Чапле җдыр... а мутланен колта гын, мутшо
вҮдла йога.* Н. Лекайн. *Глезденев мутлан пеш тале,
тудын мутшо пашам вҮд гаяк йога.* К. Васпн. *Эчей
шагал гофым ик верыште шинча, мутшо вҮдла йоген,
а Вачий шагал мутланен.* В. Иванов. 2. Кто-л. говорит
многословно, долго. (*Керенский*) *пеш шуко ойлыш.
Мутшо вҮдла йогыш. По нимо кҮлешаным ыш каласе.
В. Сави. (Лида ден Петян) мутышт вҮдла веле йога.
Мо нерген гына огыт кутыро!* А. Мурзанев. *Тымарте
мут вҮдла йога, вара лач ик йодышеш лакемеш.
М. Кудряшов.*

МУТЫМ ВҮДЛА (ЭГЕРЛА) ЙОКТАРАШ. Рас-
сказывать, говорить гладко, многословно, без остановок
и т. п. Говорить, что воду лить. *Тулар марийлан Кар-
сак Васлийым конден. Васлий мутланаш тҮҗгалеш
гын, мутым вҮдла йоктара.* Я. Элексейн.

Опч. тг.: йылме лывырге; йылме нгуш ок логал;
йылме яклака; мутлан (шомаклан) кҮсенышке ок пуро.

МУТ ГЫЧ МУТ. МУТ ПОЧЕШ МУТ. ШАЯ ГЫЧ
ШАЯ. ШАМАК ПАНТЕК ШАМАК к. м. Постепенно,
мало-помалу (разговориться, расспросить, узнать и
т. п.). Слово за слово. *Мут гыч мут лекте, шомакышт*

шуйныш. Аркаш йстембаке газетым луктын пыштыш да илалше ег гай ойлыш. Д. Орай. Якып, ике пашажым коден, рвезе тйшкаш ушныш. Мут гыч мут лекте. Ончыч книга, вара спектакль перген кутыраш пижыч. Ф. Майоров. Уна-влакым сурт оза порын вашлиеш. Мут гыч мут лектеш, кутыркалаш тйналайт. А. Юзыкайн. Тудо (Савак марий) тендан кйдыкда толын шинчеш, мут гыч мутым луктын, кушеч улмыдам, могай пашам ыштымыдам умылкален налеш. Д. Орай. Мут почеш мут лекте. Тыге ййд шуо. Ю. Галютин.

МУТ КУКТЕЖ. Бестолковая речь, нудные слова и т. п. О том, кто плохо говорит, пишет и т. п. Ср. в рус.: жевать мочалку (мочало). Азиев кагазым кушкед кудалта:—Умылаш лийдыме мут куктеж веле, чонным савырыше шомак огыл. В. Сапаев.

МУТ ОРГАЖ. ШАМАК АРА к. м. 1. Обилие слов, плетение слов; пустословие. Нагромождение слов. Ср. в рус.: жалкие слова. Почеламутлан чйчыкдынак рашлык ок сите... (Южо корныжым) кеч-мыняр пачаш луд, садак нимат раш огыл: мут оргажеш пйтырналт йомат. З. Учаев. 2. Пустослов, балагур; болтливый человек. Пален шуктыдымо йдырлан киднам рйзалтышна:—Чеверын, мут оргаж! Г. Чемеров.—Мут оргаж-влак!—Вёдыр шыдын пелештыш.—Шогергенак улыда ала-мо. Л. Копырев.

МУТАТ УКЕ. Конечно, действительно, безусловно; без сомнения. Нет слов. Мутат уке, Микал, доктор ойла гын, значит, эмлалташ кйлеш. С. Чавайн. Кевытыште, мутат уке, массовый продукцийым ужалат, нуно... томамрак улыт. Н. Арбан. Чынак, пиял огыл мо, лу классым тунем лекмек, шочмо элым арален, тыныс постышто шогаш да арален кодымо шочмо млан-детым мёнго толын ончалаш. Мутат уке, кугу деч кугу пиял, шонем. А. Лаврентьев.

Онч. тг.: ойлыманат огыл; ит (ида) гына ойло (ман); чыже дене.

МУТЛАН (ШОМАКЛАН) КҮСЕНЫШКЕ ОК ПУРО кö. ШАМАКЛАН КЫШАНЫШКЫ АК ПЫРЫ кү к. м. Знает, что сказать, как ответить. За словом в карман не лезет кто. Ойлаш тйналеш гын. Пондаш Кузьма мутлан кйсеныш ок пуро. П. Корнилов. Земфира моло йдырбенг семын возыл ок шого... шомаклан нигунамат кйсеныш огеш пуро, чоян пйшкылеш. Кушто, кöлан да кунам мом каласышашым пала. А. Савель-

ов. *Мый кутыраш йӧратем, мутлан кӱсеныш ом пуρο.*
II. Речкин.

Опч. тг.: мут вӱдла (эгерла) йога.

**МУТЫМ (ШОМАКЫМ) ВАШТАЛТАШ. ШАМА-
КЫМ ВАШТАЛТАШ** к. м. Беседовать, разговаривать,
вести разговор. Обмениваться словам, мыслям. *Тол
тембаке, шич, изиш кеч мутым вашталтена.* О. Шабдар.
*Эр сомылка тӧрланен, кас сомылка шуын огыл. Тудо
кок сомылка кокла яра жапыште шомакым вашталтен
ширчылташ икте почеш весе, кумшо пошкудо вате-
шамыч толын шинчыт.* Д. Орай.

**МУТЫМ МАРДЕЖЫШ КЫШКАШ. МУТЫМ
МАРДЕЖ ПОЧЕШ КОЛТАШ. ШАМАКЫМ МАРДЕ-
ЖЫШ КЫШКАШ** к. м. Произносить, говорить и т. п.
впустую. Бросать (бросить) на ветер слова. *Ачам
пӧрт йыр ошкыл савырныш, вара Саскавийын ончылан
шогале:—Шешке, вот мо: суртышто але мый оза улам.
Мый мутым мардежыш кышкымаш уке.* В. Иванов.
Мыйже шуктем, а те мутдам мардежыш кышкеда.
А. Волков. *Тудо (Камай) тиде мутшыMAT мардежыш
ыш шалате: у пӧртым нӧлтен, леведыктен шындыш.*
М. Евсеева. *Эх, Кости, Кости! Толаш сӧрышыч. Муте-
гым мардеж почеш веле колтенат.* В. Санаев.

**МУТЫМ (ШОМАКЫМ) ПУАШ I кӧлан. ШАМА-
КЫМ ПУАШ I кӧлан** к. м. Уверять кого-л. в чем-л.;
обещать что-л. Давать (дать) слово кому. *Тудын
(вождьнан) пашажым шукташ ме пеггыде мутым
пуэна.* О. Шабдар. *Кажне гектар гыч кодшо ийысе деч
25 пудлан угларак налаш мутым пуэна.* А. Волков.

**МУТЫМ (ШОМАКЫМ) ПУАШ II кӧлап, кушто.
ШАМАКЫМ ПУАШ II кӧлап, кышты** к. м. Разрешать
выступит где-л. с сообщением, докладом, тезисами и
т. п. Дать слово кому, где.—*Теве ынде ола гыч толшо
йолташлан мутым пуэна. Адак тудат ике ойжым ка-
ласен пужо,—манын, Семенов мыланем мутым пуыш.*
О. Шабдар.

МУТ ПУАЛТЕН кӧлан, кушто. *Мут погынымаште
директорлан пуалтеш.*

МУЧАШЫМ БЫШТАШ (ПЫШТАШ) молап. **МЫ-
ЧАШЫМ БЫШТАШ (ПЫШТАШ)** малап к. м. Пре-
кращать (прекратить) что-л. Положить конец чему.
*Мемнан ялыште пожарникым огыт шотло. Тыгай
койышлан мучашым ыштыман.* А. Юзыкайн. *Иктыже
тарлен ыштыктен, весыже тарлалт ышташ коштын.*

Иктыже поен, весыже йорлештын. Совет власть тудлан мучашым ыштен. Д. Орай. Тидлан (жалобым сирымылан) мычашым пишташ келеш. Н. Ильяков.

МУЙ ТЫЛЗЕ. МУ ТЫЛЗЫ к. м. 1. Первое время, наиболее счастливая пора в жизни молодоженов. Месяц. *Григорий Петровичын чонжо ишалтме гае лийын, мүй тылзе эртен огыл, а еш илыш кокыте шелалтын. В. Юксерп.—Мом, манам, тыланда меша-яш?—От мешае,—воштылеш Илья.—Кызыт мемнан вет мүй тылзе огыл. Мемнан илышна поэзий гыч еш прозыш куснен. Ю. Галютин.* 2. Лучшая пора, расцвет чего-л.

МУНДЫРАН ПЫНТАШ. МЫНДЫРАН ПИШ-ТАШ к. м. Об аккуратности в чем-л., каком-л. деле. Далеко положить. *Леналан коваже чўчкыдын тунык-тен ойлен: «Вургемет, кучылтмо ўзгарет эре шке верыштыже лийже. Жапше годым мўндыран пыште».*

Тан. тг.: мўндыран пынтет да, липныч палат.

МУНДЫРКӨ (ТОРАШКЕ) ОТ КАЕ (ОТ КУДАЛ, ОТ ШУ) КӨ, МО ДЕНЕ; КӨ, МО ДЕЧ ПОСНА. МЫНДЫРКЫ АТ КЕ (АТ ҚЫДАЛ, АТ ШО) КЎ, МА ДОНО, КЎ, МА ГЫЦ НАСПА к. м. Многoго не добьешься, большой пользы не извлечешь. Далеко не уедешь (не уйдешь) на чем, без кого (чего), с кем (с чем). *Ик мланде паша дене гына кызыт мўндыркак от кае, калыкым туныктыман... А. Эрыкан. Колхозник-влаклан ўшан кўлеш, ўшан дец посна мўндыркө от куда. П. Корнилов.—Чынак,—мане Сергей Григорьевич.—Марий калык изи. Шкетын толашен, мўндыркө она шу... В. Савн. Уке, Пайвыл изай, тыгай корно дене (ондален илен) ме мўндыркө она шу. Мыланна руш кугыжа ончылан товатлымашым пудырташ намыс. С. Никoлаев.*

МУШКЫР ТОРЕШ КАЙЫМЕШКЕ (КОЧКАШ). МЫШКЫР ТОРЕШ КЕМЕШКЫ (КАЧКАШ) к. м. Есть, пить много. Ср. в рус.: до отвала. *Шоналтен ончыза-ян: семыкын мо шотшо уло? Иўыт, мўшкыр тореш кайымешке кочкыт, ажгынат, кредалыт. М. Шкетан. Колхозышто пашам ышташ полиет гын, яра пуکشена, кеч мўшкырет тореш кайымеш коч. С. Никoлаев. Мўшкыр тореш кайымеш кочкын лектым. Века, арня кочде илен кертам. К. Васнн.*

МУШКЫР — ТҮМЫР, ЙЫЛМЕ — ШҮВЫР көн. **МЫШКЫР ТЫМЫР, ЙЫЛМЫ ШЫВЫР** к. м. Кто-л. сыт, доволен и речист. Живот барабап, язык волынка

у кого. Карасий мўшкыржым пералта. О-ох, сўремет неггыдын шинче. Мўшкыр—тўмыр, йылме—шўвыр, дасиш Казань! Г. Ефруш. (Кулагин.) Тый йўратенат? (Диплатов.) Йўратенам! (Кулагин.) Да тый шкендын ймбакет ончал, от вожыл? Нер—шўвыр, мўшкыр—тўмыр. С. Николаев.

МЫЙЫН (ТЫЙЫН. ТУДЫН, т. м.) ПАША ОҒЫЛ. Онч.: ПАША УКЕ.

МЫҚ-МУҚ ЛИЯШ. Онч.: АҚМУҚ ЛИЯШ.

МЫНЯР КЕҢЕЖ, МЫНЯР ТЕЛЕ! МЫНЯР ТЕЛЕ, МЫНЯР КЕҢЕЖ! МАНЯР КАНГЫЖ, МАНЯР ТЕЛ! к. м. Как давно! Восклицание при встрече с кем-л., кого давно не видел, с кем давно не встречался. Сколько лет, сколько зим! Йыван, айда мемнан деке, вот мо. Миен, ондал шындем тазан. Мыняр кенгеж да мыняр теле! Тунаре вўд йоген эрген... Ю. Галютин. Йўртыштў Якып толмым Миклай Яша вучен шинча.— Мыняр кенгеж, мыняр теле!—кўанен, Якып манеш. Кок йолташ ондалалтыт. Ф. Майоров.

МЫСКАРА ДЕЧ ПОСНА. Вполне серьезно. Без шуток; кроме шуток. (Надя.) Мый гын тендам ом пале. (Леонид.) Йўштў Кугыза. (Надя.) Мыскара деch посна лиеш? (Леонид.) Лиеш. В. Горохов.

МЫТЫК ЛОГЕР (МЫШКЫР) к. м. О ребенке, который плохо и долго ест, пьет. Ласковое обращение к ребенку. Короткое горло; короткий живот.—Вўд келеш,—изи ядеш.—Ах, мытык логер, кыш йўат вара? Н. Ильяков. Млоец, мытык мўшкырем. Кыце вара сепыкышкы валенат? Н. Ильяков.

Онч. тг.: чыве логар.

МЫТЫКЕШ (КЫТЫКЕШ) КОДАШ к. м. Попадать в затруднительное, тяжелое положение; оставаться в проигрыше, в убытке. Садиться (сесть) на мель. Семон Козьмодемьянскыш шкўмжын шалым валтег. Преням шўлдын выжалымыжы доно мытыкеш кодын. Токыжы кўзыт нимадеок толеш. В. Короленко.

МЫТЫКЫШ (КЫТЫКЫШ) ПЫРТАШ кўм к. м. Ставить кого-л. в тяжелое положение; подводить кого-л. Сажать (посадить) на мель кого. Лес материал шотышты теве мытыкыш пырген ида шагалты. Лиалтеш вет, пашам тўнгал колтет, а вара стой, лес уке. Н. Ильяков.

Онч. тг.: туткарыш (пыгырыш) пураш (перпаш, логалаш).

Н

НАМЫЗЕ (АМЫЗЕ) ГОДСЕК. С древних времен.
НАМЫЗЕ (АМЫЗЕ) ГОДСО. Старинный, древний. Времен царя гороха. *Шукынжо тошто ората гыч лектын огытыл, шукынжо ожнысо семынак, намызе годсо койышлан кумал иленыт.* М. Шкетан. «Шукша», «Шукиан» мутлаште «Чукша» шомакын эше шукертсе, намызе годсо формыжо аралалт кодын. С. Черных. *Тыге шўдö ий ончычсо амызе (годсо) койыш дене илаш гын, ме, марий-влак, таче опера ден балетымат огына уж ыле.* К. Сануков. *Только Америка — сарынак кулжо... Лўдö Америка: озым гыч кушкыл Амызе годсылак ток илана. Кушкыл лöзаң петыра гын сöй пушкым,—Тушто палат — капитал шалана.* С. Николаев.

Онч. тг.: акрет годсо.

НАМЫС ЙУЛЕН кöн. **НАМЫС (ШЕК) ЙЫЛЕН** кўн к. м. Кто-л. окончательно потерял совесть, Лишился стыда. Стыд сгорел у кого. *Ма, йль намышы воксеок йылен пöйтен?* Н. Ильяков.

Онч. тг.: тегыт шўргö.

НАМЫСЫШ ПУРАШ. НАМЫСЫШ ПЫРАШ к. м. Чувствовать неудобство перед кем-л.

Онч. тг.: еным (калыкым) воштылан; (ен) воштылтышыш лекташ.

НАМЫСЫШ ПУРТАШ кöм. **НАМЫСЫШ ПЫРТАШ** кўм к. м. Смущая, заставлять стыдиться, чувствовать неудобство перед кем-л. Вгонять (вогнать) в краску кого. *Мый ватемлан йышт шижтарем: «Но тыйже мыйым ен ончылнак намысыш ит пурто... чылаже ит ойло».* П. Корнилов. *Иван Иванович имныже-влак деке лишемеш, кажныжым шўйышт гыч вўчкалта. «Ну, пагалымем-влак, намысыш ида пурто»,—ышталеш.* А. Юзыкайн.

НЕЛЕ КИД кöн. **НЕЛЕ КИДАН** кö. **НЕЛЫ КИД** кўн. **НЕЛЫ КИДАН** кў к. м. Кто-л. отличается неудачливостью в любом начинании, не приписит успеха делу, хозяйству и т. п. Тяжелая рука у кого. С тяжелыми руками кто.—*Вет неле кидан ен ўдаш тўналеш гын, сай лектышым ит вучо.* А. Юзыкайн. *Неле кидан ен солаш тўналеш гын, моло-влаклаң неле лиеш. Кап, кид*

корита але солымо годым энгек меш: я кидым пўчыт, я сава тугалтеш. Ф. Майоров.

Антоним: куштылго кид; куштылго кидан.

НЕЛЕ (НЕЛЕМШЕ) МОГЫР көн. НЕЛЕ (НЕЛЕМШЕ) МОГЫРАН кё. НЕЛЫ (НЕЛЕМШЫ) МОНГЫРАН кў. НЕЛЫ (НЕЛЕМШЫ) МОНГЫР кўп к. м. 1. Беременность. Ср. в рус.: интересное положение. *Мемнан еш кугу ыле гынат, мый неле могыран улмем годымат саваш коштынам.* Д. Орай. (*Пётыр*) *нелемше могыран ватыжлан тўрлө семын полшаш тыриен.* А. Александров. 2. Грузный, медлительный.

НЕЛЕШ ИТ (ИДА) НАЛ. Не обижайся (не обижайтесь). Извините, простите. *Йёра, нелеш ит нал. Извай, молан тый ўдырым от нал?* А. Конаков. *Саламлем, Бистраков йолташ. Вучыктымемлан нелеш ида нал.* А. Волков.

Онч тг.: вуеш ит (ида) нал.

НЕЛЕШ НАЛАШ. Обижаться (обидеться).

НЕЛШАШ ГАЙ (НЕЛШАШЛА, НЕЛЫН КОЛТЫШАШ ГАЙ) ОНЧАШ кём, мом. НЕЛШАШЛА (НЕЛЫН КОЛТЫМЫЛА) АНЖАШ кўм, мам к. м. Прислительно, внимательно смотреть (посмотреть) на кого-л., на что-л. *Таращитъ (вытаращитъ) глаза на кого, на что. Полковник, шинчам каркален, Олянам нелшаш гай ончале. Кобура гыч наганым писын луктын, Олянан ўмбаке шуйыш.* Д. Орай. *Прокурор эше утларак шыдешкыш... шинчажым корангыде, Йўзайын ўмбаке нелшашла онча.* А. Юзыкайн. *Икмынар минут Нелли Качырийым нелын колтышаш гай ончен шинчыш.* З. Каткова.

Онч. тг.: шўтен (шўтышлап гай) опчап.

НЕР ЙЫМАЛНЕ көн. НЕР ЛЫВАЛНЫ кўп к. м. В непосредственной близости от кого-л., рядом (быть, оказываться, оказаться и т. п.) Под (самым) носом у кого. *Киена, шымлена немьчын позицийжым. Моткочак пёнан вер. Манмыла, нер йымалныштак улына.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: кид йымалне; нер ончылно; шинча ончылно; шинча йымалне.

НЕР ЙЫМАЧ ЙОМДАРАШ кём, мом. НЕР ЛЫВЕЦ ЯМДАШ кўм, мам к. м. С самого близкого расстояния терять кого-л., что-л. Из-под носа терять (потерять) кого, что.

НЕР ЙЫМАЧ НАНГАЯШ (ВЎДЕН КАЯШ, т. м.) кём, мом. НЕР ЛЫВЕЦ НАНГЕАШ (ВИДЕН КЕАШ,

т. м.) кўм, мам к. м. С самого близкого расстояния от кого-л. тащитъ (утащитъ), нести (унести), выводить, уводить и т. п. Из-под самого носа у кого.—*Эй, Сану, Сану,—манеш вес рвезе,—шке тагетым эскерен моштен отыл. Теве нер йымачетақ Начим нангаят. М. Шкетан. Миклай, тыят вара Савин Иван гаяк жодат, нер йымачынетақ Марусятым нангаят. С. Николаев. Но мыйнымат ит монды. Теве нер айвацеток чйнгал кеат. В. Самойлов.*

НЕР МУЧАШТЕ. НЕР МЫЧАШТЫ к. м. Очень скоро, в самое ближайшее время. На посу. *Шошо ага нер мучаште. Мыняр пырчына уло? Мо огеш сите? К. Корнунов. Тетла жапым шуяш ок лий, соревнований нер мучаштак. А. Волков.*

НЕР ОНЧЫЛНО кп. **НЕР АНЗЫЛНЫ** кп к. м. В непосредственной близости от кого-л., рядом с чем-л. Перед носом кого. *Часовойвлн нер анзылнышток горючий опымы складвлм отмечаяш келеш ылын. Н. Ильяков.*

Онч. тг.: нер йымалне; кид йымалне; шинча ончылно; шинча йымалне.

НЕРЕШ ЛОДАШ мом. **НЕРЕШ ЛАДАШ** мам к. м. Твердо запомнить что-л. Зарубить на посу.

Опч. тг.: вуеш лодаш.

НЕРЫМ КАДЫРТЫЛАШ. НЕРЫМ КЫНТЫР-ТЫЛАШ к. м. 1. С пренебрежением отворачиваться от кого-л., чего-л.; не замечать. Воротить нос от кого, от чего. *Вара Чепиш Ырмөк нерген тыге мане:—Ырмөкат нержым кадыртылаш тўналын. Тудлан иктаж савыртышым муам. Я. Алексейп. Тый, олесе йоча, неретым пеш ит кадыртыл. Эрла ме футболла модаш тўналына. Вот тушто шке усталыкетым ончыкто! В. Косоротов. 2. Важничать перед кем-л. Сергей Григорьевич Чавайн—пеш простой айдеме. Марий совет литературышто тудо пеш кугу гигант гынат, нерым кадыртылмаш уке. Иктаж-могай полышым йодат гын, пашаже уло гынат, тудым ёрдыжкё пыштен, умылта-раш тўналеш. К. Алднар. Шукерте огыл Кандраш рвезе коклаште нерым кадыртен, вуйым пёлтен кошгеш ыле. «Мый чыла кертам, чыла сегем, мыйын ончылнем чыла лывыжга»,—шонен тудо. С. Элпет. Пургалийым шарналыгем, Иваннын шўмжылан сай ыш чуч, поро йолташ-влакымат монден илем, нерым кадыртышыланат шотлаш тїпгал кертыт манын, шоналта. А. Эрыкан.*

НЕРЫМ КУПТЫРТАШ. НЕРЫМ КЫПТЫРТАШ к. м. С пренебрежением отказываться, не соглашаться с кем-л. или с чем-л. Ср. в рус.: крутить носом. *Якыным артелыиш пурташ Васлий темлыш. Вокап Йыван, Талман Тьопой да эше кок-кум ен нерым куптыртыл шинчышт. Но шонымыштым тўжвак ышт лук.* Ф. Майоров.

Онч. тг.: вуйым шуппаш; кўшыч ончаш; нерым (кўшкө) нөлташ; нерым шуппаш (шупшкедаш); онгым кадырташ; шкем кугуэш ужаш; шкем кўшкө шындаш.

НЕРЫМ (КЎШКӨ) НӨЛТАШ, НЕРЫМ (КЎШ-КЫ) ЛЎКТАШ к. м. Важничать, гордиться. Задирать (задрать) нос (высоко). *А тушман (сегымаш деч вара) нержым эше кўшкырак нөлташ тўналын. Н. Лекайн. Генерал эрге манын, от шоно. Игунамат нержым ок нөлтышт. Молодец, икманаш. Ю. Галютин. Ыймлы комбайнер! Эче нержым лўкта. Нырыштыжат тўлзы нйры веле ровотаен. К. Беляев.*

Онч. тг.: вуйым шуппаш; кўшыч ўлыкө ончаш; нерым кадыртылаш; нерым шупшкедаш (шуппаш); вуйым кўшкө нөлташ; онгым кадырташ; шкем кугуэш ужаш; шкем кўшкө шындаш; тўпям мопдаш (2-но знач.)

НЕРЫМ (ГЫНА, ВЕЛЕ) ОНЧЫКТАШ кушко, кушто, **НЕРЫМ (ВЕЛЕ) АНЖЫКТАШ** кышкы, кышты к. м. Появляться (появиться) куда-л., где-л. на короткое время. Показывать (показать) нос где. *Руфасов больницыиш нержым гына ончыктен лектеиш. М. Шкетан. Ондак конторыиш пуро, нерегым ончыкто. В. Юксерн. Кешым, нержым веле анжыкталыиш, ида ман. Н. Ильяков.*

Онч. тг.: вуйым ончыкташ.

НЕРЫМ (ВУЙЫМ) ОНЧЫКТАШ ОГЫЛ кушто, купшко. **НЕРЫМ (ВУЙЫМ) АНЖЫКТАШ (КАЙ-ЗЫКТАШ) АГЫЛ** кышты, кышкы к. м. Не приходиться куда-л., не появляться где-л. Не казать (показывать) носа (головы) куда, к кому. *Ялеш шке ешыжым кузе шуэн коден, тулеч вара нержымат ончыктен огыл. А. Асаев.—Казулай кодишо ийлаште арня еда толеш ыле, а кызыт (ялышке) нерымат ок ончыкто,—өпкела їдыр. Ф. Майоров. Икманяр кечы (Крофина) өлицаш нержымат ыи кайзыкты: солайял гыц намысланыш. Г. Тихомиров.*

Онч. тг.: йолым пышташ огыл.

НЕРЫМ САКАШ. НЕРЫМ СЌКАШ к. м. Впадать в сильное уныние, отчаиваться, расстраиваться. Вешать (повесить) пос (на квинту). (*Эшплатов.*) Павел Петрович, мыйым газетеш чиялгеныт. (*Кулагин.*) Газетеш возеныт? Көлан тый кўлат? Мо неретым сакенат? С. Николаев. Ынде тылзе наре (йоча-влак) моло дене төрак чыла йöсым чытат. Но нигбат йöсö ок мин, нерым ок саке, ок йыгысе. Г. Матюковский. Айда, неретым ит саке! М. Шкетан.

Онч. тг.: вуйым сакаш; кумыл вола; кид-йол (кид) вола (велеш).

НЕРЫМ (ВЕЛЕ, ГЫНА) ЧЫКАШ (КЕРАШ) кушко. **НЕРЫМ (ВЕЛЕ) ЦИКАШ** кышкы к. м. Поступить куда-л. на работу, устроиться где-л., приступить к делу. Сунуть пос куда. Олашке ял гыч мийыше ег кушко нержым чыка—огыда пале мо? Заводышко! В. Косоротов. Нерым (пашашке) чыкымеш веле. К. Коршунов.

НЕРЫМ ШУПШАШ (ШУПШКЕДАШ). НЕРЫМ ШЫПШАШ (ШЫПШЕДАШ) к. м. Важничать, зазнаваться. Нос воротить (тянуть). Ср. в рус.: крутить посом. Южо ег койышланаш, ковыртаташ йöрата. Кугешнылын коштеш, нерым шупшкеда, еным кйшыч онча. Очий тыгай огыл. С. Элнет. Сарвалыкташ яратаат, йори «агым» манеш, нержым шыпшеда. Н. Игнатьев.

Онч. тг.: вуйым шупшаш; кўшыч ўлыкö ончаш; вуйым (кўшкö) нöлташ; нерым кадырташ; нерым (кўшкö) нöлташ; оным кадырташ; шкем кугуэш улаш; анкем кўшкö шындаш.

НЕРЫМ ШУШКАШ кушко, көн коклаш. **НЕРЫМ ШЫШКАШ (ЦИКАШ)** кышкы, кў лошкы к. м. Вмешиваться, впутываться во что-л., не в свое дело. Совать (сунуть) (свой) пос куда, во что. Кай корнет дене! Ег коклаш неретым ит шйш! С. Чавайн. Ведат (Маринам) шйрдылын: «Пөртег пашаш неретым ит шйш». О. Шабдар. Яшиметов, мом тый мый декем пижынат? Мый тый-ын пашашкет нерым ом шйшыс. А. Волков.—...Комиссар пйшашкы нерым цикаш ак кел!—манын, Огатям шит, вйкыжы шйват... Н. Игнатьев.

Онч. тг.: коклаш пуран.

НИ ИЛЫШЕ, НИ КОЛЫШО. НИ БЛЫШЫ, НИ КОЛЫШЫ к. м. Чрезмерно утомлен, измучен, изнурен, перенуган, расстроен; вялый, перасторопный и т. п. Ни жив, ни мертв; ни живой, ни мертвый. Эчан тумо ву-

йышто ни ылыше, ни колышо шинча. С. Чавайн. Чачи ни ылыше, ни колышо чытырен шинча. С. Чавайн. Мый ни ылыше, ни колышо шинчем да шкемым пытымылан шотлем. А. Мичурин-Азмекей. Волгыжмек, ны ылыше ны колышо... соптыртатышым. Кузе миен пураш да кузе шӱргышкыжӧ ончалаш? Да эше мом каласаш? Ю. Галютин.

НИ ЙӰШТӐ, НИ ШОКШО ОГЫЛ кӧлан. НИ УШ-ТЫ, НИ ШОКШЫ АГЫЛ кӱлан к. м. Совершенно безразлично кому-л., несколько не трогает, не волнует. Ни холодно ни жарко кому. Мемнан веле пашазе нерген ялт огыт шоналте. Пахомлан ни йӱштӓ, ни шоқшо огыл! А. Волков.—Бнде тый дечет ни шоқшым, ни йӱштым вучыман огыл,—Огантя шке мурыжымак мура. А. Красноперов.

Онч. тг.: йӱштат, шоқшат огыл; эре иктак.

НИ КОЛ, НИ ШЫЛ. НИ КОЛ, НИ ПАЙ к. м. Ни-чем не выделяющийся, заурядный человек. Ни рыба, ни мясо. Тыгай еным Иван шуко ужын: нуно шочыт, кушкыт, ймырым эртарат, а нунын ылымышт нерген шоналтет да порымат, осалымат каласен от керт: ала-молаң илат, ала-мом ыштылыт, ни шыл, ни кол манме семын тӱням гына темен коштыт. А. Эрыкан. Канцелярийшыте йылдырий йылман ик рвезе ыштыш. Так себе, ни шыл, ни кол, ала-могай. А. Эрыкан. Но нӱны лоштат, мӓ лоштына ганьок, эче теженят улы, кыдывлӓ гишаң народ лошты попат: «Ни кол агыл, ни пай агыл». Н. Ильяков.

Онч. тг.: так гына.

(НИ) МУЧАШЫЖЕ, (НИ) ТӰРЖӐ УКЕ (ОК КОЙ) мон. (НИ) МЫЧАШЫЖЫ, (НИ) ТЫРЖЫ УКЕ (АК КАЙ) ман-к. м. 1. Безгранично простирается вдаль что-л. (поле, лес и т. п.). (Ни) конца, (ни) края не видно (не видать) (нет) чему. А пасужо кумдан-кумдан койылда, ни мучашыже, ни тӱржӓ ок кой. Пажай чодыра деке шумеш, тудо кугу тенгызла шарлеп возып. Д. Орай. 2. В огромном количестве (имеется что-л.). Тӱггалме пашаң ни мучашыже, ни тӱржӓ ок кой. Ти сирмаш гач ылымашын ак кай ни мычаш, ни тӱр. Н. Ильяков.

Онч. тг.: (ни) тӱггалтышыже, (ни) мучашыже уке (ок кой).

НИ МЫНГЕШ, НИ АНЕШ к. м. Быть в затруднении, не знать, как поступить. Ни назад ни вперед.

Пөртышты... иктат уке. Осип порогы доранок шагалынат, нимам быташ, ни мыйнгеш, ни анеш—шекланен колтен. Оксан аражы йынгым йылата, азбара. В. Патраин.

Опч. тг.: ни тыш, ни туш; ни ончык, ни шенгек.

НИ ОНЧЫК, НИ ШЕНГЕК. НИ ШЕНГЕК, НИ ОНЧЫК. НИ АНЗЫК, НИ ШАЙЫК к. м. Не иметь сил (от усталости, расстройства и т. п.), не мочь двигаться; не знать, как быть, что делать. Ни вперед, ни назад. *Эрлашыжым орол ужмыж нерген мугым луктын гынат, мыскараш веле савыреныт.—Шинчатлан кончен докан,—маныныт... Мый ни ончык каяш, ни шенгек. Тўнғын шогалынам... В. Сапаев. Тачат вот шулдыржым йўр пырче перыш—Тудлан ни ончык, ни шенгек. В. Колумб. Саде ўмыл юзгунам шогалеш, тупшо дене мардежлан эгерта, ымагал ни ончык, ни шенгек каяш ок вашке. Ю. Галютин.*

Опч. тг.: акмук (мык-мук) лияш; ни тыш, ни туш.

НИ ПЕЛЕШТА, НИ УКЕ. НИ ПЕЛЕШТА (НИ ПОПА), НИ УКЕ к. м. Не желает, не хочет говорить, рассказывать и т. п.; не знает, что сказать, что ответить. Ни скажет ни пет. *Пошкудыжо муль-ль ыштале да ни пелештыш, ни уке... В. Косоротов. Ик самырык писатель литературный премийым налын. Айдемым ынде палашат ок лий. Онгым кадыртен, палымыж-влак денат, йолташыж-влак денат ни пелешта, ни уке. Ву-йым гына савалтен эрта. Н. Речкин.*

НИ СУРТШО, НИ ПЕЧЫЖЕ көп. **НИ ПИЧЫЖЫ, НИ МАНГЫЖЫ** күн к. м. Совсем ничего нет. О крайней бедности кого-л. Ни кола ни двора (нет) у кого. *Теве тыйымак налаш, кугу олаш шочын кушкынат, тунемше улат. А, нелеш ит нал,—ни суртет, ни печет. К. Коршунов.*

Опч. тг.: күсен рожын (шуста); күсеныште мардеж коштеш (шўпка); чара коля; чара мўшкыр.

(НИ) ТЎГАЛТЫШЫЖЕ, (НИ) МУЧАШЫЖЕ (УКЕ, ОК КОЙ) мон. **(НИ) ТЫНГАЛТЫШЫЖЫ, (НИ) МЫЧАШЫЖЫ (УКЕ, АК КАЙ)** мап к. м. 1. Очень далеко простирается что-л. Ни начала ни конца (нет, не видно) чему. *Качырийын шинча ончылныжо кумда пасу. Тиде пасун ни тўналтышыже, ни мучашыже уке. З. Каткова. 2. Очень много, в большом количестве (чего-л.). Лышташ веле... Лышташ-влак, мландеш логалде, мардеж пуалме почеш южышто эртат. Пуным*

ончалатат, ни тўнгалтыш, ни мучаш уке гай чучеш.
А. Бик.

Онч. тг.: (ни) мучашыже, (ни) тўржō (уже, ок кой).

НИ ТЫШ, НИ ТУШ. НИ ТИШ, НИ ТЫШ к. м. Быть, оказаться в затруднении; не звать, как быть, что сказать, делать и т. п. Ни туда ни сюда. *Коло кече эртыш, ни тыш, ни туш. По таче могай-гынат вашталтыш лийшаш.* С. Николаев. *Паша шучката...* Фашист-слак ни тыш, ни туш. Д. Орай.

Онч. тг.: акмук (мык-мук) лияш; кыдач пиякаш; ни ончык, ни шенгек, ни мыйгеш, ни апеш.

НИ ШОГАЛАШ, НИ ШИНЧАШ (ОК (ОГЕШ) ЛИЙ). НИ ШАГАЛАШ, НИ ШЫНЗАШ (АК ЛИ) к. м. О скованном состоянии кого-л. (от страха, смущения, стыда или ужаса, холода и т. п.). *Иўдым постышто йўшто. Ни шогалаш, ни шинчаш.*

Онч. тг.: ни ончык, ни шенгек; ни тыш, ни туш.

НИ ШОГАН, НИ ШИНЧАШ. НИ ШАЛГАН, НИ ШЫНЗАШ к. м. Тесно, повернуться пегде. Ни стать ни сесть. *Автобус тич калык шын-шыг темын, ни шогаш, ни шинчаш вер уке.*

Онч. тг.: калык шын-лыг; парням чыкан (гунг-калташ) вер уке; тошкалан вер уке; тошкалан шигушко.

НИ ШӨРЖӨ, НИ МЕЖШЕ. НИ ШЫШЕРЖЫ, НИ МИЖНЫ к. м. Нет никакой пользы, выгоды. О ком-л. или о чем-л. Ни молока ни шерсти. *Якып шошкален кая: «Егор Спиридонович, пожале, чын ойла. Изи колхоз каза гай: ни шөржө, ни межше».* Ф. Майоров.

НИГУШ ПУРАШ. НИГЫШ ПЫРАШ к. м. Быть, находиться в затруднительном положении; не звать, что предпринять. Некуда деваться (дется). *Вате нигуш пураш ёрын—тунар вожылын.* С. Чавайн. *Калык шошо агалан ямдылалгеш: шогам, тырмам ачала. Макарын гына имне уке. Тудо, нигуш пураш ёрын, Ларивон Йыван декак кая. А. Шойн. Настилан нигуш пураш. «Ох, Корием кызыт толын пурьжо ыле»,—шопалта.* Н. Лекайн.

Онч. тг.: акмук (мык-мук) лияш.

НИЙ ДЕНЕ ТОДМО (УРГЫМО) ОГЫЛ. НИ ДОНО ТОДМЫ АГЫЛ к. м. Не хуже других в каком-л. отношении; не лишен знаний, способностей. Не лыком шит кто. *А ончыко лекме шотышто але ужны. Меат ний дене тодмо онал.* А. Волков.

Онч. тг.: агыра огыл; йыдал дене огына торгае; ок-мак огыл; пöнчык дене тушкымо (ыштыме) огыл.

НИЙ ОПТЫШ. Обман, подвох, ложь, неприятность, ловушка. Лыковый силок. *Иктаж-мом (картиныште) умылышыч мо?—ачам мыйын шинчашкем ончале.—Тиде, очыни, могай-гынат «ний опыш»,—агырапенрак пелештышым.* В. Косоротов.

(НИЙ) ОПТЫШЕШ (ОПТЫШЫШ) ПИЖАШ (ВЕРЕШТАШ, ЛОГАЛАШ). (НИ) ПÖРГЫШЕШ (ПÖРГЫШЫШ) ПИЖАШ (ПОПАШАШ, ВАРЕШТАШ) к. м. Оказываться в каких-л. неприятных обстоятельствах, обманываться (обмануться). Застрелыв в (лыковых) силках; запутаться в (лыковой) ловушке: попадать (попасть) в западню. *Вачий, шотет пытен, нимо толкымат от му. Ний опышеш пижынат.* С. Элнет. *Пузырьков рывыж семын ний опышеш пиже.* З. Каткова. *Уна Мартам ужо. «А-ха, шкежак ний опышеш пижын»,—шона.* А. Бик. *Урсула моткоч шыдештын, пудешт кайышаш гай йошкарген. «По чыте!—шона тудо.—Верештат але иктаж гана мыйын опышын...»* А. Бик.—*Кенигсбергыште мыланна тыгай йöн ок лий, туштак опышыш логал кертына, мый палем...* А. Тимофеев.

НИЙ ОПТЫШЫШ ЛОГАЛАШ (ПУРТАШ) кöм. (НИ) ПÖРГЫШЫШ ПЫРТАШ кöм к. м. *Тевеиш, а?! Шкемым шке опышыш пуртен шындышым. Эх, ман, пояс дене родо лийын, пояш тöчышыч да, кулыш веле савырнышыч, а? Конечно, кул лийыч... Ынде мом ыштыман?* Я. Ялкайн.

Онч. тг.: атмашке верешташ; лöдышкö верешташ (логалаш).

Тан. тг.: чоя рывыж ний опышеш пижеш; мотор кайык ний опышеш пижеш.

НИМОМ КАЛАСАШ (МАНАШ, ОЙЛАШ). НИМАМ МАНАШ (ПОПАШ) к. м. Действительно, в самом деле. Нечего сказать. Нечего говорить. *Кётжчö нерген иж уда мутымат каласен ом керг, пеш тыриш. Вольыкым сайын кондыштен, эмлашат полша. Нимом ойлаш, сай кётжчö.* М. Рыбаков. *Ужым, лачок... Мыйн нима манаш. Вуйта йылмем кедаренит.* Н. Ильяков.

Онч. тг.: нимом (нимат) от ман (от каласе); мутат уке.

НИМОМ (НИМАТ) ОТ МАН (ОТ КАЛАСЕ). НИМАМ (НИМАТ) АТ МАН к. м. Действительно, да, в

самом деле. Ничего не скажешь. Нечего говорить. Да, нимат от ман, чылалан тунем шуын Чемай. А. Юзыкайн. Механизаторгып механизатор, нимом от ман! Уш-калым автомашина кузовеш йолыштен шогалтен да торгыктен толып. А. Волков. Тыге, пионервожатый форма дене—нимом от каласе—вожатый. В. Абукаев.

Онч. тг.: нимом каласаш.

НОЧКО КОЛЯ (ГАЙ). НАЧКЫ КАЛЯ (ГАНЬ) к. м. Промокший насквозь; пропотевший. (Как) мокрая мышь.

НОЧКО КОЛЯ ГАЙ ЛИЯШ (КОЯШ, т. м.). Иметь жалкий, измученный вид. Выглядеть как мокрая мышь. Шкеже омо дене писын куржаш тӧчымыж-лан кӧра ала-мо чылт ночко коля гае лийын. В. Косоротов. Кӧтӧшкы атам толып. Начкы каля гань нӧрен шӧнзын. В. Патран. Элексе, летучкышто «теве вурсаш тӱнгалыт» манын, ночко коля гай пӱжалт шинча. В. Косоротов.

НОЧКО ПРЕЗЕ (ГАЙ). НАЧКЫ ПРЕЗЫ (ГАНЬ) к. м. Вялый, пессимельный, безвольный, нерешительный и т. д. (Как) мокрый теленок.—Тудо (Вӧдыр) мом шӱдет, тудым ышта...—Мокто, мокто ночко презым, Вӧдырын нимо койышыжо уке, тудо малыше мерат. Я. Алексеев. Лунчырий улам. Пӧрзеи огыл, ночко презе. Вашлиймат ок кӱл, маньым, а йӱжӧ веле—поче-шыже шикшалтым. З. Каткова.—Эх, ночко презе-вак!—ачам пӧртышкӧ пурен шогалынат, мыйын (яндам арик-турик) пӱчмем ончен шоген улмаш. В. Косоротов. Мо лие Максим? Неужели шенгек чакна? Уке, уке, тыге куштылгын кидым шуншалаш тунарак ночко презе огыл. В. Абукаев.

НОЧКО ПРЕЗЕ ГАЙ ЛИЯШ (КОЯШ, ШОГЫЛ-ТАШ, т. м.). Иметь жалкий вид.

Онч. тг.: нулыдымо презе (гай).

НОЧКО ЧЫВЕ (ГАЙ). НАЧКЫ ЦЫВЫ (ГАНЬ) к. м. Подавленный, удрученный; нескладный, имеющий жалкий вид. (Как) мокрая курица.—Колго, кувай, тет-ла тыге ынем ыште,—рвезе сбрвала. Тарля кува лавы-ран чурияп, ночко чыве гай рвезым онча. Мом ышташ шотым ок му. Ю. Артамонов.

НОЧКО ЧЫВЕ ГАЙ ЛИЯШ (КОЯШ, ШОГЫЛ-ТАШ, т. м.) Быть нескладным, иметь жалкий вид. Коктынат нӧрен пытеныт, ночко чыве гай лийыныт, чытырымышт дене пӱйышт ваш логалын огыл. А. Крас-

поперов. *Саде рвезе-влакем ночно чыве гай лийын шо-галыч. Кўсенышт гыч мо улмыш ястаркалаг. Ю. Га-лютин. Феофил Степанович колхозниквлӓ анзылны начкы цўвы ганьы шалген. Н. Ильяков.*

НӨЛПӨ ИШКЫМ ИШКЫЛАШ. ЛУЛПЫ ИШ-КЫМ ИШКЫЛАШ к. м. Хвастаясь, обманывать ко-го-л.; умело, ловко, искусно врать. Ср. в рус.: пускать (пустить) пыль в глаза кому. Обводить (обвести) во-круг пальца кого. Морочить голову кому. Вбивать (вбить) ольховый клин. *Изук ожнат мокташ йорага ыле, таче шинчаорак шке тагаш-влакшым ондалыш, нунылан нөлпө ишкым ишкылым. Ойлымыш гыч лиеш, пуйто тудо рушарнян хоккей дене модмо годым вес командын капкашке лу шайбым шкетак кудалген да пуйто Изуклан сайын модмышлан спорт клубым тре-нерже Лужники стадионышко спорт мастер-влакым соревнованийыштым ончаш путевкым кучыктен.*

Онч. тг.: кпйыше тоям шогалтаң; парня йыр нў-тыралаң; чара истышке тупынь кўзаш.

НӨНЧЫК ДЕНЕТУШКЫМО (ЫШТЫМЕ) ОГЫЛ. НУНЖЫК ДОНО ТЫШКЫМЫ (ЫШТЫМЫ) АГЫЛ к. м. Не лишён способностей, знаний. Не из теста сле-пен.

Онч. тг.: нпй деп тодмо огыл; ангyra огыл; ораде-огыл.

НӨНЧЫК ПАТЫР (ГАЙ). НУНЖЫК ПАТЫР (ГАНЬ) к. м. Сильный, храбрый, отважный и т. п. (Как) богатырь из теста. *О-о, нөнчык патыр-влак то-лыныт. Л. Яндаков.*

НУЛЕН АШНАШ КӨМ. НЫЛЕН УРДАШ КҮМ к. м. Чересчур нежить, баловать кого-л.; всячески угождать кому-л. Облизывая, содержать (растить) кого. *Эргым, вижшымак ойлаш гын, тый ватетым утыжым шаленке колтенат... Уке, эргым, извате манын, тунарак нулен ашныман огыл. О. Шабдар.*

Онч. тг.: ўй деп мўйыштө (ўсеш-мўеш) лонган; Ыфы-леп кунтан.

НУЛЫДЫМО ПРЕЗЕ (ГАЙ). НЫЛЫДЫМЫ ПРЕЗЫ (ГАНЬ) к. м. Излишне робкий, несмелый, стеснительный и т. п. (Как) необязанный телепок. *Петя, ой моткочак «йоча» улат. Нимат от умыло. Чылт нулыдымо презе. Кузе тый денет илаш тўгалаш?* В. Косоротов.

НУЛЫДЫМО ПРЕЗЕ (ГАЙ) ЛИЯШ (КОЯШ, ШО-

ГЫЛТАШ, т. м.) Выглядеть крайне робким, вялым и т. п. Семен, мо нулыдымо презыла шинчылтат? (Веня.) Мыйым гаем нулыдымо презе лият гын, тыгай вет. Пер йымачетаг ѳдырым солалтат. Г. Чемяков. (Резы) шу-ны сирыде, по тежены мин шынзын—нылыдым презы гань. Н. Ильяков.

Онч. тг.: ночно презе (гай).

НУШКӨ ПИЛА (ГАЙ). НЫШКЫ ПИЛА (ГАНЬ) к. м. Злой, сварливый, нудный, раздражительный. (Как) тупая пила.

Онч. тг.: вуйым пулташ; нюкпым пуаш.

НУШКӨ ПИЛА (ТОВАР, т. м.) ГАЙ ЙЫГАШ (ЛОКШИНЧАН, т. м.). НЫШКЫ ПИЛА (ТАВАР, т. м.) ГАНЬ НЫБГАШ к. м. Нудно, надоедливо, раздражительно ругать, бранить, распекать и т. п. Как тупая пила пилить. (Шонго.) Тудын дене илаш йөсө, йјд-шө-кечыже эре йыгыжтара. (Кува.) Шоям ойла каза пондаш! Тудо шке нјшкө пила гай йыга... М. Шкетан. Иван Иванович, каласышашет уло гын, вигак каласе. А так нјшкө кјзө дене нечего. А. Асаев. Ведатын шыды-же чот лектеш. Умбачын аваже нјшкө товар дене лок-шичме гай чарныде локшинчеш, Ведатын шыдыже утыр-та. О. Шабдар. Марийжак нјшкө косор гай нјжен пы-тарыш. С. Сапаев.

НЫЛ ЙОЛА (НЫЛ ЙОЛЫН) КАЯШ, КУДАЛЫШ-ТАШ, т. м. НЫЛЪЯЛА (НЫЛ ЯЛЫН) КЕАШ, КЫ-ДАЛЫШТАШ к. м. Идти, ползать, стоять и т. п. на четвереньках; становиться на четвереньки.—Ынде кузе кайыман?—Ныл йола. А. Тимофеев. Йыгынат вийым по-ген кийыш, кожер крагатыш ныл йола кудале, коклан-же мјшкыр денат кишкыла пушко. А. Красноперов.

НЫЛ ПЫРДЫЖ КОКЛАШТЕ (ИЛАШ, ШИН-ЧАН). НЫЛ СТЕНЯ ЛОШТЫ (ЫЛАШ, ШЫНЗАШ) к. м. Не выходя из дому, не общаясь ни с кем, пребы-вать в одиночестве. В четырех стенах (жить, сидеть и т. п.). Шкетын кас еда ныл пырдыж коклаште шинчен эртарен, кеч-көнат шерже темеш. Шкетын нимо онгайже уке. З. Каткова. А мом мый тиде ныл пырдыж коклаште уждаш? Пимом. А Юзыкайн. ...Эрге-шешке эрден эрак за-водыш каят, а тудо (Синопон) ныл пырдыж коклаште шинча. Ю. Галютин.

НЫЛ ШИНЧА ВАШКОДАШ (ВАШ ЛЯЯШ, т. м.). НЫЛ СЫНЗА ДОНО ВАН КОДАШ (ВАН ЛЯИШ, т. м.) к. м. Наедине; без свидетелей, без посторонних.

Между (меж) четырех глаз (остаться, встретиться и т. д.). *Апа деп Кргорий коктын ныл шинча ваш кодыңыт.* С. Чавайн. *Ик ганат ныл шинча вашлияи ок лий.* С. Чавайн. *Ниңаң шинчаже Когойым пеш кычалеш. Ныл шинча вашлие.* П. Корнилов.

НЫЛ ШИНЧА ВАШ ОНЧЕН. На виду у всех, открыто.—*Ушет кайыш мо, Чепиш изай? Ныл шинча ваш ончен пуштат. Могай осалым ыштенам?*—сөрвала Эшполдо. Я. Элексейн.

Опч. тг.: шинчаваш (ужын, ончен) кутыраш (мутланаш, ойлаш).

НЫМЫШТЕ ГАЙ (НЫМЫШТЫВАРА ГАЙ) КУШКЕДАШ (НЬЫГЫЛТАШ) к.м. НЕМЕСТЫ ГАНЬ КЫШКЕДАШ (НЕМЕСТЫВӦРА ГАНЬ ВАГЫЛАШ) к.м. м. Сильно разорять, грабить, доводить до нищеты. Отнимать (отнять), отбирать (отобрать) у кого-л. последнее. Обдирать (ободрать) как липку кого. *Шем Погор... Арийым нымыштым кушкедмыла эрыктен.* В. Колумб. *Крутояров тувыр шўшажым луштарыш:—Мыйым, Василий Петрович, чылт ньыгылтенат? Нымышты-вара гай ньыгылтенат?* В. Косоротов.

НЫМЫШТЫВАРА (НЫМЫШТЕ) ГАЙ КОДАШ. (ЦАРА) НЕМЕСТЫ (НЕМЕСТЫВӦРА) ГАНЬ КОДАШ к. м. Оставаться (остаться) без необходимого.

Опч. тг.: ик тувыр дене шоген (шогал) кодаш; кок (кум) коваштым пьыкташ (кушкедаш); пытартыш тувырым кудашаш.

Таг. тг.: неместым вильы пырымы годым кынкедыт к. м.

О

ОДЫРА МЕШАК к. м. Очень капризный, своенравный: плакса. Обычно о ребенке, подростке. Мешок с капризами. *Папажы Вайсум изижы годым одыра мешак манеш ылын.*

ОДЫРА НАШКАР к. м. Очень капризный, своенравный. Обычно о ребенке, подростке. Капризная чурка.

ОЙГАТ УКЕ к.м. ОЙХАТ УКЕ к.м. ОЙХАТ к.м. Не трогает, не волнует кого-л. что-л.; все нипочем кому-л. И горя нет кому. *Айдеме колышаш гай кия, а тыланет ойгат уке.* С. Чавайн.—*Лўмда шўгар пундашыи савырна гынат, ойгем уке... Ынде мылам садикте!*—Тал-

кан, лййымö илныжым шойылан коден, пулемет декс
патрон яшлыкым нумал толеш. Я. Ялкайн.

ОЙЛЫМАНАТ ОGYЛ. ОЙЛАШАТ ОGYЛ (УКЕ).
ПОНАШАТ УКЕ к. м. Действительно, в самом деле, и
вирамя. Печегө (и) говорять. Эргым мыйын тракторист.
Трудоденьже, ойлыманат огыл, шуко. Г. Ефруш. Ойлы-
манат огыл, посана, (пöрт) шергеш тольо, кумло тўже-
мыш шуо. Н. Лекайн. Бнде ўдыр, ойлашат огыл, тугай
сай! С. Чавайн. (Ина.) Тўйн, Пахом, кого ышан ылат
вара, понашат уке. И. Беляев. Коллективши?.. Пйша кы-
нам, уке понашат. Н. Ильяков.—Озымда могай?—Ойла-
шат уке, сай.—Тений озым чыла вере сай. Кинде шоч-
шаш. Ф. Майоров.

Онч. тг.: мутат уке; чыпже дене.

ОЙЫМ ПИДАШ. Вынести решение, договориваться
(договориться) о чем-л. Он ег-влак, кангашымеке, ойым
пидыч: Москошко, руш кугыжа декс, ўшанле ег-влакым
полыш йодаш колташ. К. Васип. Ик ойым пидыч: у
школ пöргым ышташ чыла туныктышо, тунемше пол-
шаш тўналшаш. В. Косоротов.

ОКМАК ОGYЛ. ОКМАК (ПЕТОМА) АGYЛ к. м.
Не так глуп, чтобы можно было его обмануть, провести
и т. п. Не дурак. Мытырий окмак огыл, шотым муэш.
А. Красноперов.

Онч. тг.: ораде огыл; агыра огыл; арва лөдеш от ку-
чо.

ОКСАМ (УРЗО ДЕНЕ, КОЛЬМО ДЕНЕ) УДЫРАШ
(ШОТЛАШ, СУМЫРАШ). ОКСАМ (КОРМЫЖ ДОН,
ЫР ДОН, КОЛЬМЫ ДОН) ЫДЫРАШ (ШОТЛАШ)
к. м. Наживаться; денег много получать, хватать; быть
очень богатым. Деньги загребать (грести) пригоршнями,
лопатой. Ег пöрген кече-ўўд пашам ышта, оксам сўмы-
ра. С. Чавайн. Савикын ўл пашкудыштыш Мйшкыр
Митрим нйлашаш. Тўдын пишок вет мындыр ёлымаш...
Кудычыш цыц вольыкым урда, оксам ыр доно ижы шот-
ла. Н. Игнатьев. Вингы шонгывлй докы мимыкы öреш:
кйдежышты шергйкан хйдырвлй, а вет оксам тоже коль-
мы доно ак ыдырен. В. Петухов.

ОМАРТА ГАЙ. ТАНГАТА ГАНЬ к. м. Неподвиж-
ный, безучастный, равнодушный. Как (замшелый) пенё.

ОМАРТА ГАЙ (ОМАРТАЛА) ПИНЧАШ (ШОГАШ,
КОЯШ). ТАНГАТА ГАНЬ ШЫНЗАШ к. м. 1. Непод-
вижно, безучастно, равнодушно сидеть, стоять и т. п.
Качымарий авагашта тураште омартала шинча. Шкеже

чеверген. С. Элпет.—*Мо чыланат омартала шогеда?*—*манеш Япык кугыза.* С. Чавайн. 2. Одиноко, без семьи (жить, остаться). Оди-одишпенек.

Онч. тг.: пундыш гай; тумна гай.

ОМЕШАТ КОНЧЕН ОГЫЛ кōлап. ОМЫНЕШАТ КАЙДЕ кўлап к. м. Нельзя было даже предположить, допустить, представить чего-л. И во сне не спилось кому. *Ожно мыланем, тыге Озангышке толын, тунемаш тїггалме омешат кончен огыл.* О. Шабдар. *Мыйын йоча жа-нем молын гаяк лийын. Тунам ялыште ни электротул, ни радио, ни культура пōрт уке ыле. А телевизор, самолет, комбайн омешат кончен огытыл.* М. Казаков. *Кызытсе тукымлан ожнысо илын омешат ок кончо, а тунам мыланиа кызытсе гай илын омешат кончен огыл.* И. Осмин. *Техень ылымаш лизш манын, мйнь омын-шат уждедам.* В. Патраш.

ОМО (УЖМО) ГАЙ ШАРНАШ кōм, мом. ОМЫН (УЖМЫ) ГАНЬ (ОМЫНЛА) АШЫНДАРАШ кўм, мам к. м. Помнить очень смутно. Как во сне помнить кого, что. *Лач омо семьи шарнем мый шонго кочаем.* А. Бик. *Ачажмы Гриша омо ужмо гай веле шарна-шукертак колен.* А. Юзыкайн. *Мйнь (газетыш сирышы «вуйдым йтганым») ижы омыла йшындырмыла чу-чам.* Н. Игнатьев.

ОМСАМ ПОЧАШ кōлап, кушко. АМАСАМ ПАЧАШ кўлап, кышкы к. м. Предоставлять кому-л. полную свободу, доступ куда-л. Открывать (открыть) (все) двери кому, куда. *Туныктышо литкружокын членже-влаклан «Ямде лий!» газетыш омсам почын.*

Онч. тг.: корным почаш.

ОМСА ПОЧМО кōлап, кушко. АМАСА ПАЧМЫ кўлап, кышкы к. м. Предоставлена возможность, свобода что-л. делать, куда-л. поступать учиться и т. п. Открыты (все) двери кому, куда. *Рвезе енлан техникумыш, институтыш—чыла вере омса почмо.*

ОМЫТАМ ЧИЯШ. ХАМЫТЫМ ЧИАШ к. м. 1. Излишне обременять себя чем-л., доставлять себе лишние хлопоты, неудобства. Надевать (падеть) (себе) хомут (на шею). *Эх, Эвика, адак кум ийлан омытам чийышым.* Шке сурт дене, шке эрык дене илаш мылам пїрралтын огыл улмаш. С. Чавайн. *Вет тудо (Соня) самырык ймыржō мучко тыгай омытам чиен кошташ огыл.* А. Авинов. 2. Брать на себя хлопоты, дела кого-л. *Сер-*

зей Григорьевич отпускыш кайышат, Янык тудын омы-
тажым чийыш, Ф. Майоров.

Таң. тг.: омытаже лийже, пмплыже лектеп; омыта-
же лийже, шүйжө лектеп; импбыжым ончен, омытам
чиктат.

ОНЧЕН ЙӨРАТЕТ. АНЖЕН ЯРАТЕТ к. м. 1. Очень
хороший, прекрасный, отличный. О ком-л. или о чем-л.
Не налюбуйшься, не насмотришься. Заглядење. *Ян-
варьыште пеш таза, виян йжкыжаш презе шочо. Ончен
йöратет ыле. С. Элнет. 2. Очень хорошо, прекрасно. Лю-
бо-дорого, любо-милло. На заглядење. Микыта (возым)
моткоч йытыран төрлен оптен—ончен йöратет. В. Абу-
каев. Фамилиемым нигö деч сайын сйретлен кертам. Он-
чен йöратет! А. Красноперов.*

Онч. тг.: аяжканат шйныл.

ОНЧЕН ÖРАТ (КУАНАТ). АНЖЕН ÖРАТ к. м.
Удивительно. Диву даешься. *Ошыл эгер воктен элек-
тростанций кушкеш. Изи машина тугай вийым лукташ
тйггалеш—ончен öрат, шинчат йыма, чонет куана.*
С. Николаев. *Осын Эчан ден Сидыр Кавырля тыге шы-
ман саламлалтыт, туге икте-весеышлан чал вуйынтым
саваллат—ончен öрат. П. Речкин.*

ОНГ ДЕНЕ ОИГ (ВАШЛИЯШ). ОИГ ДОНО ОИГ
(ВÄШЛИАН) к. м. Один на другого пойти; непосред-
ственно соприкасаясь, двигаться; врукопашную (бить-
ся, сражаться). Грудь с грудью сходиться (сойтпсь).
*Шукертсек шонен коштымжо таче шуо: таче Эчан туш-
ман денс онг дене онг вашлиеш. С. Чавайн.*

Онч. тг.: вуяваш лияш.

ОИГ ДЕНЕ ОИГ ВАИШ ШОГАШ (ШОГАЛАШ) кö
верч, мо верч. ОИГ ДОН ОИГ ВÄШ ШАЛГАШ (ША-
ГАЛАШ) к. м. Один на другого идти (пойти), дви-
гаться п т. п. Грудь с грудью сходиться (сойтпсь).

ОИГ ДЕНЕ ШОГАШ (ШОГАЛАШ) кö верч, мо верч.
ОИГ ДОНО ШАГАЛАШ кў верц, ма верц к. м. Стойко,
мужественно защищать кого-л. или что-л. Стоять
(стать) грудью за кого, за что. ...*Ленин ойым шймыштö
пумалын Шогышна ме онг ден элна верч. И. Стрельни-
ков. Таче марте мый улыжат шочмо калыкем нерген
шопенам. Тидым шонен, почеламутым возенам. Но
тиде гына шагал улмаш. Пйтынь шемер верч онг дене
шогалман. А. Асаев. 1972 ийым (мемнан) республики-
се калык нигунам ок мондо. Тул ваштареш Марий
кундемысе уло калык онг дене шогалын. (Газет тгч.)*

Ит мондо, эргым, парышна тыгай: Шындаш пушенгым огыл, садым, чаплым. Лияш ѳшанле эллан—эргыже гай; Плаш, шочиеш, тѳшка, совет ял дене, Пырляште шкендым тѳрыс умылен. Салтак радам лиеш гын виш, шогад он дене, Нимо мемнам огеи керт ѳмылтен. А. Иванова. Колхоз пурлык верѳ онг доно шэгалда, келеш гѳнѳ, кѳндам пиштыда дѳ (класс тышманлан) нимат ида пу. В. Натраш.

Онч. тг.: курык гай (курыкла, курык семын) шогаш (шогалаан).

ОҢҢЫМ КАДЫРТАШ. ОНҢЫМ КАДЫРТАШ к. м. Гордиться, возгордиться; важничать, чваниться. Выпя-
тить грудь (вперед). (*Пыгынат*) тыгай окса дене *Полянур калык* ончылао онгым кадыртен моктанен кертеш: *теве тудо, Пыгынат Безменов, кѳзе ила! Кѳн тынар оксаже уло? А. Красноперов. Калык* коклаште гѳл тарваныш, *кычкыраш* пижыч:—А-а, *РИК* вуйла-
тыше улмет годым онгым кадыртыл коштынат... Ф. Ма-
йоров.

Онч. тг.: вуйым шуннан; кѳшыч ончаш; перым кадырташ, перым (кѳшкѳ) пѳлтави; перым шуннан (шуншкедаш), шкем кугуэш ужан (шотлаш); шкем кѳшкѳ шындаш.

ОҢҢЫШ КИДЫМ ПЫШТЕН (ОЙЛАШ). ОНҢЫШ КИДЫМ ПЫШТЕН (ПОПАШ) к. м. Со всей откровенностью, правдиво, искренне (говорить, заявлять и т. п.). Положа (положив) руку на сердце. *Айста, Владимир Алексеевич, онгыш кидым пыштен, нимом шылтыде ойлена. Те тиде жапыште мынар книгам савактышда. Ф. Майоров.*

ОПТАЛМЕ ГАЙ. ОПТАЛМЫ ГАНЬ к. м. Точно по мерке, по размеру; хорошо сидит. Об одежде, обуви и т. п. Как впитый. *Лиза* платьым чизн лѳктен. *Кѳще кѳп семеш, оптал* шѳндымы гань. Г. Кириллов. (*На-вылын*) *выргемжы* итыра, *кѳпыштыжы* соок *оптал* шѳндымы гань шѳнзен. Д. Маликеева.

ОНТЫШЕН ПИЖАШ. ОНЧ.: НИЙ ОПТЫШЕН ПИЖАШ.

ОРАДЕ ВУЙ. ОРОДЫ ВУЙ к. м. Глупец, глупый. Тулица. Чаше в обращении. Дурья голова. *Арам кызыт (серыш нерген) каласышым, эх, ораде вуй. М. Рыбаков. Эх, ораде вуй, ораде вуй, мый чаманен шопышым. Йо-гылышым ыштенам... З. Каткова.*

Онч. тг.: агыра вуй; арва вуй; ара вуй.

ОРАДЕ МЕШАК. ОРОДЫ МЕШАК к. м. Балорник, глупый. Обычно в адрес малыша. Мешок с глупостью, озорством. *Исуук кушкын, полмезе койышат ешаралтын... Навайлан адак паша. «Эй, ораде мешак, кунам изишак ушет пура гын?»—навай шыдештме се-мын лешат, тјүрлө пудыргым кјвар јмбач јштыл палеш.* М. Казаков.

ОРАДЕ ОГЫЛ. ОРОДЫ АГЫЛ к. м. Не настолько глуп, чтобы можно было его надуть, обмануть, провести и т. п. Не дурак. *Шкенап родо-тукымын лјм шјк-таш мый тунарак ораде омыл. С. Чавайп. Кјм, мыйым ондалат мо? Уке, мый орадак омыл. М. Шкетап. Милиционерат ороды агыл, марывлн мудрјйымыштым пјлен пјлаш кјцызы постол худа выргемым чизнат, томан јйде кјчен каштын.* Н. Игнатьев.

Онч. тг.: аңыра огыл; пий дене тодмо огыл; арва лөдеш ат кучо.

ОРАТАЖЕ ВЕЛЕ (ГЫНА) КОДЫН. АРАТАЖЫ ВЕЛЕ КОДЫН к. м. Тощий, худой, изможденный. О ком-л. *Плен гыч Анатолий толын. Оратаж гына кодын. палашат огеш лий.*

Онч. тг.: лу ден кованте (веле, гына); јмыл гай катга; чыра гай коштан (кодаш); кыне туле гай.

ОРВАШКЕ ТОЯМ ЧЫКАШ (ШУШКАШ) КӨН, КӨЛӨП. АРВАШКЫ ПАНДЫМ (ШЫВЫНЬЫМ) ЦИКАШ күн, күлап к. м. 1. Умышленно мешать кому-л. что-л. делать, препятствовать в каком-л. деле. Вставлять (ставить) палки в колеса кому. *А мслан вара те мыйын орваш тоям чыкаш тыршеда? Мый ты-манда доказатлынем, эрыкым мылам пуыза.* С. Николаев. 2. Преднамеренно создавать трудности в каком-л. деле. *Плышыште эре туге вет, нимогай у тјнсалтышат вигк калык коклаш ок шыге—тјүрлө чарак лозилеш, пјрдшө орвашке тоям чыкышат лектеш. Но у садланап у—тудо амызе койышым сепгенак сена, мешайыше янгар кашкам тошкалын, лаштырген кая.* М. Казаков.

А тушто полшымо олмеш пјрдшө орваш тоям чыкаш тобчат. Тиде сай але уке?—Орваш тоям чыкат гын, сай огыл. А. Волков.

Онч. тг.: јол јымак тоям (повдым) чыкан; јоным шындаш; кориец (коршылан тореш) погалаш.

ОРОДЫ КЕСТЕН к. м. Онч.: **ОРАДЕ ВУЙ.**

ОРОМ ПУАШ к. м. Онч.: **КАРУМ ПУАШ.**

ОСАЛ ЙЫЛМЕ. ОСАЛ ЙЫЛМАН. ШЫДЫ ЙЫЛ-
МЫ. ШЫДЫ ЙЫЛМАН к. м. Клеветники, сплетники.
Злые языки (в рус. языке только во мн. чис.) *А осал
йылме-влакын тўрлым ойлыштгыч шоктен: «Купам
ўдырлан пўртен дене тўр шогыман?» С. Элиет. Юлавий
ўдырем осал йылме дең пыдалалтше. К. Корпунов.*

ОТ ПАЛЕ. АТ ПАЛЫ к. м. Выражение негодова-
ния, возмущения в адрес кого-л. или чего-л. Значитъ
ли. Скажи, пожалуйста. *Больница гыч (Неукым) лук-
мо годым врач шылталенат пале: «Эй, ужирвўй калык!
Тендан ораде ушда теве кушко шукта. От пале, герой
улытыс. Шкендам аралаш тунемман». М. Казаков.*

Опч. тг.: от шинче!

ОТ ШИНЧЕ! АТ СЫНЗЫ! к. м. Знаешь ли. Скажи,
пожалуйста.—*Соняжлан мо кўлеш?*—*Изи начальник
лийыныс, от шинче! Кормам куштышо звоном вўйлата!*
А. Волков. *Пагул Япыкым артельыш пуртышда. Тудо
мыланна вакш чоґаш полшыш але пай оксам конден
пуыш? Ревиз комиссий вўйлатыше, от шинче! Ф. Ма-
йоров.*

ОШ ВЎЛЬӨ (НЕРГЕН) ЙОМАК. Сомнительная
история; выдумки. Выражение неверия. Сказка про
белую кобылу (кобылицу). Ср. в рус.: бред свивой ко-
былы. Бабын (бабушкины) сказки. *Эчуз шке ойжым
(вўдшинчам вес корно дене колтымо нерген) Васлий
ден Колялан ойла. Коля Устюгов колышт шогым-шо-
гышат, тореш руале:—Уке, рвезе-влак, тиде—ош вўльө
йомак. В. Юксерн. Чыла тидым государственный обви-
нитель шкежат пала, мый дечем удан огыл! Ош вўльө
нерген йомакым колыштын, шерже темын. Туге гынат
чыным пален налнеже: еш илыш пужлымаште кў
титакан? П. Речкин.*

Опч. тг.: манеш-манеш мут (шомак); яра мут (яра
шомак) (веле, гына).

ОШ КЕЧЕ ОНЧЫЛНО. Истинно (не вру). Перед
светлым солнцем. —*Товат,—манеш Логин кугыза,—
теве ош кече ончылно ойлем. В. Косоротов.*

Опч. тг.: шинчам нудештше.

ОШ КЕЧЫМ УЖАШ. ОШ КЕЧЫМ (СОТЫГЕ-
ЧЫМ) УЖАШ к. м. Познать (узпать) счастье, испы-
тать радость. Видеть (увидеть) светлый день. *Уке,
марийын ош кече ужшашыже улмаш. Чолга шўдырла
Совет власть волгалт кайыш. С. Чавайн.*

ОШ КЕЧЫМ УЖАШ ОРЫЛ. СОТЫГЕЧЫМ (ОШ

КЕЧЫМ) УЖАШ АГЫЛ к. м. Не знать покоя, мучиться, томиться (от непосильной работы, обременительных работ и т. п.). Страдать от болезни, боли. Не видеть (не видать) (белого) света. *Молан мый марлап толым гын? Ойго ужаш. Толмем деч вара ош кечым ужын омыл вет.* А. Конаков.

ОШ ТҮНЯ. ОШ СВЕТ (ОШ САНДАЛЫК) к. м. Окружающая нас действительность—земля, мир, вселенная; жизнь во всех ее проявлениях. Белый свет. *Ончал, эргым, ош тўням. Чылажат мыланна куанен илаш пўралтын.* А. Эрыкан. *Шыже пыкемыш йўд ош тўням леводе.* М. Евсеева. *Ош тўняшке пеш ончалме шуэш.* Я. Ялкайн.—*Манметла, айдемын ймыржō кужу огыл...* Айдеме ош тўняшке уналыкеш гына толеш—илеи ок мошто. *Ўрат веле, молан мланде ймбалне тудлан вер шыгыреш?*.. А. Юзикайн. *Ош тўняште илаш пугырак сай. Рвезынек кōн илиш деч ойырлымыжо шуэш!* С. Чавайн. *Ош свет вўлны пурь эдем шуку улы.*

ОШ ТҮНЯ ГЫЧ КАЯШ. ОШ САНДАЛЫК (ОШ СВЕТ) ГЫЦ (БЫЛЕЦ) КЕАШ к. м. Умереть. Уйти с белого света.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке каяш; вес тўняшке каяш (чонсенташ); илын гыч каяш; кугез-влак (коча-кова-влак, чўчў-влак) деке каяш; кужу ўмырым тылапеш кодаш; онч тўня дене чеверласаш.

ОШ ТҮНЯ ДЕНЕ ЧЕВЕРЛАСАШ. ОШ САНДАЛЫК (ОШ СВЕТ) ГЫЦ (ДОНО) АЙЫРЛАШ к. м. Умереть. Проститься (попрощаться) с белым светом. *Вате марийже воктене шўлыкын шинча. Марий пеш чот черле, таче-эрла, врач манмыла, ош тўня дене чеверласа.* П. Речкин. *Чодыра гыч мōнгеш пōртылмышт годым курык тайылыште машина кумыкталтын. Сидыр, чонжак шижын улмаш ала-мо, кабина гыч тōршатен лектын шуктен.* А. Епрем... *Тидын нерген шоналгымыз годым Кугергинын могыржо эре шер-гылтеш, вет Епрем дене пырля тудат ош тўня дене чеверласен кертын.* А. Авипов.

Онч. тг.: ача-коча (коча-кова) деке каяш.

ОШ ТҮНЯ МУЧКО. ОШ САНДАЛЫК (ОШ СВЕТ) МЫЧКЫ к. м. Повсюду, везде. По белу (белому) свету.

ОШ ТҮНЯ МУЧКО КАЯШ. Просить милостыню.

Идти по миру.—*Ынде мылам ош тўня мучко качып веле кодын,—кугуң шўлалта поп.* Ф. Майоров.

ОШ ТЎНЯМ УЖАШ. ОШ САНДАЛЫКЫМ (ОШ СВЕТЫМ) УЖАШ к. м. 1. Родиться. Увидеть белый свет. *Водырын шочшыжо вашке ош тўням ужеш. Але шочын огыл, по ила, шўмжў кыра.* Л. Конырев. 2. Быть обнародованным, напечатанным. *Якытын ятыр возымы-жо «Йошкар кече» газет ден «У вий» журнал гоч ош тўням ужыч.* Ф. Майоров.

ОШ ТЎНЯМ ШЎЧАНДАШ. Опч.: ТЎНЯМ (КА-ВАМ) ШЎЧАНДАШ.

ОШ ТЎНЯШТЕ. ОШ ТЎНЯМБАЛНЕ. ОШ САНДАЛЫКЫШТЫ (ОШ СВЕТЫШТЫ) к. м. На белом свете. *Иленыт ош тўняште ака-шўжар-влак.* В. Колумб.

ОШКЫЛ ЕДА. Опч.: ТОНКАЛМЕ ЕДА.

ОШМАШКЕ (ОШМА ЧОНГАШКЕ) ШИНЧАШ. ОШМАШКЫ ШЫНЗАШ к. м. Попадать в очень затруднительное, тяжелое положение. Садиться (сесть) на мель. Садиться (сесть) на песок. *Чеверын! Тый мы-йым ондалаш гына шоненат улмаш. Шеклане, ошма чонгаш шинчен ит код.* С. Николаев.

Ө

ӨРДЫЖЕШ КОДАШ кў деч, мо деч. ӨРДЫЖЕН КОДАШ кў гың, ма гың к. м. Не принимать участия в чем-л. Оставаться (остаться) в стороне от кого, от чего. *Талман, Миклай Пагул, Савел Пётыр нэп жапыште пуымо заданийым шуктышт, Лавренте гына өрдыжеш кодо. Сурт оралтым, моло погым ашнаш налме Осын эргыжлан возыктен, кызыт суртлан Осын оза. Садлан Лавренте деч нимом огыт йод.* Ф. Майоров.—*Резе-влак коклашкыже чылт лектынак омыл. Сандене нуно өрдыжеш кодыныт,—ойлыш* Логин. К. Алднар.

Опч. тг.: ўмылеш кодаш; туп шентелан кодаш.

ӨРДЫЖКӨ КОРАГАШ. ӨРДЫЖКЫ КАРАНГАШ к. м. Не мешать, не надоедать, не препятствовать кому-л. Отходить (отойти) в сторону.

ӨРДЫЖЛУМ ШОТЛАШ көп. Избивать, колотить кого-л. Считать (сосчитать) ребра у кого, кому.—*Коран тышеч, уке гын өрдыжлуэтым шотлем,—пенгыде ййк шоктыш.* Сидор Николаев.—*Мыйын шонымаште, тыгай намыс койышлан өрдыжлужым шотлеп налаш кў-*

леш,—*Костя умбакыже ойла.* М. Рыбаков. *Ныт кредалыт, шолыт, Ырдыжлужым тодыт...* П. Першут.

Онч. тг.: ушым пурташ.

ӨРДЫЖТӨ ШОГАШ кӧ деч, мо деч. ӨРДЫЖЫШ-ТЫ ШАЛГАШ кӱ гыц, ма гыц к. м. Не принимать активного участия в чем-л. Стоять в стороне от кого, от чего. (*Тачана.*) *Кунам уло калык эрык верч кыиелеш, тылат ӧрдыжтӧ шогаш лиеш мо?* (*Карамасов.*) *Уке, мый ӧрдыжтӧ шогаш ом тӱнгал...* *Мый пашазе коклаш каем.* А. Асаев. *Тыгай неле жап годым мыят ӧрдыжтӧ шоген ом керт.* П. Коршилов.

Онч. тг.: тун шентелне шогаш.

ӨРТ КЛЯШ (ӨРТ КАЙЫШАШ ГАЙ, ӨРТ КАЙЫШАШЛА) ЛӰДАШ (ЧЫТЫРАШ). ӨРТ КЕАШ (ӨРТ ГЫЦ КЕШЫ ГАНЬ, ӨРТ КЕМЫЛА) ЛӰДАШ (ЦЫТЫРАШ) к. м. Очень сильно волноваться, дрожать п т. н.

Онч. тг.: чон лекташ (чон лекшааш гай, чон лекшаашла) лӱдаш (чытыраш).

Таг. тг.: ӧрткен.

ӨРТ ЛЕКТАШ (ӨРТ ЛЕКШАШ ГАЙ, ӨРТ ЛЕКШАШЛА) ЛӰДАШ (ЧЫТЫРАШ). ӨРТ ЛӲКТАШ (ӨРТ ГЫЦ ЛӲКШАШ ГАНЬ, ӨРТ ЛӲКМЫЛА) ЛӰДАШ (ЦЫТЫРАШ) к. м. 1. Очень сильно бояться, волноваться, дрожать п т. н. *Самолет пел шагат наре чара пасушто шкстемым поктыльо. Патронжым чыла лӱйкален пытарыш. Ӗртем лектеш, шонышым.* В. Иванов. *Каври кугыза ӧрт лекшааш гай лӱдын.* О. Шабдар. —*Маска!*—*ӧрт лекшаашла весе кычкырал колтыш.* А. Юзыкайн. *Петров ӧрт гыц кешы гань лӱдеш.* «*Зина!*»—*сӱгырал колта...* Н. Игнатьев. 2. Очень горевать, переживать п т. н.

Онч. тг.: чон лекташ.

ӖФИ ГАНЬ к. м. 1. Очень красивая, изящная. Обычно о девушке. Как Офелия. *Солашты мӱнӱм манит: Ӗфи гань.* И. Горный. 2. Красиво, изящно (что-л. делать). *Музык семеш куштамтевы, Ӗфи ганьы шишкелтевы, цӱгак ганьы попалтевы, Дружнаш тенге мыралтевы:—Тыгыды кыткы ылына, Шӱды шӱнга шӱнгана, Шӱды сӱсек мынына, Шӧжге ашна пӱшана.* П. Першут.

II

ПАКЧА ОРОЛ. ОНЧ.: КЫНЕ ОРОЛ.

ПАРНЯ ВОШТ (ГОЧ, КОКЛА ГЫЧ) ОНЧАШ
кӧм, мом, кӧ ўмбаке, мо ўмбаке. ПАРНЯ ВАШТ (ПАР-
НЯ ЛОГЫЦ) АНЖАШ кӱм, мам, кӱ вѣкы, ма вѣкы
к. м. Сознательно не замечать чего-л., обычно предо-
судительное. Смотреть сквозь пальцы на кого, на что.
*Колхозышто безопасность пашам тымарте парня гоч
ончымо. Теве тудын саскаже—Саню сусырген.* Ф. Ма-
йоров. *Ачат—кеч марлан кае!—Парня кокла гыч вел
онча.* В. Колумб. *Вара адак йодат пуйто: кунамсек
тыгай безобразийым чыташ тѣгалыма, кунамсек рвезе-
влакым парня гоч ончымым чарена?* Ю. Галютин.

ОНЧ. тг.: шинчам кумаш (петыраш).

ПАРНЯ (ВУЙ) ГЫЧ ШУПШЫН ЛУКТАШ мом.
ПАРНЯ (ВУЙ) ГЫЦ ШЫПШЫН ЛЫКТАШ мам
к. м. Говорить, утверждать и т. п. что-л. без оснований.
Высасывать (высосать) из пальца что. *Тишты анжык-
тымы фактвлӓэт парня вуй гыц шыпшын лыкмы ылыт.
Малын тенге ыштет?* А. Капюшков. *Кыце попат,
стихда парня вуй гыц шыпшын лыкмы агыл, а онгда
гыц лӓктын.* Н. Ильяков. *«Эренерын» ўмыржӧ кужу
лийшаш. Моктем, манат? Нимынярат. Мый (романым)
парня шупшын огыл, а ылышым сылнымут йӧн дене
чын возенам, Достоевский манмыла, возаш сюжетым
южышто кычал шинчыме ок кӓл, ылыш, мыняр кӓлен,
тунар пуа.* Ф. Майоров.

ПАРНЯ ДЕНЕ ОНЧЫКТАШ кӧ ўмбаке, мо ўмбаке.
ПАРНЯ ДОНО АНЖЫКТАШ кӱ вѣкы, ма вѣкы к. м.
1. Открыто, перед людьми порицать, высмеивать,
осуждать и т. п. кого-л. или что-л. Показывать (ука-
зывать) пальцем на кого, на что. *Мыйын чон вургы-
жеш. Урем дене каем, чонемлан туге чучеш, пуйто
мыйым парня дене ончыктең воштылыт.* С. Николаев.
*Бригадир начар ыле. Паша сайынак ыш кае. Район
гыч толын ончен кайыше-влак бригадирлан аҥа ўмбаке
парняшт дене шуен ончыктат ыле.* С. Элпет. 2. Ссы-
латься, указывать на кого-л. или что-л. *Киндым лык-
таш толмы годым моло мӓнь вѣкем парня доно
анжыктышаш агыл...* Н. Игнатѣев.

ПАРНЯ ДЕНЕ ПАРНЯМ (ВАШ) ПЕРАШ (ТҮ-
КАШ) ОГЫЛ кӧ, мо верч, кӧ, мо шотышто. ПАРНЯ
ДОН ПАРНЯМ ВӐШ СЕВАЛАШ АГЫЛ кӱ, ма верч,

ма шотышты к. м. Ничего не сделать, ничем не помочь кому-л. Палец о палец не ударить для кого, для чего. Андрей Петрович деке коштын-коштын, тудын (Иваныи) ушыштыжо ик ой пенгыдем шуш: «Интеллигент-влак калыклан полшымо шотышто шуко ўчашат гынат, икешт калык верч парня дене парнямат огыт тўкў, ўчашен гына эртарат, санденак нимогай ик ойыш шуын огыт керт». А. Эрыкан. *Культура манмаште Сергей чыным ойла. Кызытсе калыкым тошто йўла* *деч муыштараш куштылго огыл. Но культурым нўла* *тал колтымаште Васлий Сергей РИК вуйлатыше семын* *мом ыштен? Парня ден парням ваш логалтен огыл.* Ф. Майоров.

Онч. тг.: парням тарваташ огыл.

ПАРНЯ ДЕНЕ ТЎКАШ (ЛОГАЛАШ) ОГЫЛ кўм. ПАРНЯ ДОНО ТЫКАЛАШ (ЧИВАЛАШ) АГЫЛ кўм к. м. Не причинять ни малейшего вреда, обиды кому-л.; не бить. Пальцем не трогать (не тропуть) кого. *Могай кугыжан ўдыр лектын—парня денат тўкаш ок лий.* В. Иванов. *Мыйын куд икшызем уло.* *Нуным парня дене тўкен омыл.* З. Каткова. *Мый тидын марте эше ик имным, ик чомам парня дене тўкен омыл, а тый нуным кырен туныктынет.* Н. Неченкина. *Синопои чынжымак поро шўм-чонан, Ивукым парня денат ок тўкў, эре шыман гына мутлана.* М. Казаков.

ПАРНЯ ЙЫР ПЎТЫРАЛАШ кўм. ПАРНЯ ЙЫР ПЫТЫРАЛАШ кўм к. м. Ловко, искусно обманывать (обмануть) кого-л. Обводить (обвести) вокруг пальца кого. *Кува шонкала: «Тиде ангыра кугызам парня йырем пўтыралам».* Йомак. *Йогор неш шижеш: (Лавренге) тудым парня йыр ўшанлын пўтыралын, коеш.* Ф. Майоров. *Пўрҗен (Маним) парня йырже пўтыралаш ямдылалтын. Олаш толыныт...* Ю. Галютин.

Онч. тг.: пўлпў ишкым ишкылаш; вуйым агыртылаш.

ПАРНЯ ЧЫКАШ (ТУШКАЛТАШ) ВЕР УКЕ. ПАРНЯ ЦИКАШ (ШЫРАЛАШ) ВЎР УКЕ к. м. Тесно, плотно. О скоплении людей или о плотно расположенных предметах. Некуда (негде) палец воткнуть, сунуть.

Онч. тг.: калык пын-пын; тошкалаш нигушко; тошкалаш вер уке.

ПАРНЯ ШУРАЛАШ (ШУРАЛТЕН, ЧЫКЕН) ОҢ (ОГЕШ) КОЙ. ПАРНЯ ШЫРАЛАШ АҚ КАЙ к. м. Совсем ничего не видно, темно. Ср. в рус.: не

видно ни зги. *Оройжкө парня шуралашат ок кой. Кеч-куш ончал—нөрөп гай пыккмыш. Н. Лекайп. Ик шыже йүдүм, парня шуралтен ок кой ыле, йолташ-влак дене пырля решоткам пүчкын, пудырген лекна. С. Чавайп. Эй, могай йүд лийын, парня чыкен ок кой! А. Конаков. А йүд пыккмыш-пыккмыш. Тыгай йүд перген парням чыкенаат ок кой малдат. А. Юзыкайп. Шыже, йүд. Пыккмыш. Парням чыкет—парня огеш кой. Н. Лекайп. Шыже йүд. Парням чыкет—парня ок кой. Д. Орай.*

Онч. тг.: шүч (түн) пыккмыш йүд.

ПАРНЯМ ТАРВАТАШ ОГЫЛ. ПАРНЯМ ТАРВАТАШ АГЫЛ к. м. Ничего не сделать, не предпринимать. Пальцем не шевельнуть (не пошевелить). *Чын, шке шонымышым шукташ тудо (барин) парняжым ок тарвате, тарваташат шонен огыл. А. Асаев. Ме йылме дене тале улына. Паша ушныжо манын, парням огына тарвате. Л. Яндаков.*

Онч. тг.: парня дене парням (ваш) пераш огыл.

ПАРНЯТЫМ НУЛАЛАТ. ПАРНЯЭТЫМ НЫЛАЛАТ к. м. 1. Очень вкусный. О пице, иттье и т. п. Пальчики оближешь (облизете). *Комап мелна тугай тамле, парнятым нулалат. Онч. тг.: йылметым нелат. 2. Очень красив, хорош собой. О ком-л. или о чем-л. Мый тылат тугай качым верештам—парнятым нулалат! А. Волков. Онч. тг.: ончеп йöратет.*

ПАРЫМ ПУАШ МОЛАП. ПАРЫМ (ПАРКАМ) ПУАШ малан к. м. Сильно, жадно, изо всех сил, что есть мочи что-л. делать. Давать (дать) пару чему. *Тел гач пелек-турек веле качкыкален йленамат, качкаш яжон парым пуэм. В. Патрап. Тевеш сáмырыквлä (пáшаш-ты) паркам пуат. Поктен ат шо. В. Петухов.*

Онч. тг.: шокшым пуаш.

ПАРЫМ ПУРТАШ КÖЛАП. ПАРЫМ (ПАРКАМ) ПУАШ КÖЛАП к. м. Сильно ругать, бранить кого-л. Давать (задавать) жару кому. Дать (зadать) жару кому. Давать (дать) жизни кому.—*Виялтам гын, тыланда парым пуртем докан!—воштылын Йыгнат. М. Шкетан. —Могай тале йдырамаш... пöрзеи-влаккан парым пурта докан,—манеш семынже делегат. М. Шкетан. —Пу и кердеш...—Хайрулла хвален попалтен колтыш.—Ораторым попет?—Михала яды.—Мане. Кыце вактеш вет. Беспартийныйвлäлан веле агыл, корны гйц öрдыжкы тййнымыш коммуниствлäланат парым яжон пуа.—Кер-*

деш... Н. Игнатьев. *Мыйн кйзыт шанем: «Как, манам, Катаям толеш, яжонок паркам пуэм». Анжет гйинь, паркажым мйланна когылянна пуаш келеш.* Н. Ильяков.

ПАЧЕМЫШ ПЫЖАШ. ПОТЕМШЫ ПЫЖАШ к. м. 1. Сердитый, злой человек. Осиное гнездо.—*Ну, пачемыш! Пачемыш пыжашым молан тарватгышым?*—шокта Кыстинча. Н. Лекайн. *Пачемыш пыжаш. Ну, пачемыш пыжаш.* Л. Яндаков. 2. Сборище сердитых, злых, опасных людей. (Иванов.) *Смирновын заводшо—пачемыш пыжаш...* Сидор Николаев.

ПАША КҮЖГӨ. ДЕЛА КОГО к. м. Очень много дел, работы и т. п. Дел невпроворот. *Шыже шуын гынат, сомыл эше лыгак: нылле гектар наре паренгым лукшаш уло, мландым кылмаш куралман, шушаш шо-шо агалан урлыкашым ямдылыман. «Эй, паша эше кйжгө»,—манеш тыгай годым ялысе калык.* Н. Алексеев.—*Паша, шоляш, кйжгө,—ойла чекист.—Лагутин Прокопын бандыже шылын коштеш.. бандым авыриш кйлеш.* В. Дмитриев. *Дела кого, анжетат, ямшаш. Мам ти жеп пашкудывлй тумаят?* Н. Ильяков. *Стеня лачокок кйкшы, икта нйл метр лизш... Дела кого, мам строен шйнденна.* Г. Матюковский.

ПАША МЫЙЫН (ТЫЙЫН, ТУДЫН, т. м.) УМБАЛНЕ ОГЫЛ. ПАША МЫНЫН (ТЫНЫН, ТЫДЫН, т. м.) ВБЛНЫ АГЫЛ к. м. Дело не во мне (не в тебе, в нем и т. д.). *Тамдам колхозыш пыргынем. Но дела мыйн вблнем агыл.* Н. Ильяков. *Ремонтым кым кечышток пйгараш лизш, делажы май вблнына ак шалгы.* В. Самойлов.

Мыйын (тыйын, тудын, т. м.) ПАША ОГЫЛ (УКЕ). МЫНЫН (ТЫНЫН, ТЫДЫН, т. м.) ПАША АГЫЛ (УКЕ) к. м. Меня (тебя, его и т. д.) не касается. Варажение решительного отказа от чего-л. Дело не мое (не твое, не его и т. д.). *Чарныза! Тендан паша огыл.* М. Шкетан. *Кеч-мом нангае, мыйын пашам уке.* С. Чавайн. —*Тыйын пашат уке, мый шкемым шке шинчем,—манеш Василий.* С. Чавайн. —*Мам кандем—пйшаэт уке.—Быстров манеш.* В. Самойлов.

(ДА) ПАША (СОМЫЛ) УКЕ көн, кө потышто, мо потышто, кушто. ПАША (ДЕЛА) УКЕ күн, кү потышты, ма потышты, кышты к. м. Не касается кого-л., не имеет никакого отношения к кому-л. или к чему-л. Категорический отказ от чего-л. Нет дела кому до кого, до чего, в чем.—*Йолташет коклаште кө матрос-влакым*

луген, кугыжа ваштареш тарвата?—йодышташ тўнга-
лыыч.—Ом шинче, да паша уке. Я. Элексейн. Пеш төче-
на да. Ида колто, да и паша уке. А. Волков. Тудлан
(Водыр Йогорлан) садиктак, кеч изи ет, кеч кугу, мыс-
кылен кышка, да паша уке. Н. Арбан.

ПЕЛ КОРНЕШ ШОГАЛАШ. ПЕЛ КОРНЕШ ША-
ГАЛАШ к. м. Не доводить начатого дела до конца. На
половине пути (дороги) остановиться. *Курайын койы-
шыжым шкеат паледа, тудо пел корнеш чарнен ок шо-
гал. Юлавийым виеш нангаяш пижеш.* К. Коршунов.
*Валялан чот тыршап логале, машина колыштын огыл,
ургыш шөрүн каен. Пашаште чот ноен. Но ўдыр пел
корнеш шогалаш шонен огыл, усталыкшым кече еда
ешарен толын.* А. Андреев. *Чытамсыр айдеме пел кор-
неш ок шогал. Мый шкеже могай улам?—шоналтыш
Лена.* Ю. Артамонов.

ПЕЛ ПЫЛЫШ ДЕНЕ КОЛАШ (КОЛЫШТАШ).
ПЕЛ (ИК) ПЫЛЫШ ДОНО КОЛАШ (КОЛЫШТАШ)
к. м. Мельком слышать о чем-л. Невнимательно слу-
шать кого-л. Краем уха (одним ухом) слышать (слу-
шать).—*Пел пылыш дене колын шуктенам: Сталин-
градшыте пуламыр тарванен, маныт.—Йогор ўдырлан
ойла.* А. Красноперов. *Варвара пелпылыш дене пөрҗен-
влакын мутланымыштым колыштын.* А. Красноперов.

Онч. тг.: пылыш мучаш (пылыш түр) дене колаш
(колышташ); ик пылышышке нура, весышке лектеш.

ПЕЛ ШИНЧА ДЕНЕ ОНЧАЛАШ (УЖАШ) кәм,
мом. ПЕЛ СЫНЗА ДОНО АНЖАЛАШ (УЖАШ) кўм,
мам к. м. На короткий миг, мельком (видеть, увидеть,
наблюдать, посмотреть и т. п.). Краем глаза (одним
глазом) видеть (увидеть) кого, что. *Иван Егорович пел
шинчаж дене (станцийым) ончалешат, лўмжым огыл,
пўтынь историйжым каласкален пуа.—Мылам пел
шинча дене ончалаш пуыза (каргым),—Трофим не-
мыч-влакын сеналтмыштым пален налнеже.* А. Крас-
ноперов.

Онч. тг.: кеч пел (ик) шинча дене ончалаш (ужаш).

ПЕРВЫЙ ОНЧАЛТЫШ ГЫЧАК. ПЫТАРИШ
АНЖАЛТЫШ ГЫЦОК к. м. Сразу же. По первому
впечатлению. С первого взгляда. *Айдемым первый он-
чалтыш гычак палаш лиеш. Ачажын эргыже.* С. Ни-
колаев. *А тый, мотор ўдыр, мыланем первый ончалтыш
гычак келшет.* М. Рыбаков. *Ўдыр шкенжым чаткан ку-*

ча, лыжган мутлана, колыштмет веле шуэш. *Первый ончалтыш гычак йӧратен шындышым.* Ф. Майоров.

ПЕРВЫЙ ОНЧАЛМЫЛАН. ПЫТАРИ АНЖАЛ-МАШТЫ к. м. Сначала. На первый взгляд. *Пич-пич шыже йӧд чыламат шыландарыме гай чучеш. Нотиде первый ончалмылан гына. Сайынрак ончал, эскере, тый (вес сӱретым) ужат.* М. Казаков.

ПЕРКАН ЛИЙЖЕ. ПЕРКЕАН ЛИЖЫ к. м. Доброе пожелание тем, кого застали во время обеда, еды. Приятного аппетита. Пусть ваша пища (еда) идет на пользу и будет экономной.—*Вене,—манеш Натале,—пиалет але моткоч кугу. Ужат, толмашешет кунар ег кинде-шинчалым ямбылен.—Пеш тау, пеш тау, пошкудо-влак,—манеш Эчан,—кинде-шинчалдат перкан лийже.* Н. Лекайш. *(Овдаки.) Перкан лийже. (Макар.) Туге лийже. Тол пырля. (Овдаки.) Тау, шке кочса.* К. Коршунов.

ПЕРЫМЕ ГАЙ. РОАЛМЫ ГАНЬ к. м. Вдруг, мгновенно, моментально, сразу же; неожиданно. В один миг (изменилось что-л.).—*Кӧ? Шем Ведат, манат?—Сергей перыме гай вийнен шинче.* О. Шабдар. *Варажым поян, торговой-влакым чотрак шыгыремдаш тӱгальычат, Ведат перыме гай торайымыжым чарныш.* В. Косоротов.

ПЕШ КӰЛЕШ! ПИШ (КОГОН) КЕЛЕШ! к. м. Совсем не надо, не нужно (что-л.). Выражение категорического отказа от чего-л. Вот еще. Больно нужно. Очень (куда как) нужно.—*От шинче, кроваткым салтак семын тӧрлыктынеже. Пеш кӱлеш!* Г. Чемеков. *Онажым тушка. Пеш кӱлеш.* Л. Яндаков. *Совещаний, правлений?! Пиш келеш!* Г. Кириллов.

ПЕШ ЛАЧ (ЛАЧЕШ). ЛАЧАК ПЕШ. ПИШ ЛАЧ (ЛАЧЕШ) к. м. 1. Вовремя. В самый раз. 2. В меру, вполне достаточно. 3. Вполне подходит.—*Мый—нӧлпӧ вуй, тый—пелчаң вуй! Лачак пеш,—манын, Сепан воштылеш.* Д. Орай.

ПИЙ ДЕН ПЫРЫС ГАЙ (ПЫРЫСЛА) ИЛАН (КОЯШ, ЛИЯШ, т. м.). **ПИ ДОН КОТИ ГАНЬ БЛАН** (КАЯШ, ЛИЯШ, т. м.) к. м. Недружбно жить, в постоянной ссоре быть. Как собака и кошка (жить). *Ужат, поро ен-влак кузе вычыл-вычыл илат. Мдгышт эгерла йога, пеш шӱман улыт, очыш. Ме мо? Пий ден пырыс гай каргашена.* М. Шкетан. *Вара тиде кок тӱшка (калык) пий ден пырысла эре пуредылаш, ханыштымат тутыш вашталтылаш тӱгальт.* С. Чавайн.—*Те*

мо кугарня кечын эрдене эрак пий-пырысла койыда?—
манеш Ведат. О. Шабдар.

Антоним: вүд дене от ойыро; вүдат йоген ок лек;
вич парня гай (илаш).

ПИЙЫМ ПОКТЫЛАШ. ПИМ ПОКТЫЛАШ к. м.
Ходить без дела, лодырничать. Собак гонять. *Ялыште кызыт рвезе-влак кас еда урем пийым веле поктен кош-
тыт. М. Шкетан.—Пу, Андрий эргым, эрла кече гыч—
пашашке! Пий поктен куржталыштызе тый дечет пос-
нат шуко,—пелештыш ачаже. Я. Ялкайн.*

Онч. тг.: кпд(ым) колтен шинчаш; коракым (ча-
гам) шотлаш (кўташ, оролаш); мардежым чумен кош-
таш; тўням (кавам) шўчангдаш; южым чумен копташ.

ПИЛЫМ ШБРАШЫМ (ПИЛЫМ ШБРАШ НЕ-
МЫРЫМ) ПУКШАШ к. м. Онч.: КУЭ ПУЧЫМЫ-
ШЫМ ПУКШАШ.

ПИРЕ ВЎТА (ГАЙ). ПИРЫ ВИТА (ГАНЬ) к. м.
Сильно холодное, неуютное помещение, жилье. (Как)
волчий хлев. *Олтымеке гына, пўртыштў шокишырак
лиеш, вара адак йўкша, а эр велеш пире вўташ савыр-
на. А. Красноперов. Кевыт чот тоштемьн. Телым туш-
то пире вўта гай йўштў. (Газет гыч.) Йогор йўштў
пўрт кўргым, кылме окнам первый гана ужшыла он-
чышто да шўвале: «Пўрт огом, пире вўта!» Н. Печен-
кина.*

ПИРЕ ГАЙ (ПИРЫЛА) УРМЫЖАШ. ПИРЫ
ГАНЬ (ПИРЫЛА) УРМЫЖАШ к. м. 1. Горько жа-
ловаться, сетовать на страдания, лишения. Волком выть
(звзывать). *Оралте тарватыме нерген Олексей ятыр шо-
нен кошто, вара шканже пеггыдын каласыш:—Пужен
опто да пирыла урмыж веле. Ф. Майоров. 2. Громко
кричать, орать, плакать п т. п. Вате-влак шоргыт. Ми-
кал вате пире гай урмыжеш. Д. Орай.*

ПОГЕН ОНТАШ (ПЫШТАШ). Похоронить с соб-
людением принятых обычаев, обрядов; соблюсти ри-
туал погребения. Схоронить умершего. *Кодем гын, кў
поген опта? Азаматем ынде нигунамат ужшашемла ок
чуч... С. Николаев. Иктым гына каласынем ыле: мы-
йым ймыр эртен, Сергуш, кугунак вучашет ок логал,
шке кидет дене поген опто да кушко шонет—тушко кас.*
О. Шабдар.

ПОДЫШ ПУРЫДЫМО ЪРДЫЖЛУ (ГАЙ). ПА-
ДЫШ ПУРЫДЫМЫ ЪРДЫЖЛУ (ГАНЬ) к. м. Не-
сговорчивый, не соглашающийся с общим мнением. (Как)

ребро, не помещающееся в котел.—Шеклане, Кондрат! Подыш пурыдымо ѳрдыжлу ит лий. Тунам вара ишкет ѳкеле,—сырен пелештыш Вачий. С. Элнет. (Начу.) Мый... Мый тиде качылан ом кас. (Карпиш вяи сырен.) Подыш пурыдымо ѳрдыжлу! Тыланет вара мо кјлеш? А. Конаков.

ПОДЫШ ПУРЫДЫМО ѳРДЫЖЛУ (ГАЙ) ЛИ-ЯШ. Стать, быть, оказаться лишним, не пужным, мешающим кому-л. в чем-л. Ачий мыйым оксала ужалыш. Ынде ужалыме пийыш лектым, Ямбака... Мѳнгыштем подыш пурыдымо ѳрдыжлу лийым. Чеверын, Ямбака!.. Я. Элексейн.—Ындыже сургыш мияш сѳрымыланат огыт ѳѳрате,—мане Серги,—керек-кузе иле. Подыш пурыдымо ѳрдыжлу гас лийым. Кѳлан ынде јшанаш? Ты-леч вараже шочмо ешланат јшаныман огыт мо? Т. Ырсе. (Чиманов.) Тыйже вет купечыш јдыржѳ улат. (Оксина.) Удыржѳ, да кугыватын. Подыш пурыдымо ѳрдыжлу. Марлан ѳкымеш пуэныт. С. Николоев.

ПОЖАРЫШ КАЙЫМЕ (ВАШКЫМЕ, ТАРВАНЫМЕ) ГАЙ (КАЯШ, КУРЖАН, ВАШКАН). ПОЖАРЫШ ТАРВАНЫМЫ ГАНЬ (КЕАН, КЫРГЫЖАН, ТАЛАШАШ) к. м. Очень быстро, стремительно. Как на пожар (бежать, мчаться). Чыланат пожарыш кайыме гай рјжге кыиелыч, иктат ынеж код. Д. Орай.— Мый сейчас,—ватыже пожарыш тарваныме гай веле койо, лектым куржо. М. Евсеева. Корнышто йошкар ырсан «вашке полыш» машина койылалтыш. Тудо, пожарыш вашкымыла, лакым шотлыде, отыл јмбач ку-дал тольо. Ф. Майоров.

ПОМЫШТО (КУСЕНИШТЕ) КУМ НУМАЛЫШ-ТАШ (КИЙЫКТАШ). Онч.: КУМ ПОМЫШТО (КУСЕНИШТЕ) НУМАЛЫШТАШ (КИЙЫКТАШ).

(ПОРО) ШОМАК (МУТ) КЎРЛШѳ ЛУМ УШТАРА. (ПУРЫ) ШАМАК (ШАЯ) КЫРЫШЫ ЛУМ УШТАРА к. м. 1. Доброе слово воодушевит, окрылит, вселит надежду, уверенность. (Доброе) слово сломанную кость срастит. 2. Кѳн. Кѳн-л. говорит, рассказывает так складно, логично, красноречиво, что заслушаешься. Шаяжы кырышы лум уштара, Јынгыл гыц јынгыл—колышт пѳтет. И. Горный.

Таг. тг.: ик шомак лум кјрлеш, вес шомак кјрлий лум уштара.

ПОРО ЭР! ПОРО КЕЧЕ! ПОРО КАС! ПУРЫ ИРОК! ПУРЫ КЕЧЫ! ПУРЫ ВАДЫ! к. м. Приветствие при

встрече. Доброе утро! Добрый день! Добрый вечер!—*Поро эр, доктор!—Марпа кабинетыш пура.—Поро кече, Юрий. М. Рыбаков.—Поро кас лийже, Григорий Петрович. С. Чавайн.*

ПОЧЫМ ИШАШ. НАЧЫМ ПЫЗЫРАЛАШ к. м. Бояться, трусить, пугаться кого-л. или чего-л. Проявлять осторожность, осмотрительность. Поджимать (поджать) хвост. Прижимать (прижать) хвост.—*А-а, лўдынат, значит, Онтон чўчў, ане? Почым ишенат? Хи-хи-хи!—Кў? Мый Андрий деч лўдам? Г. Ефруш. Оляна (Назарым) шкежак яндар вўдыш луктым. Паледа, аламынар ий тудым эскерен... погынымаште пеш чот логалтыш...—Назар тунам веле почшым ишыш. Ю. Галютин. Тўра-влакын шинчаштат огеш кой. Почыштым ишеныт. А. Юзыкайн.*

ПОЧЫМ ИШАШ (ПЎТЫРАЛАШ) кўп, кўлан. **НАЧЫМ ПЫЗЫРАЛАШ (ПЫТЫРАЛАШ)** кўп, кўлан к. м. Заставлять кого-л. повиноваться; создавать для кого-л. затруднительное, безвыходное положение. Прижимать (прижать) хвост кому, чей. Прищемлять (прищемить) хвост кому, чей. *Кулак шижеш: колхоз ыштыме ваштареш нимогай чаракым шынден ок керт. Совет власть тудым почшым ишыш веле гын, ынде тўпге-вожге кулкен лукташ ямдымалтеш. Ф. Майоров. Чыталте, пеш ит тўрштыл, почетым пўтыралам. С. Чавайн.*

ПОЧЫМ ПЎТЫРКАЛАШ (МОДЫКТЫЛАШ). **НАЧЫМ ПЫТЫРКАЛАШ (МАДЫКТЫЛАШ)** к. м. 1. Хитрить, лукавить. Вертеть (влиять, крутить) хвостом. *(Ануш.) Намысдыме айдеме, тый шкендым коратдаш тўчет. Молап почетым пўтыркалет, ом йўрате... малын, вигак ойло. С. Николасев. Тўдыжы (Милонидов) Барбосов анзылны утлаок пачшым мадыктыл мышта ылы. А. Капошников. 2. Колебаться в выборе решения. Быть нерешительным, о поведении; стараться угождать (угодить) и тем и другим. Пўтырат ятыр жап почшым пўтыркалыш да у пўртым ышташ тўгалаш келыш. В. Косоротов. Кулак тўшка, почым пўтыркален, ўжмаш кагазлан вигак шўрын, ваштареш лие. М. Шкетан. 3. Кокетничать; угождать; добиваться чьего-л. расположения. Занскивать перед кем-л. *Могай тудо йолташ? Виктор Максимыч тудын деке уло чоижо дене... А тудо (Римма) кў дене почшым пўтыркала. А. Волков. Вўдыр, ватетым чот кучо, почиш пўтыркален ынже кошт. А. Конаков.**

Онч. тг.: кок мѣрагым покташ; коклам коштан; кыдач иижкиѣ мѣраг гай лияш.

ПРИЛАВКЕ ЙЫМАЧ. ПРИЛАВКЫ ЛЫВЕЦ к. м. Скрытно, незаметно (продавать, торговать, покупать и т. п.). Из-под полы. *Лўман ен улам, манеш. Шем мѣртныымат прилавке йымач солкала улмаш.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: урвалте йымач.

ПУД (ШУКО) ШИНЧАЛЫМ КОЧКАШ (кѣ देने). **ПУД САНЗАЛЫМ КАЧКАШ** (кў доно) к. м. Прожить долгое время вместе. Пуд (много) соли съестъ (с кем). *Палыдыме егын кѣргѣ сынжым ужаш куштылго огыл, тидлан, шагал гын, ик пуд шинчалым кочкаш кўлеш.* А. Савельев. *Айдемым палаш — пырля пуд шинчалым кочман.* П. Корнилов. — *Әдем шўжым палаш — пуд санзалым качкаш келеш, маныт, — Катя веселан ынгылдара.* Н. Ильяков.

ПУДЕНТШАШ (ПУДЕШТ КАЙЫШАШ) ГАЙ СЫРАШ (ЛИЯШ). ПЫДЕШТШАШ (ПЫДЕНТ КЕНАШ) ГАНЬ ШЫДЕШКАШ (ЛИАШ) к. м. Очень сильно волноваться, негодовать, злиться. Сердиться так, что готов лопнуть. *Яшкан куват пудешташ гай сырыш.* С. Әлиет. *Меат — тага шылет-мочет — савырнышпа да давай мѣггешла!.. Чылан пудешташ гай лийна. Чыген керташлат огеш чуч.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: кўзѣ гай сыраш.

ПУДИЙ ГАЙ (ЛѢЧАШ). ПЫЙИ ГАНЬ (ЛѢЧАН) к. м. Наживаться, обогащаться за счет кого-л. (обычно слабого, бедного и т. п.). Как клещ (папиваться). — *Кузеже-можо: лац паша денак от пойо, очыни, — манеш Епи кугыза, — кѣ торгаен, калыкым ондален илен, кѣжѣ ен пўжвўд дене пудий гай лѣчен.* О. Шабдар. *Әгерсолаште чылалан палыме Вѣдыр Иля уло. Тудо, йорло ден батракын вўрыштым йўын, пудий гай ила.* Н. Лекайн.

Онч. тг.: кўсеным оварташ.

ПУЙТО ВУЙ ГЫЧ УШ ДЕНЕ (КЕСТЕН ДЕНЕ) ПЕРАШ. Онч.: **ВУЙ ГЫЧ (ВУЙЫМ) УШ ДЕНЕ (КЕСТЕН ДЕНЕ) ПЕРЫМЕ ГАЙ ЛИЯШ.**

(ПУЙТО) ВУДЫШКѢ ОНЧЕН (УЛМАШ). Словно заранее знал, предвидел. Как будто (словно, точно) в воду глядел. *Главный бухгалтер пуйто вўдышкѣ ончен улмаш... Райцентрыш толын шуыч веле,*

Саяпка кок рвезым ужо... Кутыраш веле пижым...
Ю. Галютин.

ПУЙТО ВУРЖ (ИМЕ, КУЗӨ) ДЕНЕ ШУРАЛТА
көм. ВУЙТА ВУЙЖЫР (ИМ, КБЫЗЫ) ДОНО ШЫ-
РАЛЕНН кўм к. м. Кто-л. внезапно, мгновенно прихо-
дит в смятение, замешательство от острой боли или от
какого-л. неожиданного известия, сообщения. Как буд-
то (словно, точно) шилом (иголкой, ножом) ударило
кого. *Ондрий, ошем касн, извещенийым кидышкыже на-
ле, да пуйто тудым ала-кө вёрж дене шуралтыш.*
Н. Пүпчерский. *Тиде мут Пахим пуйто име дене шу-
ралтыш.* Н. Лекайн. *Иываным пуйто ала-кө шенгечше
вёрж дене шуралтен колтыш: «Мыйым нергем Аверь-
ли окчылгочак нимом ойлен огыл мо?!»* В. Косоротов.

ПУЙТО ЙУШТӨ ВУДЫМ ОПТАЛАШ (КЫШКА-
ЛАШ) көн ўмбаке. ВУЙТА УШТЫ ВБЫДЫМ ОПТА-
ЛАШ (КЫШКАЛАШ) кў вькы к. м. Неожиданно
поснуть(ся), напугать(ся); опеломить кого-л. ка-
ким-л. неприятным известием, сообщением п т. п. Как
будто (словно, точно) холодной водой окатить кого.
Как будто вылить холодную воду на кого. *Зина ўмбаке
пуйто йўштө вўдым опталыч. Вара ырен кайыш... Ор-
ва шенгек мийыш—печке чемеке уке.* Ю. Артамонов.
*Старшина Ханинын тупышкыжы вуйта ўшты вбьдым
оптал шьндевы, (лўдмы пар доно тбды) йьмен визеш.*
Н. Ильяков. *Пуйто ўмбакына (Ямбаев) йўштө зўдым
оптал кодыш.* М. Рыбаков.

Онч. тг.: вуй гыч ўш дене (кестен дене) перыме
гай (перымыла) лияш; шўмышкө кўзым кераш.

ПУЙТО КАВА ГЫЧ КАМВОЗЫН (ВОЛЕН ВО-
ЗЫН) кө. КАВА ГЫЧ КАМВОЧНО ГАЙ (ВОЛЫНО
ГАЙ). (ВУЙТА) ПЫЛГОМ ГЫЦ КЕНВАЗЫН кў.
ПЫЛГОМ ГЫЦ КЕНВАЦШЫ ГАНЬ кў к. м. Кто-л.
не понимает того, что ясно всем. Как (будто, словно,
ровно) с неба свалился кто.

Онч. тг.: кавга гыч камвозаш (волен возаш).

ПУЙТО КАВА СЎМЫРЛЕН. ВУЙТА ПЫЛГОМ
СБЫМЫРЛЕН (УРЕШ) к. м. Пошел проливной дождь
или выпал сильный снег. (Как будто, словно, точно)
небо обрушилось. Разверзлись хляби небесные. *Пуйто
пел каваже сўмырлен возын. Мамык гай пушкыдо лум
тыге пургыжтен шынден. Йолым кыдал марте нөтала-
де, оккылаш ок лий.* Ю. Артамонов. *Пры шйжы. Ваш-*

тыр ганьы юреш. Пйц йыдышты ак кай корныжат. Шанет, вйкет кйшыц пйлгом уреш. Дй маханьы йшты вет юржат. Н. Ильяков.

ПУЙТО МЛАНДЕ ЙЫМАЧ ЛЕКТЫН. ВУЙТА МҰЛАНДЫ (РОК) ЛЫВЕЦ ЛАКТЫН к. м. Внезапно, неожиданно появился кто-л. Как (будто, словно, точно) из-под земли вырос(ла, ло, ли). Взвод командирьн ймылкаже йомын гына шуктыш, старший лейтенант дек старшина Сидоров толын возо, пуйто мланде йымач лектын. В. Иванов. Васли вате пуйто мланде йымач лектын шогае. Н. Печенкина.

ПУЙТО МЛАНДЫН (МЛАНДЕ ЙЫМАК) ПОРВОЛЕН. ВУЙТА РОК ВАШТ (МҰЛАНДЫН, МҰЛАНДЫ ЛЫВАК) ВАЛЕН КЕН к. м. Неожиданно пропал, исчез, скрылся так, что не найдешь. Как (будто, словно, точно) сквозь землю провалился. 1. кб. Шонго Перке шке мутшым каласышат, вигак йомо, пуйто мландыш порволыш. К. Васин. Пытартыш жапыште советский самолет-влак немыч-влакын объектыштым бомбитлат. Ола ймбалне я ик вере, я вес вере пожар шыкш пйлтеш. Тыгай годым фашист-влак моткоч лйдыт, нуным ужнет гынат, от уж, пуйто мланде йымак порволат. А. Тимофеев. 2. мо. Максим воктенже ниялтен ончыш, тышке-тушко ончале—автоматше йывылдик, пуйто мланде йымак порволен. Кушко йомын? Кунам? А. Красноперов. Ма цйда? Пилотка нигыштар уке! Вуйта тйды рок вашт вален кен. Н. Ильяков.

Онч. тг.: вудышкө пурен кайыме гай йомаш.

ПУЙТО ТУЛШОЛ (ТУЛ) УМБАЛНЕ ШИНЧАШ (ЛИЯШ). ВУЙТА ТЫЛШОЛ (ТЫЛ) ВБЛНЫ ШБН-ЗАШ (ЛИАН) к. м. В крайнем волнении (быть), несомненно чувствовать себя. Как (будто, словно, точно) на горящих углях (на огне) сидеть (быть). Воздушно-десантныйыш тыйым нигот сола дене поктен огылыс... Малет, коштар, вашкет я канет—пуйто чылажат тулшол ймбалне. В. Мпкинкина. Ваштаров Николай вуйта тылшол вблны шбнзен. Тйды ынгылен: председатель вот-вот тидым пачкаш тйнгалеш. Н. Ильяков.

Онч. тг.: име ймбалне (иничыме) гай шинчаш.

ПУЙТО УМШАЛКЕ ВУДЫМ ПОДЫЛЫН(ЫТ). ВУЙТА ЫНМАШКЫ ВБДЫМ ПОДЫЛЫН(ЫТ) к. м. (Будто) дар речи потерял, онемел. Как (будто, словно, точно) воды в рот набрал(ла, ли). Тимошка

молгунам, тудын нерген ойлымо годым, ваштареш пеш-лештыде ок чыте ыле, а кызыт пеш шыр шинча, умшашкыже пуйто вўдым подылын. А. Волков. *Озолин самыньвлājым шотыш нāлын дā тōрланаш сōрен, а Курицын юкдеок шōнзен, вуйта ышмашкыжы вўдым подыл шōнзын.* Н. Ильяков.

Онч. тг.: умшашке вўдым подылаш.

ПУЙТО ЎШ ДЕНЕ (ВУЙ ГЫЧ) ПЕРАШ (ПУ-ЛШ). ВУЙТА УШ ДОНО (ВУЙ ГЫЦ) ПАРАШ (ПУ-ЛШ) к. м. Внезапно, неожиданно поразить кого-л. чем-л. Как (будто, словно, точно) обухом по голове ударить. *Сигартышлан калыкым эше ик шучко увер пуйто ўш дене перен.* А. Тимофеев. *Анфиса шкет шо-ген кодо, пуйто вуйжо гыч ўш дене перышт. Мом ыш-таш?* А. Красноперов. *Альбина, (кўпен вочшо) ушкал деке миен шудеак, чарпен шогале... Мылам шкетланем кўлеш, ужат?.. Ойжо пўсō кўзō деч шуцкын чучо. Уды-рын вуйжым пуйто ўш дене перышт.* М. Иванов.

Онч. тг.: вуй гыч (вуйым) ўш дене (кестен дене) перыме гай лиаш.

ПУЙТО ЧОН ПУРЕН молаш, кушко. ВУЙТА ЙАНГЖЫ ПЫРЕН кышкы к. м. Без видимых дви-жений, действий, толчков и т. п. что-л. в типине об-рушивается, падает, срывается. Как (будто, словно, точно) душа вселилась во что, куда. *Артана сўмырлен, пуйто тудлан чон пурен, кечаш—кож кечаш паша вў-дыш каен.* Ю. Артамонов. *Вебрам трук верышкыже шындыме дене вўд шыжалт кайыш, пырдыж гыч ала-мо камвозо, пуйто чон пурен.* Ю. Артамонов.

ПУЙТО ЧЫВЫМ ШОЛЫШТЫН(ЫТ). ВУЙТА ЦЫВЫМ ШОЛЫШТЫН(ЫТ) к. м. Руки дрожат, трясутся (от испуга, волнения и т. п.). Как (будто, словно, точно) кур воровал(и). *Ужат: кидем таче оза-жым ок колышт; чытыра веле... Пуйто чывым шолыш-тынам.* М. Иванов.

ПУЙТО ШИНЧА ПОЧЫЛТЫН кўп. ВУЙТА СБИН-ЗА ПАЧЫЛТЫН кўп к. м. Кто-л. понял, осмыслил что-л. происходящее, то, что раньше было неясным, непонятным. Как будто (словно, точно) глаза откры-лись у кого. *Делегат-влак (Пайкан кугызам) ужыч, пуйто шинчашт почылто. Чыланат верышт гыч кынеш шогальыч да совым кыраш тўғальыч.* А. Савельев.

Онч. тг.: шинча почылтеш (почылтын).

ПУЙТО (ЯНДАР КАВАШТЕ) КУДЫРЧӨ (ВОЛГЕНЧЕ) РАШКАЛТЕН. Совсем внезапно, неожиданно какое-л. неприятное событие, известие и т. п. поразило кого-л. Как (будто, словно, точно) среди ясного неба гром ударил (или молния ударила). *Мый фермыш каяш комсомольский путевкылан толынам. Тыгай вучыдымо мут лекте, пуйто яндар каваште кўдырчө рашкалтыш.* М. Иванов. *Овыча мөнгыжө толын пурыш, онча... Пуйто волгенче рашкалтыш, пөрт көргыштө Каврий ден палыдыме пөрсең шогылтыт.* А. Юзыкайн.

ПУН ЙҮР (ЙҮРЕШ, ШҮВЕДА). ПЫН ЮР (ЮРЕШ, ШҮВЕДА) к. м. Идет, моросит мелкий дождь. *Әрдене чўңкыдынак пеш нугыдо тўтыра вола, кужу жап кече ок кой, кече коден манме семын пун йўршўведа, корнышто тазыла, лавыран. Мардеж капым сўсандара.* П. Иванов. *Уремыште шыже. Лавыра. Пун гай йўр чурийым вўдыжта.* Ф. Майоров.

ПУН ЙЫЛМЕ көп. ПУН ЙЫЛМАН кө. ПЫН ЙЫЛМЫ кўн. ПЫН ЙЫЛМАН кў к. м. Кто-л. невинтно, неясно, печетко произпосит, говорит. Ср. в рус.: каша ворту у кого. Пух (ворс, шерсть, волосы) на языке у кого. *Кушто тылат, Йогор, козыра пун йылает дене йдыр кумылым савыраш.* Н. Печенкина.—*Пун тўрвө, шыл лий!*—шокта рулевой. Б. Семенов.

ПУН КОПА НИЯЛТА. Клонит ко сну, хочется спать. Пуховая (меховая) лапка поглаживает. *Кече мучко чодыраште кошто вич полмезым кастене тул воктене пун копа пушкыдын ниялтыш, нуно кушан верланеныт, тушанақ мален колтышт.*

ПУН ТҮРВӨ көп. Ошч.: ПУН ЙЫЛМЕ көп.

ПУНДЫШ ВУЕШ (ШИНЧЕН) КОДАШ. ТАНГАТА ВУЕШ (ШЫНЗЕН) КОДАШ к. м. Оставаться ни с чем; быть, оказываться обманутым, одураченным. Оставаться (остаться) на пне. *Тиде койышет дене Людмиламат мучыштарет... пундыш вуеш шинчен кодат, тунам вара—йывылдик!..* В. Косоротов. *Тиде жапыште вес купеч толын лектын да вигак оксам шуралым. А саде купечет пундыш вуеш шинчен кодын, моткоч сырен.* А. Юзыкайн.

ПУНДЫШ ВУЕШ (ШЫНДЕН, ШОГАЛТЕН) КОДАШ көм. ТАНГАТА ВУЕШ (ШЫНДЕН, ШАГАЛТЕН) КОДАШ кўм к. м. Оставлять кого-л. без того, на что рассчитывал.

Онч. тг.: чурикеш кодаш; шелше волак воктене (шинчен) кодаш.

ПУНДЫШ ГАЙ. ТАНГАТА ГАНЬ к. м. Неподвижный, безучастный, равнодушный; одинокий. Как пень.

ПУНДЫШ ГАЙ (ПУНДЫШЛА) ШИНЧАШ (ШО-
ГАШ, КОЯШ, т. м.). ТАНГАТА ГАНЬ (ТАНГАТА-
ЛА) ШЫНЗАШ (ШАЛГАШ) к. м. 1. Неподвижно,
безучастно, бессмысленно, ничего не понимая, не гово-
ря (сидеть, стоять, оставаться). Сидеть (стоять) как
пень. *Осяндр пöрт покшелне пундышла шоген кодеи.*
А. Волков. *Адак шыпланем. Мутем уке. Но ўдыр он-
чылно пундыш гай шинчаи сöрал огыл.* Г. Чемяков.
Нимат пелештен ом мошто, пундышла шинчылтам.
Ю. Аргамонов. 2. Одиноко, без семьи (жить, оставать-
ся). Оди-одинешенек. *Еш уке. Ялт шкетын пундыш
гае илем.* А. Конаков. *Тайра пöртыштö шкетын пун-
дыш гай шинчыме деч капка ончык лектын шинче.*
Д. Орай.

Онч. тг.: омарта гай; тумна гай.

ПУРЛА КИД көн. ВУРГЫМЛА КИД күн к. м.
Первый помощник, ближайший соратник. Правая рука
у кого, кого, чья. *Ведатын торгайыме пашаштыже Пел-
шинчан Мухамат пурла кидише олмеш кошто.* О. Шаб-
дар. *Ынде тый уогнацын секретарьже улат. Икманаш,
мыйын пурла кидем.* Ф. Майоров. *Мыйн палем, тйлат
палшышывлй келыт, силан актив келеш, а актив тй-
нынн вургымла кидет лишаишлык.* К. Беляев.

ПУРЫН ПУАШ ДА УМШАШ ПЫНТАШ кöлан.
ПЫРЫН ПУАШ ДА ЫШМАШ ПИНТАШ кöлан к. м.
Подробно и доходчиво растолковывать, объяснять что-
л. о чем-л. Разжевывать (разжевать) п в рот поло-
жить кому. *Кобедяевым калык ыш умыло...* *Вокан Йе-
ван үстел дек мшеме:—Кобедяев йолташ, вуеш ида
нал. Мемнан калыклан умшаи киндым пыштен пурым
дене от серлаге. Тудлан пурын пуаш кйлеш...* Ф. Ма-
йоров.

ПУЧЫМЫШЫМ (КЫШАЛЫМ) КОЧКАШ. КЫ-
ШАЛЫМ КАЧКАШ к. м. Распутывать какое-л. хлоп-
отное или неприятное дело. Расхлебывать кангу. *Мый
мом палем! Пучымышым шолтен улыда гын, шкак
кочса.* А. Волков.—*Вуйшиймаш пурен...* Корин шол-

*тымo пучымышым мыланна кочкаш перна,—Костя
шонаш ниже.* В. Сапаев.

Онч. тг.: пучымышым шолташ.

Антоним: кыпалым (лапашым) лугаш.

Таг. тг.: пучымышым шке шолтенат, шкеак тудым
коч.

**ПУЧЫМЫШЫМ (ПУРАМ) (ИКВЕРЕШ) ОТ
ШОЛТО (ШОЛТАШ ОК ЛИЙ) кō дене. КЫШАЛЫМ
(НЕМЫРЫМ) ИКВӘРЕШ АТ ШОЛТЫ кў доно к. м.**
Не договорнишся с кем-л., ничеҗо не добынешся. Кашш
(пйва) (вместе) не сваришь (не сварить) с кем.
— *Әх, шояче! — малын, Керенский нерген семынем пе-
лештышым.—Тый денет иквереш пучымышым шолташ
ок лий.* В. Сави.

**ПУЧЫМЫШЫМ ШОЛТАШ. КЫШАЛЫМ (НЕ-
МЫРЫМ) ШОЛТАШ к. м.** Затеваҗь какоe-л. хлопот-
ное или неприятное дело. Завариваҗь (заварить)
кангу. *Поянрак кашак гына, перерыв годым
ик лукыш погынен шогалын, ала-мом семынышт
мутланеныт. Пуным ужын, Шамрай шо-
налтыш: «Векат пучымышым шолташ тўналыт».*
М. Шкеташ. *Тыште мемнан деч посна тугай пучымышы-
ым шолтеныт, кидге-йолге пижат.* А. Волков.—*Сергей
тушто могай пучымышым шолтен ямдылен, шукылан
сита мо—ом пале,—чылан колышт манишыла Манаев
лўмынак воштыл пелештыш.* А. Асаев.

Онч. тг.: кыпалым (лапашым) лугаш.

Антоним: пучымышым кочкаш.

Таг. тг.: пучымышым шке шолтенат, шкеак тудым
коч.

**ПУШКЫДО КУМЫЛ кōн. ПУШКЫДО КУМЫ-
ЛАН кō. ПЫШКЫДЫ КЫМЫЛ кўн. ПЫШКЫДЫ
КЫМЫЛАН кў к. м.** У кого-л. прав смиренный, пезлоб-
ный, покорный, уступчивый, легко поддающийся вли-
янию. С мягким характером кто. Мягкий характер у
кого. *Чужган кугыза пеш пушкыдо кумылан, шонат.*
С. Чавайн. *Ануш, тыйын акат пушкыдо кумылан, пуш-
кыдо чонан, ошма дене иктак.* А. Конаков. *Удырамашыл
чонжым умыло: тудо пушкыдо кумылан.* В. Иванов.

ПУШЫЖАТ КОДЫН ОҒЫЛ. Онч.: УШЫШЫЖАТ
КОДЫН ОҒЫЛ.

**ПУЖВУД ДЕНЕ (ПУЖВУДЕН) МУШКЫЛТАШ.
ПУЖВЫД ДОНО (ПУЖВЫДЕН) МЫШКЫЛТАШ**

к. м. Цепой огромных усилий, изнурительным трудом чего-л. добиваться (добиться). Потом (и кровью) обливаться. *Сита, кок ий тарзылан илышым... Пўжвўд дене шўргым мушкым. Пелым-йўсым чытышым.* А. Копачков. «Войнан ветеранже» манме мут Коди Павыллан нимо деч шерге, тудым илыш дене сулен палме, шуко пўжвўд дене, вўр дене мушмо. А. Тимофеев. У илыш-йўлаш шуаралт, Пўжвўдеш йўштыл шўй дагыт—Тунам ала эрласе ончылно Титакет шагалемеш. В. Колумб. Ме ончыкылык тукымлан у корным шке пўжвўдна дене, вўрна дене таптана. К. Коршупов.

(ШЫМ) ПЎЖВЎДЫМ ЙОКТАРАШ мо верч, кунто. ПЎЖВЫДЫМ ЙОКТАРАШ ма верц, кышты к. м. Работать напряженно, усердно. Лить, проливать (пролить) пот из-за чего, где. *Курал-ўдышаш агам тудо (айдеме) ир пўртўс деч, ятыр вийым пыштен, сенен налын. Пўжвўдым йоктарымеке веле, йўлем олмо кинде ўдаш йўршў лийын.* К. Васип. Солен шу-дыжым лектеш. Йўла кече вуй ўмбалне. Шым пўжвўдым йоктара. Г. Матюковский.

Онч. тг.: вачым пўгырташ; вуй(ым) нўлталде ыш-таш; туным пўгырташ; пўжвўд дене (пўжвўдеш) муш-кылташ.

ПЎЖВЎДЫМ ПУНЧАЛАШ кўн. ПЎЖВЫДЫМ ПЫНЗАЛАШ кўн к. м. Изнурять кого-л. непосильной работой, эксплуатировать. Выжимать (выжать) пот из кого. *Сморкаловат цилан пўжвўдымоқ пынзал мышта. Тўды веле пўшажы.* Н. Игнатьев.

Онч. тг.: пўрым йўаш.

ПЎЙ ВОШТ (КОКЛА ГЫЧ). ПЎ ВАШТ (ЛО-РЫЦ) к. м. 1. Серdito, гневно, со злостью (говорить, цедить, ворчать и т.п.). Сквозь зубы.—*Таче пеш шогал тўредын улыда, логар ужашым веле!*—пўй вошт кутырен шудалеш. Д. Орай. 2. Невнятно говорить, шептать, бормотать и т. п. Роберт «читалкыш» мия да пўй вошт ойла ыле: «Пагалыме ушан ўдырамаш, каласыза...» Г. Чемяков.—*Вот мо, начальник,—таза марий Якыплан пўй кокла гыч пелештыш.*—Мемнам сулы-кыш ит пурто. Илышетым чаманет гын, кызытак... «Ф. Майоров.

ПЎЙЫМ ОНЧЫКТАШ кўлан. ПЎМ АНЖЫКТАШ (КЛЫЗЫКТАШ) кўлан к. м. Грубо отвечать кому-л. на замечания, упрек. Скалнить зубы. Показывать зубы.

Опч. тг.: нўйым шырияш (2-шо знач.).

НУЙЫМ ПУРАШ (ШУМАШ) кō ваштареш, кō-лан, молап. **ПУМ ПЫРАШ (ШЫМАШ)** кў ваштареш, кўлан, малап к. м. 1. Испытывать злобу против кого-л. или чего-л., сильно ненавидеть кого-л. или что-л. То-чить (острить) зубы (зуб) на кого, против кого, на что.—*Тиде кулак тўшкан пашашт, моло огыл. Нуно шукертсек Сергей изайлан нўйыштым пурын кош-тыт,—манеш Епи. О. Шабдар. Теле гоч Савли Вачий-лан нўйым пурын, Йогорым тул дене таратен кутырен илен. Погорат эре ванен коштын. М. Шкетан. (Анфис) вўйкы паянелў кечын нўштым шымаг. Н. Игнатьев. Кулакелў нўштым пырын каштыныт, у ёлымашлан торешланеныт. В. Самойлов.* 2. Сильно завидовать ко-му-л.; стараться завладеть кем-л. или чем-л., захва-тить что-л. Ср. в рус.: иметь зуб на кого. *Майрук Марка дец ойырлен кая. Марка нўйым пурын ила... Маркам отказ дене от чактаре. Тудо мом шонен пыш-тен гын, тудым чын денат, шоя денат, вий денат шукта. М. Шкетан. Йогор, мемнан (сай) ылышналап шўмет велеш, санденак нўетым шумен шинчет. Н. Пе-ченкина.*

Опч. тг.: шўм шелеш; кўм помыншто (кўсепынште) нумалынштап (кийыкташ).

ПУЙЫМ ПУРЫН. ПУМ ПЫРЫН к. м. 1. Пре-одолевая большие трудности; прилагая огромные усилия (добиваться чего-л.). Кусая зубы. Ср. в рус.: со скре-жетом зубовным. *Олеглан тўналме пашаштыже нўйым пурын тыршаш вереште.* 2. Крайне неохотно, без же-лания (делать что-л.). *Конторыш вуйшиймаш пурынш. Лизуклан, нўйым пурынак, шокшо вержым коден ка-яш перныш.* 3. С пенавистью (делать что-л.); выражая злобу, негодование (что-л. делать). Ср. в рус.: скреже-тать зубами. *Чыным йўратыше ўдыр шакше вуйшийма-шым возышын лўмжым нўйым пурын кычалаш пиже.*

ПУЙЫМ (ШЉЛДЫРАШ, ШЉЛДЫРАМБАҚ) ПЫН-ТАШ. ПУМ (ПЛАТЯШ) КЕДАРЕН ПИШТАШ к. м. Ограничивать себя в самом необходимом из-за отсут-ствия средств; голодать. Класть (положить) зубы (на полку). *Пў арагавлўдам кедарыдок. Сыкырымат, таба-кымат ик нўрцыкымат ак пузп. Н. Игнатьев. Тел толмыкы, нўвлўм лоца вўйкы кедарен пишташ вўреш-теш. Н. Ильяков.*

ПҮЙҮЙМ КАШТАШ САКАШ. *Тений кинде олмеш шылым кочкына, а вес ийын пўйнам кашташ сакена. Тый, Якып, тидым от шоно?* Ф. Майоров.

ПҮЙҮЙМ ШЫРИЯШ (ШЫРАШ). ПҮМ КАЙЗЫҚТАШ к. м. 1. Смеяться, хохотать, ухмыляться. Скалить зубы. *Айдемылан, манам, чоңышкыжо витымеш ситен, а те, манам, пўйдам шырен шинчеда.* М. Шкетан.—*Та-чысе кече гыч чыла посна: посна кочкына, йўйна... Мо окмакла пўетым шыриет? Посна илаш тўғалына, манам,—ышталам ватемлан.* В. Кугубаев. 2. Смеяться со злобой, усмешкой, иронией; грубо отвечать на замечания. *Кумыл волен, агент кутыра, изиш гына ок шорт:—Икече олык тўрыштө Разуваев Прокойым, тендан кўтўчыдам, авырен кучышым. Давай, манам, тўлө! Тудо мом ышта? Пўйым шырия веле. Весым лўдыкташ лиеш, тудым нимо дене от пал.* А. Красноперов.

Онч. тг.: пўйым ончыкташ.

ПҮҮЯМ ПҮҮЯЛАШ СИТА. Онч.: КЕЧ ПҮҮЯМ ПҮҮЯЛЕ.

ПЫЖАШ ПУНДАШ. ПЫЖАШ ПЫНДАШ к. м. Самый маленький, последний ребенок в семье. Дпо гнезда.—*Настя акаж дечат сай лийшаш.—Саде пыжаш пундашет.—Ие, межнеч ўдырышт, пытаргыш шочшышт.* Я. Ялкайн.

Онч. тг.: мешак пундаш.

ПЫЛЫШ МУЧАШ (ПЫЛЫШ ТҮР) ДЕНЕ ҚОЛАШ (ҚОЛЫШТАШ). ПЫЛЫШ МЫЧАШ (ПЫЛЫШ ТЫР) ДОНО ҚОЛАШ (ҚОЛЫШТАШ) к. м. 1. Не-внимательно, урывками слушать кого-л. Краем (краешком) уха. *Онгон Иванны мутшым пылыш мучаш дене гына колыштеш. Виктор ден Андрей Петровичын ўнашымышт тудын шўмжым пырчат ок тарвате.* А. Эрыкан. 2. Мельком, мимоходом слышать о чем-л. *Тунам Василий Александрович эргыжым ўжө да туныктен ойлыш:—Южгунам тыге лиеда: ала-кушто ала-мом пылыш тўрышт дене колыт, ончет—газетышкат возен шынденят.* М. Иванов.

Онч. тг.: пел пылыш дене қолаш (колынташ); ик пылыпшыке пура, весышке лектеп; пыпги-шанги қолаш (ынгылаш, шакташ) к. м.

ПЫЛЫШ МУЧАШ МАРТЕ ЙОШКАРҒАШ (ЧЕВЕРҒАШ). ПЫЛЫШ МЫЧАШ ЯКТЕ ЯҚИНАРҒАШ (ЦЕВЕРҒАШ) к. м. Очень сильно смутиться, вспых-

нуть. До кончика ушей покраснеть. *Павыл вожылымж дене пылыш марте йошкарген, шўргыжō йўлаш тўгаллым шижын.* М. Рыбаков.—*Катя? Толын мо?—пуйто огеш шинче, йодеш Костя. Шкеже пылыш му-чашыш шумеш чеверген кая.* З. Каткова. *Лўдмыж дене Зина пылыш марте чевергыш.* Ю. Артамонов.

Опч. тг.: ўп вож марте йонпкаргаш, чевергаш.

ПЫЛЫШЛАН ПЕНГЫДЕ (НАЧАР). С плохим слухом. Крепок (туг) (а, и) на ухо. Тугой (ая, ие) на ухо. (*Марна кува*) пылышлан пенгыде лийынат, эре ала-мом колмыда толаша. Ю. Артамонов.—*Пылышлан начаррак улыда гын, корно ѳрдыж гыч кошман,—Ни-на водительын шыде йўкшыш кольо.* В. Иванов.

ПЫЛЫШЛАН УШАНАШ ОГЫЛ. ПЫЛЫШЛАН БНЯНАШ АГЫЛ к. м. Крайне удивляться чему-л. Не верить (не поверить) (своим) ушам.—*Сакар!.. Вет тый шукертак коленат!—Туге... но мый колен омыл.—Кок красноармеец алят пылышыштлан огыт ўшане, Сака-рым ѳрын ончат.* С. Чавайн. *Теве тудо: шылын кош-шо Эшмет. Ынде пылышемланат ом ўшане.* В. Горохов.

ПЫЛЫШЫМ ЙЫГЫЖТАРЕН ПЫТАРАШ мо де-не. Надоесть разговорами (чаще об одном и том же). Прожужжать (все) ушам кому, про кого. *Материалым огайым ыштен огына мошто манын, (редакторын) ой-лымыжо пыдышым йыгыжтарен пытарен.* М. Иванов.

ПЫЛЫШЫМ ПЎЧКЕН (КУШКЕДЕН, ШЕ-ЛЕН). **ПЫЛЫШЫМ ПЫЧКЕН (КЫШКЕДЕН, ШЕЛЕН)** к. м. Неприятно раздражает слух. О чем-л. крикливом, плохом пении, брани и т. п. Ухо (уши) режет. *Вичкыж йўкан гармонь пылышым пўчкын си-гыралтыш, ўдыр-влак лудыш мурым тўгалыш...* М. Иванов. *Шепкаште аза варгыжаш тўгале. Изи йўк-шō кочаж ден ачажын пылышыштым кушкедеш.* Д. Орай. *Кастене Сапан Миклайын гармоньжо рвезе калыкым адак ял покшеке чумыра: тушто нуно умыр касым воштыл-модын, лўшкен-мурен эртарат. Нунын муралтыме мурышкышт эркин-эркын у сем пура, му-тыштат вес семынак савырна, пылышым кушкедше шакше мут шагал шокта.* О. Шабдар.

ПЫЛЫШЫМ САК КУЧАШ кō дене. Вести себя крайне осторожно, осмотрительно, никому не доверять-ся. Держать ухо востро с кем. *Ох, кузе Адолис ок йѳ-рате тўрлѳ вашталтышым. «Айдеме семын тыныс дене*

илашат эрыкым огыт пу. Пылышетым гына сак кучо, шотыш нал, уке гын сокыр кумырланак энгекиш пурет». А. Бик.

Опч. тг.: пылышым шогалташ.

ПЫЛЫШЫМ САКАШ (САКАЛТАШ). **ПЫЛЫШЫМ (ВЕЛЕ) САКАШ (САКАЛТАШ)** к. м. Слушать что-л. с большим увлечением и доверчивостью. Заслушавшись, забывать о деле. Развешивать (развесить) уши.—*Ах, тебе тый могай чоя! А мый, ораде, пылышым сакен колыштам, йылмемат руденам А. Асаев. Озолин попен пуа, пЫлышетым веле сАкалты. Н. Ильяков.*

Опч. тг.: умшам карен шогаш (шинчаш).

ПЫЛЫШЫМ ШОГАЛТАШ. ПЫЛЫШЫМ ШАГАЛТАШ к. м. Напряженно, внимательно слушать; наострить слух. Наострить уши. *Семен шке мотор йдыржй перген каласкалаш тйналел... А ме, ораде-влак, пылышым веле шогалтен улына. С. Николаев. Омсам ала-кй тук-тук-тук пералтыш. Григорий Петрович пылышым шогалтыш: мардеж мо пеш чот талышныш? С. Чавайп. Тоня пылышым шогалта: тудлан ала-молан ынде эре Федя толын пурышашла чучеш. В. Косоротов.*

ПЫЛЫШЫМ ШОГАЛТЕН КОЛЫШТАШ. *Йогор пылышым шогалтен колыштеш: «Могай гын тиде трактор?» С. Чавайп.*

Опч. тг.: пылышым сак кучаш.

ПЫНЗАЛМЫ САВЫЦ (ГАНЬ) к. м. ПУНЧАЛМЕ ШОВЫЧ (ГАЙ). 1. Сильно уставший, измотанный человек. Как выжатый платок. Ср. в рус.: выжатый лимон.

Опч. тг.: сын гыч возаш; чурий гыч возаш; тус гыч возаш.

ПЫРЫС ДЕН КОЛЯЛА МОДАШ кй депе. **КОТИ ДОН КАЛЯЛА МАДАШ** кй доно к. м. Хитрить, лукавить, стараясь обмануть, провести кого-л. Играть в кошки-мышки с кем. *Абверкомандын шефше ушыж дене Бакутов дене кызытеш келаш шона, а вара тудын лймжй дене руш разведцентр дене пырыс ден коляла модаш. А. Тимофеев. Журналистлан пырыс ден коляла модмо огеш кйл. Каласе, фельетонет вашке лиеш? М. Иванов.*

ПЫТАРТЫШ ВУР ЧУЧАЛТЫШ МАРТЕ. ПЫТАРТЫШ (ОСТАТКА) ВЫР КАПЛЫ ЯКТЕ к. м. Жертвуя всем, нисколько не щадя своей жизни, до решительного исхода (сражаться, бороться, биться, защи-

щаться, воевать и т.п.). До последней капли крови. *Родина верч, шкенан элнам йырнык деч эрыктышаш верч пытаргыш вѣр чѣчалгыш марте боец-влак кредалыт. Н. Лекайн. Илышнам чаманыде, пытаргыш вѣр чѣчалгыш марте кредалаш пижына гын, кеч-могай сѣй ѳзгаран тушманымат сенена. К. Васин.*

ПЫТАРТЫШ ТУВЫРЫМ КУДАШАШ кѣн ѳмбач. **ОСТАТКА ТЫГЫРЫМ КЫДАШАШ** кѣ вѣлец к. м. Оставлять без средств жизни, разорять. Снимать (снять) последнюю рубашку с кого. *Ала-мо ынде (озавлак) пеш осал лийыныт... нунылан шѳртнѳ да окса кѣлеш, пытаргыш тувыретым кудаш палашат ямде улыт. Я. Ялкайн. (Мамич Бердей.) Ончыкшо кѣ йозакым ок тѣлѳ, чыламат тыгак ышташ тѣгалына. (Пашкан.) А-а, тѣй тугайжылан кергат, тѣй марий-влак деч пытаргыш тувыр-ѳолашым кудаш налмет. Калык пѣжвѣд дене илет... С. Николаев.*

Онч тг.: ик тувыр дене шогалтен кодаш; нымыште гай (нымыштывара гай) кушкедаш; коваштым нбыкташ (кушкедаш, ийлаш, т.м.).

ПЫТАРТЫШ ШУЛЫШ **МАРТЕ. ПЫТАРТЫШ ШУЛЫШ** **ЯКТЕ** к. м. До самой смерти; до гибели. До последнего дыхания (вздоха).—*Шке калыкемлан, шке совет Родинемлан, пашазе-кресаньык правительствеылан пытаргыш шѣлыш марте преданный лияш товатлем!—умбакыже Сергей ойла. Д. Орай.*

(**ПЫТАРТЫШ**) **ШѴРТѴ** **ѴОТКЕ** (**НѴРАШ**). Онч.: **ШѴРТѴ** **ПЫРЧЕ** **ѴОТКЕ** (**КОДДЕ**).

Р

РАВЕД КАШТАШ к. м. Болтаться без дела. Ср. в рус.: гранить мостовую. *Верема эрта веле, равед кашташ уке, маньым. А. Апатеев.*

Опч. тг.: пийым поктылаш.

РАЗ-ДВА (**ВЕЛЕ**, **ГЫНА**, **ДА**)—**ПАШАЖЕ ПЫТЫШ. РАЗ-ДВА** (**ВЕЛЕ**, **ДѴ**) **ПѴШАЖЫ ПЫТЫШ** к. м. Очень быстро; очень просто. Раз-два (и) и дело кончено. Раз-два и только. *Бѣштем гѣйн, икѣнашток кердам ылнежы. Раз-два—делажы пѣтыш. Н. Игнатьев.*

РАЗ-ДВА **ЫШТАШ** мом. *ДТ тракторын рамым варитлаш кѣлеш ыле. Сварщик раз-два ыштен пуыш. Ю. Галютин.*

РАЗ-ДВА (ВЕЛЕ, ГЫНА) ДА (И) ЧЫЛА. РАЗ-ДВА (ВЕЛЕ) ДА (И) ЦИЛА к. м. 1. Очень просто; очень быстро. Раз-два (и) все. *А тый кузе шонышыч, раз-два и чыла? Кажне пашан ике тургымжо уло.* А. Асаев. 2. Очень мало.

РАТ-РАТАН, ШОТ-ШОТАН. Необходимо решать (решить) все с толком, основательно, дельно, разумно. Порядок есть порядок.— *Эше җыдырланна нимогай погымат кӱлеш семын ямбылен огынал да,— Йыван вате нимом ышташ ӧрын пелешта.— Кумалгыш вургемат кӱлеш, молымат ямбылыман.— Рат-ратан, шот-шотан,— ачаже шоктыш.* В. Сапаев.

РОЖЫН ВУЙ. РАЖЫН ВУЙ к. м. Бестолковый человек. Чаще в обращении. Рассеянный, несообразительный, забывчивый. Дырявая голова. *Яни, мурдам адак логалынат!.. Рожын вуй.* М. Шкетан. *Ах, рожын вуй! А мом ойлаже.* А. Волков.

Онч. тг.: шала вуй.

РОКВАШТ КЕОК (КЕМА, КЕШАШЛЫК) к. м. Выражение сильного раздражения, разочарования, удивления и т. п. Провались (ты) сквозь землю! *Лачокыш, роквашт кема. Кытары вара (облигаций доно) вазын? Таблицым нӓлят, сирышы докы кеш.* П. Веселов-Сталь.— *Роквашток кема! — манын, Огантя шкедурешыжы юкын попалтен колта, вуйнаматанла чучеш.* Н. Игнатьев.

РОКЫШ (МЛАНДЫШ) ВОЗАШ (НУРАШ). РОКЫШ (МУЛАНДЫШ) ВАЗАШ к. м. Умереть. Ложиться (лечь) в землю. *Тудлан (Санепан аважлан) шуко орланаш логалын огыл, икмыняр жап гыч шкежат рокыш возын.* А. Юзыкайн. *Ынде Эчанетат колен колтыш, мыйынат ватем рокыш пурыш.* Н. Лекайн. *Шонго аватын колымыж нерген возенам ыле. Тудо ватет деч арня ончыч рокыш пурыш.* В. Косоротов. *Орай Петрын мландыш вочмо кечыже могай чеве...* О. Шабдар.

Онч. тг.: вес тӱпняш каяш; кугезе-влак (коча-кова-влак, чӱчӱ-влак) деке каяш.

РУАЛМЕ ГАЙ. Онч.: НЕРЫМЕ ГАЙ.

РУМБЫКАН ВҮДЫШТӐ КОЛЫМ КҮЧАШ. ПЫДЫРАНЗЫКАН ВҮДЫШТЫ КОЛЫМ КҮЧАШ к. м. Исползовать выгоду из чьих-л. затруднений. Ловить рыбу в мутной воде. *Кеч-кунар сай лийже ӱет, да мом пукшынет — ме палена. Румбыкан вӱдыштӓ колым ку-чаш тӓчымӓ ок кӱл.* О. Шабдар. *Комаров Эрвыкайлан*

возен: «Шеклане. Манепа купеч эрге дене вармылаш тӧчыш... Румбыкан вӱдеш ала пужголым кученат?» Сидор Никколаев.

РУДАГШЕ ПУДА. БИРДАНГШЫ ПЫДА к. м. Не-
надежный, продажный человек; ведущий паразитический
образ жизни. Ржавый (заржавленный) гвоздь. *Матвуй-
ым пуштмо увер чодыра оза дек вашке шуып. Тунамак
волость гыч урядникым ӱжыныт. Кумыр окса верч йол-
ташыжым ужалыше рӱдангше пудат лектын: чыла лий-
ше пшам чодыра озалан ик йӱшӱ бурлак шуктен. Ке-
чывал лишан Элнетыш кум стражник ден урядник то-
лыныт.* М. Евсеева.

Опч. тг.: мейк кӧчшо шорык.

С

САНГА ЙЫМАЧ ОНЧАШ кӧм, кӧп ӱмбак, мом.
ЛЕПКА ЛЫВАЦ АНЖАШ кӱм, кӱ вӱкы, мам к. м.
Недоброжелательно, неодобрительно относиться к кому-л.
или к чему-л. Смотреть из-под лба на кого, на что. *Библиотека гыч кайымекем, ачам арня годым мый денем
мутланен огыл. Саскавийымат санга йымачише ончен
коштын.* В. Иванов. *Колхозыш возалтыше кажне егым
сово кырен саламлат. Ынде ожнысыла санга йымач он-
чен шинчышым от уж.* Ф. Майоров.

Опч. тг.: шӧрын ончаш.

САНГАШТЫЖЕ ВОЗЫМО кӧп. ЛЕНКАШТЫЖЫ
СИРЫМЫ кӱн к. м. Сразу видно, ясно, кто это или что
это. На лбу написано у кого.— *Ит ойгыро, тыйын самы-
рык ушкал-влакет ик-кок ий гыч моткоч шӧран лийшаш
улыт,— мане Пасук вате.— Кушеч палет, сангаштышт
возалтын мо?—ӧпкелен йодо Верук.* В. Абукаев.
*Вет вуянчым моло деч нимо денат ойыркалаш ок лий.
Тудо тыгаяк ег. Сангаштыжат нимо возымо огыл.
Чияшат чаплын чия, чурийжат торжан ок кой. Ик се-
мын гына посна шога—чонжо уке.* Ю. Артамонов.
— *Бригадир улмыжым от пале аман.—Сангаштыже во-
зымо огылыс.* Ю. Галютин.

САНИЕ ЛУШКЫДО кӧп. СӐНШЫ ЛЫСКЫДЫ кӱн
к. м. У кого-л. не хватает способностей, силы воли, ха-
рактера и т. п. сделать, предпринять что-л.; не хватает
твердости, решительности, власти в управлении, руковод-
стве кем-л., чем-л. Гайка слаба у кого. Вожжа слаба у

кого. Вожжи слабы (е) у кого. *Уке, кеч-мо гынат, Ар-син ок сите. Сапше лушкыдо...* М. Шкетан. *Ынде Керенский. Властьын чапше пеш лушкыдо, ужамат.* Ф. Майоров.

Онч. тг.: вичкыж шоло; вяпш шоло; гайкыже лупкыдо.

САНЫМ ЛУШКЫДЕМДАШ кӧн, кӧлап. САНЫМ ЛЫСКЫДЕМДАШ кӱп, кӱлап к. м. Занимать требовательность к кому-л. Давать (дать) волю (воли) кому-л. в чем-л. Ослаблять (ослабить) вожжи кому. *Да мом тушто ойлаш, тылат шуко полшат, ӱжымешак нӱлат, утларак саным лушкыдемденыт. Геройыш лукнеит ала-мо.* Ю. Артамонов.

Онч. тг.: воляшке (вольпан) колтан; шалапке колтан; эрыкым пуаш; эрыкышке колтан; гайкыже лупкыдо; вичкыж шоло; вяпш шоло.

СВЕЖА ВУЙ ДЕНЕ. Онч.: ЯНДАР ВУЙ ДЕНЕ.

СОҚЫР ҚУМЫРЛАНАҚ ЙОМАН (НЫТАН, ЭНГЕҖКЫШ ПУРАН к. м.). Совершенно зря. Нп за грош (копейку) пронадать (пропасть), погибать (погибнуть), страдать (пострадать) и т. п. *Айдеме семын тыныс дене илашат эрыкым огыт пу. Пылышетым гына сак кучо, шотыш нал, уке гын соқыр кумырланақ энгеҗкыш пурет.* А. Бпк.

СОМЫЛ УҖЕ. Онч.: ПАША УҖЕ.

СТРОЙ ГЫЧ ЛЕКТАШ. СТРОЙ ГЫҢ ЛАҖТАШ к. м. 1. Переставать действовать, работать; ломаться, портиться. Выходить (выйти) из строя. *Агрегат строй гыч лектеш, пудырга гын, тунамак техобслуживаний звено олмыктен пуа.* Ю. Михеев. *Кунам паровоз строй гыч лектеш, уло участкын пашаже пужла,— вавешта Бородин.* В. Иванов. 2. Терять трудоспособность или боеспособность. *Луатик танк! Тиды манаш вел. Но взводшат лач пелыжы веле кодын. Коклы ик тӱнг строй гыҗ лаҗтын...* Н. Пляков.

СТРОЙ ГЫЧ ЛУКТАШ кӧм, мом. СТРОЙ ГЫҢ ЛЫКТАШ кӱм, мам к. м. Выводить (вывести) из строя. — *Эрай, тросым яра кид дене ик ганат ит кучо, эре нижгом дене гына. Палет, мемнан пашаште изи гына коралтмашат айдемым шуко жаплан строй гыч луктын кертеш.* А. Мурзапев.

СУҖЕН ШИНЧАН кӧн ончылан. СУКАЛТЕН ШЫН-ЗАШ (ҚЫМАЛ ВАЗАН) кӱ анзылан к. м. 1. Усилен-

но просить, умолять кого-л. Становиться (стать) на колени перед кем. *Пролетарийын ике гордостышо уло, улан ег ончылао сукен ок шич.* К. Васин. *Мыйнь тәмдам, Мавра, тымдем, мыйнь анзылаем эче сукалтен шыйзын сарвалаш шода! Тагачок долгетым пайын ми... Мыйнь тәмдам цурейктем!* И. Беляев. *Шынгалт вазын вуйын-пачын, кымал вазы кымык Дй сарвала кыткым: «Ит лй... ит пушт... колты...»* П. Першут. 2. Унижаться, занеживаться; прислуживаться кому-л. *Пора... Но саде толшо ончылан нигунам сукен ом шич.* А. Асаев.

Онч. тг.: вачым пўгырташ; ег шинчам (шинчарожым) опчаи; йолварня мучаш дене (йолварня мучапте) копташ; йолтаганым пулаи; кпике гай кадыргылаи; тупым пўгырташ.

СУСУ НАР ДОНО к. м. В состоянии радостного возбуждения. От радости. *Русанов сусу пар доно Иваным туншы гйц лопок севал колтыш:— Ну, Иван, ит ойхыры (трактор лизш)!— манят, бухгалтер докы кыргыжы.* П. Веселов-Сталь. *Сусу пар доно прораб пўрт кузен кеа саслем: Ура-а! Бетон толын!* Е. Поствайкин.

СУСЫР ВЕРЫМ СУСЫРТАШ (ЭМГАТАШ). Беречь рану. *Шижам: Устинлан йдыржй перген ойлаш ййсй, Маринанат кумылжй волен. Сусыр верым эше сусырташ огыл маньин, чеслан тауштен, йстел кокла гыч лектым да чылажымат колхоз председатель деч пален налаш шонен пыштышым.* В. Иванов.

СУСЫР (КОРШТЫШО) ВЕРЫН ШИНЧАЛЫМ ШАВАШ. ШУШЫРЫН (СУСЫР ВАРЫН) САНЗАЛЫМ ШАВАШ к. м. Возбуждать тягостные воспоминания; волновать. Сыпать (посыпать) соль на больное место. *Таче Ксениялан пугырак неле. Павелын пўртылмыжй — сусырыш шинчалым шавалтыме дене иктак.* М. Рыбаков. *Светлана «колышо» ачажын пўртылмй перген тетла ок ойло, огешат йодышт. Молан сусыр верыш шинчалым шаваш?* В. Микишкин.

СЎКЫМ (ТАРВАШЫМ) АК СЌРАЛ (АК ТЌРВАТЫ) к. м. ШЎКЫМ (ШАНЧАШЫМ) ОК (ОГЕШ) САВЫРЕ (ОК ТАРВАТЕ). Бездельничает. Ленился, ничего не делает. Соришку (щепку) не перевернет, не двинет. *А тйньын Крофинаст теве колхозышты сйкымат ак сйрал.* Н. Ильяков. *Ик семняшты Таня Ниш яжон йлалтен, Мам уж гишты таяш—Сйкымат*

сәралде. К. Беляев. Тый ййдиш-кечыже пашам ыштен толашет, а нуно (його-влак) шанчашымат тарваташ лй-дыт. Ю. Галютин.

СЫН (ГЫЧ) ВОЗАШ. СЫН ГЫЦ ВАЗАШ к. м. За-метно осунуться, похудеть, побледнеть. Спасть с лица. — *Акай, сынет возын. Черланенак отыл?— йодым. Ик-мыняр кечылан (Полина) кочкын-ййын кертдыме лие, шйргывылышыжат шунылалте, сын гыч возо. А. Алек-сандров.*

Онч. тг.: тус гыч возаш; чурий гыч возаш.

СЫН УКЕ КӨН. СЫН УКЕ КҮН к. м. Кто-л. бледен от испуга, волнения, усталости и т. п. Нет лица на ком. *Полина кочкын-ййын кертдыме лие, шйргывылышыжат шунылалте... Пётыр тидым ужде ыш код.— Мо лийы-нат, Полина? Сынетат уке, шйргешетат арава лектын,— мане. А. Александров.*

СЫНЫМ ЙОМДАРАШ. СЫНЫМ (ШЕКЫМ) ЯМ-ДАШ к. м. Стать, быть бесстыдным, потерять стыд; лишиться совести. Потерять лицо, облик.

СЫРЫМ НАЛАШ. СЫРЫМ НҐЛАШ к. м. пользо-ваться чьей-л. слабостью, переставать подчиняться ко-му-л.; своеволичить; главенствовать. Ср. в рус.: брать верх. *Ачат лиеш гын, тупет воктеч кйзанйшө дене сайы-нак почкалтара ыле. Ават дене ынде сырым налынат. А. Волков. Серапиям сайынак пйтыралаш логалеш. Кодшо ий тыгак эртыш да, ужат, кузе сырым налын. А. Волков. Кулаквлй гбнь когон сйрым нйлыныт. Н. Иг-натьев.*

Онч. тг.: воляпке (вольнан) каян; ипаланке каян.

СЫНЗААН СЫРАВАЧ (ГАНЬ) к. м. ШИНЧАН СРАВОЧ (ГАЙ). Старый, немощный человек, находя-щийся как сторож при хозяйстве, доме и т. п. (Как) за-мок с глазами. Ср. в рус.: зрячий посох. *Ана папи шон-гемын, куды лошты сынзаан сыравач гань ылеш.*

СЫНЗАВЫНЕТЫМ КЫРЫН ЛЫКТЕШ. Онч.: ШИНЧАПУНЕТЫМ КҰРЫН ЛҰКТЕШ.

Т

ТАЗА ЛИЙ (ЛИЙЗА). ЗДОРОВА ЛИ (ЛИДА) к. м. Будь (будьте) здоровы. Пожелание здоровья кому-л. *Тау, йолташ-шамыч! Таза лийза чыланат. А. Александров.*

Онч. тг.: кужу ўмырап лий (лийза).

ТАК ГЫНА. ТАК ВЕЛЕ к. м. 1. Ни чем особенным не выделяющийся, ни плохой, ни хороший, посредственный. Так себе. 2. Ни плохо, ни хорошо, посредственно. 3. Без причины, без намерения, без цели, без особого интереса; просто так (что-л. делать). (*Ойлыем*) *историйлык монь огыл. Так гына.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: ни кол, ни ныл.

ТАК МАНАШ. ТАК МАНИШАШ к. м. Допустим, предположим; к слову сказать. Так сказать. *Так манишаш, иргодым мыйным физика доно районный олимпиады колтышты. Цила задачым решен кердам въл?.. Так маниш, теней саманыште мо тудо, лу тегге?!.* Ю. Галютин. 2. Просто так, без особого значения (что-л. сказать, что-л. делать). (*Толя.*) *Экзаменышты яжон ядыштыт, мыйн нимам маниш, так манишашла веле пелек-тукрек попыкалышым.*

ТАР ПУШЫМ (ШИКШЫМ) УНШЫНЧАШ. ПОРОХЫМ (ПОРОХ ПЫШЫМ) УНШЫНЗАШ к. м. Бывать (быть) на войне, воевать. Нюхать порох. (*Полозков*) *фронт гыч толын, шке шинчаж денак чыла ужын, тар пушым уншынын, орудий мўгырымым колыштын. Газетыште возымо деч угым каласен кертеш.* А. Красноперов. *Мўдын гына ынышт кудалте. Такше, манметла, тар шикшым тылеч ончыч чыланат уншынын онченят.* Н. Корнилов.

ТАРЕШ ПУРЫШО (ГАЙ). ТӘРЕШ ПЫРЫШЫ (ГАНЬ) к. м. Подкупленный, продажный. Как наемник, как наемный.— *Етгай, мо тареш пурышо гай төрштылат.* О. Шабдар. *Руш кугижан тәреш пырышы кужы аржанвләжы марынвләм православный верашкы сәртеп шоктевы.* Н. Игнатьев.

Онч. тг.: мураш пурышо агыган.

ТАРЕШ ПУРЫШО АГЫТАН (ТАРАКАН). ТӘРЕШ ПЫРЫШЫ АНТАН к. м. Слишком, чересчур старающийся, усердствующий в чью-л. пользу (обычно без надобности). Посредник, наемник. Нанявшийся петух (таракан). (*Маюк.*) *Тыйым огыт ойло! Тареш пурышо агыган!* М. Шкетан. (*Антонина.*) *Шкеже, Осяндр, теве могай тареш пурышо таракан улат улмаш.* А. Волков.

ТАРЕШ ПУРЫШО АГЫТАН ГАЙ (АГЫТАНЛА, ТАРАКАНЛА) ТӨРШТЫЛАШ, КОЯШ, т. м.— *Тареш пурышо агытанла ит кой!—манеш Петю, кеч шкежат*

ок пале, кузе агытан тареш пура, кугыенгын ойлымыжым веле колын. Ю. Артамонов. Мый вет бригадирлан шогаалмет годымак ойлынем ыле: нечыве тареш пурышо таракалла нерым шўшкаш. Ю. Галютин.

ТАРЫМ КУКШЫН КУЧАШ. ПОРОХЫМ КУКШЫН КЫЧАШ к. м. Быть в постоянной боевой готовности. Держать порох сухим. А тарым кукушын кучыман. Капиталистический окружений нерген мондаш огеи кўл. Шинчат-пылышет пўсө лийже, таг деч тушманым ойырен мошто. Д. Орай.

ТЕГЫТ (ШЕМ) ШЎРГӨ. ТИГЫТ (ШИМ) ШБІР-ГЫ к. м. Бесстыдник, бессовестный. Деятарное лицо.— Тегыт шўргө, тегыт шўргө! Мо намысет дене мемнан дече толын пуренат! С. Чавайн.— Эх, вожылдымо! Тегыт шўргө! Бнде рвезе лийынат. Ёдыр дене шогылташ от вожыл. М. Шкетан. Тый гает шем шўргө деч чылажат вучаш лиеш. Я. Ялкайн.

ТЕЛЫМ ЛУМЫМ ИТ (ОТ) ЙОД кө деч. ТЕЛЫМ ЛЫМЫМ ИТ (АТ) ЯД кў гыц к. м. Скупой, жадный. Зимой снега не проси (у кого).— Тудо кўртнө пурса деч телым лумым йодман огыл!— Ларивон Пагул шок-шештын пелештыш. В. Юксерн.— Оласе южо ен деч телым лумым яра налын от керт,— торжан руале Еним. Ю. Галютин.

ТЕНГЫЗ СЕРЫШТЕ ИГЕЧЫМ ВУЧАШ. ТАНЫЖ СИРЫШТЫ ИГЕЧЫМ ВЫЧАШ к. м. Пассивно ожидать чего-л., бездействовать. Ждать у моря погоды. Вашке шошо толын шуэш, а мемнан колхоз тенгыз серыште игечым вучен шипча: урлыкаш пырче ок сите. М. Шкетан.

ТЕСТЕ ДЕНЕ. Много, в большом количестве. Десяткамн. Ыштыме сатуна завод кудывечыште тесте дене кия. Спдор Николаев.

Онч. тг.: артана дене; кеч пўям пўяле; кутко наре (виса); кўтў виса (наре); пынга (ўвыра) наре.

ТИДЕ (ЭШЕ) СИТЕН ОГЫЛ. Онч.: ЭШЕ ТИДЕ СИТЕН ОГЫЛ.

ТОВАР ДЕНЕ ЛОКШИЧМЕ. ТАВАР ДОНО ЛОК-СЫЦМЫ (ТАШМАРЛЫМЫ) к. м. Грубая работа. Топором сделано (тесано).— Мут-влакше товар дене локшичме улыт.— йөндымө шомак дене кўлеш-оккўлым куктештмылан иралтын, шкенжымак вурсат. К. Галкин.

А сйлыны шотгышты вуйга цила повестгышым тавар доно ташмарлен. Н. Ильяков.

ТОВАРЫМ САКАШ ЛИЕШ. ТАВАРЫМ САКАШ ЛИЭШ к. м. Дымно, угарно; невыносимо душно. Топор можно вешать. *Порт кӧргыштӧ тамак шикш. Шӱлалташ ок лий. Руш манмыла, товарым сакаш лиеш.* Х. Алдиар. *Тамак шикшыш, манметла, кеч товарым саке.* Ф. Майоров.

ТОЛЫН ТОШКАЛАШ ОГЫЛ кӧ деке, кунико, мо деке. **ТОЛЫН ТАШКАЛАШ АГЫЛ** кӱ докы, кышкы, ма докы к. м. Не приходиться куда-л., не бывать, не появляться где-л. Не ступить (ногой) к кому, куда. *Илыза, кузе моштеда. Тегла толын ом тошкал.* В. Абукаев. *Тыгай улат гын, толын ит тошкал. Мыйым кӧлан шотлет?* В. Косоротов.— *Суртышкем толын ынже тошкал.— шокгыш Иыван.* Н. Лекайн.

Онч. тг.: йолым пыпташ огыл; корным мондаш.

ТОРАШКЕ ОТ КАЕ. Онч.: **МҰНДЫРКӧ ОТ КАЕ.**

ТОРЕШ РУАШ. ТОРЕШ РОАШ к. м. 1. Резко, грубо говорить, отвечать. Рубить сплеча. Рубить поперек. *Саде кынер кутыш кугыза лӱдын-вожыл ок шого, манеш, тореш руа да руа.* С. Эман. *Ойлен колташ. кӱлеш еглан тореш руал пуаш от керт огыл.* Н. Лекайн. 2. Не соглашаться с кем-л. или с чем-л.; проявлять упрямство в чем-л. *Туге гынат мыскара умылыдымо ег гай тореш руаш шым тӱнал.* А. Савельев.

Онч. тг.: ваштареш руаш; вык руан.

ТОРЕШ-КУТЫНЬ КОШТАШ (КУДАЛЫНТАШ). **КЫТЫН-ТОРЕШ КАШТАШ (КЫДАЛЫНТАШ)** к. м. В разных направлениях (ходить, ездить и т. п.) Исходить (изъезжать) вдоль и поперек. *Гражданский сар пытымеш ыш тол. Российым тореш-кутын коштын пытарыш.* С. Элнет. *Охотников тиде верлаште мучко коштын пытарен, Элнет чодырам шагал огыл тореш-кутын йолден.* Н. Лекайн. *Эргым деч йод сар шотгышто. Тудо пӱтын кугыжанышым тореш-кутын коштын пытарен, йӱштым-шокишым ужын.* В. Горохов.

ТОРТАМ (МӦНГЕШ) САВЫРАШ. ТАРТАМ (МӦНГЕШ) СӦРАЛАШ к. м. Уходить, уезжать, отправляться и т. п. восояси. Поворачивать (повернуть) оглобли (назад, обратно). *Тортадам тышеч савыралаш логалеш, Бастраков йолташ.* А. Волков.— *Удырем-злак, тортадам мӧнгеш савырыза! Тыште тендан пашада уке!*—

пенгыде мутым луктын, Петруш Йыван ўдыр-влакым поктеп колта. В. Сапаев.

ТО-ТО ШОЛ. ТУГЕ ШОЛ. ТОТЫ (ВОТ) (ЫШКАЛА) к. м. Выражение признания правильности сказанного, обычно назидательного или укоризненного характера. (Вот) то-то и есть. (Вот) то-то и оно. *Тидым (илишым), Микале, шинчет? То-то, от пале шол...* П. Корнилов. *То-то шол, чумыр пашажым тракторист пу-жа.* С. Чавайн. *Тоты ышкала, кышты самынь лимаш вы-ча, тўдыжым анзыцок пйлаш ак ли.* Н. Ильяков. *Пўр... Туге шол. Пеш туге!* Ю. Галютин.

ТОШКАЛАШ ВЕР УКЕ. ТАШКАЛАШ ВАР УКЕ к. м. Крайне многолюдно, тесно где-л. Ступить некуда. *Кенежым Ялтышке тунар калык погына, тошкалаш вер огеш лий.* В. Горохов.

Опч. тг.: калык шын-шын; парня чыкан (тушкал-таш) вер уке.

ТОШКАЛМЕ (ОШКЫЛ) ЕДА. ТАШКАЛМЫ (АШ-КЫЛ) ЙБДЕ к. м. 1. Постоянно, всегда, в любом случае. На каждом шагу. *Тендам, ачий, мондаш ок лий... Тошкалме еда тендам шарналтем!* М. Шкетан. 2. Повсюду, везде. 3. Много; часто встречающийся. О ком-л. или о чем-л. *Тыгай койдарышыже тошкалме еда уло.* М. Шкетан.

Опч. тг.: кушко ит (от) тошкал.

ТОШКАЛТЫШ ГАЙ. ТАШКАЛТЫШ ГАНЬ к. м. О нескольких маленьких детях (обычно в одной семье). Один меньше другого. Ср. в рус.: мал мала меньше. *Николай Ивановичын ешыжат изи огыл, ньога-влак тош-калтыш гай улыт, эн кузу ўдырышт Изук деч ик ийлан изирак.* М. Казаков.

ТОШТО ОРАТА ГЫЧ ЛЕКТАШ. ТОШТЫ АРАТА ГЫЧ ЛАКТАШ к. м. Начать жить по-новому, освобождаться от старых порядков, предрассудков, суеверий и т. п. Выходить (выйти) из старых рамок. *Мыят шонаш тўналым: молан мемнан илишна тошто ората гыч лектын огыл.* М. Шкетан. *Шукыжо тошто ората гыч лек-тын огытыл, шукыжо ожнысо семынак намызе годсо койышлан кумал иленйт.* М. Шкетан.

ТӨР КОРНО ДЕНЕ КАЯШ. Опч.: (ВИЯШ, ТӨР) КОРНО ДЕНЕ КАЯШ.

ТӨР КОРНЫШКО ЛЕКТАШ. Опч.: КОРНЫШКО ЛЕКТАШ.

ТӨТЫРЕТ ПУЧ ГАЙ. Очень громкий, пронзительный. О силе звука, голоса и т. п. Ср. в рус.: как перихонская труба.— *Караул! Оръен куржо! Кучаи полшыза! Караул!* — *төтырет пуч гай йѣк уремым сургалтара.* М. Евсеева. *Марла газет я журнал лиеш гын, тендан гай ен-влак моткоч кѣлеш лийыт. Рвезе енгын йѣкшө төтырет пуч гае виян—калык тендан йѣкдам вигак колеш да шѣм-чонышкыжо налеш.* К. Васин.

ТӨТЫРЕТ ПУЧ ГАЙ (ТӨТЫРЕТ ПУЧЛА, ТӨТЫРЕТ ПУЧ СЕМЫН) ЙОНГАЛТАРАШ (МУҢЫРАШ, т. м.). Очень громко, пронзительно издавать звук (кричать, вопить, орать и т. п.) *Ынде адак (Петр) ял мучко төтырет пучла мѣгыраш тѣналеш...* Д. Отмахов.

ТӨТЫРЕТ ПУЧ ГАЙ (ТӨТЫРЕТ ПУЧЛА, ТӨТЫРЕТ ПУЧ ДЕНЕ) УЖАШ (РАШКАЛТАРАШ) кѣм. В полную силу, в полную меру звать (зазывать, призывать, приглашать и т. п.) кого-л. *«Йошкар кече»... төтырет пуч гай марий калыкым чевер ылышыш, тунемаш йжын.* М. Шкетан. *Тудо (газет), марий калыкым кугу төтырет пучла йжын, шемерлан у корным ончыкта.* М. Шкетан. *Выльып кугызан (тукымжым) төтырет пуч денат кычкырен конден от керт — тораште ылыштыт.* В. Бердинский.

ТӨТЫРЕТ ПУЧ ДЕНЕ ОТ КЫНЕЛТЕ (ОТ ПОЖАЛТЕ) кѣм. Не слышит, не реагирует или не желает слышать кого-л. или что-л. Пушкой не разбудить кого. Трубой не поднимешь кого. *А тудым (Аптымманым) төтырет пуч дене пуалтенат от кыনেкте.* А. Юзыкайн.

Оич. тг.: кеч (керек) төтырет пучым пуалте.

Таг. тг.: тудлап кеч төтырет пучым пуалте.

ТРАКТОР ДЕНЕ ОТ ОЙЫРО кѣм, кѣм деч, мо деч. ТРАКТОР ДОН АТ АЙЫРЫ кѣм, кѣм гыц, ма гыц к. м. О крепких связях, привязанности, симпатии и т. п. между кем-л., к чему-л. На тракторе не оттянешь, не отделишь кого от кого, от чего. *Эрайым тышеч (Лиза деч) трактор денат шѣдырен от лук.* А. Мурзапев. — *Тый дечет мыйым трактор дене ойыраш төчат гынат, огыт керт.* — *ойлен Порис.* М. Евсеева.

Оич. тг.: вѣд дене от ойыро; вѣдат йоген ок ай (ок лек); вич парня гай плаш.

ТУҢЕ ВЕТ. ТЕНҢЕ ВЕТ к. м. Действительно так; а как иначе. Ведь так.— *Кидым шутышеш?—Нелын чучеш?—Туге вет.* А. Мурзапев.

ТУГЕ ГЫН ВЕЛЕ. ТЕНГЕ ГЫНЬ ВЕЛЕ к. м. Пожалуй, так, возможно, так.

ТУГЕ ЛИЙЖЕ. ТУГЕ ГЫН ТУГЕ ЛИЙЖЕ. ТЕНГЕ ЛИЖЫ. ТЕНГЕ ГЫНЬ ТЕНГЕ ЛИЖЫ к. м. Ладно, пусть будет так. Так и быть. Коль так, пусть будет так. — *Туге гын тыге лийже... Тўналгышлан базыш йынгыртен ончена, — Каракаев телефон номерым погыш. В. Юксерн. — Ындыже (нõшмõ) утыжденат лиеш, — мане Ольош. — Туге гын туге лийже, — Шумат келшыш. А. Юзыкайн. Йõра, туге лийже. Очыни, мутна монча нерген. В. Кутубаев.*

ТУГЕ МА, ТЫГЕ МА. ТЕНГЕ МА, ТЫНГЕ МА к. м. Так или не так. Во всяком случае. Так или иначе.

ТУГЕ МА, УКЕ МА. *Ожно кугезына-вак тушто иленйт. Туге ма, уке ма, рашыже пале огыл. П. Корпилов.*

ТУГЕ УЛДЕ. ТЕНГЕ ЫЛДЕ к. м. Действительно так, совершенно верно. Так и есть.

ТУГЕ ШОЛ. ТЕНГЕ ЫШКАЛА. Безусловно так. Выражение пазидания, сожаления. (*Яни.*) *Кызыт нунын деке йўдшõ-кечыже эре сатум кондат... Орат веле. (Сардай.) Туге шол. Метри кертын. М. Шкетан.*

ТУГЕЖЕ ТУГЕ ДА. ТЕНГЕЖЫ ТЕНГЕ ДА к. м. Все это правильно, хорошо, но все-таки. Так-то (опо) так. — *Институтгыш? Можыч, армийыш, а? Кап-кылым шуараш, пõртынгыш савырнаш. Туге вет? — Тугеже туге да... В. Мяншккин. — Мый чыла вере пурен кертам. — Тугеже туге да... чўчкыдын коштмо дене йолгорнат ягылга. А. Тимофеев.*

ТУЛ-ВУД ВОШТ ЛЕКТАШ (ЭРТАШ). ТЫЛ-ВЫД ВАШТ ЛАКТАШ (ЭРТАШ) к. м. Испытать, перенести в жизни многое, побывать в трудных положениях. Пройти (сквозь) огонь и воду (и медные трубы). *Самырык властым аралыме годым Эчан тул-вўд вошт лектын. Н. Лекайн. Вася кумыл нõлтын шоналгыш: — Вуча ала ок вучо — ом пале. Но мый тудым уло шўмын йõратем. Тудын верч тул-вўд вошт лектам. Ошкылмо корнышкыжо кунам-гынат ландышым шарем. В. Иванов. (Атям) тыл вашт, вўд вашт виктарен лактын, Берлиныш мизн шон тўмык. А. Атюлов.*

Опч. тг.: йўштõ-шокным ужаш (чыташ); пере-ко-чым ужаш (чыташ).

ТУЛ ДЕНЕ МОДАШ. ТЫЛ ДОНО МАДАШ к. м. Действовать неосмотрительно, не считаясь с опасностью.

Играть (шутить) с огнем. *Становой пристав Григорий Петровичым йодышт луктын колтымьж годым гына каласыш:— Григорий Петрович, тый тул дене модат! С. Чавайн. — Вот могай улат? — Виталийын урем луктын пурен йоммекше, Айглов вуйжым рўзалтыш. — Шеклане, Толя, тул дене модат. В. Иванов.*

ТУЛЫШ-ВЎДЫШ (ВЎДЫШ-ТУЛЫШ) ПУРАШ (КАЯШ) кō верч, кō почеш, мо верч. **ТЫЛЫШ-ВБІДЫШ (ВБІДЫШ-ТЫЛЫШ) ПЫРАШ (КЕАШ)** кў верц, ма верц к. м. Идти, пойти на все, на любые самоотверженные поступки, не раздумывая, жертвуя всем. Идти (пойти) в огонь и в воду за кого, за кем, за что. *Мый тыйым йōратем. Мый тыйын верчет тулыш, вўдыш пурем. Мый тыйын верчет ала-мом ыштем. С. Чавайн. Ойгырымаш уке, тыйын почешет мый тулыш-вўдыш пурем... чонем тыйын пеленет пеш чот пизжын. М. Шкетан. Шке калыкшым тушман кид йымач утарышаш верч тудо (Сергей) тулышкат, вўдышкат пура. Д. Орай. Инал верч айдеме тулыш-вўдыш пура. В. Колумб. Колхозник-влак Харитоным моктен ойлат. Епрем вате гын тудын верч вўдыш-тулыш пураш ямде. З. Каткова. — Ольга мылам лийын вўдыш-тулыш пура. — Чылан ужыныт, кузе Ольга Игорьым пуля деч шке капше дене арален. С. Николаев.*

ТУМНА ГАЙ. ТЫМАНА ГАНЬ; ТЫМАНА ПОС-ТОЛ к. м. 1. Безучастный, безразличный, непонимающий; глуноватый. Как сова. 2. Неподвижный. 3. Одинокій; без родных, близких; без семьи.

Онч. тг.: омарта гай; пундыш гай.

ТУМНА ГАЙ (ТУМНАЛА) ШИНЧАШ (ШОГАШ, ОНЧАШ т. м.). ТЫМАНА ГАНЬ (ТЫМАНАЛА) ШБІН-ЗАШ (ШАЛГАШ, АНЖАШ, т. м.) к. м. Неподвижно, с глухим видом или бессмысленно, безучастно, ничего не понимая, не соображая (сидеть, стоять, смотреть и т. п.). (Сидеть, стоять, смотреть) как сова. — *Ынде кает? — Кайыде мо, йўд пōртышет мом тумна гай ыштен шин-чем? Я. Ялкайн.*

ТУМНА ГАЙ (ТУМНАЛА) ИЛАШ (ПОЧАГАШ). Одинок, без семьи, без родных (жить, существовать). — *Тый шкеже вара кузе илышат? Тугак тумна гай шкетын почанат? — Ешет уке гын, кушко пурет. А. Волков.*

ТУП ШЕНТЕЛАН (ШЫЛЫН) КОДАШ кōн. **ТУП**

ШАЙЫЛАН (ШЫЛЫН) КОДАШ кўн к. м. Выгородить себя за счет другого (других). Оставаться (остаться) безнаказанным. Оставаться (остаться, отсидеться) за спиной у кого. *Титакан ег-влакым арален налме деч ончыч чыным шымлыман, а чын пашаег-влакын туп шенгеланышт шылын кодаш тӧчышӧ-влакым наказатлыман.* (Газет гыч.) *Хожа батракын туп шайылан шӱблын шӱбнежы.* Н. Ильяков.

Опч. тг.: ўмылеш кодаш.

ТУП ШЕНГЕЛНЕ ШОГАШ кӧн. **ТУП ШАЙЫЛНЫ ШАЛГАШ** кўн к. м. 1. Тайно, скрытно действовать, поддерживать кого-л. Стоять за спиной у кого. *Кудашнур карт-влак Стапан ден Роман кугызан туп шенгелнышт шогеныт да нуным калык лўм дене ойлаш туныктеныт. Нуно калык лўм денак Сакарлан маньыч: — Эргым, талгыдетым сўрем кугу юмо шканже келшышылан шотла. Тудым пуашет возеш.* 2. Не принимать участия в чем-л.; оставаться за спиной кого.

Опч. тг.: ӧрдыжтӧ шогаш.

ТУПЕЛА КОРНЫМ ТОНКАШ. ТУНЫНЬЛА КОРНЫМ ТАШКАШ к. м. 1. Поступать, делать наоборот. 2. Идти в другом, в ином направлении в чем-л. Прологать, прокладывать путь (дорогу) в противоположном направлении. *Эчанын шке корныжо. Тудын ача-аваже уло. Тый гын пеле тулык кушкат. Адакше тупела корным тошкет.* М. Казаков.

ТУПЕЛА КУРАЛАШ. ТУНЫНЬЛА КЫРАЛАШ к. м. Действовать, поступать или говорить совершенно по-другому, не так, как все. Пахать наоборот. *Эре тупела куралат. Калык илен ок мошто гын, тудым туныкташ кўлеш.* М. Шкетан.

Опч. тг.: вес агам (йырангым) куралаш; вес мурым мураш.

ТУПЕЛА МУРАШ. ТУНЫНЬЛА МЫРАШ к. м. Высказываться, говорить иначе, по-другому, наоборот. Петть наоборот (не как все). *Анук ден Синопонын ушнымыштлан иктышт куаненыт, весышт йӧршыш тупела мураш.* М. Казаков.

Опч. тг.: вес мурым мураш; вес олыкым солан; вес семын мураш; шолатай мурым мураш (2-по знач.).

ТУПУЙ (ТУПЫНЬ) САВЫРНАШ кӧ деке, кӧлан, мо деке. **ТУПЫН САРНАЛАШ (ЛИАН)** кў докы, кўлан, ма докы к. м. Проявлять безразличие, пренебреже-

ние и т. п. к кому или к чему-л. Поворачиваться (повернуться) спиной к кому, к чему.

Антоним: мелын савырпаш.

ТУПУЙ (ТУПЫНЬ) ШОГАН кō деке, мо деке, кō-лап, молап. **ТУПЫН (ТУПЫНЬЛА) ШАЛГАН** кў, ма докы, кўлап, малап к. м. Не проявлять интереса, симпатии и т. п. к кому-л., не поддерживать, не защищать кого-л., или что-л. Стоять спиной к кому, к чему. *Эргыже ёрын: молан тыге ачаже тупуй шога? Фатиман ачаже Абдуллай тудлан нимогай осалымат ыштен огыл. Н. Декайш. Но Ондрий Якыным «тудо чыла улап тупуй шога» манаш огеш лий. Просто ончыко лекташ огеш тырше. З. Каткова.*

Антоним: мелын шогап.

ТУПЫМ ОНЧЫКТАШ. ТУПЫМ АНЖЫКТАШ к. м. 1. Отвернувшись, уходить, уезжать; не желать разговаривать с кем-л. или что-л. делать. Показывать (показать) спину. *«Төралан тупетым ончыкто», — манеш ыле ачай. С. Чавайш. Ветеринар сырышыла пелешта: — Ну, тендан... эре ушкал черлана, пукшен огыда мошто... — Тарантасыш шинчеш да марий-влаккан тупышым ончыктен кода. М. Шкетан. 2. Поспешно убежать откуда-л. Пырля лийын тунемдыме йоча-влак ондакше тўшкашке куанен погынат ыле, а вара я икте, я весе тупым ончыкташ тўнале: уремыште модын тунемшылан школ кудывечыште йокрокын чучеш, витне. П. Корпнов.*

Опч. тг.: йогым пынтап; йолтаганым ончыктап; шикным пынтап, шикш-пурак шикшалтап (чымалтап); ўнтыл колтымо гай (палме гай) йомеш (пыта) (2-шо знач.).

Опч. тг.: аят пурь, ават пурь.

ТУПЫМ ПҮГЫРТАШ (ПҮГАШ). ТУПЫМ ПҮГЫРТАШ к. м. 1. Выполнять тяжелую, изнурительную работу (чаще физическую). Гнуть спину (горб). *Ветмый помещик омыл, моло гаяк кресаньык улам, моло гаяк тупым пўгырген пашам ыштем. В. Сапаев. — Импына патыр лиеш гыл, шоныманат огыл ыле, — йўжым пўа Варвари. — Шоно, ит шоно — садак ике тупнам пўгырташ логалеш, — шўлалта Окси. А. Красноперов. 2. Работать на кого-л.; быть у кого-л. в порабощении. Тебе Андреевка воктенысе Анач ден Чаке яллесе марий-влакат паян пашаш тупыштым пўгырген илат, вургемыштым пўжвўд дене шинчалтат. А. Юзыкайн. Ял ку-*

лакын пашаш тупым пўгаш чарныде, ег вольыкым кў-
тен. — шкеже коштын шужен. С. Чавайн. Онч. тг.: ва-
чым лўгырташ; вуй(ым) нўлтаде ыпташ; пўжвўдым
йоктараш. 3. Унижаться. Гнуть спину (горб, шею, голо-
ву) перед кем. — *А меже мо? Виян ег ончылан тупнам
пўгырташ тунемыннат, мутымат пелешташ огына тошт,—
шыде йўкын пелештыш Эрыкай.* К. Васин.

Онч. тг.: ег шинчам (шинчарожым) ончаш; йол-
варня мучаш дене (йолварня мучаште, йолварня вуй
депе) кошташ; йолтаганым (йолым) нулаш; кншке гай
жадыртылаш.

ТУПЫШКО КЎЗЫМ КЕРАШ (ШУРАЛТАШ) көн.
ТУПЫШКЫ КЫЗЫМ КЕРАШ (ШЫРАЛАШ) к. м.
Предать кого-л.; предательски поступить с кем-л. Нож
в спину (кого) воткнуть. *Игорь Павловский — кок чо-
нан ег. Сандене «йолташ» мутым тудо шке семынже
умыла: таче тудлан кўлат — йолташ улат, эрла уто лий-
ыч — тушманышке савырнет. Туге гынат тидым еглан
шинчашкыже луктын ок каласе. Уке. Тыланет пыльгы-
жеш. А йён лиеш — тупышкет кўзым кереш.* В. Юк-
серп. *Уке, мый поян эрге Накулан марлан ом кве. На-
ку—осал ег, кредалаш йўрата. Моло ег семын куанен
ок кошт. шенгеч тупыш кўзым кераш ямде.* К. Васин.

ТУТКАРЫШ (ШЫГЫРЫШ) ПУРАШ (ПЕРНАШ,
ЛОГАЛАШ, т. м.). Попадать в трудное, безвыходное по-
ложение. Попадать (попадаться) впросак. Попасть (по-
пасться) впросак. *Паша опытемат изиак огыл. Туге гы-
нат ик гана туткарыш пернаш логале.* Н. Лекайн. *Шы-
гырыш вочмо годым ала-мо денат (икте-весеылан) пол-
шет. (Марий-влак) пидышым рончен. Сопромлан тулу-
пым шуят.* А. Эрыкан. *Васлий кўтырем улмыжлан гына
туткарыш логалын.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: азапыш верешташ (логалаш).

ТУТКАРЫШ (ШЫГЫРЫШ) ПУРТАШ кём. При-
водить кого-л. в затруднение, замешательство, растерян-
ность. Ставить в тупик кого. *Каенат да йомынат. Тый
тунам мемнам чот туткарыш пургышыч.* А. Волков.

ТЎЛ-ДЎЛ ДЕНЕ, ТЎЛ-ДЎЛ КОЙМО ГОДЫМ. Ран-
ним утром, на рассвете. Чуть свет. Ни свет ни заря.
Иоргий эр тўл-дўл денак ял мучашке лекте. В. Мпкнш-
кин. *Икана эрдене, тўл-дўл дене, самырык рвезе ден
ўдыр куэрыш куку да шўшпык мурым колышташ кош-
тыныт.* М. Рыбаков.

Онч. тг.: волгыжшаш тўреш; чыл-чыл (чули-чули) коймо (волгалтме) годым; ўжара печкалтме годым.

ТЎНЯ (МЛАНДЕ) ТЎРЫШКӨ (МУЧАШКЕ) КЯШ (КУРЖАШ, т. м.). СВЕТ ТЫРЫШКЫ (МЫЧАШКЫ) КЕАШ (ҚЫРГЫЖАШ, т. м.) к. м. Куда-нибудь далеко, в любое место, куда угодно. На край света (земли) идти, бежать и т. п. *Палет, мый тыйын пелен тўня мучашке каяш ямде улам.* А. Савельев. *Кўсенет поян йонгыдо кумырлан — Тўня тўрыш кеч ий, кеч кудал, йолын кай.* В. Колумб. *Вет Галят ала-куш мланде тўрыш ок кая, тыштак илаш тўналеш.* М. Иванов. *Вий-артамет ситыше гын, кучедал веле. Терге шке шулдыретым. Тидлан мланде тўрыш кайымат ок кўл, мланде тўр уке.* В. Микшкнн. *(Полина) колаш ямде ыле, Пөтыр сурт гыч луктын колта гын, тўня мучашкат каяш ок лўд ыле.* А. Александров.

ТЎНЯ ТЎРЫШТӨ. СВЕТ ТЫРЫШТЫ к. м. Очень далеко. На краю света. *Таче тыште, а эрла — тўня тўрыштө, конешне, тўня тўржө уло гын.* Ю. Галютин. — *Мом ышташ? Производство нерген шонет гын, тўня тўрыштат лият,— шыргыжалыныт путешественник-влак.* К. Медяков.

ТЎНЯМ МОНДАШ. 1. Быть во власти сильного чувства (любви, восторга и т. п.). Забывать (забыть) обо всем на свете. Забыть весь свет, всю вселенную. *Чази ден Ози, пўгын тўням монден, вўдыш ончен шинчат.* С. Чавайн. — *Тыйым йөратен шындышымат, тиге сылын мулен пуышым,— ўдыр шыман гына мане.— Мый, тидым колын, чыла тўням мондымо гай лийым.* В. Сави. *Почылт шудымо чевер маке гай тўрвыж дене Катя шыр-гыжал колта гын, уло тўням мондет.* З. Каткова. 2. Важничать; вести себя надменно, перестать замечать окружающих; потерять совесть. *Э-э, тый тўнятым мондышч аман, ужат, ушкалан лийын.* Н. Лекайн. *Яра коштын, тўнятым монденат, пашам ыштен ончо, сара палет!* С. Николаев. *Ял гыч толшо рвезе руал пуыш: «Тый,— мане,— Микале, шке сўзлө улат. Айдемыш лектынат. Пашадарет сай. А илен от мошто... Марий малдымыла, тўнятым монденат».* В. Косоротов.

Онч. тг.: нерым (кўшкө) нөлталаш.

ТЎНЯМ (КАВАМ) ШЎЧАНДАШ (ЛАВЫРТАШ, ШЎКТАРАШ, т. м.). СВЕТЫМ (ПЫЛГОМЫМ) СЫЦАНГДАШ (КОНТЯШ, ЯКТАРАШ, т. м.) к. м. Жять

бесцельно, бесполезно. Небо коптит. *Тудо мый дечем кузе илаш манын йодеш гын, мый раш каласем: те, пош-кудо-влак, нимолан огыда йөрö, илен огыда мошто. Те ида иле! Тўням ида лавырте!.. Тўняште виян ег веле илен мошта. М. Шкетан. Тўня шўктараш шочынат!.. Киямат! Спискетым возо, манам! М. Шкетан.— А мый... так, тўням шўчанден илем. З. Каткова.— Тый, Ногор,— мане Майра,— толынат гын, пашам ыште. Нечыве кавам амыртыл шогылташ. Тыйын олмешет весе ышташ ок тўнал. В. Матюшев.*

Онч. тг.: кид(ым) колтен нинчаш; конгамбалне кияш; коракым (чагам) шотлаш (кўташ, оролаш); мардежым чумен кошташ; нийым поктылаш; южым чумен конташ.

ТЎНГАЛТЫШЫЖЕ, МУЧАШЫЖЕ УКЕ (ОК КОЙ) мон, молан. **ТЎНГАЛТЫШЫЖЫ, МУЧАШЫЖЫ УКЕ (АК КАЙ)** маң, малаң к. м. 1. Очень далеко простирается что-л. Конца-краю не видно (нет) чему. *Йырваш пасу, тудын тўналтышыжат, мучашыжат огеш кой. В. Иванов. Мемнан кожсер-пўнчерлаң, очыни, тўналтышат, мучашат уке, тушто пыгыдыме янык... Чылажым каласкаленат от ытаре! И. Иванов.* 2. Бесконечно долго длится, продолжается что-л. *Шонымашемян тўналтыш ден мучашыже уке. Д. Орай. 3. Очень много, в большом количестве чего-л., бессечно. Но икте раш: туныктымө пашан тўналтышыжат, мучашыжат уке, тудо лым лийде йогышо, шолын лекше памаш вўд гай. В. Көсөртөв.*

ТЎРВÖ ОРАДЕ (ОКМАК, ВАЖЫК) ОГЫЛ көн. **ТЫРВЫ ОРОДЫ АГЫЛ** кўп к. м. Имеет неплохой вкус, умеет выбрать (выбрать) самое лучшее; достаточно умен в чем-л. Губа не дура у кого.— *Тидыже йöрала чучеш,— манеш Нөнчык Патыр, ик кердым тўнден ончыкта тудо.— А тыйын тўрвет важык огыл улмаш! — воштылеш оза.— Эн сайжым ойырен нальыч. Тудым булат вурс дене таптыме. С. Эман. (Мирон.) Критон, тыйь кыце тумает, Варвара мўлам марлан толеш? (Критон.) О-о! Ужамат, тўрвет ороды агыл, йўлметат вет, сўнзаст доно яжом ужынат, анжы, йылен бнжы ке! И. Беляев.*

Онч. тг.: ний дене тодмо огыл; нөнчык дене тушкымо огыл; окмак огыл; ораде огыл.

ТЎРВЫМ КЎПТЫРТАШ (ЧУМЫРТАШ). ТЫР-ВЫМ КЫПТЫРТАШ (ЦЫМЫРТАШ) к. м. Сердиться, обижаться на кого-л.; недовольствоваться. Падувать (дуть,

надуть) губы.— *Мам, Володя, тйрветым кыптыртылат?— Каждый ике лйвакыжы шукырак ыдырал нйлаш цаца,— шйдешка Володя. В. Петухов.*

ТҮС ГЫЧ ВОЗАШ. ЦЫРЕ ГЫЦ ВАЗАШ к. м. Заметно осунуться, побледнеть. Спасть с лица. *Ала-мом ытышаш. Сидыр тйс гыч возын. Д. Орай.*

Онч. тг.: сын гыч возаш; чурий гыч возаш; пынзалмы савыц (гань) к. м.

ТЫГАК КҮЛЕШ кюлан, кюм. **ТЕНГЕОК (И) КЕЛЕШ** кюлап, кюм к. м. Того и заслуживает кто-л. Так и падо (нужно) кому, кого. *Токан ярмингаш кайыше купечым толеныт, оксаже шуко улмаш. Купечлан тыгак кюлеш. Я. Ялкайн. Ыдырамашвлй тйдым (исправником) сарвалат, тйды сотара веле:— Кю тйлашда шйдыде? Тймдам тенге и келеш!— манеш. Н. Игнатьев.*

У

УЖАР ВУЯН. Онч.: **ВУЙЖО УЖАРГЕ.**

УЖДЫМО-КОЛДЫМО ГАЙ (КОЯШ, ЛИЯШ, т. м.). УЖДЫМЫ-КОЛДЫМЫ ГАНЬ (КАЯШ, ЛИЯШ, т. м.) к. м. Намеренно не замечать кого-л., что-л. Притворяться, делать вид, будто ничего не видел, ничего не слышал. Закрывать глаза и уши на что. Казаться невидящим, неслышающим. *Тиде азапле кече деч вара ялыште мом гына ойлыштын огытыл. Иктыже Семекей Пёттырым титаклен, весыже чаманен, южыжо поян кашакым шудалын—чыпжым иктат пален огыл. Новицкий уждымо-колдымо гай коштын. А. Тимофеев. Изи Мук уждымо-колдымо гай умбак гына ошкеден. Йомак.*

УКШ МУЧАШ РОДО. Очень дальний родственник. Ср. в рус.: седьмая (десятая) вода на киселе. *Пурен каяш тйгалмем годым... мыйым вйд гыч шупшын луктыныт. Никольский Йогорат, мыйын укиш мучаш родо, нунын коклаште лийын. С. Вишневский. Вёдырын аваже эргыжлан Эгерймбал ялыште илыше Купринын йдыржым ончен ямдылен, Купринмытше нунын укиш мучашт родышт лийыныт. Л. Конорев.*

УЛО ЙҮКЫН. УЛЫ ЮКЫН к. м. 1. Очень громко (кричать, реветь, плакать, петь и т. п.). Во весь голос. *Вйдыш пурен каяш тйгалмем годым Карасим уло ййкын варгыжаш пижын. С. Вишневский. 2. Открыто, откровенно, для всеобщего сведения и т. п. (говорить, за-*

являть и т. п.). Социалистический соревнований нерген профсоюз актив погынымаште уло йўкын каласыме ыле. (Газет гыч.) Спектакльым тепгече гына ончыктымга гынат, эрлашыжым адак угыч репетицийым эртарат, пытаргыш гана сценыште модмо дечынат сайыпрак лекшеманын, тыршат. Икманаш, «уло йўкын». Г. Пушкин.

УЛО КЕРТМЫН. КЫЦЕ-КЕРДМЫН к. м. С предельным напряжением сил, очень сильно. Что есть (было) мочи (силы). Изю всей силы, изю всех сил. Во весь дух. Рвезе калошым кудаш кудалгыш да уло кертмын куржаш тўгалле. В. Абукаев. Пёрт тич калык, чыланат уло кертмын кутырат, уло кертмын мурат. Д. Орай. Удыр-влакын мōнгō куржаш тўгалмышт годым Макси арама кокла гыч лектеш да уло кертмын воштыл колта. Д. Орай.

Онч. тг.: утен каен (воштылаш, шорташ, т. м.); чон лекташ (чон лекташ гай); уло йўкын.

УЛО КУМЫЛ ДЕНЕ (УЛО КУМЫЛЫН). УЛЫ КЫМЫЛ ДОНО (УЛЫ КЫМЫЛЫН) к. м. Искренне, с полной откровенностью, сердечно, горячо. От всей души. Ошет колхозница-шамыч кумшо военный кепежымат уло кумыл дене чыла пашам вийым пыштен ыштыт. Д. Орай. Ала мыйым труслан шотледа? Уке, уло кумылын атакыш каем ыле, но старший лейтенантын приказным пудыртен ом керт. В. Иванов.

Онч. тг.: уло чон (шўм) дене.

УЛО ЧОН (ШЎМ) ДЕНЕ. УЛЫ ЙЎНГ (ШЎМ) ДОНО к. м. Искренне, горячо; очень сильно. Всей душой; всем сердцем. А мый нине письмам тылат уло чон дене возенам. А. Волков.—Саламлем, Тина! Уло шўм-чон дене!—Нестер Иванович чыла мондыш. А. Савельев. Та-че ме, Ильичым шарнен, уло шўм дене тудым пагален, тудын лампыжым чўктена. С. Николаев.

УЛО ЧОНЫМ (ШЎМЫМ) ПОЧЫН. УЛЫ ЙЎН-ГЫМ (ШЎМЫМ) ПАЧЫН к. м. Вполне откровенно, чистосердечно. С открытой душой (сердцем). Окалче, уло чоным почын, чўчкалтен-лўнгалтен муралтен кол-тыш. А. Асаев. Вера, йōратем... уло шўмем почын ойлем. В. Иванов. Тый, Миклай, ўмбакем шыргыжал ит ончо—мый тыланет уло шўмем почын ойлем, ўшане. В. Косоротов.

УМШАМ КАРАШ. ЫШМАМ КЎРАШ к. м. 1. Удив-ляться, удивиться, быть озадаченным. Раскрывать (рас-

крыть) рот (рты). Разевать (разинуть) рот. *Чертежым ұжын, Анатолий Петрович умиажым карыш: Эрканов тыгайым ыштен кертеш манын, тудо шопен огыл.* П. Апакаев. 2. Громко говорить, кричать; спорить, возражать. Во все горло. *Поянрак-влак погынымаште, мланде шелмаште умиаштым карат.* М. Шкетан. *Налме ұзгар шотышто лучо умиаштым ит каре: тушко тыйын оксат пурен огыл.* В. Кугубаев.

Опч тг.: шипчам каран; шипчам нанкартан; вачым гуртыктан; шипча подкинде гай (ленен); шоягоремым (шоягоремыште) удыраш (йыган).

УМШАМ КАРЕН (ОНЧАШ, КОЛЫНТАШ). *Таче темыжат пеш онай: «Айдеме йылме кузе лийын толмо нерген». Студент-влак умшам карен колыштыт.*

О. Шабдар. *Ошвуй Ванька йочала умшам гына карен колыштеш.* В. Сапаев.

УМШАМ КАРЕН КОДАШ (ЫНТАШ). Быть крайне рассеянным, невнимательным или неосмотрительным; прозевать, проглядеть что-л. *Ревизий пашажым умшам карен ыштен: төрсыр уло.* М. Шкетан. *Прокурорын вүдлымжым улылышыжо умыла, а улылыдымыжо умшам каренак кодеш.* А. Юзыкайн.

УМШАМ КАРЕН ШОГАШ (ШИНЧАШ). ЫНШАМ КАРЕН ШАЛГАШ (ШЫНЗАШ) к. м. Забывшись, перестать делать что-л. Стоять, сидеть, разинув рот.— *Янсет, мом умиаштым карен шоget? Товарым налып тол!— Янсет вате марийжылан яра шогаш эрыкым огеш пу.* А. Асаев.— *Кереметым шыпшыл, мам ышмам кәрен шузнат?— Леонид Проскам анжалеш.— Эх, совсемок монденам,— Проска плугеш яштен шйндымы сәпшым токыжыла шыпшыльы.* А. Анатеев.

Опч. тг.: нылыпшым сакаш (сакалташ).

УМШАМ ПЕТЫРАШ (ТҰҒЫЛАШ, СУРАЛАШ). ЫНШАМ ПИТЫРАШ (ТЫҒЫЛАШ, СЫРАЛАШ) к. м. Перестать говорить, разговаривать, рассуждать. Закрыть (занереть) рот. *Макар Макарович писын кыпел шогалят, Николай Николаевич їмбак «тый, судья, мом умиаштым петырен шинчынат, ала эргычын ораде койышыжым арылынет?» мапшыла сырен ончыштеш.* А. Асаев. *Умиаштым тўкылө, манеш. Тыйым, манеш, чурий гычет ончен палаш леш. Тыят, манеш, революционер кашак гыч улат!* М. Шкетан.

Онч. тг.: йолым (чот) пидаш; умшашке вўдым подылап.

УМШАМ ПЕТЫРАШ (ТУҖЫЛАШ, СУРАЛАШ) кѳн, кѳлап, ЫШМАМ ПИТЫРАШ (ТЫҖЫЛАШ, СЫРАЛАШ) кўн к. м. Заставлять молчать (замолчать) кого-л. Закрывать (закрывать) рот кого, у кого, кому. *Кўлеш-оккўл мутым ойлышо пычкемыш калыкын умшажым петырена. О. Шабдар. Шкат шинчеда, калыкын умшажым петыраш ок лий. Я. Ялкайн. Коклан-коклан саштареш мут шоктен ынат, поян умшам Вачай ден Шамрай вашке петырен моштеныт. М. Шкетан. Ну мо, мылам лиеш умбак шуяш, Я шонеда умшамым суралаш?! Ю. Галютин.*

УМШАМ ПОЧАШ. ЫШМАМ ПАЧАШ к. м. Начинать говорить, рассказывать. Открывать (открыть) рот. *Ах, от ойло! Нимат огыл, эше умшатым почат. Чыла пале: тиде ўдырамаш разведкыш толып. С. Николаев. Тыгай гобым мый умшам ом поч. Л. Яндаков. То умшам ит каркале, то умшам поч, тыйым, Ямбаев, нигунам умшаш ок лий. М. Рыбаков.*

УМШАМ ПОЧАШ кѳн. ЫШМАМ ПАЧАШ кўн к. м. Заставлять говорить кого-л. Открывать (открыть) рот кого, у кого.

УМШАТЛАШ КҖКҖШО КОШАРҖЕ. Онч.: ЙЫМЕШЕТ КҖКҖШО КОШАРҖЕ.

УМШАТЫМ КАРЕ. ЫШМАЭТЫМ КҖРЫ к. м. Не надейся, не рассчитывай на что-л., не жди. О напрасных ожиданиях, расчетах и т. п. Ср. в рус.: держи карман (шпрѳ), разинь рѳт. *Олык ыштен шуктымек, нуно (Пѳтыр ден Вачай) сурт еда (олыкым) пайлаш пуат, шонет? Умшатым каре! М. Шкетан. Гурьян деч пашадар уштарымым еучен шуктет, умшатым каре. А. Волков. Адакат, немчыым сѳген шуктыде, мланде огеш лий, маныт. Умшатым карен шич: кунам тудо шке мландыжым мучыштара? Я. Ялкайн.*

Онч. тг.: вучен шичче (шого).

УМШАШКЕ ВҖДЫМ ПОДЫЛАШ. ЫШМАШКЫ ВҖДЫМ ПОДЫЛАШ к. м. Молчать, ничего не говорить; промолчать; не отвечать. В рот воды набрать. *Тыйын ончылнет сай лияш мый вўдым подыл коштынам. Тыйым чаманенам. С. Николаев. Пошкудо-влак! Мо чы-*

ланат шып лийда? Умшашкыда вўдым подыл шичда мо? О. Шабдар.

Онч. тг.: йолым (чот) индан; умнам нетыран (тў-кылан, суралан).

УМШАШКЕ ВЎДЫМ ПОДЫЛНЫЛА (ПОДЫЛНО ГАЙ, ПОДЫЛМЫЛА) (ШИНЧАН, ШОГАН, ЛИЯШ, т. м.). ЫНМАШКЫ ВЎДЫМ ПОДЫЛМЫЛА (ПОДЫЛНЫ ГАНЬ) (ШЫНЗАШ, ШАЛГАН, ЛНАШ, т. м.) к. м. Перестать говорить, онеметь, лишиться дара речи. Как будто (словпо, точно, ровно) воды в рот набрал. *Полицейский шолып листовка луктедыме печатный станокын кушто улмыжым пален налаш кеч-кунар толашыш гынат, Матвей ик мут денат ок шижтаре, умшаш вўдым подылош гай нимомат ок пелеште.* А. Эрыкан. *Погынымаште шып. Османын ойлымыж почеш иктат, вўдым подыл шичмыла, умшажым ыш поч.* С. Элнет. *Катя кабинышты шынзен дй, вўдым подыл шындышы ганьы, ик юкымат лыкде.* Н. Ильяков. *Погынымашым почыч. Член-влак ондакшым шыпак колышт шинчышт, а варажым умшашкышт чыланат вўдым подымыла лийыч.* Н. Лекайн.

Онч. тг.: йылме йомын; йылмым кучан; йылмым пелан; йылмым пурлан.

УМШАШКЕ ОНЧАН КӨН. ЫНМАШКЫ АНЖАН КҮН к. м. Покорно слушать кого-л., не имея собственных мыслей, ждать от кого-л. важных сообщений, сведений, указаний и т. п. Смотреть (глядеть) в рот кого, чей, кому. *Пасук, председатель ынде мом каласа маншыла, Кирилл Авдеевичын умшашкыжак онча.* В. Абукаев. *Мутым мудымыжо кутырзын умшашке ончен шинченак эртара.* Д. Орай. *Шонымашет эре тыгайрак йогын почеш кайыжсе: кунамсек ме лўман-шамычын умшашкышт ончаш тўгалына, кунамсек рвезылан жорным шлагбаум тўкылымаште куча?* Ю. Галютин.

УМШАШКЕ ПАРНЯМ ИТ ЧЫКЕ (ИТ ПЫШТЕ) КӨН. ЫНМАШКЫ ПАРНЯМ ИТ ЦИКҢЫ КҮН к. м. Таков, что постоят за себя, сумеет воспользоваться чьей-л. оплошностью, излишней доверчивостью; будь осторожен с ним. Палеца (палец) в рот не клади кому. *Куку Мики тўжвач ончымаште веле проста егла коси, а семын-же пеш чоя. Умшашкыже парнятым ит пыште—кид деч посна кодат.* М. Рыбаков.— *Ала йөршын (Азиев)*

гыйым сымыстарыш?— Окси воштылале.— Умшашкыже париятым чыке — ок пурл, шонет? В. Сапаев.

УМШАШКЕ (ПУРЫН) ПЫШТАШ. Онч.: ПУРЫН ПУАШ ДА УМШАН ПЫШТАШ.

УМШАШКЕ УЙЫМ ПЫШТАШ кӧн, кӧлан. ЫШМАШКЫ УМ ПИШТАШ кӱн, кӱлан к. м. Создавать кому-л. благоприятные возможности в чем-л. Положить масло в рот чей, кому. *Тыланет, Елена Матвеевна, умшашкет ййым пыштеныт, тый нелын гына колто.* С. Нпкӧлаев. *Эй, марий, марий! Умшатлан йошкар ййым пыштен шогена, тый... Кеч-куш кае, лу деч утыжым иктат ок пу.* С. Чавайн.

УМШАШТЕ ШӰРАШ ПЫРЧАТ ЛИЙЫН ОGYЛ. ЫШМАШТЫ ШЫРАШ ПЫРЦАТ ЛИДЕ (ЫЛДЕ) к. м. Совсем ничего не ел. Маковой рӧспики (пи крошкe) во рту не было. *Мыйын умшашкем таче шӱраш пырче гаят пурен огыл.* С. Николаев. *(Полина) эр годсек шӱраш пырчымат умшаш пыштен огыл, шижеш: пагарже яра, а нелаш ок лий, логар гыч ок кай.* А. Александров.

УНЧЫЛИ ВУЯ (ВУЙЫН) КОШТАШ (ШОГАШ) кунто. ВУЙЫН-ВУЙСТЫК КАШТАШ (ШАЛГАШ) кышты к. м. Быть в беспорядке; создавать суматоху где-л. Вверх (кверху) ногами ходить, стоять где.— *Неле класс логалеш тыланда, Суворов йолташ,— ойлен тудлан школ суйлатыше.— Дисциплина классыште шолдырген. Рвезе-слак унчыли вуж кошташ ямде улыт.* Д. Орай.

УНЧЫЛИ ВУЯ (ВУЙЫН) ШОГАЛЕШ (САВЫРНА, КАЯ) мо. ВУЙЫН-ВУЙСТЫК ШАГАЛЕШ (САРНАЛТЕШ, КЕА) ма к. м. Противоположно тому, как должно быть, выходит, получается п. т. н.; в полный беспорядок приводится что. Пошло кувыркoм что. *Война тӱҥалат, чыла унчыли вуж шогале, уржат пасуэшакак лие.* В. Косорзтов. *Эргемын салтак гыч толмыжлан арам куаненам улмаш, тудлан верч энгек почеш энгек гына тарваныш, чыла ял унчыли вуж савырныш.* А. Юзыкайн.

УНЧЫЛИ ВУЯ (ВУЙЫН) ШОГАЛТАШ (САВЫРАШ. КУМЫКТАШ) мом. ВУЙЫН-ВУЙСТЫК ШАГАЛТАШ (САРТАШ, КЫМЫКТАШ) мам к. м. Приводить в полный беспорядок что-л. Вверх ногами, вверх тормашками (тормашки) поставить что. *Чыла немых кертe. Пӱтынь илышнам унчыли вуж савырыш.* А. Вол-

ков. *Вот тылат Майрук, чыла ылышым унчылы савырыш трук.* М. Рыбаков. (*Ирина.*) *Мөнгыштем кок арня веле лийын омыл, пörтым унчылы вуйын савырен.* А. Волков.

УНЧЫЛИ ВУЯ (ВУЙЫН) ШОГАЛТАШ мом. ВУЙЫН-ВУЙСТЫК ШАГАЛТАШ мам к. м. Корепным образом изменять что-л. Ставить (поставить) вверх ногами.

УРА ЧОН көн; УРА ЧОНАН кә. ШЫТЫР ЭДЕМ к. м. Кто-л. крайне беспокойный, нетерпеливый. С беспокойным характером. Беспокойная душа у кого. *Рвезын ура чонжо танже верчын ойганен.* О. Шабдар. *Могай тый ура чонан улат. Эре иктаж-мом шопен луктат.* С. Николаев. *«Ай-ай, могай ура чонан улат, Епи, маскан кышажым веле ужынат, а шкендым кучен кертдыме лийынат», — шопем.* А. Минчурин-Азमेкей.

УРВАЛТЕ ЙЫМАЧ. Скрытно, незаметно, втихомолку (делать что-л. педозволенное). Тайно и незаконно (продавать, торговать, покупать и т. п.). Из-под полы.

Онч. тг.: прилавке йымач.

УРЛЫКЛАН КОДАШ (ШЫНТАШ, КИЙЫКТАШ, ШЫЛТАШ, т. м.) мом. ВЫРЛЫКЛАН КОДАШ (ПИШТАШ, КИКТАШ, ШБЛТАШ, т. м.) мам к. м. На случай острой нужды, необходимости (оставить, иметь, хранить, беречь), откладывать (что-л.). Хранить (сохранить) про запас, на (про) черный день что. *Мыланем айда ик атат сита. Иктыже айда Якыплан урлыккан кодшо.* С. Чавайн.

УТЕН КАЕН ВОШТЫЛАШ. УТЕН КЕН (КЕЛАН) ВАШТЫЛАШ к. м. Громким голосом, надрываясь, смеяться. Что есть (было) мэчи (силы) смеяться, хохотать. Ср. в рус.: лопнуть со смеху (от смеха). *Урядник эрге ден учитель эрге (Сакарым ончен) утен каен воштылыт.* С. Чавайн. *Кенсацмыжы моло мйланна пишок потика, утен кена ваштылына.* Н. Игнатьев.

УТЕН КАЕН ШОРТАШ. УТАЛГЕН КЕН МЛҢЫРАШ к. м. Горько, безутешно плакать. Обливаться слезами. *Анан Нагул, үстембаке вуйым пыштен, йочала үтен каен шортын.* М. Шкетан.

Онч. тг.: уло йўкын; уло кертмын.

УТО ЛОГАР. УТЫ ЛОГЕР к. м. 1. Человек, не зарабатывающий себе на пропитание или нуждающийся в материальной поддержке. Лишний рот. *Удырым палам сын... Уто логар лиеш.* Я. Ялкайн. *Тый шочшым — уто*

логар-шамычым — үден кие, а Ефим Стеканович пук-шо, оксам кычал, чикте. Мый! Эре мый! Г. Ефрун. 2. Человек, обременяющий других. Шукерте огыл йоча-влак уто логарла веле чучыт ыле. Ынде туге огыл. С. Элнет. 3. Ненужный, лишний. О ком-л. А ынде... Пашалан йö-рдымö, уто логар, шонат дыр. А. Эрыкан.

Онч. тг.: арам логар; яра логар.

УШ КАЯ (КАЕН, УКЕ) көп. ЫШ КЕА (КЕН, УКЕ) күн к. м. Не в состоянии разумно рассуждать, действовать. Ум за разум заходит (зайдет, зашел) у кого. *Пы-ван ден Осын пий семын икте-весеыштым пурит... Шеш-ке-влакат моткоч пуредылыт. Томаша! Шонен-шонен, ушем веле кая. М. Шкетан. Толмыж еда эре у пашам муш, ушет веле кая. С. Элнет. Йоча-влакын теле вурге-мышт шүкшемьн. Ала-кузе лийман, уш веле кая. О. Шабдар. Ала-мом ыштышаш. Сидыр тўс гыч возын. Уш веле уке! Лекарышкыжат пангаяш брат. Д. Орай.*

УШ ГЫЧ (ЛУКТЫН) КУДАЛТАШ көм, мом. ЫШ ГЫЦ (ЛЫКТЫН) ШУАШ күм, мам к. м. Стараться забыть (позабыть) о ком-л. или о чем-л. Выбрасывать (выбросить) из ума (из памяти) кого, что. *Лиза тудым (Лапшиным) ушыж гыч шукертак луктын кудалтен. Тидым Григорий Григорьевич шинчен. В. Юксерн. Мыйынат ушышкем Агапов шүжкылтеш. Но тудым ушем гыч луктын кудалтынем. В. Иванов. Уке, тыгай шонымашым уш гыч кудалташ кўлеш. А. Тимофеев.*

Онч. тг.: вуй гыч (луктын) кудалташ.

УШ ГЫЧ ОК (ОГЕН) ЛЕК (ОК КАЙ) кө, мо. ЫШ ГЫЦ АК ЛАК (АК КЕ) кү, ма к. м. Постоянно присутствует в сознании, в мыслях; не забывается. Не выходит (нейдет) из ума (из памяти, из головы) кто, что. *Чачи корно мучко Сакарым шонен кайыш. Заводышко миен шуо гынат, Сакар ушыж гыч ок лек. С. Чавайн. Мыйын изи Анушем нигунамат уш гычем лектын огыл. С. Ни-колаев. Техень шанымаш Онисин ыш гыц ләкде. К. Бе-ляев.*

Онч. тг.: вуй гыч ок (оген) лек.

УШ ПУДЫРАНА (ШАЛАНА) көн. ЫШ ПЫДЫРА-НА (ШАЛАНА) күн к. м. 1. Кто-л. теряет способность ясно, разумно рассуждать, действовать и т. п. Ум (соз-нание, память) приходит в смятение у кого. Ср. в рус.: голова идет кругом. *Айдуш моткоч иралтеш. Чонжо сырт-сырт чучеш, вуй ушыжо пудырана... ушышко кўл-*

дымаш шонымаш пура. М. Шкетан.— Мом ойлет, ўдырем? Ала ушет пудыранаш тўғалын?— аваже ёрмалген йодеш. В. Иванов. Южо рвезе лудаш тўғалеш да виш шагат мучко лудеш. Тыге ок келше — ушет шалана, нимум ыгылаш от тўғал. М. Шкетан. 2. Кто-л. теряет сознание, испытывает головокружение. Йыгынат пўтынь алым йомдарыш, ушыжо пудыраныш, шинчаже пычкемыш дене вўдылалте. А. Красноперов. Майрук кушта. (Ведеса.) Мом тудо тўчылеш? Ёрткынен вел... Ушыжо пудыранен. Юмо серлаге! А. Волков.

Онч. тг.: вуй лёрдеш (савырна); вуй нудырапа; уш кая.

УШЕНН НАЛАШ. Онч.: УШЫНКО НАЛАШ.

УШЫМ ЙОМДАРАШ. ЫШЫМ ЯМДАШ к. м. Терять сознание; утрачивать способность соображать, понимать и т. п. Лишаться (лишиться) ума. Пулла шўргыштё ночкын чучеш. Векаг, ушым йомдарымыш деи ончыч (Максимын) шўргышкыжё осколко логалын. А. Красноперов. Манаев машинаш шичмыш годым Чолпан кычкырале:— Иван, ушетым ит йомдаре! А. Асаев.

УШЫМ ЙОМДАРЫМЕНШЕ. ЫШЫМ ЯМДЫМЕНШЕ (ЫШ КЕМЕНШЕ) к. м. В крайней степени, до предела; очень сильно (любить, ненавидеть и т. п.). До потери сознания. Кузе мый тыйым йўратем ыле вет. Ушем йомдарыменше. А тый? А. Красноперов.

УШЫМ КУЧАШ. ЫШЫМ КЫЧАШ к. м. Разумно, здраво, умно (поступать, ренать, что-л. делать и т. п.) С умом (делать). Марпа, ушетым кучо. Мер пашаш логалмек, ыштыде лиеш мо? С. Чавайш. Кошт, йолташем, кошт, нимат огыл—рвезе ўмыр кок гана ок тол, но ушетым чот кучо, адак пашатым ит мондо. О. Шабдар.

УШЫМ ЛУГАШ. Онч. тг.: ВУЙЫМ (УШЫМ) ЛУГАШ.

УШЫМ НАЛАШ. ЫШЫМ НЎЛАШ к. м. 1. Выходить из обморочного состояния. Приходить (прийти) в сознание. Приходить (прийти) в себя. Мый шкеже больницыште гына ушым налынам. П. Иванов. Вачай ынде изиш ушым нале, мо лиймым чыла ойлынеже. Н. Лекайш. 2. Опомниться; поумнеть. Салтак-влак ушым налме гай лийычат, офицерым пўтырал кучышт, погонжым шырок веле койыктышт. В. Сапаев. Теве Валик письмам колтен... Радиомеханический техникум моткоч келта, манеш. Ушым налын, витне. А. Тимофеев. Газетыш

*фельетон манметым возо. Макси перген... Тек калык он-
чылно тудлан памыс мийже. Ала изиш ушым налеш. З.
Каткова.*

УШЫМ ПОГАШ. ЫШЫМ ПОГАШ к. м. Стано-
виться грамотным, умным, опытным. Набираться (паб-
раться) ума (разума). *Уш погашат жап! Сита... Лудыл-
возен ом моштат, уш-начаш йозакым тўлыктат. К. Ва-
силь. Удырым мыскылен воштылыч.— Лу ий тунемын,
ушым поген ситарен огыл... Ю. Артамонов.*

Опч. тг.: ушым шындаш; вуенш пуанш; канеш шуанш.

УШЫМ ПУАШ кўлан. **ЫШЫМ ПУАШ** кўлан к. м. Да-
вать совет, как следует поступать, что-л. делать и
т. п. Наставлять (наставить) на ум (на разум) кого.
*Вуанчым тачак кучаш кўлеш! Ушым мый пуэм! А. Ко-
паков. Эргым, ожно мый ике ег-влаккан ушым пуэм
ыле, а ынде тый дечет кангашым йодам. А. Юзыкайн.
Эх! Туныктет лиеш, ушым пуынет лиеш. Чарне. М.
Шкетан. Нелы гоodyм Василиса «Герой-крепость» кни-
гам кидышкыжы нълеш. Ти книга вуйта ышым пуа,
тӑнгжын шаяжым келесымыла чучеш. А. Анатеев.*

УШЫМ ПУДЫРАТАШ. ЫШЫМ ПЫДЫРАТАШ
к. м. Успленно думать о чем-л.; беспокоиться. Мутить
гояову (ум).

Опч. тг.: вуйым луганш; чон чон олмышто огыл; пшп-
чен шынчыме, шоген шогымо ок (оген) шу; пикалан ве-
рым муанш огыл.

УШЫМ ПУРТАШ кўлан. **ЫШЫМ ПЫРТАШ** кў-
лан к. м. Наказать, проучить, образумить кого-л. и т. п.;
заставлять кого-л. одуматься и изменить отношение, по-
ведение и т. п. Вправлять (вправить) мозги кому.— *Мый
але тыланет ушым пуртем,— Сандыр сарай велыш муш-
кындыжым рўзалтыш. С. Чавайн. Мый тыланет, манам,
таче ушым пуртем! Ушым пуртем, манам, тыланет. М.
Шкетан. Тачат пеш сырыктыш, весканаракше ушыжым
пуртемак. Г. Ефруш.*

Опч. тг.: вуй гыч пуаш; өрдыкдум шотланш; шўйло-
дыш гыч (шўйлодыш воктене) пуаш.

УШЫМ ШЫНДАШ. ЫШЫМ ШЫНДАШ к. м. С
возрастом становиться умнее, усваивать что-л., учиться
чему-л. Набираться (набраться) ума (разума). *Туне-
мат гын, ушым шындет. Н. Корнилов. Икшыве кушкын
шумек, ушым шындымек гына, чылажымат умыла. Ф.*

Майоров. *Калыкым ужын коштешат, ушым шында, шонышым.* А. Волков.

Онч. тг.: вуеш шуаш; капеш шуаш; ушым поган.

УШЫМ ШЫНДЫШЕ. Зрелый, опытный, умудренный. *Актай самырык каче огыл, уш шындыше.* Н. Лекайн. *Марина ынде ушым шындыше, икенжым кучен моштышо ўдырамаш.* О. Шабдар.

Онч. тг.: вуеш шушо; капеш шушо.

УШЫШҚО (УШЕШ) НАЛАШ кѳм, мом. ЫШЫШ-КЫ (ЫШЕШ) НАЛАШ кѳм, мам к. м. Помнить, не забывать; пметь в виду. Держать в уме кого, что. Принимать (привнять) во внимание. *«Ушыш налын ылыметлан пеш кугу тау»,— тые Елена серышыжым кошарта.* А. Эрыкан. *Ача-ава, шольо... мыйым ушешышт налыт гын?* Я. Элексейн. *Османов нерген тыйын оетым ушыш налына, партячейкыште канашена.* В. Санаев. *Майрук Марка нерген калык ойлымым ушышко налеш.* М. Икетан.

Онч. тг.: вуйышко пынташ.

УШЫШҚО (УШЕШ, УШЛАШ) ПЕРНА (ПУРА, ТОЛЕШ, т. м.) кѳ, мо. ЫШЫШҚЫ (ТОЛЕШ, ШЫРА, т. м.) кѳ, ма к. м. Вспоминается, не забывается. Приходит на ум (на память, на мысль) кому. *Григорий Петрович шкетын кодо. Ушышкыжо тўрлыжат пура.* С. Чавайн. *Илышыште ик гана пионер лагерьыште лиймем эре ушыш толеш.* С. Винневский. *Трўк ышышкы толын колта мыры. Викшы шўм гбц лйктеш иплаок.* Н. Ильяков. *Сайжым-удажым ойыркалаш ушешна ок перне.* М. Икетан. *Епишын ушышкыжат (йыгыр аза) пурен огыл.* Г. Ефруш. *О, жап эрта, да ушышко Чыла пура, вита, шыга, Но шарнымашын пушышко Шинчат гынат—шонаш гына.* М. Якимов.

УШЫШТО ПѢРДЕШ кѳп, мо. ЫШЫШТЫ ПѢРДЕШ (САРНА) кўн, ма к. м. Постоянно возникает в сознании. В уме вертится. *Кочшаш-ўўшашым монда, ушыштыжо эртак трактор пѢрдеш.* С. Чавайн. *(Иыванын) ушыштыжо ик шонымаш пѢрдеш: «Кузе ялыште плаш?»* М. Евсеева.

Онч. тг.: вуйышто пѢрден.

ЎВЫРА НАРЕ. Онч.: ШЫҢА НАРЕ.

ЎЖАРА ГЫЧ ЎЖАРА МАРТЕ. ЖЕРА ГЫЦ ЖЕРА
ЯКТЕ к. м. 1. С раннего утра до позднего вечера. Весь день. От зари до зари. *Ўжара гыч ўжара марте Поликара ден ватыже коктынат йол ўмбалне улыт.* Ю. Артамонов. *Огоньков жера гыц жера якте шке машинажым кымда ныр мыч вида.* В. Самойлов. Онч. тг.: эр гыч кас марте. 2. Долго, много (работать, что-л. делать).— *Сай рвезе. Тыгайым эше муаш кўлеш. Ом ондале, кугыен семынак тырша. Шкеат паледа, эр ўжара гыч кас ўжара марте ышташ логалеш.* А. Юзыкайн. *Тунемше-влаккан эн не-ле пагыт — кенеж-шыже паша. «Ўжара гыч ўжара марте — пашаште манме шонымаш лач мемнан школеш шочын»,— маныт Партасыште тунемше-влак.* В. Юксерн. 3. Целую ночь. От темна до темна.

ЎЖАРА ПЕЧКАЛТМЕ ГОДЫМ. ИРЫ ЖЕРА ГО-
ДЫМ к. м. В самую рань, на рассвете. С зарей. На за-
ре. Когда зари зашмается. *Эр ўжара печкалтме годым— сонарзе шижынат огыл — мален колтен. Помыжалтын, кечат кўшкё кўзен...* Ф. Майоров. *Таче Омылькан Се-пан, ўжара печкалтме годымак пожалтын, окнаш он-чале, да омыжат кушкедалт кайыш: пўтынь кавам кўп-ка пыл авалтен.* В. Санаев.

Онч. тг.: кава (тўр) печкалтме годым; волгыжналл тўрен; тўл-дўл денак; чыл-чыл коймо (волгалтме) го-
дым.

ЎЙ ДА МЎЙ. Ў ДА МЎ к. м. Отлично, прекрасно. Масло и мед. (*Эрвика.*) *Ну, кузе? (Аликай.) Ўй да мўй!* Г. Ефрун. *Илат коктын йбратен, Ўй ден мўй гае кел-шен.* М. Казаков.

ЎЙ ДЕН МЎЙ ГЛЙ КАЯ (ЭРТА) мо. Ў ДОН МЎ
ГАНЬ КЕА (ЭРТА) ма к. м. Легко, без каких-л. затруд-
нений (идет, проходит). О делах, событиях, жизни и
т. п. Как по маслу идет, протекает и т. п. что. (Как)
масло и мед идет. *Илыш ўй ден мўй гай эрта.* Н. Лекайн. *Тиде пеш сай! Чыла паша ўй ден мўй гай кая.* А. Вол-
ков.

ЎЙ ДЕНЕ ШУРАЛТЫМЕ ГЛЙ КАЯ (ЭРТА). За-
седаний ўй дене шўралтыме гай эрта. А. Мурзаев.

ЎЙ ДЕН МЎЙЫШТӨ ИЛАШ (ЙЎШТЫЛАШ). Ў
ДОН МЎШТЫ БІЛАШ к. м. Жить в полном довольстве.

Как (будто, словно, точно) сыр в масле кататься. Как в масле и в меду (жить, купаться). *Молан тудлан ойгыраш? Уй ден мүйыштö илыме гай ила да.* А. Асаев.

УЙ ДЕН МҮЙЫШТӨ (УЕШ-МУЕШ) ЛОНГАШ кōм. **У ДОН МҮЭШ ЛОНГАШ** кўм к. м. Содержать, воспитывать и т. п. кого-л. в довольстве, достатке. В масле, в меду катать кого. *Те ынде мыланна каласыза: тенйй икшывынам, уныкана-влакым йеш-мйеш лонгына, нуным курчак гай чиктен шогалтена, а ...кугешнен каласен кертына: «Вот тиде айдеме лиеш!»?* В. Косоротов. *Ава ден ачаланат, кова ден кочаланат тудо (Федя) модыш гаяк. Ик падыраш уныкаштым, ик эргыштым йеш-мйеш лонмыла ашнат, чыла йодмыжым шуктат, кумылжым ужаш тыришат.* А. Мурзапшев.

Онч. тг.: нулен ашнан; йфылен куштан.

УЙ УМБАЛАН МҮЙЫМ ШҮРАШ (ЙЫГАШ). 1. Излишне, неумеренно и т. п. (расхваливать, говорить). Поверх масла мед размазывать.— *Те, Данил Степаныч, кугу стажан коммунист улыда, илышым шуко ужында...*— *Ну йөра, йй умбалалан мүйым ит шўркале,*— *Дубов парторгым туран ончале.* В. Юксерп.

УЙЫМ (УЙ ДЕНЕ) ШҮРАШ мом. Лыстить, подхалимничать, хитрить. Маслом мазать (размазывать) что. *Кува пешак порын, ласкан койо. Кажне мутышым йй дене шўралтыш.* А. Авинов.

УМЫЛ ГАЙ (КАНГА). БИМЫЛ ГАНЬ (ТОША) к. м. Очень худой, обессиленный. Как тень (тоңий). *Кастене нунын дек тайныштын тольо. Колымшо, ймыл гай канга. Шўргылужо волен...* С. Чавайн.

Онч. тг.: лу ден коваштыже гына; оратаже веле; чыра гай (канга).

УМЫЛ ГАЙ (СЕМЫН) ШОГАШ (ШИНЧАШ, КОШТАШ, т. м.). БИМЫЛ ГАНЬ ШАЛГАШ (ШЫНЗАШ, КАШТАШ, т. м.) к. м. Безучастно, молчаливо, подавленно и т. п. (держаться). Как тень (стоять, ходить). *Тиде мутланымаш деч вара Лапшин икмыняр кече ймыл гай коштын: ни директор йўкшö, ни чолга айдеме тўсшö... Тудо у ревизий толмым вучен.* В. Юксерп. *Когойлан тока выговорым пуэныт, сандене ймылка семын кошто.* Ю. Галютин.

УМЫЛ ГАЙ (УМЫЛЛА) КОШТАШ көп почеш. **БИМЫЛ ГАНЬ (БИМЫЛЛА) КАШТАШ** кў паптек к. м. Неотступно, по пятам ходить за кем-л.; преследовать

кого-л. Ходить как тень за кем. *Мый тыйын почешет ѓмылла коштам... кеч ик шомакым каласе.* С. Николаев. *«Мом каласа?»* — манын, мыят почешыже ѓмыл семын коштам. В. Иванов.

ЎМЫЛЕШ КОДАШ. ЁМЫЛЕНІ КОДАШ к. м. 1. Не выделяться; стараться быть незаметным. Оставаться (остаться) в тепл. *Тимошка общественный мончам чогаш ойым луктын. Мый адакат ѓмылеш киен кодым.* А. Волков. 2. Скрываться. *Крешиныште ятыр кулак шыр ылыш. Лавренте семын шукын ылыш ѓмылеш йымен кодыч, калык жоклаш варналташ шоненыт.* Ф. Майоров. *А Ондре изаж-влакын ѓмылешышт ямде киндым кочкын илен.* В. Косоротов.

Онч. тг.: ѓрдыжеш кодаш; туп шенгелан кодаш.

ЎМЫР ЛУГЫЧ ЛИЯШ (ЌУРЫЛТАШ). ҚУРЫМ ЛОҒЫЦ ЛИАН (ЌЫРЫЛТАШ) к. м. Преждевременно умереть, погибнуть. Скоропостижно умереть. *Война, неле кредалмаш, (кажне салтакын ылышыже) таче-эрла ѓмыр лугыч лийын кертеш.* В. Иванов. *Молан самырык егын ѓмыржѳ лугыч жўрылтеш?* А. Волков. *Резынек колышо тагым «Ўмыр лугычын кайыш» малдена.* М. Якимов.

Онч. тг.: плыш гыч каян.

ЎМЫРАШ ОМО ДЕНЕ МАЛАН. ҚУРЫМАШ ОМ ДОНО АМАЛАН к. м. Покоиться. О мертвых, погибших. Спать вечным сном. ...*Чылан ѓмыраш омо дене малат, Но самырык тўсыштым налше гранитлан Огеш лий тений латкандаш ий деч гѳч (пуаш)!* В. Колумб.

ЎМЫРЕТ ГОДШЫ к. м. Онч.: АҚРЕТ ГОДСО.

ЎМЫРЕШЛАН МАЛЕН КОЛТАШ. Умереть. Уснуть (заснуть) навек.

Онч. тг.: вес тўняшке каян; он тўня дене чеверласаш; шипчам (ѓмырешлан) куман.

ЎМЫРЫМ ШУКТАШ. ҚУРЫМЫМ ШОҚТАН к. м. Умереть. Кончить век, прожить век. *Туштак (олаштак) ѓмырым шукташ ямдылалтеш...* П. Речкин.

Онч. тг.: плыш дене чеверласан; плышаш кечым шукташ; он тўня дене чеверласаш.

ЎН ВОЖ МАРТЕ ЙОШКАРГАШ (ЧЕВЕРГАШ). ЎН ВАЖ ЯҚТЕ ЯҚШАРГАШ (ЦЕВЕРГАШ) к. м. Очень сильно смущаться, сильно краснеть. До корней волос краснеть (покраснеть). *Ўдыр нимом ок пелеште, ѓн вож марте чеверга.* Ю. Артамонов. *Семонын вачыш-*

кызат ом шу да,— шона Зина, ѓп вож марте чеверга. Ю. Галютин.

УП (КОЖГЕ, КОНЫЖ) КЎЗА (ШОГАЛЕШ) кѳн. УП (КОЖГЕ) ШАГАЛЕШ кѳн к. м. Кто-л. испытывает ужас, страх, испуг и т. п. Волосы стаповятся (встают, поднимаются) дыбом у кого; волосы стали (поднялись, встали) дыбом у кого. *Ала-кушто кенета у-у-у кыккыраш тѳнгале. Семон кугызан ѓпшѳ шогалеш. А. Конаков. «Мо шатын?»— шоналтышым, ѓпемат кожге шогале. В. Коссоротов. Кѳвар дек лишемме годым колхоз вуйлатышын ойлымышым шоналтен, Корин шѳмжылан шуй-ѳ чучын колтыш, могыр коваштыже кушкедалтме гай лие, ѓпшат кожге шогале. В. Сапаев.*

Онч. тг.: вуй кованште коныж чучеш; могыр кованште коныж кушкедла (чучеш); чонлан (шѳмлан) руй, шуй чучеш.

УП МУЧАШТЕ (ШѳРТѳ МУЧАШТЕ) КЕЧАШ (КОДАШ, ЛИЯШ). УП МЫЧАШТЫ (ШЫРТЫ МЫЧАШТЫ) КЕЧАШ (КОДАШ, ЛИАН) к. м. Быть в угрожающем, ненадежном положении. Висеть (повиснуть), осгаваться (остаться), держаться на волоске (на ниточке). Ср. в рус.: на краю гибели. *Вѳдырын арверат иземеш, солыкат вѳташте ик сѳсна ден ик имне гына кодеш, чылажат шѳртѳ мучаште кеча. М. Шкетан. Удыр ончылно кузе мыйым вожылтараш ыш пале. Авторитетем шѳртѳ мучаште гына кечен кодо. А. Волков.— Тугеже тѳрланышашлык огыл?— йодо Йѳзай.— Илышыже шѳртѳ мучаште гына. А. Юзыкайн. Шыжым Миша верч пеш чот ойгыренам да шкежат черланен колтенам. Мыйым больницыш пыштеныт. Инсульт... Шѳртѳ мучашеш илыше кодынам. В. Коссоротов. Ваштарешыже, шѳшкалтен-мурен, умдо вуян пики чонешта. Эѳ, шеклане, лѳд-дымѳ марий. Колымашет тыйын воктенетак! Илышаш ѳмырет шѳртѳ мучашыште кеча! К. Васин.— Шижтарем, Сепан изай, тенгече мыйын илышем ѓп мучашеш гына кодын...— умбакыже Епи корем дене мо лиймым Яжжев рат дене каласкалыш. В. Сапаев.*

УП ПЫРЧЕ НАРЕ (НАРАТ). УП ПЫРЦЫ НАРЫ (НАРАТ) к. м. Ничуть, ни в малейшей степени, нисколько. Ни на волос.— *Весылан ом кай. Тыйымак вучаш тѳнгалам.— манеш Элеса.— А тый, Макси, шке мутетым от вашталте дыр?— Нигунамат! Уп пырче парат ом вашталте!— Макси ѳшанлын товатла. Д. Орай.*

ҮНШЫЖАТ (ПУШЫЖАТ) КОДЫН ОГЫЛ. ПЫШЫЖАТ КОДДЕ к. м. 1. көп. Кто-л. сбежал, скрылся и т. п. И духу нет, не осталось от кого-л., от чего-л. *Тачыже (обыск дене) толын огыт шу гын, эрлаже толышт веле, (шылышын) үпшыжат огеш код.* Н. Лекайн. Онч. тг.: йогым пышташ; шикшым пыпташ; кышажат йүкнөп. 2. мон. Совсем потерял, утерел, утрачен, уничтожен и т. п. О чем-л. *Тиде кагазын үпшыжат кодын огыл ынде.* М. Шкетан. — *Тудын (тошто верын) үпшыжат кодын огыл. Каем лучо шочмо велыш.* А. Савельев. *Тошто годсо марий ялын Кодын огыл пушыжат...* О. Шабдар.

УЧЫМ САВЫРАШ (ПӨРТЫЛТАШ, ШУКТАШ). Вымещать злобу. Мстить (отомстить) за обиду, оскорбление. Ср. в рус.: платить (отплатить) той же монетой; вернуть долг сполна. *Сакар деч лекмыж годым Стапан тыге шоныш: «Тыйым земский начальник ыш судитле гын, мый ике чоялыкем дене судитлышым. Ондален керттым... Йөра, үчө савыраш йөн тольо. Пеш тале улат гын, йолешкеш код».* С. Чавайн. *Тиде азырен Сардайлан үчым савырем! Ег кинде дене поен, каваршаш! М. Шкетан. Айда ханлан үчетым пörтылтö.* С. Чавайн. *Сергей... кажне бойышто үчым шукташ тырша.* Д. Орай.

Онч. тг.: күсым пöрыкташ (пörтылташ, тöрланш)

ҮНШТЫЛ КОЛТЫМО ГАЙ (КОЛТЫМЫЛА, НАЛМЫЛА) ЙОМАШ (КАЯШ, т. м.). БИШТЫЛ (БИШТЫЛТАРЕН) КОЛТЫМЫЛА (НАЛМЫЛА) ЯМАШ (КЕЛШ, т. м.) к. м. 1. Вмг, моментально, быстро исчезает, пропадает и т. п. О ком-л., о чем-л. Ср. в рус.: как будто водой смыло; как будто ветром сдуло (сдунуло) кого, что. *Пыл шагатат кумло минутлан цех үштылалтме гай лие, йонгыдеме...* П. Речкин. *Окси киндым үстембак пышта. Икшыве-влак конгамбак үштыл колтымыла төрштен волышт. Аваштым ончалыт, писе шинчаштым үстембак кусарат.* А. Красноперов. 2. Моментально, мгновенно исчезает, пропадает. О чем-л. Исчезает, как (будто, словно, точно) стерли, смели. *Тыге шонкален, Васи Иван ала-молаң шканже сырыш, куан кумыл үштыл колтымыла йомо.* Ю. Артамонов. *Пайша гйц толамат, тйньым анжалам — цила янгылымем биштыл налмыгань пйта.* В. Самойлов.

УЯК-МУЯК ЖАПЫМ ЭРТАРАШ. УАК-МУАК ЖЕПЫМ ЭРТАРАШ. Вести праздный образ жизни. *Пылан-*

да сѣян деч вара Чачавийжым шке илемышкыже нап-
гая, сылне чодыра лонгаште ѱяк-мѱяк жапым эртара.
С. Чавайн.

УЯК-МУЯК ИЛАШ. УАК-МУАК БЫЛАШ к. м. Без-
заботно проводить время, наслаждаться жизнью. А шке
пакчат дене у оралтымат шындет, погымат поет. Мый-
ын оем колыштат гын, нигунамат от йом, шешке. Уяк-
мѱяк илаш тѱналат! А. Волков. Серге возалташ толшо-
влаклан курымеш ѱяк-мѱяк илаш тылана. Ф. Майоров.

Ч

ЧАРА (ЯРА) КИД ДЕНЕ НАЛАШ (КУЧАШ) кѱм,
мом. ЦАРА КИД ДОНО НАЛАШ (ГЫЧАШ) кѱм, мам
к. м. Овладевать без всякого труда, без особых усилий.
Брать (взять) голыми руками (голой рукой) кого, что.
Уке-е, мыйым чара кид дене от нал. А. Волков. Почук
ѱыр каче-влак шынала пѱтырнат ыле. Только Почукым
яра кид дене от кучо, ѱылмыж дене ала-кузе савыркала,
но пеленже кидым ок тѱкыктѱ. С. Чавайн.

ЧАРА КОЛЯ (ГАЙ). ЦАРА КАЛЯ (ГАНЬ) к. м.
Крайне беден, очень беден. Голая мышь. Ср. в рус.:
гол как сокол. Оли — поян, а Кунавийын можо уло, ту-
до ял чара коля вет. А. Конаков. — Ужат, мемнан сурт-
на тудлан кузе келшен, — ачам шыдын шоштылале. — Ча-
ра коля гай толын, ынде поян лийын! В. Иванов. Южо
ен тугай йорло: ѱмыржѱ мучко чара коля гай сырвык-
сорвык коштын эртара. С. Николоев.

Онч. тг.: чара мѱшкыр; кѱсен рожын (пуста).

ЧАРА МѱШКЫР. ЦАРА МБШКЫР к. м. Неиму-
щий, бедняк, нищий. Голый живот. Тендан гай чара
мѱшкыр шуко уло, лачак логарым гына сакален кошты-
да. М. Казаков. Чара мѱшкыр-влаклан трактор кѱлеш
лийын! М. Шкетан.

Опч. тг.: кѱсен рожын (пуста); кѱсеныште мардеж
коштеп; ни суртшо, ни печыже; чара коля.

ЧАРА ПИШТЫШКЕ ТУНЫНЬ КѱЗАШ. ЦАРА
ПИШТЫШКЫ ТУНЫНЬ КУЗАШ к. м. Ловко вво-
дить в обман, в заблуждение. На голую (ободран-
ную) липу синной забираться (забраться). Ср. в рус.:
втирать (втереть) очки. Алешан шотым мушо да патыр
лиймыже шуэш. Тудо шкеж нерген школыштат, мѱг-
гыштат фантастика книгасе герой селын чиялтен ой-

лыштеш. Тидлан йолташыж-влак, ача-аваже, коча-кова-же Алешам огыт шылтале, тудын йомаклымжым ко-лыт да шыргыжалыт: «Алеша адак чара пистышке ту-пынь кўзыш»,-- маныт.

Опч. тг.: кийыше тоям шогалтан; пöлнö ишкым ши-кылаш.

ЧЕРТ ВОЗЬМИ! Восклицание, обозначающее досаду, негодование или удивление, восхищение. *Ах, черт возьми! Мом тый ыштылынат? С. Николаев. Да умыло тый, черт возьми! Кызыт мемнан деч имне кычкыме планым огыл, шыл планым йодыт! В. Абукаев. — Никитин, Иван! Черт возьми, анжал доко, облигаций номерем улы, — Ру-санов сусун сыгырал колтыш. П. Веселов-Сталь.*

ЧЕРТ (ТУДЫМ) ПАЛА. ЧЕРТ (ТБІДЫМ) ПАЛА к. м. Непзвестно. Черт (его) знает. *(Лейда.) Автол, автол... (Кулагин.) Черт тудым пала, кунам тудо лиеш. С. Николаев. Черт пала, ма лиялты! Цила тиды Кон-драшкан Огантя гишан. Н. Ильяков.*

ЧОН (ШҮМ) ВЕРЫШТЕ ОГЫЛ көн. **ЙАНГ (ШҮМ) ВАРЫШТЫЖЫ АГЫЛ** кўн к. м. Кто-л. встревожен, чувствует себя беспокойно. Душа (сердце) не на месте у кого. *(Карасий.) Таче мыйын чон верыштыже огыл. (Якай.) Мо тугай? (Карасий.) Ойго, кугу ойго. Г. Ефруш. Мыйын чонем верыштыже огыл. Сценышке шу-кертсек лектын омыл. В. Иванов. Ушкалем-влакым ик кече ом уж гынат, чонем верыштыже ок лий. В. Абукаев. Коклы вйц тӓнгаш облигацийым Иван бригадирлан кычыктыш. Пкежы таблицым нигынамат уждымыла анжа. Шўмжат вӓрыштыла ак чуч. П. Веселов-Сталь.*

Опч. тг.: чон чон олмышто огыл.

ЧОН ВЕРЫШКЕ (ОЛМЫШКО) ШИНЧЕН көн. **ЙАНГ ВАРЫШКЫ ШЫНЗЕН** кўн к. м. Кто-л. успо-каивается. Ср. в рус.: отлегло от души у кого. *Иван вара эркын ойго нерген монден, очыни, икмыняр жап гыч чонжо верышкыже шинчын, колышо ет деч изи йоча семын лўдмыжым чарнен. В. Косорогов. Тиддеч вара (эргыжым тойымо деч вара) Матырна палынак лыпланьш, чонжо олмышко шинче. А. Красноперов. Ин-де иже чонем чон олмышто лие. А. Эрыкан.*

ЧОН (ШҮМ) ВОШТ. ЙАНГ (ШҮМ) ВАНТ к. м. Искренне. От (всей) души; от (всего) сердца. *Садлан тпал верч Чон воштак йўклем мый, Ал паргбилетым Кўшкё ончыктен: Эрласе илыш верч Чыла виемым пу-*

эм Пытаргыш шўлышем марге. Д. Исламов. Опанас, кбрт покишалан шагалын, мыры паштек мырым йанг вашт тошнаен мырыш. Г. Матюковский. Сенгыш кресаньык тўрлө коштаным, Шўм вошт ўшаныш Ленин онлан. В. Колумб.

ЧОН (ШҰМ) ВҰРГЫЖЕШ кбн. ЙАНГ (ШҰМ) ВҰРГЫЖЕШ кўп к. м. Кто-л. испытывает тревогу. Душа (сердце) волнуется у кого. *Могай ынде ылыш, Алексей! Чон вургыжеш, шинчавўд йога.* С. Николасев. *Тыйым шоненак, чонем вургыжеш.* М. Шкетан. *Повестка мылам толеш гын, кызыт Агаповым огыл, мыйым ужатат ыле. Шўм вургыжеш, нигузеат лыпланен ом керт. Таче йўдвошт шинчам ом кумалте, очыни.* В. Иванов.

Онч. тг.: чон (шўм) шолеш (нбрдеш).

ЧОН ЙОЛТАГАНЫШ (ЙОЛ ПУНДАНЫШ) ВОЛА (ВОЛЕН) кбн ЙАНГ ЯЛГАВАЛЫШ (ЯЛ ПЫНДАШЫШ) ВАЛА (ВАЛЕН) кўп к. м. Кто-л. испытывает сильный страх. Душа уходит (ушла) в пятки у кого. *Калык лўшкымашеш помыжалтын, Панкрат Иванович чонжо йолтаганыш волен кайыш. «Куржаш!» — шоналгыш.* С. Чавайн. *Васлийын лўдмыж дене чонжо йол пундашыш волен кайыш.* С. Чавайн.

Онч. тг.: йолйыкын кая; чон руш (рўн, шуй) чучен.

ЧОН (ШҰМ) ЙҰКША кб деч, мо деч. ЙАНГ (ШҰМ) ЙҰКША кў гыц, ма гыц к. м. Нет симпатии, доверия, интереса и т. п. к кому-л. или к чему-л. Душа (сердце) не лежит к кому, к чему. Душа (сердце) остывает от кого, от чего. *Чот шўрден каласем, вигак чонжо мый дечем йўкшыжб.* А. Волков. *Уке, мбнгыж деч Сонян чонжо йўкшен. Тулык ўдыр эре институтлан ўшанен илен.* В. Юксерп. *Ынде шўмем вошт йўкшыш, (Каврийым) ончалмемат ок шу...* С. Чавайн. *Ынде машина деч шерет темын, шўмет йўкшен, театрыш кайынет. Могаи? Цена — тиде модыш огыл.* С. Николасев.

ЧОН (ШҰМ) ЙҰЛА кбн. ЙАНГ (ШҰМ) ЙҰЛА кўп к. м. Кто-л. страдает, волнуется, переживает и т. п. предчувствием какой-л. неприятности, горя и т. п.; не находит себе места. Душа (сердце) горит у кого. *Кызыт чонем тулла йўла. Ик могырымжб, Пбтыр кугыла орландара, вес могырымжб, ала-молаи эре Митрий Ивановичым шонем.* С. Чавайн. *Эх, Зоя, от пале, кузе чонем йўла.* А. Волков. *Качымарийын шўмжб ала-мо семын йўлен колта.*

Вет Тайраже пешак мотор... Д. Орай. Шўм йўла, чонем яраш кодын. Саликам кодеш. Мом ышташ? С. Нпоколаев.

ЧОН (ШЎМ) КОРЖЕШ кӧн. Кто-л. сильно переживает, страдает. Душа (сердце) ноет у кого. *Ксения аламыняр гана писте декат коштын, но шўм-чон угыр веле коржын. М. Рыбаков.*

ЧОН (ШЎМ) КОРШТА кӧн, кӧ верч, мо верч. **ЙӐНГ КАРШТА** кўн, кў верц, ма верц к. м. Кто-л. испытывает тревогу, переживает, волнуется; беспокоится за кого-л. или что-л. Душа (сердце) болит у кого, за кого, за что, о ком, о чем. *Рвезе йолташ-влак! Тендан верч чонем коршта. Те, эпере полган пашалан тунемын, ушакылдам, кумылдам, йытыра чондам локтылыда, адакат ачада-кочада корно дене илаш шонедат. М. Шкетан. Чон коршта гын, айдеме пеш чот лывыжга. В. Косоротов. Калык чыла тидым пала, каргалтше чодырам ончен, чонжо коршта. А. Юзыкайн. Аркамбал марий-влакын шўмышт Элнет олык верч корштымым чарнен огыл. С. Чавайн. Очыни, кеч-кӧнат шочшо верч шўмжӧ пеш коршта. Д. Орай.*

ЧОН КУАНА кӧп. **ЙӐНГ БЫВРТА** кўп к. м. Кого-л. охватывает радостное волнение. Душа радуется у кого. *Кеч-кӧнат тиде серлан чонжо куана. Н. Лекайн.*

ЧОНЫМ КУАНДАРА мо. **ЙӐНГЫМ БЫВРТА** ма к. м. *Йоча-влакын юарлыме йўкышт Йўкечын чонжым куандара, йоча годсо жапшым шарныктара. А. Юзыкайн.*
Онч. тг.: чон нӧлтеш; шулдыр гына (веле) уке.

ЧОН ЛЕКТЕШ (ЧОНЕШТА) кӧн. **ЙӐНГ ЛӐКТЕШ (ЧОНГЕШТА)** кўн к. м. Кто-л. умирает. Душа (дух) вылетает (воп) кого, у кого, чья. *Шонго аван ойлымж семынак лие... Эрдене тудо илышыж денат, ўдыржӧ денат, марийже денат шкетын чеверласен, чыланат мален кодынныт, чон лекмым шижынат огытыл. Ю. Галютин. Шке капше дене (Ачук) енгажым авырыш. Тудо ок лий гын, очыни, орѣнгын (Санепан) чонжат лектеш ыле. А. Юзыкайн.*

Онч. тг.: вес тўняшке каяш; илын гыч каяш; кочакова деке каяш, т. м.

ЧОН (ШЎМ) ЛЕКТЫН ВОЧШАШ ГАЙ КЫРА кӧп. **ЙӐНГ (ШЎМ) ЛӐКТЫН ВАЦШАШ ГАНЬ НИИЭШ** кўп к. м. Кто-л. очень сильно переживает, волнуется. Душа (сердце) готово выскочить (воп). *Чонем лектын вочшааш гай кыраш тўнгале. Чонлан йӧсӧ. С. Николаев. Сергейын*

шўмжө лектын вочшаш гай кыра. Пашаж гыч мо лий-шашым але ок пале. К. Васин.

ЧОН ЛЕКШАШ ГАЙ КҰРЖАНШ (ВАНКАШ, т. м.). ЙАНГ ЛАКТАШ (ЙАНГ ЛАКШАШ ГАНЬ) ҚЫРҒЫЖАНШ (ВАНКАШ, т. м.) к. м. Изо всех сил, что есть (было) духу, очень быстро бежать (мчаться, нестись и т. д.).

ЧОН ЛЕКШАШ ГАЙ ЛҰДАШ (ЧЫТЫРАШ, т. м.). Сильно пугаться, испугаться и т. д. *Чон лекшаш гай лўдын шинчылтмем шоналтышымат, ынде воштылтыш веле толеш.* А. Минчурин-Азмекей.

ЧОН ЛЕКШАШ ГАЙ МАҒЫРАШ (ҚЫЧҚЫРАШ, ШОРТАШ, т. м.). Громко, громким голосом кричать (орать, воить и т. д.). *Кугу пырыс чон лекшаш гай мағыра.* И. Одар.

Онч. тг.: өрт лекташ.

ЧОН (ШҰМ) МЕРАН ПОЧ ГАЙ (МЕРАГ ПОЧЛА) ЧЫТЫРА көн. ЙАНГ (ШҰМ) МОРЕН ПАЧ ГАНЬ (МОРЕН ПАЧЛА) ЦЫТЫРА кўп к. м. Кто-л. спль-по боится, очень дрожит. Душа (сердце) дрожит как заячий хвост у кого. *Кыне нōшмō мешакыште кодын огыл... Ме ынде конгамбалне шын киена. Мыйын чонем меран почла пыртка... Вара (ачий) мыйым олымбак пыштыш, сайынак пушкыдо ер гыч шельышт кале.* В. Сави. *Вот вет! Очыни, туныктышынат... планже уке гын, меран почла чонжо чытыра.* В. Косоротов. *Шўмем меран почла чытыра.* И. Речкин.

Онч. тг.: ипонке лынтанш гай (лынтаншла) чытыран; шорык поч гай (почла) чытыран; чон (шўм) шорык поч гай (почла) чытыра.

ЧОН НОЧҚЫШТО көн. Кто-л. духом не падает, старается держаться бодро, виду не подает; подавляет в себе какое-л. чувство, состояние и т. п. Душа на мокром (месте) у кого.— *Ну, эртарышым тыгеракын йўдым, эр шуо. Тўнчашыже чот тўнгынам тудо, ойлыман да огыл. Мо-гынат, чон почкеш кодын.* Ю. Галютин.

ЧОН НӨЛТАЛТЕШ (НӨЛГЕШ) көн. ЙАНГ ЛУЛТЕШ (ЛУЛТАЛТЕШ) кўп к. м. Кто-л. воодушевляется, радуется, вдохновляется. Душа окрыляется, возвышается, поднимается у кого, чья. *Тыгай вате лиймеке, чонет-шўмет нөлталтеш.* С. Чавайн. *С. Чавайн тўнчаштат, нўртўсыштат йытыражым ойырен налын ончыктен пуа. Тудын возымыжым лудат да чонет кўшкө тарвана, нөл-*

талтеш. Илашат куштылгырак чучеш. В. Савп. *Шонго Тойкан, пуным (ўдыржө ден эргыжым) ончен, чонжо нёлталт шога.* С. Чавайн.

ЧОНЫМ НӨЛТАШ көн. Вдохновлять, воодушевлять кого-л. Поднимать (поднять) дух (душу) кого.

ЧОН НӨЛТЫН. Бодро. Вдохновенно. С воодушевлением.

Онч. тг.: чоп куана; шумдыр гыпа (веле) уке; кумыл кўза (нөлтеш, кушкеш).

ЧОН (ШҰМ) ПУДЫРАНА көн. ЙАНГ (ШҰМ) ПЫДЫРАНА кўн к. м. Кто-л. сильно переживает, мучается. Душа волнуется у кого. Чын, шылын коштышлан чон пудыранаш веле йөра. Я. Алексейн. *Анфисын шўм-жы пыдыранен кеа вәк, шкежат ошем кеа.* Н. Игнатьев.

ЧОНЫМ (ШҰМЫМ) ПУДЫРАТАШ көн. Возбуждать тягостные воспоминания; волновать. Берeditь душу (сердце) кому, кого, чью. Вучыдымо мут Эчан-нын чонжым пудыратыш. П. Лекайн. *Ит ойгыро, чонем ит пудыратыл.* А. Конаков.

ЧОН (ШҰМ) РУЙ (РҰИ, ШҰЙ) ЧУЧЕШ көн. ЙАНГ РУЙ ЧУЧЕШ кўн к. м. Кто-л. испытывает сильный страх, дрожит от волнения. Душа (сердце) обрывается у кого. Москвичым ужасат, Окли кокан чонжо рўп лие. Ю. Артамонов. Ямым, пўтышым,— шана еуй, Йангеш веле чучеш руй. П. Пермут. *Эркаповын чонжылан шуй-й чучо, туныктышо почеш директорын кабинетышкыже пурен шогале.* П. Апакаев. *Телек Юкейым шоналта — шўмжылан рўп чучеш.* К. Васин.

Онч. тг.: вуй коваште коныж чучеш; ўи коныж кўза (шогалеш); чонлан (шўмлан) руй (шуй) чучеш.

ЧОН ЧОН (ШҰМ ШҰМ) ОЛМЫШТО ОГЫЛ көн. ЙАНГ ЙАНГ ВАРЫШТЫ АГЫЛ кўн к. м. Кто-л. чувствует себя беспокойно, крайне взволнован. Душа не на месте у кого. Саскавий, мыйын чонем чон олмышто огыл. Вет мый йўдшө-кечыже тыйым шонем. С. Николаев. Эх, молан вигак шым каласе? Чонем чон олмышто огыл. Я. Ялкайн. *Молыштат Денис почеш ончен шогат. Чылан тургыжланат, чонышт чон олмышто огыл.* Ю. Артамонов. *Серги чўчў омашышкат пурен лектеш. йырваш ончен шона: «Уке, шўм шўм олмышто огыл — йөсө шкетын!».* Т. Йырсе.

Онч. тг.: изин-кугун кояш; вуйым пудыраташ; ушым

пудыраташ; шпичын шпичыме, шоген шогымо ок (огеш) шу; икалап верым муаш огыл.

ЧОН (ШҮМ) СЕМЕШ (СЕМЫН) кӱлан кӱ, мо. ЙӐНГ (ШҮМ) СЕМЕШ (СЕМЫНЪ) кӱлан кӱ, ма к. м. Правится, по вкусу кому кто, что. По душе (по сердцу) кому кто, что. *Комбайнем чонем семян. Мый тудлан тунемынам.* Ю. Артамонов. *Иквӱреш йиштымы пӱша ик семяньжы пӱнылан когон шӱм семеш ылын, писатель-влӱлан творчески кушакшышты палшен.* Н. Ильяков.

ЧОН (ШҮМ) СЕМЕШ (СЕМЫН) ОГЫЛ кӱлан кӱ, мо. *Якып шиже, возымо пашаже ешлан чон семян огыл.* Ф. Майоров.

ЧОН ТАРВАН. Опч.: ЧОНЫМ ТАРВАТАШ.

ЧОН (ШҮМ) ШОЛЕШ (ПӐРДЕШ) кӱн. ЙӐНГ (ШҮМ) ШОЛЕШ (ПӐРДЕН) кӱн к. м. Кто-л. сильно тревожится, злится, переживает за кого-л. или что-л. Душа (сердце) кипит у кого. *Якып палыме-влакым ваш-лийын. Нунын дене пырля жапым эртарен. Чонжо садиктак вӱдла пӐрдын шолын.* Ф. Майоров. *Уло тугай: чылалан тудын чонжо шолеш.* В. Колумб. *Начим тунемаш колташ аважат келшен ыле. А кызыт пелешташ тоштде лӱдын шога. Удырын шӱмжӧ шолеш, ача ваштареш гына мут лукташ лӱдеш.* В. Санаев. *А те альманах верч шӱм шолын тургыжланеда.* В. Косоротов.

Опч. тг.: чон (шӱм) вургыжеш.

ЧОН (ШҮМ) (ШОРЫК ПОЧ ГАЙ (ПОЧЛА) ЧЫТЫРА кӱн. ЙӐНГ (ШҮМ) (ШАРЫК ПАЧ ГАНЬ (ПАЧЛА) ЦӐБЫРА кӱн к. м. Кто-л. сильно волнуется, трясется, боптается, тремещет. Душа (сердце) как овечий хвост дрожит у кого. *Шем тушманын Шучко чонжо Шорык почла чытыра. Тошто годсо Кугу йӱкшӧ Карме семян вел шокта.* Й. Кырля. *Чонем шорык поч гай чытыра.* Г. Чемсков.

Опч. тг.: чон (шӱм) меран поч гай (почла) чытыра; шонке лышташ гай (лышташла) чытыраш; шорык поч гай (почла) чытыраш.

ЧОН ШУЛЕН ОНЧАШ (КОЛЫШТАШ, т. м.) кӱм, мом. С большим вниманием, любовью, удовольствием смотреть, слушать кого, что. С душой глядеть, смотреть и т. п. на кого, на что. *Иза-к-шоляк удырым, туншо йомешке, чон шулен ончышт.* А. Юзыкайн. *(Сергей Григорьевич) ватыж дене коктын шогалын муралтен пуатат, чыла-к шулен колышат.* К. Алднар.

ЧОН (ШҮМ) ШУПШЕШ кӧ деке, мо деке. ЙӐНГ (ШҮМ) ШЫПШЕШ кӱ докы, ма докы к. м. Кто-л. или что-л. имеет притягательную силу; вызывает симпатию. Душа (сердце) тянется к кому, к чему. *Тиде енҫын моҗо Чачин чонҗым тыге ике декше шупшеш?* С. Чавайн. *Тый декет җына мыйын чонем шупшеш. Шич, Айвика.* С. Николаев.

Онч. тр.: чонеш пижеш.

ЧОН (ШҮМ) ОК ШУПШ кӧ деке, мо деке. ЙӐНГ (ШҮМ) АК ШЫПШ кӱ докы, ма докы к. м. Нет симпатии, расположения к кому-л. или к чему-л. Душа не лежит к кому, к чему.— *Уке, җузавай, весылан нимаяк кайымым оҗеш шу, чон ок шупш. Ала-молан Эчанемак илымыла чучеш, — манеш Веруш.* Н. Лекайн. *Тудын деке мыйын чонем ок шупш.* С. Николаев. *Уке, Мавра, тушко каяш чон ок шупш. Тыште мый калык декат тунемынам.* А. Волков. *Шӱм ак шыпш Ана докы.* Н. Ильяков.

ЧОН ЯНДАР (АРУ) кӧн. ЯНДАР (АРУ) ЧОНАН кӧ. ЙӐНГ ИРЕ кӱп. ИРЕ ЙӐНГАН кӱ к. м. Искренний, откровенный, чистосердечный; не грешен. Чистая душа у кого; с чистой душой кто. *Палантайын чонҗо яндар, ару ыле.* В. Сави. *Тунам (ӱдыр) памаш гай яндар чонан, пеледыш гай ару улмаш.* А. Юзыкайн. *Чон яндар җын, ...Шӱмыштат куан.* М. Якимов.

ЧОНЕШ (ШҮМЕШ) ПИЖЕШ кӧ, мо, кӧлан. ЙӐНГЕШ (ШҮМЕШ) ПИЖЕШ кӱ, ма, кӱлан к. м. Нравится. По душе (по сердцу) кому кто, что. *Тыяк, Начий, чонешем пижынат. Тый дечет весым мый нигӧмат омнал.* М. Шкетан. *Тыгай мотор ӱдыр чонеш пижеш.* В. Косоротов. *...Пушкинҗынат, Чавайнҗынат возымышт ик семынак чонеш пижеш...* В. Сави. *Молан Сергей Григорьевичын возымыҗо шемер кресаньык-влакын шӱмешышт пижеш? Молан тудын возымыҗо ушеш шинчен кодеш? Тудо икенҗын возымаштыҗе фольклорым пеш моштен кучылтеш.* К. Алдвар.

ЧОНЕШ (ШҮМЕШ) ПИЖШЕ кӧ, мо. Приятный, симпатичный. О ком или о чем.

ЧОНЛАН (ШҮМЛАН) ИЗИН-КУГУН ЧУЧЕШ кӧн. ЧОНЕШ (ШҮМЕШ) ИЗИН-КУГУН ЧУЧЕШ кӧн. ЙӐНГ (ШҮМ) ИЗИН-КОГОН ТЫРГЫЖЛАНА кӱп к. м. Кто-л. сильно волнуется, испытывает тревогу. *Сакарын чонҗылан изин-кугун чучын колтыш: «Эх, пыча-*

лет лийже ыле!» С. Чавайн. Ферма капка гыч, лўмын
вучымо семын, Вера Петровна ошкыл лекте. Чолпанын
чонжылан изин-кугун чучын колтыш. А. Асаев.

ЧОНЛАН (ШҰМЛАН) ЙҰШТЫН-ШОҚШЫН ЧУ-
ЧЕШ көн. ЧОНЕШ (ШҰМЕШ) ЙҰШТЫН-ШОҚЫН
ЧУЧЕШ көн. ЙАНГЕШ (ШҰМЕШ) УШТЫН-ШОҚ-
ШЫН ЧУЧЕШ кўн к. м. Кто-л. испытывает чувство испу-
га, страха и т. п. Бросает то в холод, то в жар кого. Пу-
зырьковын чонжылан йўштын-шоқшын чучын колтыш,
тидым ончыкташ огыл манын, тудо шыргыжалаш тō-
чыш. З. Каткова. Михайла тунамак чевергыш. Чонжы-
лан йўштын-шоқшын чучын колтыш. А. Юзикайн.
Статья мучаште Сергейын лўмжым ужын. Манасевын
шўмжылан йўштын-шоқшын чучын колтыш. А. Асаев.

ЧОНЛАН (ШҰМЛАН) КҰЧЫМЫН ЧУЧЕШ көн.
ЧОНЕШ (ШҰМЕШ) КҰЧЫМЫН ЧУЧЕШ көн. ЙАН-
ГЕШ КҰДЫМЫН ЧУЧЕШ кўн к. м. Кто-л. испыты-
вает чувство недовольства; не нравится кому-л. что-л. На
душе неуютно у кого. Икте гына чонлан кўчы-
мō: тый вес ўдырамашлан алиментым тўлет. М. Шкетан. Тылзе
наре Качырий шочмо олажым ужын огыл... Тыгай го-
дым иктат ок вашилий гын, кеч-мом ойло, чонлан кўчы-
мын чучеш. З. Каткова. Нимом ужде, Костя урем дене
ошкылеш. Шўмжылан моткоч кўчымын чучеш. З. Кат-
кова.

ЧОНЛАН (ШҰМЛАН) ЛАПКАН ЧУЧЕШ көн. ЧО-
НЕШ (ШҰМЕШ) ЛАПКАН ЧУЧЕШ көн. Кто-л. испы-
тывает упадок сил, духа, нет настроения у кого. Подав-
ленное настроение у кого. Чонемлан лапкан чучеш. Сад-
ланак таче кастене уремышкат шым лек. В. Иванов. Па-
вел Никифорович веселан кояш тōча гынат, шижам —
ойгыра. Ик егым, туныктен, чын корныш шогалтен кер-
тын огылат, тургыжлана, чонжылан лапкан чучеш. Ю.
Артамонов. Моторын чийыше, куанен кошшо калыкым
ончен. Иван шкенжым пеш мыскынеш ужеш, шўмжы-
лан лапкан чучеш. А. Эрыкан.

ЧОНЛАН (ШҰМЛАН) НЬЫГЕ-НЮГО ЧУЧЕШ
көн. ЙАНГЕШ (ЙАНГЫШТЫ) ЦЫТКАТАН ЧУЧЕШ
кўн к. м. Кто-л. крайне не спокоен, не доволен чем-л.,
волнуется. На душе тревожно, противно у кого. — Чу,
мо шокта? Уке... пылышемлан так шокта, — шопалта
Васлий. — Кернак шокта... Кō кычкыра? Э-э... — Васлий-
ын чонжылан ньыге-нюго чучо. Содоррак нийым шўм-

лаш толаша. С. Чавайн. *Военком мыйым игылтеш веле. Чонемлан ныйге-ньюго лие.* Д. Орай. *Тонян шўмжылан ныйге-ньюго чучын колтыш.* В. Косоротов.

ЧОНЛАН (ЧОНЕШ, ШҰМЕШ, ШҰМЛАН) ПЕРНА кӧн. **ЙӰНГЕШ (ШҰМЕШ) ТЫКНА** кӱп к. м. Кто-л. волнуется, испытывает в душе чувство радости, тревоги или обиды. Трогает за душу кого. *Томам увер Кргорийын шўмешыже чот перныш.* К. Алднар.

ЧОНЛАН (ЧОНЕШ, ШҰМЕШ, ШҰМЛАН) РУЙ (ШҰЙ) ЧУЧЕШ кӧн. **ЙӰНГЕШ (ШҰМЕШ) РУЙ ЧУЧЕШ** кӱп к. м. Кого-л. неожиданно охватывает отчаяние, испуг, тревога. Сердце падает (обрывается) у кого. *Пасу ўмбақ ончалат гын, чонлан шуй веле чучеш.* М. Шкетан.— *Мичуш, тый Клава Светлова почеш (сценыш) лектат.*— *Йбра,— пелештыш Мичуш, чонжылан руй чучын колтыш.* *Кидшат чытыраш тўнале.* Н. Арбан. *Тайран шўмжылан шуй чучо.* С. Чавайп. *«Лачок сарай вуй гўц шпцион тӧргештымыкыжы, мам вара йыштымыла? Тўдын вет кинжалжат улы».* *Санюкын йӰнгешыжы руй чучын колтыш.* Г. Матюковский.

Опч. тг.: йӰлйыжын (йыжын) кая; могыр кованште копыж чучеш; ўп (кожге, копыж) кўза (погалени); чоп йӰлтаганыш (йӰл пундашыш) вола; чон руй (рўп, шуй) чучеш.

ЧОНЛАН (ШҰМЛАН, ЧОНЕШ, ШҰМЕШ) ШҰШМУЙ кӧн. Кто-л. испытывает радость, спокойствие. На душе (на сердце) благодать, безмятежное состояние у кого. *Теве кувамат, Мавра, ласкан пелешта гын, чонланат шўшмўй дене шўралтымыла веле чучеш.* А. Волков.

ЧОНЛАН (ШҰМЛАН, ЧОНЕШ, ШҰМЕШ) ШЫГЫРЫН ЧУЧЕШ кӧп. Кто-л. испытывает чувство крайнего недовольства, тоски. На душе (на сердце) щемит у кого. *Йўзай шке семынже ойгыра, чонжылан шыгырын чучеш.* А. Юзыкайн.— *Алеша, чонетлан шыгыр аламо?— йодам.— А тылат куштылго?— Фронтыш логаламат, куштылемеш.* Н. Семепов.

ЧОНЫМ (ШҰМЫМ) ПЫНТАШ кушко, молан. **ЙӰНГЫМ (ШҰМЫМ) ПЫНТАШ** кышкы, малан к. м. Все свои усилия, умения и т. п. направить на что-л., целиком отдавать себя чему-л. Вкладывать (вложить) душу (сердце) во что, куда. *Мыняр чоным пыштыме! Садлан кӧ манеш гын Тыгерак, йолташ: «Тиде СССР-ыште*

ыштыме», — Чапле тамга! Тўғалам кугешнаш... В. Колумб.

ЧОНЫМ (ШҰМЫМ) ТАРВАТАШ көп. **ЙАНГЫМ (ШҰМЫМ) ТАРВАТАШ** (күн) к. м. Возбуждать волнуящие, тревожные или тягостные воспоминания в ком-л. Трогать (за) душу (сердце) кого. *Молаң шонгын чонжым тарватышыч? Вет Актанайже ила.* С. Николаев. *Надяң йангжым цевең шўжы тарвата.* Е. Тихонькина.

ЧОН ТАРВАНА көн.

ЧОНЫМ (ШҰМЫМ) ТУРЖАШ көп. **ЙАНГЫМ (ШҰМЫМ) ТЫРЫЖАШ** күн к. м. Беспокоить, раздражать кого-л., чем-л. Берeditь душу (сердце) кого. *Чонем тынар ит турж! Каласе вашке, эргым ила мо?* С. Нпколаев. *Но Иванын ушыж гыч Серафима Васильевна нерген шонымаш ок лек, тудын чонжым туржеш.* А. Юзыкайн. *Минут почеш минут эрта, тушман могырым туғак шып. Тиде тымык Адамовын шўмжым туржеш.* В. Иванов.

ЧОНЫШКО (ШҰМЫШҚО) ВИТА (ВИТЕН) мо. **ЙАНГЫШКЫ (ШҰМЫШҚЫ) ВИТА (ВИТЕН)** ма к. м. 1. Надоедает, становится противно, неприятно на душе. Дошло до глубины души (сердца) что. *Йўран гондым, лавырам келын, ялыш коштын, чонышко витен.* В. Косоротов. *Озаң гыч сату дене пелйўдым толын шуна. Тунам чоныш витыш. Йўштыжў йўштў...* Ф. Майоров. 2. Вызывает чувство тоски, печали. Трогает душу. *Вита шўмыш ойхан мыры.* И. Горный. *Шернур вел муру чоныш вита.* М. Якимов.

Опч. тг.: лу (вем) йотке (марте) вита (витен); чонышко (шўмышқо) шуып.

ЧОНЫШКО (ШҰМЫШҚО) ВИТАРАШ көп, көлан, мо дене. **ЙАНГЫШ (ШҰМЫШ) ВИТАРАШ (ШОҚТАШ)** күн, ма допо, күлан к. м. Надоедать (надоесть) кому-л. чем-л. неприятным; причинять страдания. Пробирать (пробрать, пропать) до глубины души кого, чем. *Ну, Семон, чонышкем утларақ да утларақ витараш тўғалынат.* А. Волков. *Помещик кидыште илыш чоныш витарыш.* Я. Элексейн. *Погынымаште вурсаш лўдын огытыл, южо пашаенлаң шўмышкак витареныт.* М. Шкетан.

ЧОНЫШКО (ШҰМЫШҚО) ШУЫН. **ЙАНГЫШКЫ ШОН** к. м. Надоело, опротивело, нет сил дальше терпеть что-л. Дошло до глубины души (сердца) что.

ЧОНЫШКО (ШҰМЫШҚО) ШУҚТАШ кӧн, кӧлан, мо дене. ЙАНГЫШҚЫ ШОҚТАШ к. м. *Адак сарыш пи-
жаш тўжна; тӧра-влак пеш чоныш шуқташ тўғалыч.*
С. Чавайн.

Онч. тг.: лу (вем) йотке (марте) шуын.

ЧОНЫШТО (ШҰМЫШТО) КҰ кӧн. ЙАНГЫШТЫ (ШҰМЫНТЫ) КҰ кӱн к. м. Кто-л. испытывает тяже-
лое душевное состояние. На душе (на сердце) камень у
кого. *Варвара Петровна шўмешыже тиде кастене неле
кўм пыштеныт, кызыт корно мучкак шинчавўдшӧ йога.*
В. Бояринова. *Ондре шке ораж дене шыргыжале, но чо-
ныштыжо кў гай неле...* В. Косоротов.

ЧОНЫШТО (ШҰМЫШТО) КНИЙКТАШ (КОН-
ДЫШТАШ) кӧм, мом. ЙАНГЫНТЫ (ШҰМЫНТЫ)
КИКТАШ (КАНДЫНТАШ) кўм, мам к. м. Помнить,
не забывать о ком-л., о чем-л. Держать в душе (в серд-
це) кого, что. *Айдеме мурым ймыржӧ мучко эн лишыл
йолташ семын шўм-чоныштыжо кондыштеш.* М. Рыбаков.

ЧОНЫШТО (ШҰМЫНТО) УЛО кӧн мо. ЙАН-
ГЫШТЫ (ОНГ ВЕЛНЫ) УЛЫ кӱн ма к. м. Кто-л.
внутренне переживает о чем-л., хранит в душе какое-л.
чувство, о котором вслух не скажет. В глубине души
(сердца) имеется у кого что. *Кок арня гыч мый кудыр
пунан у ушышым ушышлым. Ушышлым у ушышым, но
чоныштем эре уло: вет мый пачам шке пуштынам... ту-
до ош тўняште ылынеже ыле...* М. Шкетан.

ЧОНЫШТО ШУКШ (ПОЧАНГЕН, ПӖРДАЛЕН,
т. м.) кӧн. ЙАНГЫШТЫ ШУКШ (ПАЧАНГЕН, ПӖР-
ДАЛЕН, т. м.) кӱн к. м. Кто-л. испытывает сильное
беспокойство, волнение, тревогу. Ср. в рус.: конки скре-
бут на душе у кого. На душе червь (возится) у кого.
*Эх, калтакшат! Кўсеныштем окса уло, чоныштем чывы-
тан гай шуки почанеш.* М. Шкетан. *Ефимов рвезым он-
чале. Рвезе ондак иктаж-молан шыдешкен гынат, тыгай
койышым ончыктен огыл ыле.— Мо-гынат, шўмбелем,
чоныштет ала-могай шуки пӖрдалеш... Ала-мо тыйым
пулта.* В. Косоротов.

ЧУРИЙ ГЫЧ ВОЗАШ. ЦӖРЕ ГЫЦ ВАЗАШ к. м.
Заметно похудеть, осунуться, побледнеть. Снасть с лица.
Ма линат, Зина? Викоок цӖре гыц вазынат. М. Рыбаков.
*Галя, техень (нелы) уверым колмык, цӖре гыцат вазын
кеш, тӧрӧк тўгы кыргыжы.* Г. Матюковский.

Онч. тг.: сын гыч возаш; тўс гыч возаш.

ЧУРИЙ ГЫЧ (ШҮРГӨ ГЫЧ) ВҮДЫМ ОГЫТ ЙҮ.
ЛИЦА ГЫЦ (ЦЫРЕ ГЫЦ) ВЫДЫМ АК ЙҮЭП к. м.
Человек ценится не красотой лица. С лица воду не пить.
Иигё тудын (Павылын) чурийжым йырнен ыш ончал.
Варажым шкежат сусыржо нерген мондыш... Чурий гыч
вҮдым йҮаш мо? А. Красноперов. Чурийже гыч вҮдым
йҮат мо? Чонжо сай лийже. А. Волков.

Тан. тг.: чурийжым ончен, вҮдым огыт йҮ.

ЧУРИКЕШ КОДАШ I. КЫТЫКЕШ КОДАШ I к. м.
Потерпеть неудачу в чем-л., остаться без того, на что
рассчитывал, чего добивался. Оставаться (остаться) на
бобах. Оказаться при ликовом интересе. *Мландым ку-*
рымлан ик озалан пуаш гын, уланракше, пугырак йө-
ным мушыжо, йорло-влак деч уло мландым поген налеш
да чот поен шинчеш, йорло адакат чурикеш кодеш. М.
Шкетан.

Онч. тг.: пундыш вуен (шинчен) кодап; шелше во-
лак воктене (шинчен) кодап.

ЧУРИКЕШ КОДАШ II кѳм. КЫТЫКЕШ КОДАШ II
кѳм к. м. Оставлять кого-л. без самого необходимого.

ЧУЧ (ЧУТЬ) МО. ЧУЧ (ЧУТЬ) МА к. м. 1. Если
что произойдет. Чуть что. *Удырамашлан кеч комбинезо-*
ным чикте, саде йдырамашак кодеш. Чуч мо, шинчавҮд.
М. Рыбаков. 2. При малейшем поводе, при каждом удоб-
ном случае. *Ончыч койыт сайын, чуч мо — лийыт шуч-*
ко. М. Якимов.

ЧҮКТА ВЕЛЕ к. м. Очень быстро, стремительно, с
большой скоростью несется, летит, мчится, бежит и т. п.
О ком-л. или о чем-л. Ср. в рус.: на всех парусах (на-
рах). *Изи Илип чўкта веле кыргыжеш. Трактор ныр*
мыккы чўкта веле кыдалеш.

Онч. тг.: йол мландыш (мландеш) ок логал; йол йы-
малне мландым пижаш огыл; йолтаган (веле, гына)
волгалтеш.

ЧЫВЕ ГАЙ (ЧЫВЫЛА, ЧЫВЕ СЕМЫН) ВОЗАШ
(УДЫРКАЛАШ). ЦЫВЫ ГАНЬ (ЦЫВЫЛА, ЦЫВЫ
СЕМЫНЬ) СИРАШ (ЫДЫРКАЛАШ) к. м. Очень не-
разборчиво и неряшливо писать. Писать (написать) как
курица лапой. *Ожно вет кузе ыле? Чывыла удыркалет*
гын, пурса ймбаке пулвуй дене шынденыт. Ушым пур-
теныт... А. Красноперов. Тропим кагазыш чывыла удыр-
кален сералгыш. А. Красноперов.

Антоним: шер гай возаш.

ЧЫВЕ (КАЙЫК) ЛУДЫКТЫШ (ГАЙ). ЦЫВЫ (КЕК) ЛУДЫКТЫШ (ГАНЬ) к. м. Пустой человек, чуда-
дак. Чучело (пугало) огородное. Шут гороховый. *Мун-
дир чиен лектын куралаш, ужат! Тўням воштылта, чы-
ве лўдыктыш!* В. Колумб.

ЧЫВЕ (КАЙЫК) ЛУДЫКТЫШ ГАЙ (ЛУДЫК-
ТЫШЛА) КОЯШ (ЧИЯШ). Сменно, некрасиво или
старомодно одеваться.

Онч. тг.: кыпе орол (гай).

ЧЫВЕ ЛОГАР. ЦЫВЫ ЛОГЕР к. м. Плохой, сла-
бый едок. Обычно о ребенке или о пожилом человеке,
который мало ест или часто пьет воду. Куриное горло
(горлышко). *Марина тыгыде сурт сомылкам пытарымек,
чыве логаржым темымек, диваныште йоглен шинчыл-
теш.* Ю. Артамонов. *Ма вара цывы логерет доно йўн
кашат!*.. Н. Игнатьев.

Онч. тг.: мытык мыйкыр; мытык логер.

ЧЫВЕ САР (СӨЙ). Мелочная, пикчемная ссора;
возня, шум и т. п. из-за пустяков, из-за мелочей. Много
шума, крика и т. п. вокруг незначительного факта. Ку-
риная война; куриный содом. Ср. в рус.: сыр-бор заго-
релся из-за чего. *Мыят ялыште илыше кажне самырык
рвезе сава дене шудым солен моштышаш манме дене пе-
шыжак ом келше гынат, тудын верч чыве сарым тарва-
тымым утылан шотлем.* А. Александров. — *Такше тыш-
те (трактирыште)... чыве сарым ыштылыт, — ўдыр ой-
ла.* Сидор Николаев. *Султан, иже манмыжла, чыве сөй-
ыш ок ушно, кораг кая.* В. Юксерн. *Ольош ден Игорьын
оныштышт у татуировка!*.. Эй, тушан чыве сар тарваныш
дык! Ю. Галютин.

ЧЫВЕ (ЧОГЕШТЕН) ЛЕКТЫН (КАЕН) ОК
(ОГЕШ) КЕРТ кушеч. ЦЫВЫ (ЧОНГЕШТЕН) ЛАК-
ТЫН (КЕН) АК КЕРД кыпец к. м. Крепкий, обстроен-
ный двор, зажиточное хозяйство кого-л. (И) курица не
выйдет (не вылетит) откуда. *Йўлымыж деч вара Панк-
рат пеш чапле суртым ыштен. Марий манмыла, чыса!
лектын ок керт.* С. Чавайн. *Сурт гын — сурт, пече гын —
пече!* Уремыш чыве лектын ок керт, кудывечыш ен пы-
рыс пурен ок сене! В. Косоротов. *Поликар томам ен
огыл: пашазе, сурт гын — чыве каен огеш керт.* Я. Элек-
сейн.

Онч. тг.: кышкар гай (оралте, сурт-пече); кўжгө
сурт.

ЧЫВЕ ЧҮҮГГЕН ОҢ (ОГЕШ) ПЫТАРЕ мом. ЦБЫ-
ВЫ ЧЫНГЕН АҚ ПЫТАРЫ мам к. м. 1. Много, ог-
ромное количество чего-л. у кого-л. (забот, дел, работы и
т. п.) И куры не клюют. — *Туге, туге, еңгай, — мане Па-
гул, — ұдырамашын пашажым чыват чўнген оқ пыта-
ре.* Н. Лекайн. *Кызыт чыве чўнген пытарыдыме паша
уло.* А. Асаев. Онч. тг.: шўй дангыт. 2. Денег куры не
клюют. (*Качын*) *окажым чыват чўнген оқ пыtare.* Д.
Орай. *Ават тока шкак ойлыш. Эргымын окажым чыват
чўнген огеш пыtare, мане.* М. Иванов.
Онч. тг.: кўжгө кўсен; кўжгө кўсенан.

Антоним-влак: кўсен рожын (пуста); кўсеныште
мардеж шўнка.

ЧЫВЕ ШӨР ВЕЛЕ (ГЫНА) УКЕ кӧн, кунто. ЦБЫВЫ
ШЫШЕР ВЕЛЕ УКЕ кўп, кышты к. м. Всего полно,
вдоволь. О полном изобилии. Только нет птичьего мо-
лока у кого. *Устел тич йӧрвар. Мо гына уке! Ондак ка-
лыкыште «чыве шӧр веле уке» маныт ыле гын, тыште
асогыл тиде йӧрат — «чыве шӧр» кампетке уло.* Б. Се-
менов. *Мана уке? Цйвы шйшер лач.* Н. Пляков. *Ты-
ланда лийын, Галина Сергеевна, клевер пӧшмым огыл,
чыве шӧрымат муаш лиш.* С. Николаев.

ЧЫВЫЖАТ ВОШТЫЛЕШ; ЧЫВЫЛАН ВОШТЫ-
ЛАШ. ЦБЫЖАТ ВАШТЫЛЕШ; ЦБЫЛАН ВАШ-
ТЫЛАШ к. м. Крайне бессмысленно, глупо. И куры сме-
ются. Курам на смех. *Тышкат (ўдыретым) от пу гын,
снҗе огыл, чывыжат воштылеш вара.* Д. Орай. *Пырла
лияш, да палыдыме кодаш. Хм-м, чывыжат воштылаш
тўнгалеш.* В. Юксерн.

ЧЫВЫЛАН ВОШТЫЛАШ ГЫНА (ВЕЛЕ). Совсем
мало.

ЧЫГАН ОРВА ГЫЧ ВОЛЕН (КИЕН) КОДШО кӧ.
ЦЫГАН АРАВА ГЫЦ ВАЛЕН (КИЭН) КОДШЫ кў
к. м. 1. Обманщик, плут, плутовка. Выпавший (выпав-
шая) с цыганской телеги. *Уянаят, пызырналт илыме деч
углаш тӧчен, шке койышыжым ончыктенак шоген. Сан-
депак тиде ўдырамашым, чыган орва гыч киеп кодшо
акай манын, мыскылен ойланыт.* А. Юзыкайн. 2. Ски-
дающийся. (*Лиза*) *чыган орва гыч киеп кодшо ўдырла я
ик вере, я вес вере жапым эртара.* А. Юзыкайн.

ЧЫДЫРИКАТ (ЧЫДЫРАТ, ЧУРИКАТ) ОҢ
(ОГЕШ) ЧУЧ кӧлан, мо. ЦЫДЫРАТ (ТЫЖИКАТ)

АК ЧУЧ кўлап, ма к. м. 1. Ничто не действует на кого-л., ничего не делается с кем-л. Хоть бы что кому. *Пудештме йўк лишне огылат, Еныш кувалап чыдырикат чучын огыл.* Д. Орай. *Школ турашке шумеке, кочам шогале. Кинде курикам мыйын помышкем шурале. Тетрадь бен карандашым луктын пуыш, вара мыскара йёре пылышем пўтырале. Пылышемланже чыдырикат ыш чуч.* В. Косоротов. *Ме вет тўрлө мешакла гыч изин-изин налыка... чыдырат огыт шиж.* В. Любимов. 2. Все безразлично кому-л.; ни на что не обращает внимания. *Кўранат да ойлат. Нунын ойлымышт мыланем чыдырикат эгеи чуч.* К. Коршунов. *...Ачат казематыште тек шўйжө—тылапет чурикат ок чуч. Йёра...* М. Шкетан.

Опч. тг.: йўштат-шокшат огыл.

ЧЫЛ-ЧЫЛ (ЧЫЛИ-ЧУЛИ) ВОЛГЫДО ДЕНЕ. ЙЫЛ-ЙЫЛ ВАЛГЫДЫ ДОНО к. м. Рапо утром, спозарапок. С рассветом. *(Матырна) чыл-чыл волгыдо дене шўгарлаш тарваныш.* А. Красноперов. *Шинчын каналташ от яrese: чыл-чыл волгыдо дене кынешман...* А. Красноперов.

Опч. тг.: волгыжмаш тўреш; кава (тўр) печкалтме годым; тўл-дўл дене; ўжара печкалтме годым.

ЧЫЛ-ЧЫЛ (ЧЫЛИ-ЧУЛИ) КОЙМО (ВОЛГАЛТМЕ) ГОДЫМ. ЙЫЛ-ЙЫЛ КАЙМЫ (ВАЛГАЛТМЫ) ГОДЫМ к. м. На рассвете. Чуть свет. *Эрдене эр, эше агытан-шамыч кашташт гыч волен огытыл... Тыгай годым ял мушко лампе тул волгалте. Чыли-чули кояш тўпалме годым ял гыч кум ула Косолап вельш лектын кайыш.* Д. Орай. *Эрвелне чыли-чули веле койо — тунамак тушман мogyрышто чыла тарванылаш тўнале. «Костенецым ямдылат, витне», — шоналтыш семеньже Богуш, ушыж дене атакым чактараш ямдылалтмым лончылен лекте.* П. Корнилов. *Вера чыли-чули годым кынеш, рўмбалгымеке гына, сомылым тўрлен пура.* В. Косоротов. *Петруш Иван чыли-чули кояш тўпалме гобмак окна воктек пурен шынчеш...* В. Сапаев.

ЧЫН КОРНЫШКО ЛЕКТАШ. ТЎР КОРНЫШКЫ ДАКТАШ к. м. Найти верный ход в чем-л. (в действиях, поступке, поведении и т. п.). Выходить (выйти) на верную дорогу (на верный путь). *Фельетон мылам чын корныш лекташ, илышым умылаш полшен.* В. Иванов. *Погынымаш чын корныш лекте. Икте почеш весе пичам саямдаш ойым ыштышт.* П. Корнилов.

Онч. тг.: илып корнышко лекташ (шогалаш).

ЧЫН КОРНЫШКО ЛУКТАШ (ШОГАЛТАШ) кэм. **ТӨР КОРНЫШКЫ ЛЫКТАШ (ШАГАЛТАШ)** кум. к. м. Помогать найти верный ход в чем-л. Выводить (вывести) на (верную) дорогу (на верный путь) кого. *Эркановым чын корныш лукшаш верч пўтынъ школ кучедалшаш ыле.* П. Апакаев.

Онч. тг.: айдемыш лукташ.

ЧЫНЖЕ ДЕНЕ; ЧЫНЖЫМ ГЫН. ЛАЧОКШЫ ГЫНЬ к. м. В самом деле, правда. По правде. *Чынже дене, тыгай ўнгышö марий ўдыр öрдыж велыш тунемаш кая манын, кө шонен? Эше көлан? Трактористлан.* В. Сапаев. *Чынже дене, Луктын от шу мур(о) гычын, Манме семын, ик шомакымат.* С. Вишневский.

Онч тг.: мутат уке; ит (ида) гына ойло (ман); (ын-де) тый ман.

ЧЫНЖЫМ МАНАШ (ОЙЛАШ, КАЛАСАШ) (ГЫН). ТӨРЖЫМ (ЛАЧОКШЫМ) МАНАШ (ПОПАШ) (ГЫНЬ) к. м. Откровенно, правдиво. Сказать (говорить) искренне, откровенно, по чести. (Коль) правду сказать. *Теве шанге мый декем Ози Кузимыт толын пурышт: казнаш тўлаш окса кўлеш лие. Чынжым манаш гын, шыгыр годым пунылан мый дечем молò вере пигуш миен эгерташ.* А. Эрыкан. — *Чынжым ойлаш гын, шемер калыкым утарыше Октябрь революций лиймылан ич ий шуын гынат, марда кресаньык Совет власть нерген тўрыснек умылен шуктен огыл.* Н. Лекайп. *Төржымок попаш гынь, Ефим лўдын.* Н. Ильяков.

ЧЫР (ЧЫДЫР) ОМЫМ ЫШТАШ ОГЫЛ. ЦЫДЫР ОМЫМ ЫШТАШ АГЫЛ к. м. Совершенно не спать. Глаз не сомкнуть. *Каласаш кўлеш, Ефимов газет верч йўдовошт чыдыр омым ыш ыште.* В. Косоротов. *Кок йўд чыдыр омым ыштен омыл.* В. Сапаев. *(Чачи) кастене уремышкат ыш лек, йўдым чыр омымат ыш ыште, эре Сакар нерген шоныш.* С. Чавайп. *Межовой, можыт, йўдым мален, а мый икеже чыр омымат ыштен омыл.* М. Шкетан.

ЧЫРА ГАЙ (КАЛГГА, ВЫЧКЫЖ). ХАНГА ГАНЬ (ТОША) к. м. Сильно худой, тощий. Как лупина тощий. *А шкенжын вўр пырче вийже кодын огыл... чыра гай кошкен пытен, манеш.* Н. Лекайп. *Ават чыра гай кошкыш.* В. Иванов. *Ужат мogyр чыра гай кошкен...* Сидор

Николаев. *Ош чурияң, чыра гай вычкыж ўдыраман, Толыйын сатыжсе, куржын тольо.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: кыне туле гай; лу деи кованште (веле, гына); оратаже веле; ўмыл гай.

ЧЫТЕ ГЫНА. ЧЫТЕТ ГЫН ЧЫТЕ. ЦЫТЫ ТОЛЫКЫ. ЦЫТЕТ ГЫНЬ ЦЫТЫ к. м. Выражение удивления, изумления или возмущения, негодования. Голько держись. *А тудо (Небаба) шкеже тугай рвезе, чыле гына!* П. Эсеней. *Брюкым туге чот ўзыклен шындыме, чыте гына.* Ю. Галютин.

Ш

ШАГАЛ ГЫН. ЧЫДЫН (ХУДАН) ШОТЛЕНОК к. м. Самое меньшее. Как минимум. По меньшей мере. *Коллективнан ыжательствыже тений кугу: кажне уш-кал деч, шагал гын, 3500 килограмм шўрым аўштыман.*

ШАЙЫК ШИНЧА кўн; **ШАЙЫК ШИНЧАН** кў. **ШАЙЫК СЫНЗА** кўн. **ШАЙЫК СЫНЗААН** кў к. м. Кто-л. косоглаз, подсленоват. Косые глаза у кого; с косыми глазами кто. (*Макай.*) *Лудо ийын лектеш... Мый ужыралтышым. (Эрканай.) Уке, тый огыл, мый ужым. (Макай.) Ужыч, шайык шинча! Але йол йымалнет мў-дывўйым от уж...* С. Чавайн. *Костинча, шайык шинча...* Н. Лекайн.

ШАЛА ВУЙ кўн. **ШАЛА ВУЯН** кў. **РАЖЫН ВУЙ** кўн. **РАЖЫН ВУЯН** кў к. м. Кто-л. плохо соображает, невнимателен, с плохой памятью и т. п. Глухой, глунышка. Ср. в рус.: дырявая голова. Еловая голова; голова садовая. *Мо лие тиде шала вуй дене?* Ю. Галютин. *Шала вуй, кай...* А. Асаев.

ШАЛА ЙЫЛМЕ кўн. **ШАЛА ЙЫЛМАН** кў. Кто-л. болтлив. Распущенный язык у кого. Ср. в рус.: длинный язык. *Пўкла шала йылман... шке гыч шарен пуа.* З. Каткова.

Таг. тг.: шала кутыркалышып йылышыкыке тегыт возен; шала йылмеш шыгыле кушкен.

ШАЛА УМША кўн, **ШАЛА УМШАН** кў. **РАЖЫН ЫШМА** кўн. **РАЖЫН ЫШМААН** кў к. м. Кто-л. болтлив, позволяет себе говорить лишнее. Ср. в рус.: распускать язык. *Шала умшан егым тыште (абверыште) ку-чаш огына тўгал.* А. Бик. *Шып лий, шала умша!* М. Шкетан. *Йўршың ораде, шала умша улам.* А. Мурзанев.

ШАЛАШКЕ КАЯШ. ВОЛЯШКЫ КЕАНШ к. м. Поступать своевольно, ни с кем или ни с чем не считаться. Быть слишком вольным в поступках, действиях и т. п. Не знать про себя меры.

Онч. тг.: воляшке (вольнаш) каяш.

ШАЛАШКЕ КОЛТАШ кбм. **ИРЫКЫШКЫ (ШАЛАШКЫ) КОЛТАШ** кбм к. м. 1. Распускать кого-л., ослабить требовательность, предоставлять свободу в поступках, действиях и т. п. Давать (дать) волю кому. — *Эргым, викишым ойлаш гын, тый ватетым утыжым шалашке колтенат. О. Шабдар. Мемнан ханлан Ялантай кугызан койышыжо огеш келше. Калыкшым шалашке колтен. Тудын кундем гыч казнашке окса пурымым чарнен. Тиде огеш сите, мемнан йозак погышо-влакнам аген коденыт, ятырым пуштыныт. К. Коршупов. 2. мом. Дать волю чему. Кидетым шалашке ит колто.*

Онч. тг.: воляшке (вольнаш) колташ; арыкышке колташ; сапым лункыдемдан.

ШАНЧАНЫМ ОҚ САВЫРЕ. Онч.: **СҮКЫМ (ТАРВАШЫМ) АҚ СҰРАЛ (АҚ ТҰРВАТЫ)** к. м.

ШЕКШ ЧОНАН. ШАКШ ЙАНГАН к. м. Злобный, язвительный человек. Желчная душа. *Зосим ынде пала: тиде пышткойшо рвезе шыман ойлаш тѳча гынат, шекш чонан ет. В. Юксерн. А чынжым гын, тудо шекш чонан айдеме. В. Косоротов.*

Онч. тг.: кишке чонан; мокин шелеш.

ШЕЛШЕ ВОЛАҚ ВОКТЕНЕ (ШИНЧЕН) КОДАШ. **ШЕЛШЫ ТАҒАНА ТЫРЕШ (ШЫНЗЕН) КОДАШ** к. м. Оставаться ни с чем, потеряв все приобретенное, полученное. Оставаться (остаться), оказываться (оказаться), очутиться у разбитого корыта. — *Уэш Чолпан дек пѳртылнет?— Манаев Верам вачыж гыч кучыш.— Вараш кодынат, йѳратынем! Тудо шукертак Даша дене ила... Те коктынат — тыят, Сергейт — шелше волак воктен шинчен кодында. А. Асаев. Шоналтыде каласен колгымо дене эрге деч поснат киен кодаш лиеш. Номакысе кува семын, шелше волак воктене. А. Авипов. Эчан, шелше волакеш шинчен ит код. Л. Яндаков.*

ШЕЛШЕ ВОЛАҚ ВОКТЕНЕ (ШЫНДЕН) КОДАШ кбм.

Онч. тг.: пундыш вуен (шинчен) кодаш; чурикеш кодаш.

ШЕЛШЕ КОКЫРАШ (КУМЫРАШ, КОНЕКАШ)

кө, мо. Пустиковый, ничего не стоящий. — *Иван! Тый тудым ик копна шудым солымыжлан народный судыш пуэнат ыле. Парсуд делатым кумыраш улымыжым ужынат, мөнгеш товарищеский судыш колтен,— рашемдыш Сергей. А. Асаев. Теве талук шуш толметлан, а суртлан шелше кокырашымат пайдам ыштен отыл. М. Шкетан.*

Опч. тг.: (шем) күчым ок (огеш) шого.

ШЕЛШЕ КОКЫРЫМ (КОКЫРАШЫМ, КУМЫРЫМ) ОК (ОГЕШ) ШОГО кө, мо. **ШЕЛШЫ КОКЫРЫМ (ҚЫМЫРЫМ, КОНЕКЫМ) АҚ СТОЙЫ** кү, ма к. м. Не имет никакой ценности, никуда не годится. Гроша медного (ломаного) не стоит. *Шайык Семон пелодар айдеме... Чыланат шелше кокырашым озгыт шого. М. Шкетан. Вет, чынжымак, тый денет танастарымаште мый шелше кокырымат ом шого... В. Косоротов.*

ШЕЛШЕ ПЫРНЯШКЕ ПАРНЯМ ЧЫКАШ. ШЕЛШЫ ПРЕНЯШКЫ ПАРНЯМ ЦИКАШ к. м. Поступать заведомо глупо, неумно. Совать палец в треснутое бревно (в трещину бревна). *Пүсө ушан енгже гына шагал, тудо шке ойжо деч ок чакне, купышто уло турням кучышаш еерч кисам ок мучыштаре, шелше пырняшке парняжым ок чыке. Я. Ялкайн.*

ШЕМ КЕЧЕ көн. **ШИМ КЕЧЫ** күн к. м. Трудное время; время крайней нужды. Черный день (черные дни) чей, кого. — *Э-эй, ылышат толын шуын!.. Вара кузе ынде илаш тўналына, кө шем кечына годым мыланна киндым пуа?.. — йёслана Петрай кугыза. А. Эрыкан.*

ШЕМ КЕЧЫЛАН. ШИМ КЕЧЕШ к. м. На черный день. *Пале, йөрдымө айдеме, ег кўшеш... тый аныклет лиеш шем кечылан. В. Колумб. Вес шамак, оксам шим кечывлăш пйзырал пишташ келеш. Н. Ильяков.*

ШЕМ КҮЧ НАРАТ. ШИМ КҮЧ НАРАТ к. м. Нисколько, ничуть, ни на самую малость. Ср. в рус.: ни на йоту. Ни с (на) черный коготок. (*Ямблат.*) *Төра дечшат лўдат ала-мо? (Атавай.) Шем күч нарат ом лўд. Төра шке мый дечем лўдеш. С. Чавайн. Остапын венгыже— мый тудлан шем күч нарат ом ўшане. М. Шкетан. Чыланат иктак улыда, тыланда шем күч нарат ўшанаш ок лий. А. Эрыкан.*

Опч. тг.: күч нарат.

(ШЕМ) КҮЧЫМ ОК (ОГЕШ) ШОГО кө, көн. **(ШИМ) КҮЧЫМ АҚ СТОЙЫ** кү, күн к. м. Не заслуживает внимания, никудышный, никчемный. Ср. в рус.:

погтя (мизнища) не стошт кто, чьего, кого. *Тудо мыйым шем кўч нарегат ок шого!* Ю. Артамопов. — *Ала тендан Матвейда Андрей Петровичын шем кўч нарыжат ок шого!* — *Иван шыдын руал пуа.* А. Эрыкан.

Онч. тт.: шелше кокырым (кумырым) ок (огеш) шого.

ШЕМ ПЫРЫС КУДАЛ ЭРТЕН кōн кокла гыч. ШИМ КОТИ КЫДАЛ ЭРТЕН (ТЫРГЕШТЕН) кў логйц к. м. Пронзошла ссора, размолвка между кем-л. Черная кошка пробежала между кем. *Ынде Людмилалан кōра Иван ден аваж коклаште шем пырыс кудалыштеш.* В. Косоротов. *А кызыт пуйто мемнан кокла гыч шем пырыс кудал эртен.* А. Савельев. *Аль когыньда логйц шим коти тйргештен?* Н. Ильяков.

ШЕМ ПЫРЫСЫМ КОЛТАШ (ШУРТАШ) кōн коклашке *Журналистын мыйым моктымышо мемнан коклашке шем пырысым пуртен колтыш...* Вот тылат чап. Ю. Галютин.

ШЕМ (НЫЧКЕМЫШ) ЧОДЫРА кōлан, мо. ШИМ (НБЦКЕМЫШ) ШЫРГЫ кўлап, ма к. м. Неясность, полное непонимание кем чего-л. Темный (дремучий) лес для кого, что. *Калыклан полшышаш перген кычкырат рынат, (интеллигент) ыктыжат калык ылышым ок шинче.* *Калык нунылан — шем чодыра.* А. Эрыкан.

ШЕМ ЧОН кōн; ШЕМ ЧОНАН (КӨРГАН) кō. ШИМ ЙАНГ кўн. ШИМ ЙАНГАН кў к. м. Зловредный. Душевно злой, опасный. Черная душа у кого. С черной душой кто. *Енрем тулар гай шем чонан енгым омат шинче.* П. Корнилов.

ШЕМ ШҮРГӨ. Онч.: ТЕГЫТ ШҮРГӨ.

ШЕМЕ ДЕНЕ ОШЫМ ПАЛАШ (УЖАН, ОЙЫРЕН МОШТАШ). ШИМЫ ДОН ОШЫМ ПАЛАШ (УЖАН, АЙЫРЕН МЫШТАШ) к. м. Разбираться, знать толк в чем-л., уметь отличать хорошее от плохого. Знать (видеть) черное и белое; уметь отличать (отличить) черное от белого. *Таня, ит рўдө! Ме курчак кува опал.* *Шеме ден ошыжым раи ужына.* М. Шкетан.

ШЕМЫШТЕ ИЛАШ. Нищенствовать; скудно питаться, не иметь молочных продуктов; мыкать горе. Жить в черном. *Ынде кум ий лиеш, шемыште илена: цикална уке.* Н. Лекайн.

ШЕИГЕК ОНЧАЛДЕ (КАЯШ, КУРЖАН, т. м.). ШАЙЫК (ШЫНГЫНЬ) АНЖАЛДЕ (КЕАШ, КЫР-

ГЫЖАНШ, т. м.) к. м. Очень быстро уходить; не раздумывая, не подумав, что-л. делать. Без оглядки (бежать, идти и т. п.) *Тугай ең деч шенгек ончалде куржман.* К. Коршунов.

Онч. тг.: вуй кунко нура; кунко шинча онча.

ШЕР ГАЙ. ШЕР ГАНЬ к. м. Ровный, мелкий, красивый. О буквах, написанных от руки. Как бисер, бисерный почерк. *Максимын букваже шер гай төр.* П. Коршунов.

ШЕР ГАЙ ВОЗАШ, СЕРАШ. ШЕР ГАНЬ СИРАШ к. м. Ровно, мелким почерком, аккуратно писать. Красиво, как бисер, писать. *Пеш кўлешан кагаз ала-мо, кеш арун, шер гай тыгыдын возымо.* С. Чавайн.

Антоним: чыве гай (чывыла, чыве семыш) возаш (удыркалан).

ШЕР ТЕМАШ. ШАР ТЕМАШ. ЛОГЕРАНГЫШ ШО-АШ к. м. 1. Сверх всякой меры удовлетворен, пресыщен чем-л. Ср. в рус.: сыт по горло. *Кугыза куважлан ойла: «Здравствуй, барыне, сударыне дворянке! Ынде тыйын шерет теме чай?»* С. Чавайн. 2. Уставать отчего-л. или от кого-л. *Варажым чонан курчак дене шерем теме: шуко рўпшаш пернен, ятыр гана модмашемат кодын... шорташ тўналеш. А мый рўпшем, йолыштен шындыме семын шинчем.* В. Сапаев. 3. Очень сильно надоело. *Ятыр шерым темыш йўштө теле. Шошым ужмо пешак шуо.* С. Чавайн.

ШЕР ТЕММЕШКЕ. ШАР ТЕММЕШКЫ к. м. До полного удовольствия, вдоволь, досыта. *Тўредме годымат шер теммеш пашам ышташ огыл гын, вара могай тудо паша?* М. Шкетан. *Мыйым ыштыш Марий вате,— Иле,— мане,— Шер теммеш!* Й. Кырля. *Вьдетым йўна шяр теммеш, Кашталын пуйыр вәрешок.* Е. Першуткин. *Ника... ик шомакымат ок пелеште. Шинчаже йошкарген, векат, шер теммешкыжак шортын.* Ю. Артамонов.

ШЕРГЕШ (ШЕРГЫН) ТОЛЕШ (ШОГАЛЕШ) кўлап, мо. ШЕРГЕШ (ШЕРГЫН) ТОЛЕШ (ШАГАЛЕШ) кўлап, ма к. м. Стоит огромных усилий, затрат, больших напряжений сил. Дорого стало (стоило) кому, что. *Озанлык вуйлатыше-влакын шекланыде ыштыме пашашт шошым пеш шергеш тольо: шўдб наре уйкал ден тунам шыллан пуышт.* А. Савельев. *Тўнам Миколайын лыным качмыжы тўдылан утлаок шергеш шагальы.* Н. Ильяков.

ШЕРЕ-КОЧЫМ УЖАШ (ЧЫТАШ). ШИРЫ-КАЧЫМ УЖАШ (ЦЫТАШ) к. м. Многoе испытать, пережить. Ср. в рус.: хлебнуть через край. *Шошо годсек пашаш лекме деч вара тудлан (Ориналан) ятыр шере-кочым ужаш логале. Онъыжо пашашке каен ок керт улмаш, садлан куралашат, терыс лукташат, тылеч моло пасу пашат Ориналан перныш.* М. Шкетан. *Авай илыме курымыштыжо шере-кочыжым ситышын ужын.* Г. Алексеев. *(Кок ий жапыште Якын) шере ден кочым ятыр чытен.* Ф. Майоров.

Онч. тг.: йӱштӧ-шокшым ужаш (чыташ); тул-вӱд вошт лекташ (эрташ).

ШИКШ-ПУРАК ЧЫМАЛТАШ (ШИКШАЛТАШ). ШЫКШ-НЫРАК ВБЫСЫКТАШ (МЫРЫКТАШ) к. м. Быстро мчатся, бежать, лететь, ехать и т. п. (Только) дым пыль столбом стоит мчатся, удаляться (удалиться). *Лӱйымӧ деч лӱдынат, шкеже шикш-пурак чымалтын.* А. Мичурип-Азмекей.

Онч. тг.: вуй кушко пура; йогым пынташ; туным ончыкташ; пыкным пынташ.

ШИКШ-ПУРАКЫШ САВЫРАШ мом. **ШЫКШ-НЫРАКЫШ СӐРТАШ** мам к. м. Уничтожить, сжечь, полностью разрушить что-л. Превратить в дым-пыль что.

Онч. тг.: ломыжын савыраш; шырыш шалаташ

ШИКШ-ПУРАКЫШ САВЫРНА мо. *Пытартыш жапыште сар ылыже. Ола, кид гыч кидыш коштын, шикш-пуракыш савырна.* Д. Орай.

ШИКШЫМ ПЫШТАШ. ШЫКШЫМ НИШТАШ (ШАГАЛТАШ) к. м. Убежать, скрыться, удалиться поспешно. Дать тягу. Положить дым. *Кандар Павылын волостной комитет гыч шылын куржмекеже, Панкрат Ивановичын, шке сурт гыч утлен, «шыкшым пыштымекеже», Шеръял Каврий тошто «танжым» — Зверевымат поген налын.* С. Чавайн. *Равиль пытартыш жапыште Морко районышто илен. Вара тушечшат шикшым пыштен.* А. Филиппов. *Содор шикшалтнем ыле, но пӱрен огыл улмаш шикшым пышташ.* Ю. Галютин.

Онч. тг.: йогым пынташ; йолтаган (веле, гына) волгалтен; йолтаганым ончыкташ; туным ончыкташ; йиштыл колтымо гай (колтымыла, палме гай) йоман, каян (2-шо знач.); шикш-пурак шикшалташ (чымалташ).

Таг. тг.: шикшалташ; шӱднын шыкш лӱлтын, патырын вуй ямын к. м.

ШИНЧА (ВЕЛЕ, ГЫНА) ТЕМЫН ОГЫЛ кӧн. СЫНЗА (ВЕЛЕ) ТЕМДЕ кӱн к. м. Кто-л. сл (посл), сыт, однако до полного ощущения сытости, утоления жажды и т. п. еще чуть-чуть чего-то не хватает, не хватает. Одни глаза не сыты у кого; лишь глаз не сыт у кого, кого, чей. *Микале кас кочкышым ыштымышт годым ѳстел кокла гыч лекташ огеш вашке. Аваже тыгай годым Микалым шылтала: «Мѳшкырет темын, шинчат гына темын огыл».*

ШИНЧА ГЫЧ (ШИНЧА ДЕЧ) ЙОМАШ (КОРА-ИГАШ) кӧн. СЫНЗА ГЫЦ (ПАКЫРАК) ЯМАШ (КА-РАНГАШ) кӱн к. м. Прочь уйти, исчезнуть. С глаз долой (уходить, убежать, убираться и т. п.) — *Комбайнда тендан гын, кеч-кӧлан, кеч иялан пуыза!* — (Денис шы-дын мане да) *куржо, шинча деч йомо.* Ю. Артамонов.

Опч. тг.: шинча гыч корандаш (колташ, кудалташ, мучыштараш) огыл.

ШИНЧА ГЫЧ (ДЕЧ) ЙОМДАРАШ ОГЫЛ кӧм, мом. СЫНЗА ГЫЦ ЯМДАШ АГЫЛ кӱм, мам к. м. Держать под пристальным наблюдением кого-л. или что-л. Не терять (не потерять) из виду (из глаз) кого, что.

Опч. тг.: шинчам корандаш огыл; шинчам пыч ып-тыде; шинчам пынташ; шинчасорта (шинча) гай аралаш.

ШИНЧА ГЫЧ КОРАНДАШ (КОЛТАШ, КУДАЛ-ТАШ, МУЧЫШТАРАШ) ОГЫЛ кӧм, мом. СЫНЗА ГЫЦ КАРАНДАШ (КОЛТАШ, СЫСЫРТАШ) АГЫЛ кӱм, мам к. м. Очень внимательно, пристально, неотрыв-но разглядывать кого-л. или что-л.; следить за кем или чем; смотреть на кого-л. или на что-л. Не упускать (не выпускать) из виду (из глаз) кого, что. *Акнаш пуры-мек, Окавий тудым шинча гычше ыш кудалте.* С. Ча-вайв.

Опч. тг.: шинчам пыч ыштыде ончаш; шинчам пын-таш; шинчасорта гай (шинчасортала, шинча гай, шин-чала) аралаш (перегаш, эскераш) (2-шо знач.).

ШИНЧА ГЫЧ (ПУЙТО) ЧОРА КУШКЕДЛЕН (КУШКЕДАЛТЫН) кӧн. СЫНЗА ГЫЦ ЦАРА КЫШ-КЕДАЛТЫН кӱн к. м. Стало ясным, понятным то, что было или представлялось неясным. (Как будто, точно, словно) пелепа спала с глаз чьих, кого. *Тунам Пайкан кугызан шинчаж гыч пуйто шем чора кушкедалтын:*

жап дене ожнысыж гай почеш кодде тангасен кертбым-
жым первый гана раш ужын. А. Савельев.

ШИНЧА ДА ПЫЛЫШ кѳн. ПЫЛЫШ ДА ШИН-
ЧА кѳн. СЫНЗА ДОН ПЫЛЫШ кѳн к. м. Знающий,
видящий, слышавший все. О человеке, который тайно
наблюдает, следит, подслушивает и т. п. или доносит
увиденное, услышанное кому-л. Глаз(а) и (да) ухо
(уши) кого. *Шке егемым, «шинча ден пылышым», Мос-
кошко колтышым. Руш мландыште кузерак илымым па-
лен налаш шўдышым. Шукерте огыл «пылыш да шин-
ча» пѳртыльѳ. Тудо ойла: руш калык виян, тале, поро
келышмашым вўдыш огеш шуо. Мыланна руш кугыжа-
ныш деч пылышым йодаш верештеш. К. Васин.— Тиды-
мат (колхоз олыкышто шудо солымым) Полозков явит-
лен шуктен аман?— Мыйын чыла вере шинчам да пы-
лышем уло. А. Красноперов.— Товатлем, чыла вереат
шинчан да пылышан лиям,— Савлий эрвелыш ончале...
Сидор Николаев.*

Таг. тг.: пасу шинчан, чодыра пылышан.

ШИНЧА ДЕНЕ ВИСАШ кѳм, мом. СЫНЗА ДОНО
ВИСАШ кѳм, мам к. м. Пристально, оценивающе гля-
деть, оглядывать кого или что-л. Мерить (смерить) гла-
зами кого, что.— *Мыланем молан пижынат? Шке сомы-
летым ыште,— манеш Вачи, Йогор веке савырнен, Його-
рым ончалеш, шинчаж дене оранек виса. М. Шкетан.
Хорист-влак ончылно директор Филипп Игнатьевич шо-
га. Чылам тѳрлатымыла, шинчаж дене висен нала. М.
Евсеева.*

Онч. тг.: вуй гыч йол марте; йол гыч (тўгалыш) вуй
марте (вуйышко шумеп) (1-ше знач.).

ШИНЧА ДЕНЕ КОЧКАШ кѳм, мом. СЫНЗА ДОНО
КАЧКАШ кѳм, мам к. м. Пристально, неотрывно, лъстп-
во или с непаவிстью смотреть на кого-л. или на что-л.
Есть, поедать, пожирать глазами кого, что.— *Мўныын
сек яжо ышкалем ямденда. Кыш цикенда?..— Ондрикан
Иван мўныым вырсаш тўнгальы. Луды кого сўнзажы
доно качкын колтымылаок мўныым анжен шўнден. В.
Патраш.*

ШИНЧА ДЕНЕ ЛўЯШ кѳм, мом. СЫНЗА ДОНО
ЛўАШ кѳм, мам к. м. Бросать быстрый, пристальный
и т. п. взгляд на кого-л. или на что-л. Стрелять (стрель-
нуть) глазами (глазками) кого, что. *Клуб ончыко, чаш-
керыш, ўдыр-рвезе-влак погыненат шуыныт. Веселан сь-*

чыматат, шинчашт дене ваш-ваш лўйкалат. Ю. Артамопов. Ынде (колым кучаш толшо-влак) ваш-ваш огытат ончал, пуйто икте-весыштым йўршеш монденыт, шинчашт чичкам гына тура лўйкала, тарванымжым чол вургыж вучат. А. Красноперов.

(ШИНЧА ДЕНЕ) ЛЎЕН (ЛЎЙЫМЫЛА, ЛЎЙЫМЎ ГАЙ) ОНЧАШ кўм, мом, кушко. — Элексей Эчанын (улам)! — манеш йоча, палыдыме енгын шинчашкыже лўен онча. Н. Лекайн.

ШИНЧА ДЕНЕ МОДАШ (ПЫЛЬГЫЖАШ). ШИНЧАМ МОДЫКТАШ. СЫНЗА ДОНО МАДАШ; СЫНЗАМ ЙБЫРЫКТАШ, МАДЫКТАШ к. м. Бросать выразительные взгляды, стремясь обратить на себя внимание, пробудить к себе интерес в ком-л. Играть глазами. — *Ме спорт нерген кутырена, — шыргыжалын цымыл-тара Пузырьков. — Шинчем... — шинчаж дене модын, тузак шыргыжеш Пелли. З. Каткова. Опанас ѓмбак (ѓдырамаш) шерын-шерын ончалеш, шинчаж дене пыльгыжеш. И. Одар.*

ШИНЧА ДЕНЕ ПРОЛАШ кўм, мом. СЫНЗА ДОНЕ ПЫРОЛАШ кўм, мам к. м. Смотреть пристально, не отрываясь. Глазами сверлить кого, что. *Смирнов ондаксыла вустыкын ок кой, шинчажат пролен ок ончо. Сядор Николаев. (Королевын) шўды сынзажы Колям пырала. В. Петухов.*

ШИНЧА ДЕЧ ЧОТ АРАЛАШ (ЭСКЕРАШ). ШИНЧА ГАЙ АРАЛАШ (САКЛАШ) кўм, мом. СЫНЗА ГАНЬ ПЕРЕГАШ кўм, мам к. м. Очень бережно, заботливо и т. п. относиться к кому-л. или к чему-л. Беречь, охранять пуще глаза кого, что. *(Сергей ике автоматшым онча.) «Мый тыйым ике шинчам деch чот аралаш тўналам, тыйже мыланем шочмо мландым осал тушман деch аралымаште ѓшанле йолташ лият». Д. Орай.*

Онч. тг.: шинчасорта гай (шинчасортала, шинча гай, шинчала) аралаш (перегаш, эскераш).

ШИНЧА ЙЎЛА кўп, молан. СЫНЗА ЙЫЛА кўн, малан к. м. Сильно хочется иметь (запнуть) что-л. Глаза горят (глаз горит) у кого на что. — *Ужамат, — мландемлан шинчашт пеш йўла. — Аштываят манеш. — Налышт, мыйын мландем дене пойышт... К. Васин. «Эх, мыйын тыгай пычалем лиш ыле гын...» — шона Сакар. Шинчаже йўлен-йўлен кайышат, Сакар чытен ыш керт,*

Левентей кугыза деч йодо: «Кугызай, таче кеч ик гана лўяш пычалетым пу». С. Чавайн.

ШИНЧАМ ЙЎЛАТАШ (көн). *Ўстембалне осылен оптымo йолван шовыч-влак, тўрлō тўсан меж калпак шапгысек ўдырамаш-влакын шинчаштым йўлатеныт. В. Сапаев. Мақы ганьы цевержым, Хымац ганьы цўрежым Тўды (цўрцык) пиш вет яратен Дā сўнзажым йўлатен. II. Першут.*

ШИНЧА ЙЫМАЛНЕ көн. **СБЇНЗА ЛБЇВАЛНЫ** кўн к. м. В непосредственной близости от кого-л.; под при-
смотром кого-л. На глазах у кого; под глазами у кого. *Йыван ўдырын шинча йымалне шуленак кайыш. А. Эрыкан.*

Онч. тт.: пер йымалне; шинча ончылно; кид йымал-
не.

ШИНЧА КАНДАШЕ көн. **СБЇНЗА КЀНДАКШЫ** кўн к. м. Кто-л. в состоянии сильного волнения, стра-
ха и т. п. плохо видит. В глазах двоится у кого. В гла-
зах восьмерится у кого. *Шўргышт йошкарғыш — теве пудешталгыт, шонет. Шинчашт кандаше лие. Т. Йыр-
се. Сўан калыкын шинчашт кандаше лиеш, сиегтым пў-
тырат веле. А. Шойн. Мыйын шинча кандашылан ше-
лалте. Ўстембалне шогышо кочкыш терке-влак тарва-
нылаш тўналгыч. М. Шкетан.— Юр Иванович, ала-могай
пуш коеш!— Кай, ойлыштат! Изииш подылынат, да шин-
чат кандаше лие мо? Нимат ок койыс. Б. Семенов.*

ШИНЧА КЎШҚО ОНЧА. Онч.: **КЎШҚО ШИНЧА**
ОНЧА.

ШИНЧА ЛЎДЕШ көн, мо деч. **СБЇНЗА ЛЎДЕШ** кў, ма гўйц к. м. Кого-л. охватывает чувство страха, ро-
бости, нерешительности и т. п. при виде чего-л. неожи-
данного, непривычного, резко выделяющегося (по коли-
честву, размеру и т. п.). Глаза боятся у кого, чьи от
чего. *Комбайн бригада пасу корно дене уборкым тўга-
лаш вашка. Нур кумда, паша мучашдыме. Тидым ужын.
южыжын тўналгышлан шинча лўдеш. Неле паша деч
шинча лўдеш гынат, уш ок чакне, чон пашашке ўжеш.*

Тан. тт.: шинча лўден, (да) кид ышта.

ШИНЧА НОЧҚО ВЕРЫШТЕ көн. **СБЇНЗА НАЧКЫ**
ВЎРЫШТЫ кўн к. м. Кто-л. часто плачет, склонен час-
то плакать, готов заплакать. Глаза на мокром месте у
кого.— *Чынак, туге, витне. Шинчада почко серыште,—*

кыкыралтен шырғыжале Вёдыр.— Покышто шол. Покышто,— Палагий марийжым ондале. Л. Конорев.

ШИНЧА ОК КОШКО. Онч.: ШИНЧАВУД ОК (ОГЕН) КОШКО.

ШИНЧА ОНЧЫЛНО (КОНЧАШ, ШОГАШ, т. м.) көп, мо. СЫНЗА АНЗЫЛНЫ (КАЯШ, ШАЛГАШ, т. м.) күн, ма к. м. Зрительно, мысленно представляться, неотступно виднеться. Стоять перед глазами (на глазах) у кого. Эчан умбаке — мјндыркө — онча, ушышкыжо тјрлө шонымаш пура: изи годсо илышыжат, енлан тареш коштмыжат — шинча ончылныжо чыла рашак коеш. С. Чавайн. Япон сар гыч (ачай) пел кидан тольо. Тудо кызытат шинча ончылнем уло... Ачий чулым, лјддымө ыле. Д. Орай.

ШИНЧА ОНЧЫЛНО (КУШКАШ, ВАШТАЛТАШ, ЫШТАЛТАШ т. м.) көп, мо. СЫНЗА АНЗЫЛНЫ (КУШКАШ, ВАШТАЛТАШ, ЫШТАЛТАШ, т. м.) күн, ма к. м. 1. Так, что заметно, видно то, что делается, меняется, совершается и т. п. На глазах у кого. А тыште шинча ончылнак вучыдымо паша ышталтеш. Чылт йомак. К. Васин. Жап эрген. Пьога шинча ончылнак кушкын. Капкыжат шуйналтын, тјвырген. М. Казаков. 2. На виду, открыто, при свидетелях (что-л. парунать, допускать, позволять).— Вате-влак, тендан шинчада ончылнак кыне нурдам шүшын палыт, а те, умиам карен, ончен шогеда...— Петруш Йыван, јдырамаш-влак деке миен, ура чонышкышт тулым шуралтыш. В. Сапаев.

Онч. тг.: кид йымалне; нер йымалне; шинча йымалне.

ШИНЧА ОНЧЫЛНО ПӨРДАШ көп. СЫНЗА АНЗЫЛНЫ ПӨРДАШ (СЌРНАШ) күп к. м. 1. Находиться на виду. Вертеться (маячить) на глазах (перед глазами) у кого. 2. Надоедать кому-л.

Онч. тг.: йол йымалне пөрдаш.

ШИНЧА ОНО ДЕНЕ ОНЧАШ. СЫНЗАОШЫ ДОНО АНЖАШ к. м. Выражать недовольство, вражду и т. п. Смотреть (глядеть) косо на кого. Тунам (революций дец ончыч) калык коклаш лектын, чоя рывыж гае сапгаж йымач ончалын, онжым перен моктанен, ял кулак тавалтен. Калык тудым шинча ошыж дене ончен, а саде вор-рывыж адак пояш шонен. Г. Ефруш.

ШИНЧА ШӨР ДЕНЕ ОНЧАШ көм. (Пагулын) шјмжө шортын, чытырен, ойгырен. Пашазе тјшкашке

миен шогалаш, нунын дене пырля пашаш пураш тудо тоштын огыл. Тушто тудым шинча шөр дене ончаш тўгалыт, шонен. М. Шкетан. Элеса Максим... шинча шөр дене йышт гына ончалал кодеш. Д. Орай.

Онч. тг.: шөрын ончаш.

ШИНЧА (ЎМЫРЕШЛАН) ИЕТЫРАЛТЕШ (КУМАЛТЕШ) КӨН. СЫНЗА (КУРЫМЕШ) ИИТЫРАЛТЕШ (КЫМАЛТЕШ) КҮН К. М. Кто-л. умирает. Глаза (навек) закрываются (смыкаются) у кого, чып. Глаз (навек) закрылся (сомкнулся) у кого.

Онч. тг.: шинчам (ўмырешлан) куман (иетыраш); ўмырешлан мален колташ.

ШИНЧА ПОДКИНДЕ ГАЙ (ЛИЕШ) КӨН. СЫНЗА ЦЫНГА ГАНЬ (ЦАРКА ГАНЬ) (ЛИЭШ) КҮН К. М. Кто-л. крайне удивляется, недоумевает, боится. Ср. в рус.: глаза на лоб лезут у кого. Глаза делаются как варенные лепешки у кого. *Можеван шинчаже подкинде гае лие: — Мо? Тидыжым кушеч паледа. А. Юзыкайн. (Элеса) шинчажым подкинде наре карен шынден, тўсшө йомын... Д. Орай.*

Онч. тг.: вачым туртыкташ; кидым шаралташ; умнам карап; шинчам карап; шилчам кугемдан; шинчам панкарташ; шоягоремым удыраш (йыган).

ШИНЧА ПОЧЫЛТЕШ (ПОЧЫЛТЫН) КӨН. СЫНЗА ПАЧЫЛТЕШ (ПАЧЫЛТЫН) КҮН К. М. Кто-л. освобождается от заблуждений, узнает правду, истину. Глаза открываются (открылись) у кого. *Макар ынде гына умылыш: тудым пеш чоян ондаленыт... Ах, варашрак почылтын Макарын шинчаже. А. Шойн. Чыным ойлет, калык колешат, умыла, тудын шинчаже почылтеш — кө сай, кө эн осал тушман — пала. С. Николаев.*

ШИНЧА (ШИНЧАВОЖ) ШАЛАНА КӨН. СЫНЗА ШАЛАНА КҮН К. М. 1. Кто-л. не может сосредоточиться, остановиться на чем-л. одном от сильных переживаний или от множества предметов где-л. Глаза разбегаются у кого. — *Авам, — (Сеню) манеш, — ече дене мунчалташ касн. — Ырмем дене йыклык шинчам шаланыш. Самовар олмеш руаш вочкым шындышым да орадыла тушко ик ведра вўдым оптал кудалгышым. Шўй опташ тўналмем годым иже ушем пұрыш. М. Шкетан. Найрем годым ўстел коклаш пурен шинчатат, нимом пурлаш-подылаш ырат: шинчат веле шалана. О. Шабдар. Чынак, Михаил Александровичын нөлемже тич... книга! Көк ку-*

жу пырдыж мучко, туврашыш шумеш, манаш лиеш, стеллажым ыштыме. Николай Федоровичын шинчаже шаланыш, пуйто тудо ала-могай кугу, волшебный кугу-жанышыш логалын. В. Косоротов. 2. Кому-л. становиться дурно, плохо от усталости, болезни, волнения и т. п.; кто-л. плохо видит из-за плохого самочувствия. В глазах темнеет (мутится и т. п.) у кого. Шинчатат шалана. Эргым, эргым, вуетат тул гае веле! Мом ынде ыштем? Кунам паремат? Кунам шўжемлан ласка лиеш? С. Николаев. Эчан эргыж могырыш ятыр ончен шогыш... «Тиде айдеме огеш лий, шинчажат шаланен», — мане. Н. Лекайн. Марпан кузыкшым эртак мый тўрленем. Южгунам шинчавожежат шалана ыле. С. Чавайн.

ШИНЧА ШАРЛА көн. СЫНЗА ШАРЛА күн к. м. 1. Кто-л. не может сосредоточиться, остановиться на чем-л. или на ком-л. от разнообразия впечатлений. Глаза разбегаются (разбежались) у кого. А ўстембалныже... юмет-пўршет! Лачак кайык шўр гына уке. Ятак шинча шарла! М. Шкетан. Калыкым да тунамак театр ончылсо тўрлў-тўрлў пеледышан «изолыкым» ончалатат, шинчат шарла: пўтынь площадь, сылне пеледышла койын, тенгыз вўд гай ловыкалт шолеш. Могай гына чиемым тыште от уж! В. Юксерп. 2. Становится кому-л. дурно, плохо (обычно от страха, волнения, усталости, недоумения и т. п.). Глаза расширяются. Мыйын шинчам койын шарла: маска ынде мыланем каван ора гай коеш да утларак шўчкын чучеш. А. Мичурин-Азмекей. — Кызыт Веткин мом ойлыш — чыла шоя, — пенгыдын каласышым. Бюро член-влак ўмбакем ўрмалген ончалыч. Семонын гын шинчаже шарлыш, тўрвыжў чытыраш тўнгале. В. Иванов.

ШИНЧАВАШ (ОНЧЕН, УЖЫН) КУТЫРАШ (МУТЛАНАШ, ОЙЛАШ, т. м.). СЫНЗАВАШ (АНЖЕН, УЖЫН) ХЫТЫРАШ, (ПОПАШ, ШАЙЫШТАШ, т. м.) к. м. Без свидетелей, без посторонних, паедине. С глазу на глаз говорить (поговорить), беседовать (побеседовать), встречаться (встретиться) и т. п. Письмаште чыла-чыла возаш лиеш, шонем... Мо-гынат, шинчаваш мутланыве гай огыл. В. Косоротов. Арня наре нуно (эксперт-влак) конструкторский бюрон пашажым уэш-пачаш тергышт, кажне пашаен дене шинчаваш кутырышт, шокте вошт йоктарымылак шоктыч. А. Савельев. Хытыралам класс тышман дон Сынза ужын, вйша-вйш.

Н. Егоров. *Роно вуйлатышын кабинетыштыже Галя шинчаваш Лена Савчукым вашлие.* П. Корнилов.

Онч. тг.: пыл шинча ваш лияш (ваш кодаш).

ШИНЧАВУД ДЕНЕ МУШҚЫЛТАШ. СЫНЗАВЫД ДОНО МЫШҚЫЛТАШ к. м. Безутешно, долго плакать. Умываться слезами; купаться в слезах. *Шокта гитара, шинчавуд ден мушкылт, Шернур вел муро чон гычын лектеш.* М. Якимов.

ШИНЧАВУДЕШ ЙУШТЫЛАШ. (Дуся Эммалан.)

Тыйым закон почеш туге пўтыралыт, шинчавудешет йўштылаш тўналат. А. Волков.

Онч. тг.: шинчавудым йоктараш.

ШИНЧАВУД ЛЕКТЕШ (ТОЛЕШ) көн. СЫНЗАВЫД ЛАКТЕШ (ТОЛЕШ) кўн к. м. Кто-л. сильно горюет, страдает, переживает. Слезы выступают, наворачиваются у кого. (Лычий) пўртыш пурышат, икшывым ончалын, шинчавудшю тольо. Я. Алексейн. *Халык сылык, Вуйжы кымык. Кўн сынзавыд ак лйк вйл? Кў тиштакен ак мйгырал? Сынзавыд шўмеш пўналтеш. Тўргач сынзашкы тўырге лйктеш.* П. Першут.

ШИНЧАВУД ЛИШНАК (ШИНЧА ТУРЫШТАК) көн. СЫНЗАВЫД ЛИШНОК кўн к. м. Кто-л. вот-вот заплачет; готов заплакать; часто плачет. Слезы близко (у глаз) у кого. *Шортам манын, ит шоно. Порлын шинчавудшак шинча тўрыштю.* В. Горохов. (Олегын) ййнг пыдырана. *Хоть мйгырал колты, сынзавыд лишнок.* В. Петухов.

ШИНЧАВУД ОК (ОГЕШ) КОШКО көн. СЫНЗАВЫД АК КОШКЫ кўн к. м. Кто-л. не перестает плакать, долго, тяжело горюет. Слезы (глаза) не осушаются у кого, чьи. *Тылзе мучко Оклина куван шинчавудшю ыш кошко.* В. Крылов.

ШИНЧАВУД КОШКЫДЕ (ШОРТАШ). Много, часто плакать. Ср. в рус.: не осушать глаз.

Онч. тг.: шинча ночко верыште.

ШИНЧАВУДЛАН ЭРЫКЫМ ПУАШ. СЫНЗАВЫДЛАН ИРЫКЫМ ПУАШ к. м. Сильно, безутешно плакать; разрыдаться после сдерживания слез. Давать (дать) волю слезам. *Имне тарванымек, салтак вате-влак шинчавудыштан эрыкым пуышт. Иигю деч вожылде, нимо деч аптыраныде, мўгырен шорташ тўгальыч. Ойгышто айдеме лушкыдемеш...* Ю. Артамонов. *Марийжын*

шып коштымжым ужын, Матырна утыр веле шинчавүд-
лан эрыкым пуа. А. Красноперов.

ШИНЧАВҮДЫМ ЙОКТАРАШ. СЫНЗАВБІДЫМ
ЙОКТАРАШ к. м. Горько плакать. Лить (проливать,
пролить) слезы. *Сергей, 14 ияш рвезе, поян Ондри дек*
тарзылан кайыш... Шуго кылмен-нөрөн орланен, шуго
гана чодыра корнеш, пасу покшелан чон йбсыж дене
шинчавүдшымат йоктарен. О. Шабдар.— Тый, шольо,
кызытак шинчавүдым йоктараш тўналынат гын, ушет
каен огыл дыр?— пашазе рвезын онжым пералта. Я.
Ялкайп. Капитонлан качы сынзавбідым йоктараш вәреш-
тын. К. Беляев.

ШИНЧАВҮДЫМ ЙОКТАРАШ көн, кө, мо верч.
Тый ожнат мемнан шинчавүдым шуго йоктаренат,
адак тый тоштылак мемнам шужыктен ашнынет! С.
Чавайп.

ШИНЧАВҮД ЙОГА (ЙОГЕН) көн, көлан верч, мо-
лан верч. *Тудо (Тойгизя) Яныккан верчынак сурт-*
печыде, вольыкде, мландыде кодын, ешыже шаланен.
Шуго шинчавүд йоген. А. Юзыкайн.

Онч. тт.: шинчавүд дене мушкылташ.

ШИНЧАВҮДЫМ ЛУКТАШ. СЫНЗАВБІДЫМ ЛЫК-
ТАШ к. м. 1. Горевать, слегка погоревать. Поплакать,
всплакнуть. Пустить (выпустить) слезу. 2. көн. Дово-
дять до слез кого-л.; заставить плакать кого-л.

ШИНЧАЛАН (ШИНЧАШКЕ, ШИНЧА ГЫЧ, ШИН-
ЧАШТЕ) СЕСКЕМ (ТУЛ) ШОГАЛЕШ (КОЕШ, ШЫ-
ЖАЛЕШ) көн. СЫНЗАЭШ (СЫНЗАШТЫ) ТЫЛИП
(ТЫЛ) ШАГАЛЕШ (КЛЕШ) кўн к. м. У кого-л. заря-
бит, помутнест, потемнеет, т. п. в глазах от сильного
удара, от боли в т. п. Искры из глаз сыплются (посы-
палсь) у кого. *Адак ала-мо пеш тура кидан... Шинча-*
ланат тулын веле койо! С. Чавайп. Вара шольыжым ту-
ге совен колтыш—Семонын шинчажлан тўжем сескем
шыжалт кайымыла чучо. А. Юзыкайн.

ШИНЧАШТЕ (ШИНЧАЛАН) КАНДЫН-УЖАР-
ГЫН КОЕШ көн. *Писе тўран неле ўзгар дене (Яма-*
ев Костин) вуйлепшым печкалтарыш. (Костин) шин-
чаштыже ужаргын-кандын койо, нерыш да умшаш
вўр кышкалалте... В. Сапаев.

ШИНЧАЛАН УШАНАШ ОГЫЛ. СЫНЗАЛАН
БІНЯНАШ АГЫЛ к. м. Удивляться, поражаться и т. п.
чему-л. увиденному. Не верить (не поверить) глазам.

*Пагул савырнен ончале, шинчажлан ок ўшане: ончылы-
ныжо военный вургеман кум еи шога. Н. Лекайн. Лудамат,
шинчамланат ом ўшане. С. Николаев.*

(Шке) ШИНЧАЛАН УШАНАШ ОҖЫЛ. Шке шинча-
мланат ом ўшане. Кузе тыге трук толын лектынат?
А. Волков.

ШИНЧАЛЫМ НУЛЕН ОҖЫЛ кб. САНЗАЛЫМ ТО-
ТЕШТДЕ (ТОТЕШТ АНЖЫДЕ) кў к. м. 1. Молод, не-
достаточно опытен; не знает жизни. Мало каш ел (съел)
кто. Не лизал (не пробовал) соли кто. Кб шинча, ма-
мыж годым вуйжо ужарге лийып ала, шинчалым нулен
огыл улмаш ала? Я. Ялкайн. 2. Не испытал трудности,
не знает горя. Не знает, почему фунт лиха.— *Романти-
ка?— Володя ййралтыш.— Ылымашын санзалжым эче
тогештделат. Седындон тйлат тенге (куштылгын) чучеш.*
В. Петухов.

Онч. тг.: (ава) шбр тўрвыштб (умнаште) конкен
огыл; вуйжо ужарге.

ШИНЧАМ КАРАШ. СЫНЗАМ КАРАШ к. м. Край-
не удивляться (удивиться) чему-л., недоумевать и т. н.
Делать (сделать) большие глаза. Мый шинчам керы-
шым. Шўдб гана! Кумло менгым кок шўдб гана мбнгеш-
оньыш коштын, куд тўжем менге лектеш! М. Шкетан.
Ме, Ведаси ўдырем дене, шинчам веле карен улына... О.
Шабдар.

Онч. тг.: вачым туртыкташ; кидым шаралташ; ум-
нам караш; шинча подкинде гай (лиеш); шинчам паи-
карташ; шинчам кугемдаш; поягоремым удыран (йы-
таш).

ШИНЧАМ КОРАҢДАШ (НАЛАШ) ОҖЫЛ кбн ўм-
бач, кб деч, кб гыч; мо ўмбач, мо деч, купеч. СЫНЗАМ
КАРАҢДАШ (НАЛАШ, КОЛТАШ) АҖЫЛ кў вйлең,
ма вйлең, кышең к. м. Долго, пристально глядеть на
кого-л., что-л. Не отрывать глаза от кого; не сводить (не
спускать) глаз с кого, с чего. Пайрем кечып чиен шога-
леш гын, ўдырын ўмбачше каче-влак шинчаштым ко-
раҗден оҖыт керт. М. Евсеева. Валак кутышеш смола
йоҗаш тўналиаш годым заводчик-влак чыланат иксереш
погыненыт... вол рожым ончат. Вол ўмбач шинчаштым
оҖыт кораҗде — вучат. Я. Алексеев. Мый Погор тос деч
шинчамат кораҗден омыл да эре иктым шопенам: тудо
молан пел кидан. П. Иванов. Пыван тудын (Анна) чу-
рийвылыш гыч йбршын шинчажыл ок кораҗде. А. Юзы-

кайн. *Маскам пешак эскерем, шинчамат ѓмбачше ом нал.* Ю. Галютин. *Вася мадын шѳнзымыла веле чучеш, силан кидвлѳжы рычагвлѳм шыпшылыт-шѳйкалыт, шкежы кран тросвлѳ гѳѳц сѳнзажымат ак колты.* Н. Егоров. *Витя Фелицатавлѳн пичы тѳрышты шалгышы ломбы ѳѳлеѳ сѳнзажымат ак карангды.* В. Самойлов.

Онч. тг.: шинча гыч ѳмдараш огыл; шинча дене кѳчкаш; пинча дене пролаш; шинчам ныч ыштыде ончаш; шинчам пышташ; шинчасорта гѳѳ аралан (переган, шеклапаш, эскераш) (2-шо знач.).

ШИНЧАМ КУГЕМДАШ. СѳНЗАМ КОГОѳМДАШ к. м. Крайне удивляться (удивиться) чему-л., недоумевать п т. п. Делать (сделать) больше глаза.

ШИНЧА КУГЕМЕШ кѳн. *Саскай кочайын эн ондак шинчаже кугеме... вара пелештыш: — ѳрат!* А. Пасет.

Онч. тг.: вачым туртыкташ; кидым шаралташ; умшам караш; шинча подкипде гѳѳ (лнеш); шинчам караш; шинчам пашкарташ.

ШИНЧАМ КУМАШ (ПЕТЫРАШ) мо шотышто, молан. **(СѳНЗАМ (ѳОРИ) КЫМАШ)** ма шотышты, малан к. м. Намеренно не замечать чего-л. (важного, значительного и т. п.). Закрывать (закрѳть) глаза на что. *Южо ег... тошто койышлан шинчажым петыра.* М. Шкетан. *Кѳ планым вел поктеп пеш талын, Ял ылышлан шинчам кумен...* В. Колумб.

ШИНЧАМ КУМЕН (БѳШТАШ) мом. **СѳНЗАМ КЫМЕН (БѳШТАШ)** мам к. м. Не осознавая цели, задач, неосмотрительно делать что-л. С закрытыми глазами. *Шинчам кумен, озанлыкым кѳлан логалеш, тудлан пуэн кодаш — кугу деч кугу сулык.* А. Савельев.

Онч. тг.: парня вопѳт (парня гѳч, парня кокла гыч) опчап.

ШИНЧАМ ОК (ОГЕН) ШУРАЛТЕ (ОК ШѳТѳ) мо. **СѳНЗАМ АК ШЫРАЛ** ма к. м. Не лишнее, не мешает что (прибыль, деньги, достаток и т. п.). Не колет глаз. *Кум тенге шинчатым ок шуралте.* М. Шкетан. *Вет шымлу вич тенге! Тудо нигѳн шинчажымат ок шѳтѳ.* А. Юзикайн.

Онч. тг.: кѳсеным ок шѳтѳ (ок шуппн); кѳчкаш ок ѳод.

ШИНЧАМ ПАШКАРТАШ кѳн ѳмбак, мо ѳмбак. **СѳНЗАМ КѳРЕН ШУАШ** кѳ вѳкы, ма вѳкы к. м. Пристально, упорно, напряженно, непонимающе смот-

реть; удивляться, недоумевать. Тарацить (пялпть) глаза на кого или на что. *Барков ушкал шинчажым пашкартен, Майрам ала-кушкен онча.* Д. Орай. *Мемнан службылан көранаш кўлеш. Тышке южо улылыдымовлакым кондаш гын, шинчаштым пашкартат ыле!* В. Микишкнн. *Йоча-влак шинчам веле пашкартен ончат. Тўмыржө! Модай кугу!* В. Сапаев.

Онч тг.: вачым туртыкташ; кидым шаралташ; умшам караш; шинчам кугемдаш; шинча подкниде гай (лиеш); шинчам караш; шолгоремым удыраш (йыгаш).

ШИНЧАМ ПОЧАШ көн, көлан, кө, мо шотышто. СБНЗАМ ПАЧАШ кўн, кўлан, кў, ма шотышты к. м. Выводить кого-л. из заблуждения. Открывать (открыть) глаза кому (на кого, на что); раскрывать (раскрыть) глаза кому (на кого, на что). *Комиссар ден командирна мыланна... шинчам почыт.* С. Чавайн.

ШИНЧАМ ПУДЕШТМЕ. СБНЗАЭМ ПЫДЕШТНЫ к. м. Клятвенное заверение в правдивости сказанного. Лопни мои глаза (если вру). *Шинчам пудешт лекше. Товат, тиде Василий Иванович.* П. Эсеней.

Онч. тг.: они кече опчылло.

ШИНЧАМ ПЫЧ БЫШТАШ ОГЫЛ. СБНЗАМ ПЫТЬ БЫШТАШ АГЫЛ к. м. 1. Не раздумывать, не колебаться, не останавливаться перед чем-л., чтобы что-то сделать. Глазом не моргнуть. 2. Не проявлять ни малейшей растерянности, боязни, замешательства, беспокойства, волнения и т. п. *Маргарита шинчам пыч ыш ыште, колышто.* Д. Орай. *Исправник тўдым лыпша. Савик сёк-зажымат пыть ак ышты, тырха.* Н. Игнатьев.

ШИНЧАМ ПЫЧ БЫШТЫДЕ. СБНЗАМ ПЫТЬ БЫШТЫДЕ к. м. Глазом не моргнув. — *Мам ирокок каштыда? — Ыдырзлём кычена! — Хөдөр сёнзам пыть ыштыде-ок алтала.* Ямак.

Онч. тг.: кок шинча (дене) ончен; шинчаора ондалан (мыскылан, т. м.).

ШИНЧАМ ПЫЧ БЫШТЫДЕ ОНЧАШ (ШЕКЛАНШ, т. м.) көм, мом. СБНЗАМ ПЫТЬ БЫШТЫДЕ АНЖАШ (ОРОЛАШ, т. м.) кўм, мам к. м. Пристально, не отрываясь, напряженно глядеть, разглядывать и т. п. кого-л. или что-л. Не моргнув глазом, смотреть на кого, на что. *Тамара иканже ике öрып, шинчажым пыч ыштыде, Григорий Петрович кидысе смылокшым онча.* С. Чавайн. *Дарья Ивановна сцена покшелне кок егын*

тарванылмыштым шинчам пыч ыштыде эскера. М. Евсеева.

Опч. тг.: шинча гыч йомдарап огыл; шипчам корандан огыл; шипчам пыптап.

ШИНЧАМ ПЫЧ ЫШТЕН ШУКТАШ ОГЫЛ. СЫНЗАМ ПЫТЬ ЫШТЕН ШОКТЫМЕНШКЫ к. м. Молниеносно, быстро. Не успеть как следует осознать, осмыслить что-л. Не успеть глазом моргнуть. *Мардеж веле шикшалтеш, иктат шинчажымат пыч ыштен ок шукто, а Мук ончыктымо верышке миенат шуэш.* Йомак.

ШИНЧАМ ПЫПТАШ кӧ ўмбаке, мо ўмбаке, кӧ, мо ўмбалап, куман. СЫНЗАМ ПИПТАШ (ТЫШКАШ) кӱ вѣкы, ма вѣкы, кӱ, ма вѣлан, кынак к. м. Присмотреть кого, что. Положить глаз на кого, на что.

Опч. тг.: шинча гыч (деч) йомдарап огыл; шипчам корандап огыл.

ШИНЧАМ ЫМЫРЕНШАН КУМАН (ПЕТЫРАШ). СЫНЗАМ КУРЫМЕНШ КЫМАН (ПИТЫРАШ) к. м. Умереть. Закрывать (закрывать) глаза (навеки). *Вет ылышыже могае ямле. Пешак тыгодым ылыме шуэш! Молан шинчатым кумышыч йӧршеш?* С. Чавайн.

Опч. тг.: шинча (ўмыреншан) петыралтеш; ўмырап омо дене мален колтап; ўмыреншан мален колтап; ўмырым шуктап.

ШИНЧАПУНЫМ КӰРЫН ЛУКТЕШ. СЫНЗАВЫНЫМ КӱРЫН ЛЫКТЕШ к. м. Чрезвычайно изворотлив, находчив, смел, ловок в своих действиях, поступках и т. п. Ср. в рус.: пальца (палец) в рот не кладу; на ходу подметки рвет. Ресницу (твою) вырвет.— *Оксаэтшым цила нӕльы ма?— Ик урымат йӕш коды, цуратат. Окса шотышты сӕнзавыным кӕрын лыкташ йӕмды ылеш. Костан лӕаш тӕнгалын.* Г. Кириллов.

ШИНЧАПУН КӰРЫЛТЫН кӧп. Ынде, векат, Кузьма ожнысо гай пылынше, ўнгышӧ огыл, векат, армийыште тудын шинчапун кӱрылтын, векат, ватыжын йонгылышыжлан, «айда-йӧра» манын, кидым ок рӱзал! М. Шкетан.

ШИНЧАРОЖЫМ (ШИНЧАМ, ШИНЧАШКЕ) ОНЧАШ (КӰТАШ) кӧп. СЫНЗАРАЖЫМ (СЫНЗАМ, СЫНЗАШКЫ) АНЖАШ кӱп к. м. Стараться угодить кому-л.; заискивать перед кем-л.; просить помощи у кого-л. Смотреть (глядеть) глаза (в глаза) чьи, кого. *Адакат йорлылан имнян-влакын шинчарожыштым ончаш*

верештеш. М. Шкетан. Э-эй-эй, ачий-авий шинчарожым тений ончыман огыл. М. Шкетан.

Онч. тг.: ең шинчам (шинчарожым) ончан (кү-тан); сукен шинчан; тупым пұгыртан.

ШИНЧАСОРТА ГАЙ (ШИНЧАСОРТАЛА, ШИНЧА ГАЙ, ШИНЧАЛА) АРАЛАШ (ПЕРЕГАШ, ЭСКЕРАШ). СЫНЗАСАРТА ГАНЬ (СЫНЗАСАРТАЛА) ПЕРЕГАШ к. м. 1. кōм, мом. Очень заботливо относиться к кому-л., тщательно оберегать кого-л. Как зеницу ока (как глаза) беречь, храпить п т. п. кого, что. *Тунемаш пеш кайы-нем да, качайым чаманем. Шкетак кодеш, ылышыже йōсō лиеш. Тудо мыйым изиэм годсек шинчаж семын эскерен ашнен. Кудалтен кайымом ок шу...* М. Шкетан. *Армийыш кайымом годым тудо (Антин) мылам гармонь-ым шинчасортала аралаш шүден коден. А. Красноперов. Немыч-влак кўртнō корно кўварым шинчасорташт семын араленыт. Ме арня кучедална...* А. Асаев. *Кугезе коча деч кодошо мландым ял калык шинчасортала арала, куралеш, ўда.* Ф. Майоров. 2. Быть очень осторожным, осмотрительным; поступать осмотрительно с кем, с чем. *Икмыняр кече лиеш, Васият агунеш шурным кош-та...* *Шурно коштымо годым тулым шинчат семын шек-ланыман: чотрак олтет гын, шижынат от шукто, агун кōргеш «йошкар агытан» иланен кертеш, а изи тул дене кылта кошкен ок шу.* Ф. Майоров.

ШИНЧАШКЕ (ШИНЧАЛАН) ВОЗАШ (ЛОГА-ЛАШ) кōн, кōлап. СЫНЗАШКЫ (СЫНЗАЭШ) ВАЗАШ (ТЫННАШ) кўп, кўлан к. м. Быть особенно заметным; привлекать к себе чье-л. внимание; останавливать на себе чье-л. внимание. Бросаться (бросаться) в глаза ко-го, кому.— *Ялыште моло ўдыр-влак дене пырля, нимо ойгым шинчыде, 16 ияш марте кушкым. Ты жапыштак пōръем шинчашке возаш тўналым.* Умбакеже, Веруш, шкат шижат, ўдырлан келшыше качымарий вашке лек-теш. О. Шабдар. *Курыж марий-влак ойлат: кўслем шок-тен моштыдымо ўдыр — шотдымо ўдыр... тыгай ўдырлан каче шинчашке логалаш йōсырак.* К. Васин. *«Салтак вургем дене кажнын шинчаш логалам», — шоналтын Де-нис.* Ф. Майоров. *Кычкен лекме тарманже, изи сур ала-шаж ўмбалне улош кычкыме ўзгарже — егын шинчаш вочшашлык.* О. Шабдар.

ШИНЧАШКЕ КЕРЫЛТЕШ кōн, мо. СЫНЗАШКЫ (СЫНЗАЭШ) КЕРЫЛТЕШ кўп, ма к. м. Резко выделя-

ется, является особенно заметным. Бьет (бросается) в глаза кому, что. — *Аважы, — атям юкшым пуш. — Пел мешак (пырцым) цылан пыса лывак ана шбндал вэл? Сбнзаэш бнжы керылт.* Н. Ильяков. *Пуал шбцшы тбйры цылан сбнзашкы керылтын.* В. Петухов.

ШИНЧАШКЕ (ШИНЧАЛАН) КОНЧАШ (КОЯШ) ОГЫЛ кóлан, кóн. **СБНЗАЭШ (СБНЗАЛАН) КАЯШ АГЫЛ** кóлан, кóн к. м. Не появляться где-л., не приходить куда-л. или к кому-л. Не показываться (не казаться) глазам (в глаза) кого, чьим. *Трактор дене сбреман мландым локтылмым ужыт гын, Йогорлан пошкудо-влак деч логалеш, тудлан вара (нунын) шинчашкышт кончыман огыл.* А. Красноперов. *Нуным (салтак-влакым) кычал муде, мыйын шинчамлан ит кончо.* А. Бяк. *Бнде кай! Тетла шинчашкем ит кончо!* В. Абукаев.

Онч. тг.: йолым пынтан огыл.

ШИНЧАШКЕ (ШИНЧАЛАН) ПЕРНАШ (ТУКНАШ) кóн. **СБНЗАШКЫ (СБНЗАЛАН) ТЫКНАШ** кóн к. м. Невольно привлекать чье-л. внимание. О ком-л. или о чем-л. Бросаться (бросаться) в глаза чьи, кому. *(Шонгын) шинчажлан Эчан ден Йыван пернышт.* Н. Лекайн. *(Бдырын) кáпшы айыртемынок яжо... Ти цевержы рвезын сбнзашкы тбйкныш.* А. Апатеев. *Кажне илыме суртышто пашазын культурлыкшо шинчалан перна.* М. Шкетан. *Но садак ялыш шыже шjлыш лишемме вигак шинчалан перна.* А. Савельев.

ШИНЧЕН (ШИНЧЫН) ШИНЧЫМЕ, ШОГЕН ШОГЫМО ОК (ОГЕШ) ШУ кóн. **ШБНЗЕН ШБНЗЫМЫ, ШАЛГЕН ШАЛГЫМЫ АҚ ШО** кóн к. м. Кто-л. находится в состоянии крайнего беспокойства, волнения, тревоги и т. п. Ни сидеть, ни стоять не хочется кому. Ср. в рус.: не находить (себе) места. — *Ачай, ынде имне кычкашетат йбра... кайышашке кайыде ок лий.* — *Эргым, jстелтбрышкó шич.* — *Шинчын шинчымемат ок шу, шоген шогымемат ок шу.* С. Чавайн. *Шинчен шинчымемат ок шу, шоген шогымемат ок шу.* *Ик вер гыч вес верыш коштам... кузе ончык илаш, тудо вуй гычем ок лек.* С. Николаев.

Онч. тг.: пзин-кугун кояш; чон чон олмышто огыл; шкалан верым муаш огыл.

ШИРЕ ПУГЕШ ЙБНГЫЛЫМ САКАШ к. м. Допускать (допустить) нелепость, несуразность, странность;

нметь неленый вид и т. п. Выезжать (выехать) боронить с колокольчиком на дуге.

Таң. тг.: шире пүгеш ййнгылым ак сәкеп к. м.

ШҚАЛАН ВЕРЫМ МУАШ ОҒЫЛ. ШҚЫЛАН ВҰРЫМ МОАШ АҒЫЛ к. м. Крайне волноваться, тревожиться, беспокоиться; усиленно думать. Не находить (не найти) себе места. *Шинчет, батем колымек, первый жапыште шканем верым ом му ыле. А. Эрыкан. Малаш во-зам — Саскавийым шарналтем, кынелам — адак тудо ушыштем. Мый йёсланенам, шканем верым муын омыл. В. Иванов.*

Онч. тг.: изни-кугун кояш; чоң чоң олмышто оғыл; шинчен шинчыме, шоген шогымо ок (огеш) шу.

ШҚАЛАН ҚОРНЫМ ПОЧАШ (МУАШ). Онч.: ҚОРНЫМ ПОЧАШ.

ШКЕ АРШЫН ДЕНЕ ВИСАШ кәм, мом. **ШКЕ АРШЫН ДОНО ВИСАШ** кұм, мам к. м. Судить о ком-л. или о чем-л. по-своему, со своими представлениями и требованиями. Мерить на свой аршин кого, что. *Сергей РИК пашамат шке аршын дене виса. Ф. Майоров. Салика, коло ияш йдыр. чылажымат шке... аршынже дене висаш тунемше, бухгалтер деч кўлешан вашмутым ыш вучо, но молгунамсе деч чотрак йшанен ончале, мо-гы-нат, вет конторышто лач коктын гына улыт. Ю. Галютин. Тйнь шке аршынет доно (йлымашым) висет. И. Беляев.*

(ШКЕ) ВАЧЕ ҰМБАҚ (ВАЧҰМБАҚ, ВАЧЫВАҚ, ВАЧЫШКЕ) НАЛАШ (ПЫШТАШ) кәм, мом. **(ШКЕ) ПУЛЫН ВЫҚЫ НҰЛАШ (ПИШТАШ)** кұм, мам к. м. Брать (взять) какпе-л. обязанности, дела, заботы о ком-л. и о чем-л. на себя. Брать (взять) на (свои) плечи кого, что. *Неле пашам Бушувелан шке вачўмбақыже пышташ логале. А. Асаев.*

ШКЕ ВЕРЫМ МУАШ. ШКЕ ВҰРЫМ МОАШ к. м. Находить свое призвание. Находить (найти) свое место. *Ончет—икте шке вержым вигак муэш, лўдде, шоны-мыжым шукташ пижеш, весе тайныштеш, ең шинчаш онча. П. Корнилов. Теве кап-кылым шындет, уш-акылым пойдарет, шке веретым муат. Сидор Николасв.*

ШКЕ ВЕРЫМ ПАЛАШ. ШКЕ ВҰРЫМ ПҰЛАШ к. м. Поступать, действовать соответственно своему положению. Знать свое место. *Ала чынак тыге ылыман? Шке верем ом пале... Шке всрем? А кўшто мыйын верем?*

З. Каткова. *Тый замдиректора! Садлан шке веретым палаш кўлеш.* В. Юксерн.

ШКЕ ВЕРЫШКЕ ШЫНДАШ кўм, мом. ШКЕ ВАРЫШКЫ ШЫНДАШ кўм, мам к. м. Вносить ясность, определенность в отношении чего-л. Ставить (поставить) на свое место кого, что. *Илыш кажныжымат шке верышкыже шында.* М. Рыбаков.

ШКЕ ВИСА ДЕНЕ ВИСАШ кўм, мом. Мерить на свою мерку кого, что. *Шке висат дене (енгым) ит висе.* В. Иванов.

Онч. тг.: ик виса дене висап.

ШКЕ ВУЙЛАН (ВУЕШ) МУАШ. ШКЕ ВУЙЛАН (ВУЕШ) МОАШ к. м. Иметь (запнуть) лишние заботы, обузу, хлопоты и т. п. Находить (найти) на свою голову. *Шке вуемлан муым. Манметла, ынде ош кечым опченак... тўлаш логалеш.* М. Шкетан. *Полина кочын шыр-гыжале: «Йўрыш. Чыла раш. Вуешем муым ынде...»* А. Александров.

ШКЕ ВЎР. ШКЕ ВЎР к. м. Родной, близкий, родственник. О людях, близких по крови. Своя кровь.— *Шке вўр — шке вўрак,— шокта Стапан Йўван,— ужат, ик пел шагат жапыште шонымынат шуо.* Н. Лекайн. *Кеч-кўланат раш: шке вўр шерге! Туге гынат чын совет патриот семьи, героюла коленит гын, нунылан честь ден чап.* Д. Орай.

Онч. тг.: ик вўр; шке ег.

ШКЕ ЕГ. ШКЕ ЭДЕМ к. м. Человек, на которого можно положиться во всем; единомышленник; равный по положению. Свой человек. *Калык Эчей деке шўмане, шукушт шке еглан шотлаш тўнальыч.* П. Корнплов. *Валентина подъездлан веле огыл, уло пўртлан «шке ег» лийын.* В. Юксерн. *Филька кечынь (пристинышты) каш-теш, тўшты тўдым шке эдемеш шотлат.* А. Круняков.

ШКЕ КИДЫШКЕ (ПОГЕН) НАЛАШ. Онч.: КИДЫШКЕ (ПОГЕН) НАЛАШ.

ШКЕ КОРНО ДЕНЕ КАЯШ (КОШТАШ). ШКЕ КОРНЫ ДОНО КЕЛШ (КАШТАШ) к. м. Поступать, действовать независимо, самостоятельно. Идти (пойти) своей дорогой (своим путем). *Чавайн шке корныж дене кайыш. Мый политика пашаш пижым. Садлан Чавайн деч 1920 ий марте ойырлышым.* В. Сави. *Ну, кайыза, кайыза. Шкендан корно дене кайыза.* Н. Лекайн. *Мый*

тендам ванген коштмаш уке. Мый ике корнем дене кош-
там. С. Николаев.

ШКЕ ШИНЧА ДЕНЕ УЖАШ. ШКЕ СЫНЗА ДО-
НО УЖАШ к. м. Самому, без посредников увидеть, убе-
диться и т. п. Видеть (увидеть) своими глазами. *Лўдын куржметым ике шинчам денак ужынам.* С. Чавайн. *Сал-таквлӓ ике сӓнзашты доно ужмы фактвлӓм шайышт пуатат, немецвлӓ вӓкы колхозниквлӓн шӓйдым когон тӓрватат.* К. Беляев.

ШКЕ ШИНЧАЛАН УШАНАШ ОГЫЛ. Опч.: ШИН-
ЧАЛАН УШАНАШ ОГЫЛ.

ШКЕ ШУЛДЫР ЙЫМАК НАЛАШ кӓм. ШКЕ
ШЫЛДЫР ЛЫВАК НАЛАШ кӓм к. м. Окружать ко-
го-л. вниманием, заботой. Брать (взять) под свое кры-
лышко кого. (*Оклина.*) *Ындыжым мый тудым (Сергей-
ым) ике шулдыр йымакем налам.* А. Волков. *Кырык ма-
рывлӓм Иоанн Грозный ике шылдыр лывакшы нӓлжы
манын, Акпарс посолвлӓм тӓйдын докы колта.* А. Лукья-
нов.

ШКЕМ КИДЫШ НАЛАШ. ШКЫМЫМ КИДЫШ
НАЛАШ к. м. 1. Овладевать собой, добиваться самооб-
ладания (перестать раздражаться, бояться и т. п.).
Брать (взять) себя в руки. *Вася ласкан шӓлалгыш.* Шу-
керте огыл тудлан лўдыкшырак ыле, капшылан йӓш-
тын-шокшын чучын гын, кызыт каньылырак лие, шкен-
жым кидыш нале. В. Иванов. *Григорий Петровичын кӓр-
гыжлан йӓсын чучын колгыш, шыде шомак тӓрвӓ гыч-
ше изиш гына ыш тӓршталте.* Уло эрыкшым поген, Гри-
горий Петрович шкенжым кидышкыже нале. С. Чавайн.
2. Становиться более собранным, целеустремленным,
проявлять силу воли. *Шонен шогем: «Тыгай таза пӓрӓен!
Кап-кыланат уда огыл, чурийвылышат йӓра... Неужели
шкем кидыш налаш ок лий?!* В. Косоротов. *Пытаргыш
жапыште дисциплинет пужлаш тӓҗгалын, бригадир.
Шкендым кидыш нал, Некпаев йолташ.* А. Волков.

ШКЕМ КИДЫШТЕ КУЧАШ. ШКЫМЫМ КИДЫШ-
ТЫ КУЧАШ к. м. Не терять самообладания, выдержки;
быть целеустремленным. Держать себя в руках. *Кызыт
нигунамсе дец гоч пенгыде лийман, кажне ен шкенжым
кидыште кучен моштышаш.* В. Иванов. *Микале шкен-
жым кидыште кучен мошта. Ик-кок гана пӓлем мучко
коштын савырныш, вара шӓжарже ваншареш шинче.—
Сита нюслен шинчаш.* З. Каткова. *Пелывлӓ дӓ ойхывлӓ*

годым (хоза) шкѣмжым кидышты цаткыдын кычен мыш-тен. Н. Ильяков.

ШКЕМ КУГУЭШ УЖАШ (ШОТЛАШ). ШКЫМЫМ КОГОЭШ УЖАШ (ШОТЛАШ) к. м. Гордиться, зазнаваться. Высокомерно, заносчиво держаться. Ср. в рус.: высоко летать. *Мый веле улам, шонышыч мо? Шкендым пеш кугуэш ужаш тўналынат.* С. Николаев. *Ончыч мый, очыни, утыждене шкемым кугуэш ужаш тыршенам...* П. Корнилов. *Окунев шкѣмжым когоэш ужмыла кәсырнен веле шѣнзын.* Н. Игнатьев.

Онч. тг.: кўшыч (ўлыкё) ончаш; шкем кўпкё шындаш; вуйым шупшаш; нерым кадырташ; нерым (кўпкё) пѣлташ; нерым шупшкедаш; оным кадырташ.

ШКЕМ КҰШКӨ ШЫНДАШ. ШКЫМЫМ КҰШКЫ ШЫНДАШ к. м. Гордиться. Занаваться. Держаться высокомерно, думая о своей важности, значительности и т. п. Ставить себя высоко. *Только молан нигё деч шында кўшкё шкенжым? Мый тыгае койышыж верч Ом шогал воктенже.* М. Казаков. *Южо ен, шкенжым кўш шындыше, тиде мыскаралан сыра ыле.* В. Иванов.

Онч. тг.: кўшыч (ўлыкё) ончаш; шкем кугуэш ужаш; вуйым шупшаш; нерым кадырташ; нерым (кўпкё) пѣлташ; нерым шупшкедаш; оным кадырташ.

ШКЕМ (ШКЕ) МУАШ. ШКЫМЫМ (ШКЕ) МОАШ к. м. Определить свое призвание; получить возможность раскрыть свои способности, проявить свой талант. Найти (самого) себя. *Алексей шкенжым шке муын, сай айдеме лийын кертшашыжым пален налын.* А. Асаев.

ШОВАШЫЖ ДЕН КОМДЫШЫЖО. ШОВАШЫЖЛАШ КОМДЫШЫЖО. ВАЧКЫ ВѢЛАН КОМДЫШЫЖЫ к. м. Похожи друг на друга (по каким-л. качествам, свойствам); стоят друг друга; подходят друг другу; пара. Бурак и крышка; бурак с покрышкой. Ср. в рус.: два сапога — пара; на одну покрой. *Карасийлан (Пастайым) шкендым шынден колташ гын, лач шовашыж деп комдышыжо лийыда.* С. Чавайн. *Ме маньна: коктынат (Нлынов ден Шадыртан йолташ) шоваш ден комдышыжо улыда. Мужыр кем.* М. Шкетан.

Онч. тг.: ленеж ден комдышыжо; ван пѣуянелан йѣрат; ик йырагеш купкыныт; ик калынеш ынтыме улыт; ик мужыр кем (йыдал).

ШОКШО ВЕР (ПЫЖАШ, ПУСАК). ШОКШЫ ВАР

(НБЖАН) к. м. Матерпально выгодная, удобная служба. Теплое (тепленькое) место (местечко). *Пётр шканже шокишо верым муын. С. Чавайп. Йогор! Йогор, манам!.. Ужат, шокишо верым муын... енгымат ынде ок пале. В. Косоротов. Завод — сай паша, шокишо пусақ, пашалан от өркәне гын, оксажат лектеш. Я. Элексейн.*

Тан. тг.: кол келгым кычален, айдеме — шокишо верым.

ШОКШО ШҰМ көп. ШОКШО ШҰМАН кө. ШОКШЫ ШҰМ күй. ШОКШО ШҰМАН күй к. м. Кто-л. очень добрый, отзывчивый. Добросердечный. Ср. в рус.: большого сердца кто; большое сердце у кого. *Капитан Рыбаков нерген полкышто шокишо шұман ег маным ойлат, чын улмаш. В. Иванов.*

Онч. тг.: кугу шұман.

ШОКШЫМ КЕРГАЛТАН. ШОКШЫМ КАРГАЛТАШ к. м. Работать энергично, усердно. Засучивать (засучить) рукава. *Ой и шуко тўкна паша... Шокишым селе кергалте. Ю. Галютин.*

ШОКШЫМ КЕРГАЛТЕН. ШОКШЫМ КАРГАЛТЕН к. м. Усердно, старательно, энергично (делать что-л.). Засучив рукава. *Янаев дене ойлеп келишмеке, Якып шокишым кергалтенак пашалан пиже. Но пьеса пеш нелын возалтеш. Ф. Майоров. Социализм стройымашым шокиш каргалтен кычышашлык ылына. Н. Игпатьяев.*

ШОКШЫМ ПУАН көлан. ШОКШЫМ ПУАН күйлан к. м. 1. Сильно ругать кого-л. Давать (задавать) жару кому; дать (задать) жару кому. *Пу. чытышт, мый нурылан шокишым пуэм! С. Пикозаев. (Бригадир) тугай шокишым тудлан пуа, сес гана палаш тўгалеш, кузе у пашалан меванчыкым ышташ. А. Волков. Шокишым пуэсы, а-а? Шекланаш келеш. Н. Изьяков. 2. Сурово расправляться, наказывать, громить кого-л. — Чыте але, очам тыйыш ачатлан ончыкта... Шокишым пуа, — шинча-вўд йөре Мичук йыгыса. К. Васип.*

ШОКШЫМ ПУРТАН көлан. Йөра, шонем, тугай милиционерлан шокишым пуртат. М. Шкетан. *Мый тудлан иктаж гана (шинчаланен коштымезлан) шокишым пуртем. А. Бик.*

ШОЛАГАЙ (ШОЛА) МУРЫМ МУРАН. ШАЛАХАЙ МЫРЫМ МЫРАШ к. м. 1. Плакать, хныкать, плакать; проявлять педовольство кем-л., чем-л., т. н. Неть левую песню. — *Мо тый, шолалай мурымак от муро чай? Мый*

вет үжаш толынам. А. Асаев. Чын, паша пужаа гын, аватым озгыл, качатымат пелештет. Шола мурымат мураш тўгалат. М. Шкетан. 2. Высказывать противоположное мнение, придерживаться других, иных взглядов. Жалованыымат ынде нунылан (тунемшылан) моло дене тўр тўлат... Туге гынат южо туныктышыжо шолалай мурым мура, тоштым мокта. В. Сави.

Опч. тр.: вес мурым мураш; вес семьи мураш.

ШОМАКЛАН КҮСЕНИШКЕ ОҚ ПУРО. Опч.: МУТЛАН КҮСЕНИШКЕ ОҚ ПУРО.

ШОМАКЫМ ВАШТАЛТАШ. Опч.: МУТЫМ ВАНТАЛТАШ.

ШОНАЛТАН ГЫНА (ВЕЛЕ)! ШАНАЛТАН ВЕЛЕ! к. м. Выражение удивления, восхищения по поводу чего-л. необычного. Подумать только! Шоналташ веле, ачам-авам коден, эргына Миклай дене ила!.. А. Эрыкан. Эшмет — шоналташ гына! — тидлан (Сасканайын мутшылан) пырчат ок өр, кузежым-можым калашат ок төчө, нелеш веле налеш. З. Каткова. Ах, махань излём ёлымашты Эрташ келын! Шаналталаш сел! Н. Пляков.

ШОНГО ВУЙ ДЕНЕ. ШОНГО ВУЕШ. ШОНГЫ ВУЙ ДОНО. ШОНГЫ ВУЕШ к. м. В пожилом, преклонном возрасте. На старости лет (что-л. испытать, на что-л. отважиться и т. п.). Старческой головой. Шонго вуем дене тыланет верчын калык деч вожыл кошташ верешетеш. О. Шабдар. Эй, шонго вует дене оккўлым ойлыштат. С. Николоаев.

ШОНГО ВУЯ. Кўйнерталын ик вагон оголеш, Шонгы вуя мырем тыгышдым. Н. Ильяков.

ШОНГО КАРТА. Старик. Обычно в обращении. Старый хрыч. — Шонго карта, конгамбач солен от керт, егым терген илет, — Мади акай вуйым ок ну. А. Эрыкан.

ШОНГО РЫВЫЖ. ШОНГЫ БЫРВЫЖ к. м. Хитрый, пронырливый, лукавый человек. Старая лиса. Лиса Патрикеевна. Егым ондалаш тудо (Ларисон Йыван) шонго рывыж. А. Шойн.

ШОЖКЕ ЛЫШТАШ (ГАЙ). ШАПКИ БЫЛЫШТАШ (ГАНЬ) к. м. Очень робкий, трусливый. (Как) осино-вый лист. Э-эх, тый ужар суй, шожке лышташ! Ит ойгыро. Мый тыланет полшем. П. Печенкина.

ШОЖКЕ ЛЫШТАШ ГАЙ (ЛЫШТАШЛА) ЧЫТЫРАШ. ШАПКИ БЫЛЫШТАШ ГАНЬ (БЫЛЫШТАШЛА) ЦЫТЫРАШ к. м. Очень сильно дрожать, трястись (от

страха, волнения и т. п.). Как осиновый лист дрожать. *Тушман тыге ойла, а шкеже шопке лышташла чытыра.* К. Васин.

Онч. тг.: шорык поч гай (почла) чытыран.

ШОРЫК ПОЧ ГАЙ (ПОЧЛА) ЧЫТЫРАШ. **ША-РЫК ПАЧ ГАНЬ ЦЕБЫРАШ** к. м. Сильно дрожать, трястись (от страха, волнения); бояться. Как овечий хвост дрожать. *Мыйын ончылнем шорык поч гай чытырен кошт. Суртым ончо, пашаикат шу.* Д. Орай.

Онч. тг.: чон (шүм) меранг поч гай (почла) чытыра; чон (шүм) шорык поч гай (почла) чытыра; шопке лып-тан гай (лыпташла) чытыран.

ШОЯГОРЕМЫМ (ШОЯГОРЕМЫШТЕ) УДЫРАШ (ЙЫГАШ). **ШАЯГАРЕМЫМ ЫДЫРАШ (НИАЛТАН)** к. м. Быть озадаченным; раздумывать, недоумевать. Че-сать (почесать) затылок (в затылке).— *Кеч-могай кор-по лиеш гынат, тракторым вер гычше тарватен от керт. Шинчеда, мо ок сите?— Чыланат шоягоремыштым уды-ралыт. М. Шкетан. Сита ынде, Епиш, шоягоремым йы-гаш, колхозыш пураш кўлеш. Г. Ефруш. Мланде пелен пызныше неле уржавуй-важ шыташ тўғалымыт. «Әх-ма-а,— шоягоремжым удыралеш комбайн оза,— паша то-мам».* Ю. Галютин.

ШОЯГОРЕМЫМ УДЫРЕН (ЙЫГЕН) КОДАШ. Прозевать что-л. или кого-л.; упустить что-л.

Онч. тг.: вачым туртыктылан; кидым шаралтан; ум-нам каран; иппичам каран.

ШОЯК МЕНАК. ЯМАК МЕНАК к. м. Лгун (лгунья), вруп (врунья). Обманщик (обманщица). Ме-шок лжи.

ШОЯКЫМ ВЎДЫЛАШ. ТАКЕНЫМ КБІЛДЫЛАШ (ВБІДЫЛАШ, РАВЕДАШ) к. м. Говорить неправду. Мотать, илести чупь. *Ох, огеш келше южылан шылта-лымаш! Шкем пыдал налаш, титакым лушкемдаш мо-гай гына амалым огыт кычал пуно. Икте, шкемым ошем-даш тыршен, шоям вўдылаш пижеш, весе шылтадыма-штым улылыдымо гай лиеш. А. Авинов. Әчүж шоям вўдыл-пуыш. П. Апакаев.*

Таг. тг.: шояче чын деч лўдени.

ШОЯМ ВЎДЫЛМАШ. *Коляда? Тиде просто калы-кым ондалымаш, шкем утарынам верч шоям вўдыл-маш. А. Мурзаев.*

Онч. тг.: асамым вўдылаш.

ШОЯМ ЛУЛАШ (КОЛТАШ, ШОЙЫНТАН). ТА-
КЕШЫМ ХЫТЫРАШ (ПОНГАН, ЛУЛАН) к. м. Гово-
рить вздор, глупости. Нести, пороть чепуху, чушь; нести
околесицу; разводить турысы на колесах; нести ахиною.
*Ятыр пөръенгыт, молгунамсе семьянак, правлениеш по-
гынен шинчытат, мыскарам ыштен, шоям лұлын шин-
чат.* В. Косоротов. *Темит — мемнан ялыште эн йомакзе,
кеч-кунамат тудо шоям колтылаш йоным муэш... А шоя-
жым тудо шкак палдара — утларак шындылеш.* М. Шке-
тан. *Молгунам, тыгай сходка годым, орол пörтыштö чар-
ныде шоям шойыштыт, мыскарам ыштат, ужмо-колмым,
түрлө онайым ойлат, а таче калык пеш шын шога, чы-
мыме пикиш йонез гай тыматлын коеш.* С. Чавайн.

Онч. тг.: йомакым колташ.

ШÖРТНЬÖ КИД көн; ШÖРТНЬÖ КИДАН кö.
ШÖРТНЬЫ КИД күн; ШÖРТНЬЫ КИДАН кү к. м.
Мастер своего дела; человек, очень способный, искусный,
умелый в своем деле. Золотые руки у кого. С золотыми
руками кто. *Пагалыме Саскавий! Ушанена: «Маяк» кол-
хозыштат тыйын шöртньö кидетым пален налыт, аклаш
тўғалыт.* В. Иванов. *Микыта чўчў, тыйын шöртньö ки-
дет дене колхозын мастерскойыштыжо лийман.* В. Абу-
каев. *Катя азан ўдырамаш гынат, шуко ўдыр деч сай-
рак, шöртньö кидан.* А. Асаев. *Плотниквляэм мўннын —
шöртньы киданвлй.* Н. Ильяков.

ШÖРТНЬÖ КУРЫКЫМ СÖРАШ. ШÖРТНЬЫ КЫ-
РЫКЫМ СÖРАШ к. м. Слишком много обещать. Золо-
тые (златые) горы сулить (посулить), обещать (пообе-
щать) и т. п. *Сöрашыже кеч-кунамат шöртньö курыкым
сöрат, а... ўмашсе кочо опыт тачат тыште... шинча,—
шонго ен парняжым онгылаш ўымакше тушкалтыш.* А.
Савельев. *Густав Урсилалан шöртньö курыкым сöрен.
Пунын ончыкылык пырля ылышыштым чевер деч че-
вер чия дене сўретлен.* А. Бик.

ШÖРЫН ОНЧАШ кöм, мом, көп ўмбаке, кушко.
ТЫРЫНЬ АНЖАШ кўм, мам, кү вўкы, кышкы к. м.
Выражать недовольство, таить злобу против кого-л.; зло,
недоброжелательно относиться к кому-л. или к чему-л.
Смотреть (глядеть) косо на кого, на что. *Начин ачаже
Санум тулеч сара шöрын ончаш тўғале.* М. Шкетан. *Ик-
те гына (Элвактын) вуйжым ўыга: вет тудын ўмбаке чы-
ланат шöрын ончат, эре воштылыт, онгарат.* Э. Чапай.
Тангемвлйат мўнным цилан тйрынь анжаш тйнгалыт.

В. Патраш. *Ак яраты мѣньым подполковник тѣнг, и ша-
баш! Со мѣнь вѣкем тагыце-ѣнят тѣрынь анжа.* Н. Илья-
ков.

Онч. тг.: сапта йымач ончаш; шипча опо дене он-
чаш.

ШӨРЫНАТ ОК (ОГЕШ) ОНЧАЛ кѣм, мом. ТЫРЫ-
НЯТ АК АНЖАЛ кѣм, мам к. м. Полное равнодушие со
стороны кого-л.; не обращает внимания на кого или на
что. Ноля внимания со стороны кого-л. на кого, на
что. *Извай лѣман марий дене (Кунавий) кечын гаяк
вашлиеш. Тудын йыр лыве семын пѣрдеш. А мыйым
гын шѣрынат огеш ончал. А. Конаков.—Тыйын ешет
туге ыштен ыле гын, мыят тыйым шѣрынат ом ончал
ыле,—манын, Сергей Гмарьын шинчашкыже тѣслен он-
чалеш. Д. Орай. Микыта имньым пѣртылдыметлан тетла
шѣрынат ок ончал. В. Абукаев.*

ШУАР ГАЙ (КЎЖГӨ). ШУЭР ГАНЬ (КЫЖГЫ)
к. м. Толстый, пеноворотливый. Толстый как колода, как
стуна. *Ой, Проскажат-моторжат... кечшудо гай лачка
улат, шуар гай кѣжгѣ улат.* М. Шкетан.

ШУДО КАВАНЫСЕ ИМЕ ГАЙ. ШУДЫ КЎВА-
НЫШТЫШ ИМ ГАНЬ к. м. Безнадёжно утерянный.
Как пголка в стогу сена. *«Илаш лиеш»,—шоналтыш
Йыван. Тыште (олаште) тудым палыше ик енат уке.
Ынде тудым, шудо каванеш йомшо име семын, вачке
кычал огыт му. Ф. Майоров.*

ШУДО КАВАНЫШТЕ ИМЫМ КЫЧАЛМЕ ГАЙ
КЫЧАЛАЛАН. Бесплезно искать кого или что. Как буд-
то (словно, точно) пголку в стогу сена искать. *Ынде
кушко каем? Рябиниам кушто муам? Вет тиде — шудо
каваныште име кычалме дене иктак. Нигузе умылен ом
керт: Клавий молан шке адресшым ончыктен огыл? В.
Иванов. Тачылан йшан уке. Векат, таче (мемнам) муын
огыт керт. Пычкемыш йѣдыштѣ, ошма коклаште, мем-
нам муаш шудо каваныште имым кычалме дене иктак.
Ю. Артамонов.*

ШУЛДЫР ГЫНА (ВЕЛЕ) УКЕ кѣм. ШЫЛДЫР
ВЕЛЕ УКЕ кѣм к. м. Очень рад, доволен, воодушевлен
и т. п. Нет только крыльев (у кого). *Кумытын — Альби-
на, Леня да Ваня,—умыр йѣдым моктен, сидыште ятыр
жап мутланен шинчыт. Тунам Ванян шулдыржо гына
уке ыле. М. Иванов. Татьяна Сергеевнат пеш сай ойым
ойлен коден, ужамат. Тыйын пуйто шулдырет веле уке,*

*а чонетше гын — каваште. С. Николаев. Миколаят йӱл
лошкы ярлен кенат, мыра, мырыде цӱтен ак керд. Тӱй-
ды, лач шылдыржы веле уке, сусу лин шӱнзын. Н. Иг-
натъев.*

ШУЛДЫР ГЫНА ОК СИТЕ кӱн. *Пытаргышлан
арифметика дене изиш йодыштмек, (учитель) Ива-
ным моктен каласа. Иванын шулдыр веле ок сите,
тунар чот куана. «Ынде (тунемаш) пуремак»,—
шоналта. А. Эрыкан.*

Онч. тг.: чон куана; чон нӱлтен (нӱлтаттеш).

ШУЛДЫР ЙЫМАКЕ НАЛАШ кӱм. Онч.: **ШКЕ
ШУЛДЫР ЙЫМАК НАЛАШ.**

ШУЛДЫР ЙЫМАЧ ЛЕКШЕ. Онч.: **АВА ЛОМЫШ
ГЫЧ ЛЕКШЕ.**

**ШУЛДЫРЫМ ПУЧКАШ. ШЫЛДЫРЫМ ПЫЧ-
КАШ** к. м. 1. кӱн. *Липнать возможности проявить
свои силы, способности. Подрезать (подрезать) крылья
кому, у кого. Кулакым сенгышашлан эн ондак тудын
шулдыржым пӱчкаш кӱлеш. М. Шкетан. Шучко война,
мом ыштенат? Мыйым пытарен кертын отыл гын, пиа-
лем лугыч ышташ, шулдырем пӱчкаш, волгыдо кечым
ӱмырешлан петыраш шоненат мо? В. Иванов. 2. моп. Ли-
пнать в чем-л. перспективы (возможности развития, рос-
та и т. п.). Мӱнӱ шанымаштем, хоть йлышташ кӱжгы-
цым веле, но кырык марла журналым лыкташ келнежы:
журнал ак ли гӱнӱ, кырык сир поэзийын шылдыржы
пӱчмы лиэш. Н. Ильяков.*

**ШУЛМО ШУЛТЫШ (ГАЙ). ШУЛМЫ (СЫҚЫР)
ШУЛТЫШ (ЛАШТЫК) (ГАНЬ)** к. м. *Порвавшийся связь
с привычной средой (с семьей, с людьми, где работал,
жил и т. п.). (Как) отрезанный ломоть. Йӱбра ача-ава-
жым ок мондо, толын коштеш, южо икшыве шулмо шул-
тыш ганяк ойырла. Я. Ялкайн.*

ШУЛМО ШУЛТЫШ ГАЙ ЛНЯШ. *Стать липшим,
непужным среди кого-л. Хоть Миняеввлӓм нӱлмаш, йӱл
хоть Шаховвлӓм. Ылалтен колтат, ойхыжат нӱным ак
мо. А мӱ вуйта шулмы сыкыр лаштык ылына. Н. Илья-
ков.*

ШУМ ШОГАЛТАШ. ШУМ ШАГАЛТАШ к. м.
1. *Злиться, проявлять недовольство; негодовать; грубо
отвечать на замечание, упрек; ершиться. Поднять,
выставить щетину. Ощетиниться. Тый мо? Учетчицы-
лан ышташ гына тӱнгалынат, шумат шогалтет? А. Вол-*

ков.—*Ане! Латвич менгым тыгай лавыраште топкен ончо-ян!*—*Варвара шум шогалтыш.* А. Красноперов. *Такеш гишанок шйдешка. Седы, кыце маныт? Шум шагалташ тйнгалын.* Г. Кырлялов. 2. Быть готовым к отпору; открыто показывать неприязнь к кому-л. и чему-л. *Миклай умыла. Совет властьян полшымыжлан да активист улмыжлан йчым шуктат. Ялысе кулак уэш шужым шогалтен. Шке янлык чурийжым тўжвак луктын.* Ф. Майоров.

ШУН ВУЙ (УШ) көн. ШУН ВУЯН (УШАН) кё.
ШУН ВУЙ (ЫШ) кўн. ШУН ВУЯН (ЫШАН) кў
к. м. Кто-л. крайне глупый, бестолковый, у кого-л. нет ума, памяти. Глиняная голова у кого; с глиняпой головой; с глиняным умом кто. *Йогорын шун ушыжым Иыван ончылгочак переген толын. Иален: илен-толын тудо кўлеш лиш. Таче тиде кече толын шуо. Йогорлан ынде чакнаш нигушко. Иыванын кўштымыжым шуктышаш. Уке гын шканже шке пенайыже.* Ф. Майоров.

ШУН ТРУБКА к. м. Никчемный; недолговечное, слабое существо. О человеке. Ср. в рус.: сосуд скудельный.

Онч. тг.: ангыра вуй; арва вуй; вуйжо катык; ораде вуй; вуйжо тўрыс огыл; яра вуй.

ШУТЯ МАСТАР к. м. Шутник, любитель веселых, забавных рассказов, анекдотов и т. п. Мастер шуток. *Шижам: застава начальник шутя мастар эдем.* К. Медяков.

ШУВЫЛВУД ЙОГА (ЛЕКТЕШ, ТОЛЕШ). ШЫ-ВЫЛЬВЫД ЙОГА (ЛЯКТЕШ, ТОЛЕШ) к. м. 1. кўп. Кто-л. сильно хочет есть, пить (обычно при виде чего-л. съестного). Слюнки текут (вотекэл) у кого. *Шыже велеш олма-влакым ужмеке, вигак шўвылвўд лектеш.* М. Казаков. *Якып коншудо йўршан киндым пўжга... Мый ончен шогем, шўвылвўдем лектеш.* В. Любимов. *Верук коленкореш мом гына оптен огыл! Уй, муно, шўр-торык... Максимын шўвылвўдишат тольо, чотак шужен улмаш.* В. Абукаев. 2. молап. У кого-л. появляется сильное желание заметить, приобрести что-л.; кто-л. соблазняется чем-л. *А колжо, колжо... Адак эре ловал да олапге... Шўвылвўдешат тольо.* Н. Речкин.

Онч. тг.: кид чыгылтеш (дўгышита) (2-по знач.).

ШУГАРЫМ КҰНЧАШ кблан. **ШЫГЕРЫМ (ЙА-МЫМ) КАПАЯШ** кўлан к. м. Готовить гибель. Руть

(копать) могилу кому, чем. *Ах, таргылгыш! Мылам шўгарым кўнчет, шкаланетак лийже.* С. Николаев. *Ты ланет берч Уналче ўмыр лугыч лие, вара Санепан шкен-жым шке пытарыш. Ынде мыланем шўгарым кўнчен коштат.* А. Юзыкайн.

Онч. тг.: вынемым кўнчаш.

ШЎГАРЫШ ШУКТАШ кѳм. ШБЃГЕРЫШ (МЫ-ГИЛА ЯКТЕ) ШОКТАШ кўм к. м. Доводить кого-л. до смерти, до гибели. Сводить (свести) в могилу кого. *Тыгай, Майра гай тале, позжалуй, шўгарышкат шукта.* С. Элнет. *(Санепан) титакше Уналчым шўгарыш шумеш шуктен.* А. Юзыкайн.

ШУДЫЛАН (ТУЖЕМЛАН) ИКТЕ. ШУДЫШТО (ТУЖЕМЫШТЕ) ИКТЕ. ШУДЫЛАН (ТЫЖЕМЛАН) ИКТЫ. ШУДЫШТЫ (ТЫЖЕМЫШТЫ) ИКТЫ к. м. Нечасто встречается. О ком-л. или о чем-л. редко встречающемся, оригинальном, уникальном п т. п. Один па сотню (на тысячу); один из сотни (из тысячи). *Тыгай ўдыр кушто уло? Тыгай ўдыр шўдылан икте велешочеш...* С. Чавайн.

Онч. тг.: кечывалым тул дене (кычалын) от му.

ШЎЙ ДАНГЫТ ПАША (СОМЫЛ). ШЎ ДАНГЫНЬ ПАША к. м. 1. Очень много дел, забот, хлопот п т. п. Работы по горло. *Вуйлатыше пашам сай ыштагын, паша—шўй дангыт.* О. Шабдар. *Полатым ыштат, шўльым коштат, пѳрт кѳргым эрыктат, у вургемым ямдылат...—сомыл—шўй дангыт.* Д. Орай. *Пргодым гракгорвалў ныр вѳкы лѳктыт, паша шў дѳнгынъ тѳнгалалтеш.* А. Канюшков. 2. кѳн. Кто-л. очень сильно занят, перегружен работой. *Нылымше четвертъын пытаргыш кечылаже. Чыла тунемше учитель-влакын пашашт шўй дангыт.* М. Евсеева. *А тагачъ пашана шў дѳнгынъ. Палшаш толыт мѳндыр тѳнгвлѳат.* Н. Егоров.

Онч. тг.: чыват чўнгеп ок (огеш) нытаре (1-ше знач.); шўлалташ эрык (жап) уке.

ШЎЙЛОДЫШ ГЫЧ (ШЎЙЛОДЫШ ВОКТЕНЕ) ПУАШ кѳм, кѳлан. ШУДЫНГ ГЫЦ (ШУДЫНГ ВОК-ТЕН) ПУАШ кўм, кўлан к. м. Бить, колотить; наказывать, проучить кого-л. Дать по шее кому.

Онч. тг.: вуй (вуйгѳнгыра) воктепе пуаш; ѳрдыж-лум шотлаш; ушым пурташ.

ШЎЙЫМ ПЎТЫРАЛАШ (КЎРЛАШ) кѳн, кѳлан. ШУМ ПЫТЫРАЛАШ (КЫРАШ) кўн, кўлан к. м.

Убить, погубить, уничтожить кого-л. Обычно как угроза в адрес кого-л. Свернуть (слоमितъ) шею кого, кому. *Маюкшо кушто? Шўйжым пўтыралам! Кушто? Удырет кушто? Каласе! М. Шкетан. Ончылзочак шижтарем: эше шогертенла тўрштылаш тўнгалыт гын, шўйыштым пўтыралам. Тунам тый ит опкеле. А. Юзыкайн.*

Онч. тг.: вуйым кошарташ; вуй гычак ытаралл.

ШЎЙЫШКЎ КЕЧАЛТАШ (КЕРЖАЛТАШ) кўн. **ШЎШКЫ КЕЧАЛТАШ** кўн к. м. 1. Приставать с ласками, нежностями. Броситься на шею кого. Ср. в рус.: повиснуть на шее у кого. *А мый, тептердыме, порылык-шым паленамат, шўйышкыжў кержалтынам. Моло ен сеьын мариян лийнем... А. Савельев. Лида ак простыы, манат? Ужат вот, тўрўк шўшкем кечалтеш... А. Канюшков. 2. Находиться на чьем-л. обеспечении, иждивении; быть обузой для кого-л. Кугыжан тўрлў кулышт, по-миссионер-влак, марий калык шўйышкў кержалтын, тудым (вес) вераш савыраш толашеныт. М. Шкетан. Японий доно воюйымашешет руш кугижа незерем колтенат, сакой начальниклўят хресань шўжш кечалтыныт, тўды гбўц оксам кышкедыт, тарват. Н. Игнатьев.*

Онч. тг.: шўйынытў кечаш; шўйыштў (шўйлодышто, шўй ўмбалне) шипчанл.

ШЎЙЫШКЎ (ШЎЙЛОДЫШКЎ, ШЎЙ УМБАКЎ) **КЎЗЕН ШИНЧАН** кўн. **ШЎШКЫ (ШЎДЫНГЫШКЫ, ШЎ ВЫКЫ)** **КЎЗЕН ШЫНЗАШ** кўн к. м. 1. Подчинять себе, использовать кого-л в своих интересах. Садиться (сесть) на шею (на горб) чью, кому. *Шўйышкет (ватет) кўзен шинчын! М. Шкетан. Мўнгешок хоза линешты, труйыш халыкын шўшкы кузен шўнзыныт, первишылаок тўдын вўйрым йўын, мындырланен ёлынешты. Н. Игнатьев. Колыштса! Мутым тыныс наеш! — Тўня шемер-влак! Тендан шўйышкў Капитал йол сакен кўзен шинчын. В. Колумб. Йенгылыш лийыт: тегак мемнан шўйышкў шинчын огыт керт. С. Чавайн. 2. Находясь на чьем-л. иждивении, попечении, тяготить, обременять кого-л. Ынде мылам марлап толнет! Манметла, мыйын шўйышкў кўзен шичнет!.. Пеш чоя улат улмаш. М. Шкетан.*

Онч. тг.: ваче ўмбак (вачўмбак, вачывак, вачышке) (кўзен, кушкыж) шипчанл.

ШЎЙЫШТЎ КЕЧАН кўн. **ШЎШТЫ КЕЧАН** кўн к. м. 1. Приставать с ласками, нежностями. Висеть на

шее у кого. 2. Находиться на чьем-л. иждивении, обеспечении; быть обузой для кого-л.

Опч. тг.: ваче ўмбалне (вачывалне, вачыште) шинчаш (кошташ).

ШҰЙЫНТӨ (ШҰЙЛОДЫШТО, ШҰЙ ҰМБАЛНЕ) ШИНЧАШ (КОШТАШ) көн. ШҰНШТЫ (ШҰДЫН-ГЫНШТЫ, ШҰ ВЫЛНЫ) ШЫНЗАШ күн к. м. 1. Быть на иждивении у кого-л., обременять кого-л. Сидеть на шее (на горбу) чьей, у кого. *Сита, тымартен шййыштына шинчен улыт. Раскулачиватлаш...* О. Шабдар. 2. Эксплуатировать кого-л. — *Шйй ўмбалне шинчыше арам логар кашак ситышын улыт.* К. Васин. *Пөтя администратцийым пагалымах уке. Чыла пашаенгымат тудэ ик ораш чумыра. «Нуно мемнан шйй ўмбалне шинчыи коштыт», — манеш чыламат.* К. Алдиар. *Ти паразитвлэ хресаньвлән шйшты шынзеныт, нйнын вйрым йўныт, нйнылан йлашышты ырыкым пуделыт.* П. Игнатев.

Опч. тг.: ваче ўмбалне (вачывалне, вачыште) шинчаш (кошташ).

ШҰҚЫМ ОҚ (ОГЕШ) САВЫРЕ. Опч.: СҰҚЫМАТ АҚ СӘРАЛ.

ШҰЛАЛТАШ ЭРЫҚ (ЖАП) УКЕ. ШҰЛАЛТАШ ИРЫҚ (ВЕРЕМА) УКЕ к. м. 1. Очень занят, чрезмерно перегружен работой. Дохнуть некогда. *Игат ойло, шўлалташ эрык уке.* О. Шабдар. *Акнашланат чот тўкным...* *Колхоз сўяным ямдыла. Шўлалташ эрык уке.* С. Элнет. *Икманаш, рвезылан тунар пашам кучыктен пуэныт, шўлалташат жап ситен огыл.* Г. Чемеков. Опч. тг.: папа (со-мыл) шўй дагыт. 2. кōлап. Не оставляют кого-л. в покое, просят, требуют от кого-л. что-л., чего-л. *Киндым, паренгым, шылым, межым, мушым йодыт...* *Шўлалташат эрык уке.* С. Чавайн.

ШҰЛЫНШЫМ НАЛАШ. ШҰЛЫШЫМ НӘЛАШ к. м. 1. Начать снова ровно дышать. Переводить (перевести) дух (дыхание). *Рвезе чылт улна. Кашка ўмбақ ўнардымын волен шинчеш, шўлышым налеш.* М. Бзсеева. *Аваже пōргыш пурышат, ик жап шўлышым палын шинчыш, вўдым йоктарен йўд да ойлаш тўнале...* В. Косоротов. 2. Делать короткий перерыв, передышку для отдыха. *Айда изиш шўлышым налына.* В. Косоротов. *Противниклап шўлышым нәлаш ырыкым пуде, солашкы танковый ударым йшташ.* Н. Ильяков.

ШҰМ ВЕРЫШТЕ ОГЫЛ. Оңч.: ЧОН (ШҰМ) ВЕРЫШТЕ ОГЫЛ.

ШҰМ ВҮРҒЫЖЕШ. Оңч.: ЧОН (ШҰМ) ВҮРҒЫЖЕШ.

ШҰМ ЙҰҚША. Оңч.: ЧОН (ШҰМ) ЙҰҚША.

ШҰМ ЙҰЛА. Оңч.: ЧОН (ШҰМ) ЙҰЛА.

ШҰМ ҚОРЫТА. Оңч.: ЧОН (ШҰМ) ҚОРЫТА.

ШҰМ РҰЙ ЧҰЧЕНІ. Оңч.: ЧОН (ШҰМ) РҰЙ (РҰН, ШҰЙ) ЧҰЧЕНІ.

ШҰМ СЕМЕШ. Оңч.: ЧОН (ШҰМ) СЕМЕШ.

ШҰМ ШЕЛЕШ көн, көлап, молап. ЙАНГ ШЕЛЕШ кун УЖЫН АҚ КЕРД кұм, малап к. м. Кто-л. непытывает к кому-л. чувство зависти, досады, проявляет нетерпимость к чужому успеху; тайно недоволен. Сердце раскалывается, ломается у кого из-за чего. *Адак Стопан Ямблатым неш ок йөрате: ала Ямблатым моқтымылан шймжө шелеш, ала Муставий верч. С. Чавайн. Лукаш көранаш йөратышан. Кызытат шймжө шелеш ала-мо — пушыжо утыр тарванылаш тўналын. М. Шкетан. Тиде участкылан кажне ялын шймжө шелын, тавалат. М. Шкетан.*

Оңч. тг.: шўйым пураш (шумап).

ШҰМЫШҚО (ШҰМЕНІ) ҚҰЗЫМ КЕРАШ (ШҰРАЛТАШ) көн, көлап. ШҰМЫШҚЫ (ШҰМЕНІ) ҚЫЗЫМ КЕРАШ (ШҰРАЛАШ) кұн, кұлап к. м. 1. Причинить боль, страдание, неприятность кому-л. (обычно неожиданным сообщением, известием). Воткнуť (вонзить) нож в сердце чье, кому. *Почтальон (оқнам) тўкалген) — шем шижмаш кўзым керын шймеш. В. Колумб. (Ойго) Лычийын шймышкыжө кўзымак кере. Пörгыш пурышат, икшывыжым ончалын, шинчавўдшö тольо. Я. Элексейн. Пагулын шймышкыжө тудо (вучыдымо) мут кўзым кералме дене иктак лие, да пуйто тудым Эчан кугу кестен дене перен колтыш. Н. Лекайн.* Оңч. тг.: вуй гыч (вуйым) уш дене (кестен дене) перыме гай лпяш. 2. Предавать, коварно подводить кого-л.

ШҰМЫШҚО ҚҰЗО (ГАЙ). ШҰМЫШҚЫ ҚЫЗЫ (ГАНЬ). к. м. Крайне горько, тягостно, досадно, обидно кому-л. (Как) нож в сердце.

ШҰМЛАН ҚҰЗО ДЕНЕ ШҰРАЛТЫМЕ (КЕРМЕ) ГАЙ ЧҰЧЕНІ (ЛИЕНІ). *Ожно гын тидым (бөке мутым) Григорий Петрович ок шиж ыла. Кызыт*

шўмжылан кўзё дене шуралтымыла чучо. С. Чавайн. Вучыдымо увер Вачий ден куважлан кўзё дене шуралтымыла чучо. С. Эчан. Пырням кё пўчкын? Элвакте огыл мо? Ўдырайын шўмжылан кўзым кермыла чучо. Э. Чапай. Илья гишан (колхозниквлй) айшын-дарат гынь, Любан шўмлан им доно шыралмыла чучеш. К. Беляев.

ШҰМЫШТӨ ИЙ (ИЙ КОМЫЛЯ) КӨН. ШҰМЫШТЫ И (И МАКЛАКА) КҰН к. м. Кто-л. испытывает к кому-л. полное отчуждение. Лед на сердце кого, у кого. *Майран тыге каласымыже Порислан ыш келше... Шўмыштыжө ий комылям шиже. Д. Орай. ШҰМЫШКӨ ИЙЫМ (ИЙ КОМЫЛЯМ) ПЫПТАШ КӨН.* (Ондален возымо) *серыш мариемын шўмышкыжө ий комылям пыштен. М. Евсеева.*

ШҰРАШ ПЫРЧАТ УМШАНТЕ ЛИЙЫН ОГЫЛ. Онч.: **УМШАНТЕ ШҰРАШ ПЫРЧАТ ЛИЙЫН ОГЫЛ.**

ШҰРГӨ ГЫЧ ВҰДЫМ ОГЫТ ЙҰ. Онч.: **ЧҰРИЙ ГЫЧ (ШҰРГӨ ГЫЧ) ВҰДЫМ ОГЫТ ЙҰ.**

ШҰРГЫШКӨ (ЧҰРИЙЫШКЕ, ШИНЧАШКЕ) ШҰВАЛАШ көн. **ЛИЦАШКЫ (СЫНЗАШКЫ) ШЫВАЛАШ** кўн к. м. Пренебрегать кем-л. Резко выражать свое неуважение к кому-л. Плевать (плюнуть) в лицо (в глаза) кого, кому. *(Осал егын) шўргышкыжө кажныже шўвалеш... А. Юзыкайн. Вес семын ыштем гын, Курай веле огыл, пошкудем-влакат чурийышкем шўвалыт ыле. К. Коршунов. Тыйын шольыч, Иван Исаич, ыгак чурийышкет шўвалеш ыле. А. Асаев.*

ШҰРТӨ МУЧАШТЕ КЕЧАШ. Онч.: **ҰП МУЧАШТЕ (ШҰРТӨ МУЧАШТЕ) КЕЧАШ (КОДАШ, ЛИЯШ).**

ШҰРТӨ ПЫРЧЕ ЙОТКЕ (КОДДЕ). ШЫРТЫ ПЫРЦЫ ЯКТЕ (КОДДЕ). к. м. Абсолютно все. Все без остатка. Вплоть до нитки. *Шўртө пырче йотке йўлышө ял марий-влак шуко жап рўжгышт, ўчашышт. В. Косоров.*

ШҰРТӨ ПЫРЧЕ ЙОТКЕ (КОДДЕ) ЛОНЧЫЛАШ (ЙОДЫПТАШ, ОЙЛАШ, т. м.). ШЫРТЫ ПЫРЦЫ ДАНГЫНЬ (КОДДЕ, ЯКТЕ) ЛАНЗЫЛАШ (ЯДЫШТАШ, ШАЙЫНТАШ, т. м.) к. м. Основательно, подробно. Вплоть до мелочей спрашивать, рассказывать и т. п. До нитки разбирать, спрашивать и т. п. *Шырты пырцы дāнгынь Катян ёлымашыжы гишан Миняевлан (тāнзжы) ынгылдара. Н. Ильяков.*

ШҮРТӨ ПЫРЧЕ ЙОТКЕ (МАРТЕ, КОДДЕ) НО-
РАШ. ШЫРТЫ ШЫРЦЫ ДАНГЫНЬ (ЯКТЕ) НО-
РАШ к. м. Насквозь, совсем вымокнуть, промокнуть;
вымочить (одежду, обувь и т. п.). До (последней) пит-
ки вымокнуть. *Мыят шүртө йотке нөренам. Олашке
вашкем. А. Косоротов. Карманов шырты шырцы дан-
гынь нөрен шынзын. Н. Ильяков. Ночко шыжым шүр-
тө пырче кодде нөреда, үмбалнак вургемда кошка.
В. Иванов. Салтак-влакын шүртө пырчат кукушо кодын
огыл, туге нөреныт. С. Чавайн. Мый шүртө пырче мар-
те нөрен толынам. Ю. Артамонов. Миклай шүртө пыр-
че марте гай нөрыш. Д. Орай.*

ШҮТЕН (ШҮТЫШАШ ГАЙ) ОНЧАШ кѳм. ТУ-
РАН АНЖАШ кѳм к. м. 1. Всмотриваясь в кого-л.,
выражать чувство гнева, раздражения, недовольства
и т. п.; взглядом пронизывать кого-л. Ср. в рус.: бура-
вить глазами; сверкать глазами на кого. 2. Присталь-
но, жадно смотреть на кого-л.; с интересом разгляды-
вать кого-л. *Удыр шем шинчаж дене рвезе үмбак кок-
лан-коклан шүтышаш гай ончалеш. В. Иванов.*

ШҮТЕН ЙҮШАШ ГАЙ ОНЧАШ кѳм. *Каврий
Эчаным шүтен йүшаш гай онча. С. Чавайн. Ня, шуңко!
(Нѳтырын) шинчаончалтышыжак поро огыл. Ончалеш
гын, тыйым шүтен йүшашла коеш. Ончычшо пеш шек-
ланен омыл ыле. Ынде... эре шекланем: тыйым (Кла-
вий) нелын колтышашла коеш. С. Чавайн.*

Опч. тг.: нелшаш гай (нелын колтышаш гай, нел-
шашла) ончалш.

ШҮШНЫК ОМО. ШЫЖВЫК ОМ к. м. Непродол-
жительный, короткий, чуткий сон. Соловьиный сон. *Кум
йүд шүшнык омо дене эргыш. Ф. Майоров.*

ШҮШНЫК ОМЫМ МАЛАШ (НЕРАЛТАШ, т. м.).
*Кайыза, Сергей Кириллыч. Уке гын шижынат кертеш.
Тугакшат тудо шүшнык омым веле мала. А. Волков.
Южгунам лум вочмо годым телым Сутка дене малыде
Нойымеке, сур шинельым Үмбачетше кудаиде, Тур-
тын шинчын окопешак, Шүшнык омым пералтет. М.
Казаков. Ыдыр... выртешат шагалде. Йәмды шыжвык
омымат амалыде Кушташ, мыраш... Шүмыш толын
цәш! Н. Егоров.*

ШЫГЫР ЧОН кѳн; ШЫГЫР ЧОНАН кѳ. ШЫР-
ПЫ ЙАНГ; ШЫРПЫ ЙАНГАН к. м. 1. Завистник. За-
вистливый, мелочный человек. Ср. в рус.: мелкая душа

(душонка) у кого, с мелкой душой кто. *Капше лунчый, какши, а чонжо име рож дечат шыгыр.* К. Вастп. *Эше ик ойыртемем палемдыман: Алексеев шыгыр чонан ег лиеш ыле гын, шке воспитанникше-влакым творчески шоаш туныктен кертеш ыле мо?* В. Васильев. 2. Недоброжелательный, неотзывчивый, не способный сочувствовать, сопереживать и т. п. Черствый, равнодушный человек. — *Оклинам малаш йжаш ок лий ыле мо? Эй-й... шыгыр чон, шыгыр, — шкенжым (Качырий) шудалеш.* — *Авам арамак огыл ойла улмаш: «Чонет шыгыр огыл гын, вер чылаланат сита».* В. Бердянский. *Шешкыже шыгыррак чонан, мом ыштет...* Ю. Галютин. 3. Непокойный, перевозный. *Замын лудмыжо да ойлымж годым редактор эреак тудым эскерен шинчыш: койышыжым, чурий вашталтым, шинча тул тўшым, ваче тарваным...* да тыгай шонымашке лекте: *могай шыгыр чонан ег.* В. Юксерн.

Онч. тг.: пырпе чоп.

ШЫГЫРЫШ ПУРАШ. Онч.: ТУТКАРЫШ (ШЫГЫРЫШ) ПУРАШ.

ШЫГЫРЫШ ПУРТАШ. Онч.: ТУТКАРЫШ (ШЫГЫРЫШ) ПУРТАШ.

ШЫДЕ ПАР ДЕНЕ. ШЫДЫ ПАР ДОНО к м. В состоянии крайнего раздражения, возбуждения, злости и т. п. Со злости, сгоряча. Под запал (делать, сделать). *Мый шыде пар дене орадым ыштен кудалтенам.* А. Волков. — *Кызытат шуко утоситым венгым нерген каласкалышым... шыде парем дене...* Шўжарем пеш жал, — *Строгова шинча лукшым йштылале.* В. Юксерн. *Пиш шўдешкен колтым пар дон Сә дон, шеньык дон, тавар дон... Сады мычкы Шылдыр мычкы шолым поклат, талашат, Вырсат, охлат, шудалыт.* П. Першут.

ШЫДЫМ ТУАРАШ көн ўмбалаң, кө ўмбаке. ШЫДЫМ ТӨРЛАШ (ТУАРАШ) кў вйлан, кў вйкы к м. Удовлетворять (свое) чувство злобы, досады и т. п., прицпнив зло кому-л. Вымещать (выместить) (свою) злобу на ком-л. *Колхозышто виноградшым шындаш пуэн огытылат, мыйын ўмбалаң шыдыжым туара.* А. Волков. *(Ўрдыж верыште) шканет пиалым муын отыл да ынде, тышке толын, ег ўмбалаң шыдетым туарынет.* А. Волков. *Старостыеләй вара солаштышты шке шўдыштым ййла вйлан төрлат, незервйэгтым сакой статянок мутят.* Н. Игнатьев.

ШЫЛТЫКЫМ КЫЧАЛАШ. ШЫРЫНЫ ГАНЬ (ШЫРЫНЫЛА) ШЫРКЕДАШ к. м. Придираться, упрекать, возмущаться, делать замечания по пустякам и т. п. Искать повод, причину, предлог. *Вот тый шке кажне мут деке нижедылат. Арам шылтыкым кычалат.* А. Волков. *Нимолан шылтыкым кычалаш, тугакат чыла раш...* М. Рыбаков. *Вот ораде. Мо рвезылан ок сите!.. Эре могай-гынат шылтыкым кычалеш.* П. Корнилов.

ШЫМ КӨГӨН (СРАВОЧ) ДЕНЕ СУРАЛАШ (ТҮ-КЫЛАШ) мом. ШЫМ СРАВАЧ ДОНО СЫРАЛАШ мам к. м. Держать что-л. в тайне, в строжайшем секрете. Семейю замками закрывать (запирать) что. *Ен шонымашым огына пале шол, ен ушым янда вошт ужмо семын ончалаш ок лий. Мыланна тудо шымлу шым көгөн дене суралыме шол.* Ю. Артамонов. 2. Где-то далеко, в самом недоступном месте. *Мыйын гын пиалым кычал муаш йишан пытен. Шемер калыккан пиал кугу чодыраште, шем маска кидыште, шым сравоч дене тйкылен шындыме, маныт.* Йомак.

ШЫМ КӨГӨН (СРАВОЧ) ДЕНЕ СУРАЛЫМАШТЕ (ТҮКЫЛЫМАШТЕ). ШЫМ СРАВАЧ ДОНО СЫРАЛЫМАШТЫ (ТҮКЫЛЫМАШТЫ) к. м. мо. Что-л. является совершенно недоступным для понимания, осмысления; остается недостижимым; под надежной охраной (содержится). За (под) семейю замками (находится) что. *Умбакеже мо лийын, Пагул шкежат ок пале. Ты-марте палыде ила, ончыкыжымат тудлан шымлу шым көгөн дене суралымаште лиеш.* Ю. Артамонов.

ШЫМ НИЙ ДЕНАТ ОТ МУ. ШЫМ ПИ ДОНАТ АТ МО к. м. Надежно спрятано. Семейю собаками (ищейками) не найдешь. *Кйзыток яжо вйрыш (кодшы оксажым) таен шйндемат, шым пи донат кйчал ада мо.* С. Алдушкин.

ШЫМ ПҮЖВҮД ЙОГА (ЛЕКТЕШ) көн. ШЫМ ПҮЖВҮД ЙОГА күн к. м. Кто-л. трудится, работает напряженно, усердно. Семейю потов сошло у кого. *Марийлан ожсек, пйртйсым сеген, патырлыкым ончыкташыже логалын. Курымаш пйичерым руэн, пундышыжым кукален, ййлемым курал-йдымь агашке савыраш шуко вий кйлын. Изи насум ямдылен шумешкат, ймбачет шым гана шым пйжвйд йоген вола.* К. Васин. Только пйжвйдым чаманыман озыл. *Туге ышташ кйлеш, шым пйжвйд лекше. Тунам коммуна шочеш, кушкеш...* Н. Лекайп.

ШЫМШЕ ОМЫМ УЖАШ. ШЫМШЫ ОМЫМ УЖ-
ЛАШ к. м. Долго, крепко спать. Видеть седьмой сон. —
Шымше омым мыйын олмешем оза кува ужын кия, —
сашешта Бахманов. З. Каткова.

ШЫНГИ-ШАНГИ КОЛАШ (ШАКТАШ, ЫНГЫ-
ЛАШ) к. м. Смутно, неотчетливо что-л., о чем-л. слышать,
знать, узнавать. Ср. в рус.: по слухам. (*Укули.*) *Софиэ-*
тын марылыкшы улы... колынат? (Якон Серге.) Шынги-
шанги колынам. Г. Кириллов. Иван Петрович, кыце
лиалтын, шайышт пуэма. Мёнь тёйнам шынги-шанги ве-
ле колынам. А. Канюшков. Роза, ытрак колыштмыкы-
жы, шынги-шанги ынгыла: акажым... телеграфный связь
пыдыртымашеш наказат. К. Беляев.

Онч. тг.: пылыш мучаш (пылыш тўр) дене колаш
(колышташ).

ШЫНГА (ЎВЫРА) НАРЕ. ШЫНГА (БЫВЫРА) НЌ-
РЫ к. м. Много, большое количество, бесчисленное мно-
жество чего-л. Что мошкары. *Поэзийже, прозыжо ўвыра*
наре, а трагедий шотышто, манмыла, чынжымак, траге-
дий. В. Микишкин.

Онч. тг.: кутко виса (наре); артана дене; кеч нўям
пўяле; кўтў виса (наре); тесте дене.

ШЫП ДА ТЫМЫК. ШЫП ДА ТЫР к. м. Полное
спокойствие, мир, тихая, беззаботная жизнь. Тишь да
(п) гладь. Тишь да (п) гладь да (п) божья благодать.
(*Бобров*). *Пу мо, тек тыге лийже — чыла шып да ты-*
мык... (Вахтер кува.) Мемнан тыште чыла шып да ты-
мык, тыгай-тугай ок шокто. М. Рыбаков.

ШЫП (ШЫМШЫК) ПИЙ (ГАЙ). ЙОЙ (ШЫП,
ЙЫВЫРТ) ПИ (ГАНЬ) к. м. Скрытный; действующий
исподтишка. (Как) тихая собака. *Тупела Назар... шым-*
шык пийла шенгечет толын, шып пурлеш. Да туге пур-
леш — кё улметым мондет. Ю. Галютин.

Таг. тг.: шып пий шолын (шып) пурлеш.

ШЫП ПУРЛАШ. ШЫП (ЙЫВЫРТ) ПЫРЫЛАШ
к. м. Тайком, исподтишка, скрытно (вредить, что-л. де-
лать). Ср. в рус.: тихой сапой. — *Тудо (Толя) Вёдырет*
гай огыл, а чоялыкым поген шуктышо... Туддеч лўдаш
кўлеш. Шып пурлеш, — манеш авай. Ю. Галютин.

ШЫРПЕ ЧОН КӨН; ШЫРПЕ ЧОНАН КӨ; ШЫРПЫ
ЙАҢГ КҮП; ШЫРПЫ ЙАҢГАН КҮ к. м. Придирчивый,
надоедающий постоянными мелочными замечаниями,
упреками т. п. Душа как заноза у кого. *Прокурор шырпе*

чонанла защитникын ойжым икмыняр гана кўрлаш тө-
чыш, но ыш керт. А. Юзыкайн.

Онч. тг.: шыгыр чон.

ШЫРПЫН ШАЛАТАШ. ШБІРПЫН ШАЛАТАШ к. м. 1. кѳм. Уничтожить, разбить наголову (обычно противника, врага, зверя и т. п.). Стереть в порошок ко-
го. Разбить вдребезги (в щепки). *Ик янлыкым, Архаров
манмыла, шырпын шалатенна. А. Красноперов. Ик кого
пйша — тышманым шбїрпын шын шалаташ. Н. Ильяков.*
2. мом. Решительно ничего не оставлять, разбить, разру-
шить окончательно что-л. (строение, здание и т. п.).
*Сырен моткоч, шке ыштыме дворецшым тудо (Перкѳн)
шырпын шалатен. А. Бик.*

ШЫРПЫН ШАЛАНА мо. *Саде кугу миномет иктаж
вере миен тўкныжѳ — чыла шырпын шалана, нимом ок
кодо. А. Юзыкайн. Стрелочникын будка шбїрпын
шйппен кеш. Н. Игнатѳев.*

Онч. тг.: ломыжыш савыраш; шикш-пуракыш савы-
раш.

ШБІДЫМ ШѳРАШ ма доно, кышак, кў вїлан к. м.
Поднимать шум, ругаться, браниться и т. п. Развенчи-
вать (свое) зло чем, на чем, на ком. Ср. в рус.: метать
пкру; метать громы и молнии. *Вара пичышкы пырыш-
наат, цила шбїдынам шѳраш манын, пум пилаш, шельш-
таш тїнгална. Икмйгалышты машина пум пилен, ше-
лышт, шйжанлен шбїндышна.*

ШБІЛМЫЛА МАДАШ к. м. **ШЫЛМЫЛА МОДАШ.**
Скрывать, хранить в тайне что-л. от кого-л. Играть в
прятки (в жмурки). *Тый уда рвезе отыл. Мыланем
келшет. Лизукланат, шонем... Тый шылмыла ит мод,
Аркаш. Сай еглан мемнан сург эре почмо. А. Волков.
(Осал пашалан) закон пенгыде. Тый денет, Чопи, нигѳ
шылын-кумен модаш ок тўнал. Таче але эше умылгаре-
на. П. Корнилов. Мбїнь, Коля, шачынам ныр вїлан Дй
кушкынам тбїшакенѳк. Ныр вїлны ак мадеп шбїлмыла—
Вет ныржы стѳл доно икток. И. Горный.*

Ы

ЫЛЕ ШОЛ. ЫЛЫЫ ВЕЛЕ БЫШКАЛА к. м. Выра-
жение согласия, сожаления, сочувствия по поводу неис-
полненного желания, чаяния и т. п. Конечно, к сожале-
нию, это так. — *Ушкал лиеш гын, (икшыве-влак) шѳ-*

рым йўйт ыле, ынде презыжат кўшкын шўэш ыле... —
Ыле шол... А. Красноперов.

Таг. тг.: ылы дā шылы к. м.

ЫНДЕ КОКЫТЕ. ЫНДЕ КОКТЫ ГЫЦ ИКТЫЖЫ к. м. Никому ничего не известно, никто ничего сказать не может; выражение сомнения: да или нет, так или не так, тот или другой и т. п. (Теперь) одно из двух. *Эмлаш ожнырак кўлеш ыле. Ынде кокыте. Ала сөгем, ала уке.* Д. Орай.

ЫНДЕ НА ТЫЛАТ! ЫНДЕ НЌ ТЫЛАТ! к. м. Выражение удивления, изумления или разочарования, возмущения. Теперь на тебе! *Эргына комсомол ыле, а ынде — на! Ынде — шешкат тугаяк.* С. Эчан.

Онч. тг.: вот те (тебе, тылат, тык) (и) на! Вот (тебе) тылат.

ЫНДЕ ОЙЛЫМАНАТ ОГЫЛ. Онч.: ОЙЛЫШАШ ОГЫЛ; ОЙЛЫМАН ОГЫЛ.

ЫНДЕ ПАША ПЫТЫШ! ЫНДЕ ПЌША (ДЕЛА) ПЫТЫШ! к. м. 1. Вот так дело! Выражение досады, разочарования, злости и т. п. по поводу чего-л. неожиданного. Теперь дело кончепο; теперь делу конец! *Имне уло кергмын (возым) шупшыл колтыш — пел торта лектын возο. «Ынде паша пытыш», — шоналтыш Ышван.* А. Юзыкайн. 2. На этом и конец. Говорится как заключение, вывод при подведении итога сделанному, сказашиому и т. п.

ЫНДЕ ТЫЙ МАН. ЫНДЕ ТЫЙ ОЙЛО. ЫНДЕ ТЫНЬ МАН. ЫНДЕ ТЫНЬ ПОШЫ к. м. Действительно. Прямо возмутительно. Выражение крайнего удивления, возмущения, негодования. Теперь ты скажи (говори). Скажи пожалуйста. *(Келай кува.) Мо тыгай? Мо, олымбалдат укес! Кушко шинчам? (Мичу.) Ынде тый ман, тений тыгай жап.* А. Конаков. — *Эх, калтакшат, — мане (Качырий). — Илышнаже кузе савырныш. Шонго йдырамаш издереш кычкалгеш... — Ынде тый ойло, — шонгат мугыш ушна.* П. Корнилов.

Онч. тг.: ит (ида) гына ойло (ман); ойлыманат огыл; мутат уке; чынже дене.

ЫНДЕ УШЕМ(АК) КАЙЫШ. Онч.: УШ КАЯ.

ЫШ МАКЛАКА к. м. Очень умный, толковый,образительный. Светлая голова. Комок ума.

Онч. тг.: волгыдо вуй.

ЫШКАЛ ТАШКАЛЫН мам к. м. Очень вкусный,

вкусно. О пище (блпнах, каше и т. п.). Корова ступила (наступила) на что, куда. Ср. в рус.: язык проглотить; пальчики облизнешь (облизжете). *Немырым ыш-кал ташкалын, пиш тотлы.*

Онч. тг.: йылмет нелат.

ЫШТЫРАШ ЙЫЛМЕ. ЫШТЫРАШ (ЫШТЫР-ГЫЛЯШ) ЙЫЛМЫ к. м. Невыразительная, бедная, сухая речь. Сукопный язык. *О, тиде ыштыраш йылме! Тыге веле мо возыман кугу йӧратымашым?! Ю. Галютин. Шкӧметым ырысы ӱнде! Ыштыргыляш йылмы, Андрейлан (самынь) попенат. С. Алдункин.*

Ы

ЫМЫРЕТ ГОДШЫ к. м. Онч.: АКРЕТ ГОДСО.

ЫРАН ГЫЦ КАЧЫ к. м. 1. кӱлан, кышты. Совершенно невыпосимы, несносны (жизнь, образ жизни, условия, обстановка и т. п.) кому-л. где-л. Горше рельеки. 2. Очень сильно, крайне надоело.

Тан. тг.: ыран гыц качы, шыкш гыц пыцката (хоть нужер тӱшканш пыреп шыц) к. м.

ЫФЫЛЕН КУПТАШ кӱм к. м. Нежечь, делеять, всячески оберегать кого-л. от всего, что может тревожить, волновать и т. п. Обычно о воспитании детей. Дышать над кем. Дуть на кого.

Онч. тг.: ӱй ден мӱйыштӧ (ӱеш-мӱеш) логаш: пулен ашнаш.

Э

ЭНГЕКЛАН—ТОПГАК; ЭНГЕК ПОЧЕН
ЭНГЕК. ЭКСЫК ПАШТЕК ЭКСЫК к. м. (Одна) беда за другой. Сплошное невезение. О каких-л. неприятностях, следующих одна за другой. Одно к одному. *Вера ден Соля пытартыш кум кечыште кушко гына миен ышт кошт — эре энгеклан — топгак: я вучалтыза маньт. я специалистда уке... В. Юксерн. Энгеклан—топгак манме семын йӧр тӱнгале, лавыран корняшто орва тыртыш шаланыш. В. Любимов.*

ЭР ГЫЧ КАС МАРТЕ. ИРОК ГЫЦ ВАДЫ ЯКТЕ к. м. Весь день, целый день. С утра до вечера. *Тунам шкат паледа, рвезе лиялтын... Вий шуко, пагар сайын*

ышта. Эр гыч кас марте пирыла пашам ыштенам...
Ю. Галютин.

Онч. тг.: ўжара гыч ўжара марте (1-ше знач.).

ЭРЕ АГАВАЙРЕМ кӧн, кӧлан. Сплошное безделье у кого-л. Все сплошь праздники у кого, кому.

ЭРЕ АГАВАЙРЕМ ОГЫЛ. Надо, пора за работу, за дело браться; нужно знать меру веселью. Не все праздники.

Онч. тг.: мардежым чумеи кошташ.

ЭРЕ ИКТАК кӧлан. СО ИКТОК (ИКАНЬОК) кӧлан к. м. Одинаково безразлично кому-л. Все одно (едпно) кому. *Кугыжа шкеже сарыш ок кай вет—тудлан эре иктак.* О. Шабдар.

Онч. тг.: йўштат, шокшат огыл; ни йўштӧ, ни шокшо огыл.

ЭРЕ ИКТЫМАК ТҮЯШ. Онч. тг.: ИКТЫМАК ТҮЯШ.

(ЭРЕ) ШЫГЫР КЫШКАР. Одно с другим так тесно связано, взаимосвязано, что трудно пайти начало и конец, причину и следствие и т. п. Ничего не добьешься, никому ничего не докажешь. Ср. в рус.: порочный круг; замкнутый круг. *Хе-хе-хе, куш ит тошкал, эре шыгыр кышкар.* В. Косоротов.

ЭРЛА МАНМЕ ГОЛЫМ (ЛИЕШ. ЫНТАЛТЕШ. т. м.) мо. ШУКЫ ИРГОД ЛИМЫКЫ (ЛИЭШ. ЫНТАЛТЕШ. т. м.) ма к. м. Неизвестно когда (будет, сделается и т. п. что-л.): бесполезно ждать, никогда не дождешься чего-л. Много «завтра» пройдет, пока будет сделано, выполнено и т. п. что. Ср. в рус.: после дождичка в четверг. *Мемнан колхозын плугшо, тырмаже ынде уло, лум йымач шулен лектын, а ачалышыже—эрла манме годым.* М. Шкетан.

ЭРЛА-КУМЫШТО (ВУЧАШ. МИЯШ. ТОЛАШ. КАЯШ. т. м.). ИРГОДЫМ-ВЕСИРГОДЫМ (ВЫЧАШ. МИАШ. ТОЛАШ. КЕАШ. т. м.) к. м. В ближайшее время. В ближайшие дни. Завтра-послезавтра. Ср. в рус.: со дня на день; не сегодня-завтра. *Кажныже пала: эрла-кумышто олыкыш шудо солал лекмыла.* М. Рыбаков. *Резе эрла-кумышто манме семын Абакан-Тайшетышке кая!* В. Косоротов.

Тап. тг.: эрла огыл гын, кумышто.

ЭРЫКЫМ ПУАШ. ИРЫКЫМ ПУАШ. к. м. 1. кӧлан. Предоставлять свободу в поступках, действиях, в

проявлении чувств и т. п. Давать (дать) волю кому. чему. *Эчуклан кутыраш эрыкым пуыза. 2. молан. Не сдерживаться в проявлении чувств. Марина, шинчавѳолан эрыкым ит пу.*

ЭРЫКЫН ШУЛАЛТАШ. ИРЫКЫН ШУЛАЛТАШ к. м. Почувствовать облегчение, освободившись от каких-л. забот, обязанностей, трудностей и т. п. Вдохнуть свободно. *Тунемме ий пыгыш. Поча-шамыч яндар южыш лектыч, эрыкын шѳлалтышт.*

ЭРЫКЫШКЕ КОЛТАШ. 1. кѳм. ИРЫКЫН КОЛТАШ кѳм к. м. Предоставлять кому-л. большую свободу в поступках, действиях, в поведении, в проявлении чувств и т. п. Ослаблять дисциплину. Давать (дать) волю кому. в чем. *Такше ме тендам чот эрыкыш колтенна. Изида годымак пашам ыштыкташ кѳлеш. А. Мурзашев. 2. мом. Дать волю чему. Йылметым эрыкышке ит колто.*

Онч. тг.: воляшке (вольнаш) колташ; эрыкым пуаш.

ЭШЕ ЙѳРА ЫЛЕ. ЭЧЕ ЯРА ЫЛНЕЖЫ к. м. Ничего бы, если не другое. Ничего, сойдет, не вызывает сомнения, ладно бы, простительно бы. Выражение вынужденного согласия, единичной уступки кому-л. в чем-л. Куда ни плю. *Председатель шкежак пагален ѳжеш гын, эше йѳра ыле—йѳча дене каласен колтат, але бригадир, Семон Кавыря, окнаш пералта. 3. Каткова. Тамакше веле гын, эше йѳра ыле, а вот вес осал жылан гына ыже тунем. В. Косоротов.*

ЭШЕ ТИДЕ СИТЕН ОГЫЛ! ТИЛЕ ЭШЕ СИТЕН ОГЫЛ! ЭЧЕ ТИДЫ СИТЫДЕ! ТИДЫ ЭЧЕ СИТЫДЕ! к. м. 1. Возглас, выражающий возмущение, негодование и т. п. по поводу чего-л. нежелательного. Еще этого не хватало (недоставало)! Этого еще не хватало! *Удыр ѳмбаж шѳрынак ончалын, лейтенант шыдын пелештен:—Тиде эше ситен огыл!—Мо ситен огыл?—Сержант умылдыде ѳодын.—Комендатурышто ѳдыр!—лейтенант чотак сырен. В. Иванов. Микита ѳермын сасна ыгылдѳм анжалаш толеш.—Ох, эче тиды ситыде!—Нина шѳдешкен пелешто.—Микита кузгиза, тишты театр агыл. Г. Кириллов. 2. Выражение негодования, возмущения. Обычно по поводу недостойного поведения, поступка кого-л. Конешне, кушкыш шижо самырык тукум кокла гыч вуялче койыш-шоктынан рвезе-влакат мийыныт. Но сар жапыште нуно калык*

деч аптыраненыт. «Эше тиде ситеп огыл!»—визак маньыт ыле кугыен-влак. В. Косоротов. Тиде ок сите эше, лўдыктыл кшет. Ю. Артамонов.—Эше тиде ок сите!—Опалает (кочкаш йодмылан) кычкырал колта. А. Юзыйкайн.

ЭШЕ (АЛЕ) (ОШ ТЎНЯШКЕ) ШОЧЫН ОГЫЛ. ЭЧЕ (СОТЫГЕЧЫШ) (ОШ СВЕТЫШ) ПИЧДЕ к. м. Пока что нет того, такого. Обычно как выражение угрозы, бахвальства и т. п. Еще не родился (не появился) на (белый) свет.—Ончемат, тый мыйым сенгынетак?! Уке, тыгай чонан эше шочын огыл!—манси Пондаш Патыр да Нбнчык Патырым пбрт лукыш шўдырен намияш тбча. С. Эман.

ЭШЕ (АЛЕ) (ОШ ТЎНЯШТЕ) УКЕ кб, мо. Нет такого в целом мире, на свете. О ком-л. или о чем-л. выдающемся, редкостном.

Ю

ЮЖ ГАЙ (СЕМЫН) КЎЛЕШ кб, мо, кблан. ВОЗДУХ ГАНЬ (СЕМЫНЬ) КЕЛЕШ кў, ма, кўлан к. м. Очень нужен, позарез необходим. Нужен как воздух кто, что, кому. Пырля илен ончаш, шере-кочым пален налаш... Вот тунам вара икте-весеылан юж семын кўлат. Ю. Артамонов. Клавий, серышым возо. Тудо мылам яндар юж гай кўлеш. В. Иванов. Марий калыкклан марий театр юж семынак кўлеш. Туддеч посна кузе культурым пблтал колтет? Ф. Майоров.

ЮЖЫМ ЧУМЕН КОШТАШ. ЮГАМ (ВОЗДУХЫМ) ЧЫМЕН КАШТАШ к. м. Бездельничать, бродить, шататься без дела, без цели. Пинать воздух.—Вет мыят йнарем семын пашам ыштем.—Мыйже южым чумен коштам, шонет мо? В. Косоротов. Экзамен марте, Алексей, адак южым чумен кошташ тўнгалат мо? А. Асаев.

Опч. тг.: мардежым чумен конташ; кид(ым) колтен пинчап; контамбалле кияп; коракем (чагам) шотлап (кўтап); пийым поктылан; тўням (кавам) шўчагдан.

ЮЖЫШКО ПБЛТАЛАШ мом. ВОЗДУХЫШ (ПЫЛГОМЫШ) КУЗЫКТАШ мам к. м. Разрушить, погубить от взрыва, пожара что-л. (зданье, сооружение и т. п.). Поднять в воздух что. Мылам иктаж лу чолга рвезым

пүйза — тыманмеш ме тудын штабышым южыш нёлталына. А. Красноперов. Икшывым олым дене шарыман чердакыш пурто — тудо тыманмеш нөрөным южыш нёлталеш. В. Абукаев.

ЮЖЫШКО (КАВАШКЕ, ПЫЛЫШКЕ) НӨЛТАЛТЕШ мо. ВОЗДУХЫШ (НӨЛГОМЫН) КУЗА (ЛҮКТАЛТЕШ) ма к. м. Разрушается, гибнет от взрыва, пожара. Летит, взлетает (взлетит) в воздух что. *Шуко ий годым чогымо склад-влак южыш нёлталалгыныт.* А. Бик.

ЮМО АРАЛЕ (АРАЛЫЖЕ). ЙЫМЫ ПЕРЕГЫЖЫ (ПЕРЕГОК) к. м. 1. Выражение предостережения, предупреждения о нежелательности, недонустимости чего-л. Упаси бог. *Авадам-ачадам ынде пугунамат огыда уж...* Метри кугызан шинчаш пернеда гын, юмо аралыже. *Кызыт пөрт еда салтак-влак коштыт...* М. Евсеева. — *Кышкы талашет?* — *Ольга Николаевна ядеш.* — *Киношкы... немецвлан кином анжалам.* — *Йымы перегок, ородыш ит ке! Мам вара шанен лыктынат?* К. Беляев. 2. Выражение решительного отрицания, несогласия с чем-л. (*Майра.*) *Йолташ йдырем-влаккан серышым возен колташ логалеш. Толза, манам, «Эрвий» совхозыш, тыште тыгай онгай рвезе-влак улыт. (Чопой.) Ой, огеш кўл! (Тайра.) Юмо аралыже!* М. Рыбаков. 3. Выражение страха, ужаса и т. п. — *Ой, мемнан пөртак йўла ала-мо?.. — Ой, юмо арале!* — *Кө тыге тулым чыкен?* В. Сапаев. *Йымы перегок... Кўзыток колымы ак шо...* К. Беляев.

Онч. тг.: юмо серлаге (серлагыже).

ЮМО ГАЙ ЛИЙ. ЙЫМЫ ГАНЬ ЛИ к. м. Пожалуй-ста, очень прошу. Говорится для усиления, подчеркивания просьбы. Ради бога. *Нужна... Юмо гай лий, кум пуд уржам кўсын пу, имньым ужалем да вигак пўзм.* М. Шкетан. *Ачай, юмо гай лий, сөрвалем.* А. Конаков. *Авам пайлыдым эдем анзылан сукалтен шйнзы: — Рвезывлан жайлаема! Йымы гань лима! Ат пйла гйнь, кбчаш кеш шона вет...* В. Патраш.

ЮМО ДА ТЫЙ ЛНИ. ЙЫМЫ ДА ТБНЬ ЛН к. м. Выражение усиленной просьбы. Христом-богом. *Иван Иваныч, юмо да тый лий, колго, кызыт пугузе тўлен ом керт, таза омыл.* С. Чавайн. *Юмо да тый лий, Актанай, шыл! Урядник толеш!* С. Николаев.

ЮМО (САВЫРЕН) КӨНДЕН көм, кушеч. ЙЫМЫ САРТЕН ТОЛЫН кўм, кынец к. м. Выражение удив-

ления, вопроса при неожиданной встрече, при неожиданном появлении кого-л. где-л. Бог несет (привел) кого откуда. *Ведат посанам шукертсек толын огыл ыле, аламо юмо конден.* О. Шабдар. *Андрый, тыйым кушеч юмо савырыш? Здорова!* Г. Ефруш.

ЮМО (ВЕЛЕ, ГЫНА) ПАЛА. ЙЫМЫ (ВЕЛЕ) ПӐЛА к. м. Неизвестно. (Один) бог знает. *Эрла мо лиш, Ерофеев манмыла, юмо веле пала.* Ф. Майоров. *Тореев ден Буровым тюрьмаш шынденит. А умбакыже мо лиш, юмо гына пала.* С. Николаев. — *Кузьма кызыт кушто? — Юмо пала...* А. Красноперов.

ЮМО (ТУДЫМ, ТЕНДАМ, т. м.) ПАЛА. ЙЫМЫ (ТБЫДЫМ, ТАМДАМ, т. м.) ПӐЛА к. м. Неизвестно, никто не знает, что с ним, с ними и т. п. Бог знает (его, вас и т. п.).

ЮМО СЕРЛАГЕ (СЕРЛАГЫЖЕ). ЙЫМЫ ПЕРЕГЫ (ПЕРЕГОК) к. м. 1. Выражение предупреждения, предостережения о нежелательности, недопустимости чего-л. Упаси бог. 2. Выражение решительного несогласия с чем-л. Уке... *Юмо серлагыже... Мый нигузеат тидын дене ушнен ом керт. Манметла, паровоз вий денат уштарен от керт. Манметла, вуйым руалышт — ом ушно!* М. Шкетан. *Удыр эр ўжарам каче дене вашлияш тўгалеш гын, юмо веле серлагыже. Вескана чарем.* М. Ивандов. 3. Выражение страха. *Пожар! Юмо серлаге!* А. Комаков.

Опч. тг.: юмо арале (аралыже).

ЮМЫЛАН ТАУ. ЙЫМЫЛАН ТАУ к. м. 1. Благополучно, хорошо (что-л. обошлось). Слава богу. *Тений, юмылан тау, лектыш уло.* А. Юзыкайн. *Илышем мыйын, юмылан тау, Арпикын гай огыл.* С. Чавайн. 2. Выражение радости, благодарности. *От йў гынже, юмылан тау.* М. Шкетан. *Юмылан тау, те илыше пӧртылын улыда. А мыйын Япыкем ыш пӧртыл...* К. Коршунов. *Юмылан тау! Поро ег возен пуэн.* А. Волков.

Я

(ЯЛТ) КОК ВУД ЧУЧАЛТЫШ (ГАЙ). (ЛАЧ) КОК ПАТЬКАЛТЫШ (ГАНЬ) к. м. Очень сильно, совершенно, точь-в-точь похож. Как две капли воды. *Нуно*

(йоча-влак), ялт кок вўд чўчалтыш семын койын, ош простыняште йыгыре киеныт. Г. Ефрун.

Онч. тг.: йыгыр нача гай.

ЯНДАР (СВЕЖА) ВУЙ (УШ) ДЕНЕ. СВЕЗА ВУЙ ДОНО к. м. В неутомленном состоянии. На свежую голову. *Вет тынар ўнарым пыштыме! Кажне эрдене толын, яндар вуй дене грамматикым ушештарыме.* В. Косоро-тов. *Свежа вуй дене эрдене шоналтена, кузе умбакыже лияш, мом ышташ.* Ю. Галютин. *Яндар уш дене шо-налташ.* К. Корнупов.

ЯНДАР ВҮДЫШКҰ ЛУКТАШ к. м. ИРЕ ВБІДЫШ-КЫ ЛЫКТАШ к. м. Разоблачать чып-л. темные де-ла, махинации, злые намерения; выявлять недостатки. Выводить (вывести) на чистую (свежую) воду. *Те, ужа-мат, чыланат ик шайка улыда. Чытыза, мый тендам ян-дар вўдыш лукде ом чарне!* С. Чавайн. *Пагул перген Эчан шуко шонен... кузе тудым яндар вўдыш лукташ?* Н. Лекайн. *Нйным (шим йанган эдемвлѣм) ире вўдыш-кы лыкташ писательлан фольклорный традиций веле ак ситы, шуку пѣлымаш келеш.* Н. Кадыков.

ЯНДАР (АРУ) ЧОН к. м. ЯНДАР (АРУ) ЧОНАН к. м. ИРЕ ЙАНГ к. м. ИРЕ ЙАНГАН к. м. Благо-роден, благородный. Душа чистая у кого.

Онч. тг.: чон яндар (ару) к. м.

ЯНДАРЕШ (АРУЭШ) КОДАШ. ПРЕШ КОДАШ к. м. Избегать заслуженного наказания; оставаться не-занятым, безнаказанным. Оставаться (остаться) чис-тым, чистеньким. *Семен яндареш кодо, ватыжым онди-лен кодыш.* В. Иванов. *Таче ревизий тўгалиаш... Кевы-тыште окса ок сите. Толымо амалым ыштен, яндареш кодем ыле.* Ф. Майоров.

Онч. тг.: вўд гыч купно лекташ.

ЯРА ВЕР. ОХЫР (ПУСТА) ВЌР к. м. О человеке, от которого нет никакого толка, никакой пользы в чем-л. (на рабочем месте, в коллективе и т. п.). Пустое место. *Адак, вес могырым шоналташ гын, кў улына ме калык шинчаште? Так, яра вер, арам логар веле. Калык мем-нам ок йбрате.* А. Эрыкан.

ЯРА ВУЙ. ОХЫР (ПУСТА) ВУЙ к. м. 1. Глухой человек. Обычно в обращении. Пустая голова.— *Эх, эх, яра вуй!.. Кў шкенжын ик пария гай эргыжым Руаш Патыр манаш тўгалеш? Ег колеш гын, воштыл кола!*—

марийжымлан эрыкым огеш пу Унавий. С. Эман. 2. кэн. Кто-л. неумеи, глуп, несообразителен.

ЯРА ВУЙ ДЕНЕ (ЯРА ВУЯ, ЯРА ВУЙЫН) КЛЯШ (КОДАШ, ТОЛАШ, ТОЛЫН ПУРАШ, т. м.). ОХЫР (ПУСТА) ВУЙ ДОНО, ОХЫР (ПУСТА) ВУЯ, ОХЫР (ПУСТА) ВУЙЫН КЕАШ (ТОЛАШ, КОДАШ, ПЫРАШ, т. м.) к. м. Без шпчего, ничего не имея в голове, идти (уходить, приходить, заходить, оставаться и т. п.). Без всего, с пустой головой идти, уходить, оставаться и т. п.— *Пашажым тендан тудак веле ыштен. Яра вуй дене гына лектым кайымыже ок шу!— Водыр Опойым шижтарымыла каласыш. Д. Орай.*

ЯРА КИД ДЕНЕ (ЯРА КИДА, ЯРА КИДЫН) КА-ЯШ (КОДАШ, ТОЛАШ, ТОЛЫН ПУРАШ, т. м.). ОХЫР (ПУСТА) КИД ДОНО, ОХЫР (ПУСТА) КИДА, ОХЫР (ПУСТА) КИДЫН КЕАШ (КОДАШ, ТОЛАШ, ТОЛЫН ПЫРАШ, т. м.) к. м. Ничего при себе не имея, ни с чем идти (уходить, приходить, заходить, оставаться и т. п.). С пустыми руками идти (уходить, приходить, оставаться и т. п.).— *Мотри, Микуш, яра кид дене ида кай...— Изииш лиймек, кум рвезе, кӧ товарым, кӧ шувышым руалтен, фонарьым сакен, Актая коремыш куржо. О. Шабдар. (Микайлам) колташыже колтем да, яра кид дене от колго вет?— Мо кӱлешыжым тудлан поген нуаш ок лий мо? А. Эрыкан.— Мый тендан деч яра кид дене лектым каен ом керт,— мане энгекыш логалше рвезе.— Документым пуыза. А. Юзыкайн. Вома иктаж кум ий гыч веле пӧртылын. Тудо нигӧн деч шылтен огыл: «Тущеч (ӧрдыж вер гыч) могай окмак яра кидын пӧртылеш?» В. Косоротов. Иктаж чара коля гай качылан (ӱдырна) верештеиш гын, олнет-мочет, яра кид дене шипчен кодат. В. Сапаев. (Элыксан.) Тыгай ен яра кид дене огеш кошт. (Голованов.) Чын. (Кӱсенже гыч револьверым луктын пуа). К. Корнунов.*

ЯРА КИД ДЕНЕ КУЧАШ. Опч.: ЧАРА (ЯРА) КИД ДЕНЕ НАЛАШ (КУЧАШ).

ЯРА ЛОГАР. ПУСТА ЛОГЕР к. м. Дармезд, бездельник. *Варарак (Якып кугыза) сыраш тӱгале, яра логарыш лектым. Сайын тӧрланен шудеак, смола заводыш кайышым. Я. Алексейн. Кайыза... Мыланна яра логар-влак огыт кӱл. К. Корнунов.*

Опч. тт.: арам логар; уто логар.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ ИНДЕКС

А

Ава шӧр дене 13
 (Ава) шӧр тӱрвыштӧ кошкен
 оҗыл 13
 Ава шулдыр йымалне 13
 Ава помышышто шипчаш 13
 Агытапла тӧрштылаш 14
 Азанын логалаш 14
 Азанын нуртан 14
 (Айдеме) йол тонкалын
 оҗыл 14
 Айдеме семын 14
 Айдемыш лекташ 14
 Айдемыш дукташ 15
 Акмук лияш 15
 Акрет годсек 15
 Акрет годсе 15
 Акрет годым 16
 (Ала) шӧ, ала шӧштӧ 16
 Алал кумыл дене 16
 Алдыр вуй 16
 Алдри обед 16
 Ангыра вуй 17
 Ангыра оҗыл 17
 Арам киндым кочкаш 17
 Арам логар 17
 Арва вуй 17
 Арва дене от ондале 18
 Арва лӧден от кучо 18
 Арияште пым кугарля 18
 Артана дене онташ сита 18
 Аршыным нелан 18
 Асамым вӱдылан 18
 Атманке веренташ 18
 Ача-коча деке каяш 18
 Ача-коча деке колташ 19
 Ача-коча пенгелне илан 19
 Ачам (ача-авам) локтен 19

Б

Баш на баш 20
 Буксирын палаш 20
 Булавке вуй гай 20
 Булавкыланат пуаш оҗыл 20
 Была не была! 20

В

Важык корпо дене куда-
 лан 20
 Вара вара вуйышко кая 21
 Ваче ўмбак возен 21
 Ваче ўмбак туараш 21
 Ваче ўмбалне пинчаш 21
 Вачым пӱгырташ 22
 Вачым туртыкташ 22
 Ваче ўмбалне вуй лийнаш 22
 Ван пӱяшлаш йӧрат 22
 Вашке наша важык кая 23
 Ваштареш руаш 23
 Ведро гыч опталме гай йӱ-
 реш 23
 Вер оҗыл 23
 Вер уке 23
 Вес алгам куралаш 24
 Вес мурым мураш 24
 Вес олыкым солаш 24
 Вес наша 24
 Вес семын мураш 25
 Вес сӱрет 25
 Вес тӱняшке каяш 25
 Вес тӱняшке колташ 25
 Вес пинча дене ончаш 26
 Вич манаш гын 26
 Вич руан 27
 Вич пария гай илан 27
 Вич пария гай палаш 27
 Вичкыж вер 27
 Вичкыж шоло 28
 Вичкыде вуйдорык 28
 Вичкыде (вичкыж) поч 28
 Вичин пылме 29
 Вичин корпо дене каяш 29
 Вичин чон 29
 Вичин шоло 29
 Вож гычак вапталташ 29
 Вож гычак ытараш 29
 Вожым колташ 30
 Вожын ончаш 30
 Волгенче гай (инсе) 30
 Волгенче гай каяш 30
 Волгыдо вуй 31

Волгыкшан тўреш 31
 Воляшке каян 31
 Воляшке кыташ 31
 Вот кузе! 32
 Вот те (и) на! 32
 Вот те (и) раз! 32
 Вот (теве) тылат! 32
 Вот тиде да! 32
 Вот тык да! 32
 Вот пол 32
 Вот эше! 33
 Воштылтышыш лукташ 33
 Воштылтышыш савыраш 33
 Вуеш ит (ида) нал 33
 Вуеш лодаш 34
 Вуеш палаш 34
 Вуеш ушшым шындаш оғыл 34
 Вуеш нуаш 34
 Вуеш шуно 34
 Вуй гыч йол марте 35
 Вуй гыч қорағеи 35
 Вуй гыч қорағдаш 35
 Вуй гыч лукташ қудал-
 таи 35
 Вуй гыч пиялташ 35
 Вуй гыч оғыт пиялте 36
 Вуй гыч ок лек 36
 Вуй гыч онталаш гай 36
 Вуй воктене нуаш 36
 Вуй гыч нуаш 36
 Вуй гыч ўи ыырчат вочташ
 оғыл 37
 Вуй гыч ўш дене перыме
 гай 37
 Вуй гычак нытараш 37
 Вуй дене қутыраш 37
 Вуй дене мутым қуаш 37
 Вуй деч носна қодаш 37
 Вуй йомеш 37
 Вуй йыр нўрдеш 37
 Вуй йыр нўрдықтыаш 37
 Вуй йыр цопалташ 38
 Вуй қоваште қовыж чу-
 чеш 39
 Вуй қоваште қўза 39
 Вуй қомдо гай 39
 Вуй қошарға 39
 Вуй қушко нура 39
 Вуй қўлеш 40
 Вуй мұра 40
 Вуй пўлташ 40
 Вуй олмен қомдо оғыл 40
 Вуй ора дене 40

Вуй пегеш 41
 Вуй нўрдеш 41
 Вуй лудырана 41
 Вуй савырна 41
 Вуй утлен 41
 Вуй ўмбалне 42
 Вуй ўмбалне пыл погына 42
 Вуй шелеп 44
 Вуйге каян 42
 Вуйге қуықташ 42
 Вуйдымо агыташ 42
 Вуйдымо агыташ гай тўрш-
 тылаш 43
 Вуйдымо нормо 43
 Вуйдымо нормо гай қояш 43
 Вуйжо қатык 43
 Вуйжо тўрыс оғыл 44
 Вуйжо уқарге 44
 Вуйжо шўртньо 44
 Вуйжо яндар 44
 Вуйлан муаш 45
 Вуй-поя йотке 45
 Вуйым агыртылаш 45
 Вуйым йомдараш 45
 Вуйым пўлташ 45
 Вуйым қўшньо қуаш 45
 Вуйым луган 45
 Вуйым нўлташ 45
 Вуйым ойыраш 45
 Вуйым оштыкташ 47
 Вуйым нуаш 47
 Вуйым нуаш оғыл 47
 Вуйым пудыраташ 48
 Вуйым нуыдымо 48
 Вуйым нышташ 48
 Вуйым сақан 49
 Вуйым шиян 49
 Вуйым шуннаш 49
 Вуйым-пояш погаш 47
 Вуйым погаш 50
 Вуйынко нышташ 50
 Вуйышто арва 50
 Вуйышто мардеж 50
 Вуйышто ок сите 51
 Вуйышто нўрдеш 51
 Вуйышто нұчымыш 51
 Вуйышто тўрыс оғыл 51
 Вулно йўр 51
 Вурдымо товар 52
 Вурсен ит (ида) қай 52
 Вучеп шипче! 52
 Вуяван лияш 52
 Вўд гыч қушко лекташ 53
 Вўд дене от ойыро 53

(Вүд) йогын ванштареш
цияш 53

(Вүд) йогын почеш каяш 53
Вүд каяш гай 54

Вүд каяш гай пужалтан 54
Вүдат йоген ок кай 54

Вүдым румбыкташ 54

Вүдышкө кая 55

Вүдышкө кудалташ 55

Вүдышкө нурен кайыме гай
55

Вүр моден 55

Вүр шолеш 56

Вүрым йуаш 56

Вүрым модыкташ 57

Вүрым шолаш пурташ 56

Выпемым кўпчаш 56

Выче-выче мутлаш 57

Г

Гайкыже лашкыдо 57

Гайкым пўтыралаш 57

Д

Да (и) чыла 58

(Да) на вот! 58

(Да) на тева! 58

(Да) нанаже пыта 58

Делаш от урго 58

Е

Ег верч колаш 58

(Ег) воштылтышыш лек-
таш 59

Ег кид дене тулшолым уды-
раш 59

Ег кид йымалне 59

Ег кид мучаште илаш 59

Ег кўшен 59

Ег мурым мураш 60

Ег ўмбалне илаш 60

Ег шенгелне (ўмылыштө) 60

Ег шинчам ончаш 60

Егым воштылташ 61

Егыш лудыкат комбо 61

Ж

Жап дене төр 61

Жап огеш кучо 61

Жап опчыкта 61

З

Закон возалтын огыл 62

Закон почен 62

Закон уке 62

И

Изин-кугун вучаш 62

Изин-кугун каяш 62

Ик ариш дене висаш 62

Ик верыште йогаш 63

Ик виса дене висаш 63

Ик вуй 63

Ик вуй, ик поч 63

Ик вүр 63

Ик ег гай 64

Ик ег гай кыселаш 64

Ик ег йотке 64

Ик ег гай 64

Ик ег гай план 64

Ик йол тыште, весе гунто 64

Ик йылмым муаш 64

Ик йырагеш кушкыныт 65

Ик калынешыштыме улыт 65

Ик кумырешат шотлаш огыл
65

Ик леведыш йымалне пл-
аш 65

Ик минутлан 66

Ик мужыр кем 66

Ик мут йотке 67

Ик мут гычак 66

Ик мут дене¹ 67

Ик мут дене² 67

Ик мутым пеленгаш огыл 67

Ик ой дене 67

Ик онкылланат чакнаш
огыл 67

Ик пария гай 68

Ик пылышышке нура, ве-
сышке лектен 68

Ик пырчат 68

Ик пырче йотке 69

Ик савла гыч кончыт 69

Ик тувыр дене кодаш 69

Ик чонат уке 69

Ик шўран пырчат уке 69

(Ик) шўран пырче умшан-
те лийын огыл 70

Икте кодде 70

Икте чылаш верч, чылаш ик-
те верч 70

Иктымэк тўяш 70

План оркааш 70

Илаш-колаш кредалаш 70
 Илыш гыч каяш 71
 Илыш дене чеверласаш 71
 Илыш деч (ночеш) кодаш 71
 Илыш деч ойырлаш 71
 Илыш йолташ 72
 Илыш йыжыган 72
 Илыш корнышко лекташ 72
 Илыш корнышко лукташ 72
 Илыш шолеш 72
 Илышаш кечым шукташ 73
 Илыныш пурташ 73
 Име нер чыкаш вер уке 73
 Име огыл 73
 Име ўмбалне (шинчыме) гай 73
 Име ўмбач кычалаш 73
 Итат (идат) ойло 74
 Ия йолжым туга 74

И

Иого кашка 135
 Иогым пышташ 74
 Иогыш каяш 74
 Иол йымак тоям чыкаш 75
 Иол йымалне мландым шижаш огыл 75
 Иол йымалне ок кий 75
 Иол йымалне пѳрдаш 75
 Иол йыр пўтырналташ 75
 Иол мландын ок логал 75
 Иол ўмбаке шогалаш 76
 Иол ўмбаке шогалташ 76
 Иолвария мучаш дене кош-таш 77
 Иолйыжыг кая (ныта) 77
 Иолтаган (веле) волгал-теш 78
 Иолтаганым (кидым) пу-лаш 78
 Иолтаганым ончыкташ 78
 Иолым (чот) ипдаш 79
 Иолым пынташ огыл 79
 Иолым тўгаташ 79
 Иолым чумалташ (шуял-таш) 79
 Иолым шогалтен возаш 80
 Иолым шындаш 80
 Иомакым колташ 80
 Иомино товарыл вурдыжо 81
 Иомино турня (гай) 81
 Иопкар агыташ 81
 Иопкар агытаным колташ 81
 Иўд ыштарец каяш 81

Иўксѳ муро 82
 Иўкым кугемдаш 82
 Иўштат, шокшат огыл 82
 Иўнтѳ шўм дене 82
 Иўнтѳ-шокшым укаш 82
 Иыгыр нача гай 83
 Иыгыр нача гай кошташ 83
 Иыдал дене огына торгас 83
 Иыме номо (номын) 83
 Иыме кужу 84
 Иыме лудымо 84
 Иыме лывырге 84
 Иыме лывырген 84
 Иыме мучаште пѳрдеш 84
 Иыме пугуш ок логал 85
 Иыме ок савырген 85
 Иыме почылтеш 85
 Иыме чыгылтеш 85
 Иыме шым кѳгѳн шенгел-не 86
 Иыме яклака 86
 Иыметым илат 86
 Иыламет кукино кошарге 86
 Иылым воляшке колташ 87
 Иылым кучаш 87
 Иылым кўчыкемдаш 87
 Иылым луктып сакаш 88
 Иылым нелаш 88
 Иылым нетыраш 88
 Иылым почаш (рудаш) 88
 Иылым пурлаш 88
 Иылым тореш пурлаш 89
 Иылым тўгаташ 89
 Иылым эрыкыш колташ 89
 Иышше темеш 89

К

Кава гыч камвозаш 89
 Кава гыч камвозын огыл 90
 Кава гыч шўдырым волташ 90
 Кава гыч шўдырым ок вол-то 90
 Кава (тўр) печкалтме го-дым 91
 Каванике пѳлташ (кўзык-таш) 91
 Каваште ийыш конташ 91
 Кагаз чыта 91
 Кагазым амыртылаш 91
 Кажне онкылым висан 92
 Как раз 92
 Калаче денат от кондо 92
 Калык шыг шыг 93
 Кален шуаш 93

Капеш шушо 93
 Карум нуаш 93
 Каштанке пѳлташ 93
 Кеч вуйым керем онгыш чыке 94
 Кеч караулым кычкыре 94
 Кеч керем онгыш кержалт 94
 Кеч кошшудат быже куш 94
 Кеч пел шипча дене опчалам 94
 Кеч пирыла урмык 95
 Кеч пѳям пѳяле 95
 Кеч тѳтырет нучым нуалте 95
 Кеч тѳня сѳмырлыкѳ 95
 Кеч шорт 95
 Кечывалым тул дене от му 96
 Кид гыч велеш 96
 Кид йымалне 96
 Кид йымалне лияш 96
 Кид кѳчык 96
 Кид модеш гына 97
 Кид пѳлталтеш 97
 Кид огеш чытырне 97
 Кид ок мий 97
 Кид ок пѳлталт 97
 Кид чыгылтеш 97
 Кид-кида ошкылам 98
 Кидге-йолге пидан 98
 Киддыме гай 98
 Кидет ок кѳрл 98
 Кид-йол вола 98
 Кид-йол гыч пидан 99
 Кид-йол кана 99
 Кид-йол кѳза 99
 Кид-йол толеш 99
 Кид-йолым кандаран 99
 Кид-йолым кѳзыкташ 100
 Кидше кадыр 100
 Кидым амыртан 100
 Кидым колтен шипчан 101
 Кидым кѳсеныш чыкен коштан 101
 Кидым пѳлташ 101
 Кидым пынташ 102
 Кидым пынтен коден огыл 102
 Кидым шаралтан 102
 Кидым шуялтан 103
 Кидым ырыктан 103
 Кидышке ноген палан 103
 Кидыште пумалыштан 104
 Кийыне тоям шогалтан 104
 Кинде (шултыш) логарыш ок кай 104

Кинде-шипчал 104
 Кинде-шипчал дене ваш-
 лиян 105
 Киндым ит пукшо 105
 Киндым кѳчкаш 105
 Китай ырджык 105
 Китай ырдыккла шогаш 105
 Кинг гай 105
 Кинг гай пикаш 105
 Кинг гай (чанга) 103
 Кинг ден меж 103
 Кинг ден меж гай пикаш 106
 Кинке гай 103
 Кинке гай кадыргылаш 106
 Кинке чонан 107
 Кинга (кагаз) ѳмбалне шин-
 чан 107
 Кованте ургымо огыл 107
 Ковантым пыкташ 107
 Кок аван чизым кѳчкаш 107
 Кок вѳльыш чомаже 107
 Кок йыгыр латнымыр 108
 Кок кид дене руалтан 108
 Кок (кум) ковантым пык-
 тан 108
 Кок мерагым покташ 108
 Кок омытам чикташ 108
 Кок тул кокланте 109
 Кок тѳрап кѳзѳ 109
 Кок чонан (шѳман) 109
 Кок чурнан 109
 Кок шипча дене онченак 110
 Коклам коштан 110
 Колыно гай малаш 110
 Коля рѳжын пураш ямде 110
 Конгамбалне княн 111
 Кона нууданте гай 111
 Конам (кидым) перан 111
 Коракым шетлан 112
 Корнет палан мийже 112
 Корнен шогалан 112
 Корно гыч коранан 112
 Корно гыч корандан 113
 Корно торла 113
 Корным виктаран 113
 Корным мондан 113
 Корным ночан 113
 Корным такыртан 114
 Корнышко лектан 114
 Корнышко дуктан 114
 Корнышто ок кийылт 114
 Корныште гай 115
 Корныште гай пикаш 115
 Корнышто вер 115

Кочкаш ок йод 115
 Кочкыпак кочкаш 115
 Коштымо меран гай 116
 Кө кузе 116
 Кө (тудым) нала 116
 Кувап кегеж 116
 Күгезе-влак деке каяш 116
 Күгезе-влак деке колташ 116
 Кугу шүмап 117
 Кужу кид 117
 Кужу тенге 117
 Кужу тенгем кычал каяш 117
 Кужу ўмырап лий (лий-
 за) 118
 Кужу ўмырым тыланен ко-
 даш 118
 Кумыл вола 118
 Кумыл йодным шукташ 118
 Кумыл кодеш 119
 Кумыл күза 119
 Кумыл тодылтен 119
 Кумыл шерге 119
 Кумылым волташ 119
 Кумылым күзукташ (пөл-
 таш) 119
 Кумылым шукташ 120
 Кумырым (шымырым) ок
 шого 120
 Кушшўльб гай 129
 Курык гай шогаш (шогал-
 лаш) 120
 Курыкым савыралаш 120
 Курымаш омо дене малап 120
 Кутко виса (паре) 120
 Кушко ит (от) тошкал 121
 Кушко шинча онча 121
 Куштылго кидан 121
 Куштылго упан 121
 Куштырам сурт гыч лук-
 таш 122
 Куэ нучымыш 122
 Куэ нучымышым кочкаш 122
 Куэ нучымышым пукнаш 122
 Кў чоап (шўмап) 122
 Кўжгө коваптап 122
 Кўжгө күсенап 123
 Кўжгө суртап 123
 Кўзанўштым ончыкташ 123
 Кўзб гай сырап 123
 Кўзб деч посна шўпкы-
 лаш 123
 Кўлен вет 123
 Кўм помышто пумалын-
 таш 124

Кўнш (ўн, шўртб) шыр-
 чат 124
 Кўр гай (кылме) 124
 Кўр гай пейгыде 124
 Кўртнб нурса 125
 Кўсен рожып 125
 Кўсеным оварташ 125
 Кўсеным ок шўтб 125
 Кўсеныште мардеж кош-
 тен 125
 Кўсым нбрыктап 126
 Кўсым коркам кучыктап 126
 Кўтў виса (паре) 126
 Кўч мучанен кодаш 126
 Кўч парат 127
 Кўчдымб варап 127
 Кўшыч (ўлыкб) ончап 127
 Кыдалым кучен кошташ 127
 Кыдач пжжаш 127
 Кыдач пжжше мерап (гай) 128
 Кыдач-пжжшеч ойлыпташ 128
 Кылымде тбрыпта 128
 Кыне орол (гай) 128
 Кыне туле гай 129
 Кыпервуйым пураш 129
 Кыпервуйым пжжап 129
 Кыпнажат пўкшен 129
 Кыпнажат кодын огыл 130
 Кышалым лугаш 130
 Кынам кодаш 130
 Кынам петырап 130
 Кынам тошкаш 130
 Кыпнар гай (оралте) 130

Л

Лавыра гыч луктап 131
 Лавырам кыпкаш 131
 Лавырап топкаш 131
 Лап возып 132
 Ласка чон дене 132
 Лач селе 132
 Лаче (мўпкыр) ок тем 132
 Лачым от паре 132
 Леваш деч посна кодаш 132
 Лепеж гыч онталме гай 133
 Лепеж ден комдыныкко 133
 Лийже маным 133
 Логар ангып комылач күза 33
 Логар гыч кинде ок кай 133
 Логар пыпкемалтен 134
 Логарым сакен коштап 134
 Лодак гай шыгыр 134

Лоден пышташ 134
 Ломыкын савыраш 135
 Лодынкө веренташ 135
 Лу вем йотке витарап 135
 Лу вем йотке витап 135
 Лу вем йотке кылмап 135
 Лу ден коваште (веле) 136
 Лулегетым поген от шу-
 то 136
 Лушкыдо вер 136
 Лүдшө мерап 136
 Лумжө веле 137
 Лүмлан веле 137
 Лүмнер амырга 137
 Лүмнер лектеп 137
 Лүмнер шуктаралтеп 137
 Лүмнерым амырташ 138
 Лүмнерым аралап 138
 Лүмнерым лукташ 138
 Лым лийде 138
 Лымкам шушпан 138

М

Макым пуаш 139
 Макым пуаш огыл 139
 Малыше корак 139
 Малыше мерап 140
 Мананг веле 140
 Манаш веле куштылго 140
 Манеш да манеш 140
 Манеш-манешым лүнаш 140
 Манме гай 141
 Мардеж вакш гай 141
 Мардеж ваштареш нүве-
 даш 141
 Мардеж вуян 141
 Мардеж кушеч нуалеш 141
 Мардежым чумей кошташ 142
 Мардежын мутым кыш-
 каш 142
 Маска лук 142
 Маска ўдырым палеш 142
 Маскам лоп 142
 Меж кочино шорык 143
 Мелнам кочкан (күэн-
 таш) 143
 Мелын савырап 143
 Мерап нге 144
 Мерап поч кутыш 144
 Мерап поч кушмеке 144
 Мерап тушышко шипчын во-
 ла 144
 Мерап чоп 144
 Мерап чопап 144

Мешак пундаш 144
 Мланде йымак порволаш
 ямде 145
 Мланде йымач лукташ 145
 Мланде тұрышкө каяш 145
 Мо каен — тудо кына 145
 Мо лиеп лиеп 145
 Мо (могай) шүргө дене? 146
 Могай велым мардеж нуа-
 леш 146
 Могай карме нурлын 146
 Могай мардеж кондеп 146
 Могыр коваште комыш чу-
 чеш 147
 Могыр шергылтеп 147
 Могырлан йүштын-шокшын
 चुचеш 147
 Моктем мурым мураш 147
 Мокш ишелеп 148
 Мужыр (ислап) огыл 148
 Мурап нурышо агытап 148
 Муро пытеп 149
 Мут вүдла йога 149
 Мутым вүдла йоктараш 149
 Мут гыч мут 149
 Мут куктеж 150
 Мут оргаж 150
 Мутат уке 150
 Мутлан күсенышке өк ну-
 ро 150
 Мутым вашталташ 151
 Мутым мардежыш кыш-
 каш 151
 Мутым пуан 151
 Мучашым пышташ 151
 Мүй тылзе 152
 Мүндыран пышташ 152
 Мүндыркө от кае 152
 Мүшкыр торен кайымен-
 ке 152
 Мүшкыр — түмыр, йылме —
 шүвыр 152
 Мык-мук лияп 153
 Мыйып папа огыл 179
 Мыняр кенек, мыняр те-
 ле! 153
 Мыскара деч посна 153

Н

Намызе (амызе) годсек 154
 Намызе (амызе) годсо 154
 Намыс йүлен 154
 Намысын нураш 154

Намысын пурташ 154

Неле кидаш 154

Неле могыраш 155

Нелеш ит пал 155

Нелшап гай олчаш 155

Нер йымалне 155

Нер йымач йомдараш 155

Нер мучаште 156

Нер очылыно 156

Нереш лодаш 156

Нерым чыкаш 158

Нерым очыкташ 157

Нерым кадырташ 156

Нерым култырташ 157

Нерым полташ 157

Нерым очыкташ огыл 157

Нерым сакаш 158

Нерым шувшкочаш 158

Нерым шүшкәш 158

Ни пыше, ни колышо 158

Ни йүштө, ни шокшо огыл 159

Ни кол, ни пыл 159

(Ни) мучашыже, (ни) түр-
жө 159

Ни очык, ни шентек 160

Ни пеленга, ни уке 160

Ни суртшо, ни печыже 160

(Ни) тугалтышыже, ни му-
чашыже 160

Ни тын, ни туш 161

Ни шогап, ни шинчаш 161

Ни шөржө, ни межине 161

Нигуш пураш 161

Ний дене тодмо огыл 161

Ний онтыш 162

Ний онтышен пижаш 162

Нимом каласаш 162

Нимом от мап 162

Почко коля (гай) 163

Почко презе (гай) 163

Почко чыве (гай) 163

Поний инкым инкылаш 164

Пончык дене тушкымо о-
гыл 164

Пончык Патыр (гай) 164

Нулен ашпаш 164

Нулыдымо презе (гай) 164

Нүшкө ппла (гай) 165

Ныл пола каяш 165

Ныл пырдыж коклаште 165

Ныл шинчаваш 165

Ныл шинча очен 166

Нымыште гай кушкедаш 166

Нымыштывара гай кодаш 166

О

Ойгат уке 166

Ойлыманат огыл 167

Ойым нидаш 167

Ормак огыл 167

Оксам (урзо дене) улы-
раш 167

Омарта гай 167

Омарта гай шинчаш 167

Омешат кончен огыл 168

Омо гай шарпаш 168

Омса очмо 168

Омытам чияш 168

Ончен йоратет 169

Ончен йорат 169

Онг дене онг вапшыш 169

Онг дене онг шогалаш 169

Онгым кадырташ 170

Онгыш кудым пыштеп 170

Опталме гай 170

Ораде вуй 170

Ораде мешак 171

Ораде огыл 171

Оратаже веле кодын 171

Орвашке тоям чыкаш 171

Осая йылман 172

От пале! 172

От пинче! 172

Ош вўльö йомак 172

Ош кече очылыно 172

Ош кечым ужап 172

Ош тўия 173

Ош тўия гыч каяш 173

Ош тўия дене чевөрласаш 173

Ош тўия мучко 173

Ош тўиям ужап 174

Ош тўияште 174

Ошманке шинчаш 174

Ө

Өрдыжеш кодаш 174

Өрдыккө кораганш 174

Өрдыккүм нотлаш 174

Өрдыктө шогаш 175

Өрт каяш 175

Өрт лекташ 175

П

Пария вошт очаш 176

Пария вуй гыч шушыш лук-
таш 176

Пария дене очыкташ 176

Нария дене париям тўкаш
 оғыл 177
 Нария йыр пўтыралаш 177
 Нария чыкаш вер уке 177
 Нария иуралташ ок кой 177
 Париям тариаташ оғыл 178
 Париятым пулалат 178
 Парым нуан 178
 Парым нурташ 178
 Пачемиш пыжаан 179
 Паша кўжгө 179
 Паша мыйын ўмбалне ог-
 ыл 179
 Паша (сомыл) уке 179
 Пел корвеи шогалташ 180
 Пел иылын дене колаш 180
 Пел шинча дене ончалаш 181
 Первый ончалмылаш 181
 Первый ончалтын гычак 180
 Перкаш лийке 181
 Перыме гай 181
 Пеш кўлеш! 181
 Пеш лач 181
 Пий деп пырыс гай 181
 Пийым поктылаш 182
 Пире вўта (гай) 182
 Пире гай урмыжаан 182
 Пюген онташ 182
 Пудын нурыдымо ёрдыж-
 лу 182
 Пожарын кайыме гай ка-
 яш 183
 Помышто кўм пумалыш-
 таш 183
 Поро шомак кўрлшө лум
 уштара 183
 Поро эр! Поро кече! Поро
 кас! 183
 Почым инаш 184
 Почым пўтыралаш 184
 Почым пўтыркалаш 184
 Прилавке йымач 185
 Пуд ишпачалым кочкаш 185
 Пудештишан гай лияш 185
 Пудий гай лөчап 185
 (Пуйто) вўдынкө очнен 185
 Пуйто вўрж дене иуракта 186
 Пуйто йўштө вўдым онта-
 лаш 186
 Пуйто кава гыч камвозын 186
 Пуйто кава сўмырлеп 186
 Пуйто мланде йымач лек-
 тын 187
 Пуйто мландын порволен 187

Пуйто тулшол ўмбалне шин-
 чаш 187
 Пуйто умнашке вўдым поды-
 лыш 187
 Пуйто (вуй гыч) ўш дене
 пераш 188
 Пуйто чош нураш 188
 Пуйто чывым шолыштын 188
 Пуйто шинча почылтын 188
 Пуйто (япдар каванше) кў-
 дырчө раишакташ 189
 Пун йўр (йўреш) 189
 Пун йылме (тўрвө) 189
 Пун кона ишилткала 189
 Пундын вуеш ишнен ко-
 даш 189
 Пундын вуеш шогалташ ко-
 даш 189
 Пундын гай 190
 Пурла кид 190
 Пурын нуан да умнаш пын-
 таш 190
 Пучымыным пквереш от
 шолто 191
 Пучымыным (кышлым) коч-
 каш 190
 Пучымыным шолташ 191
 Пушкыдо кумылаш 191
 Пушжак кодын оғыл 230
 Пўжквўдеш мушкылташ 191
 Пўжквўдым йоктараш 192
 Пўжквўдым нуичалаш 192
 Пўй воит 192
 Пўйым канташ сакаш 194
 Пўйым ончыкташ 192
 Пўйым нураш 193
 Пўйым нурын 193
 Пўйым (шөлдырамбак) пын-
 таш 193
 Пўйым шырияш 194
 Пыжаан пундан 194
 Пылын мучаш дене колын-
 таш 194
 Пылын мучаш марте йон-
 карташ 194
 Пылышалап пейгыде 195
 Пылышалап ўнашаш оғыл 195
 Пылышым йыгыктараш 195
 Пылышым пўчкен 195
 Пылышым сакаш 195
 Пылышым шогалташ 195
 Пырыс деп коляда модаш 195
 Пытартын вўр чўчалтын
 марте 195

Пытартыш тувырым куда-
шаш 197
Пытартыш шүлүш марте 197

Р

Раз-два (да) нашаже нытыш
197
Раз-два (п) чыла 198
Рат-ратап, шот-шотап 198
Рожын вуй 198
Рокыш возаш 198
Румбыкан вүдыштө колым
кучаш 198
Рүдагыше пуда 199

С

Санга йымач онташ 199
Сангаштыже возымо 199
Сапше лушкыдо 199
Саным лушкыдемдан 200
Соқыр кумырлапак йомаш 200
Строй гыч лекташ 200
Строй гыч лукташ 200
Сукеп шипчан 200
Сусыр верым эмгаташ 201
Сусыр верыш шипчалым ша-
ваш 201
Сын (гыч) возаш 202
Сын уке 202
Сыным йомдараш 202
Сырым палаш 202

Т

Таза лий (лпйза) 202
Так гына 203
Так манаш 203
Тар нушым уннынчан 203
Тареш лурышо (гай) 203
Тареш пурышо агытан 203
Тарым кушын кучаш 204
Тегыт шүргө 204
Телым лумым ит йод 204
Тегыз серыште игечым ву-
чаш 204
Тесте дене 204
Товар дене локнычме 204
Товарым сакан лыеш 205
Толын топкалан огыл 205
Тореш руаш 205
Тореш-кутынь кудалышташ
205
Тортам (мөнгем) савыраш
205

То-то пол, Туге пол 206
Тошканалаш вер уке 206
Тошканалме (онкыл) еда 206
Тошканалтын гай 206
Тонго ората гыч лекташ 203
Төтырет нуч гай 207
Төтырет нуч гай йонгалта-
раш 207
Төтырет нуч дене от кыпел-
те 207
Трактор дене от ойыро 207
Туге вет 207
Туге гын веле 208
Туге гын туге лийже 208
Туге ма, тыге ма 208
Туге ма, уке ма 208
Туге улде 208
Туге пол 208
Тугеже туге да 208
Тул-вүд вошт лекташ 208
Тул дене медан 208
Тулын-вүдын пураш 209
Тумна гай 209
Тун шентелан кодаш 209
Тун шентелне шогаш 210
Тунела корным тошкаш 210
Тунела мураш 210
Тунуш (тупынь) савыр-
лаш 210
Тунуш (тупынь) шогаш 211
Туным олчыкташ 211
Туным пугырташ 211
Тунышко кұзым кераш 212
Туткарын пернаш 212
Туткарын нурташ 212
Түл-дүл дене 212
Түл-дүл коймо гоным 212
Түня тұрышкө каяш 213
Түня тұрышгө 213
Түням мондан 213
Түням (кавам) шүчаг-
дан 213
Түнгалтыншыже, мучашыже
уке 214
Түрвө ораде огыл 214
Түрвым кунгырташ 214
Түс гыч возаш 215
Тыгак күлеш 215

У

Уждымо-кодымо гай 215
Укш мучаш родо 215
Уло йүкын 215
Уло кертмын 216

Уло кумыл дене 216
 Уло чон дене 216
 Уло чоным почын 216
 Умпам караш 216
 Умпам карен кодаш 217
 Умпам карен погаш 217
 Умпам петыраш 217
 Умпам почаш 218
 Умпатлап кукшо кошарге 86
 Умпатым каре 218
 Умпанике вудым подылаш 218
 Умпанике ончаш 219
 Умпанике парням ит чыке 219
 Умпанике уйым пышташ 220

Умпаните шўраш нырче
лўйыш огыл 220

Упчыли вуйын кониташ 220

Упчыли вуя погалеш 220

Упчыли вуя погалташ 220

Урвалте йымач 221

Урлыклан кодаш 221

Утси каен 221

Уто логар 221

Уш каен 222

Уш гыч (луктын) кудал-
таш 222

Уш гыч ок лек 222

Уш нудырана 222

Ушым йомдараш 223

Ушым йомдарыменше 223

Ушым кучаш 223

Ушым лугаш 46

Ушым палаш 223

Ушым погаш 224

Ушым пуаш 224

Ушым нудыраташ 224

Ушым нурташ 224

Ушым шыпдан 224

Ушым шындыше 225

Ушышко (ушеш) палаш 225

Ушышко (ушеш) перна 225

Ушышто нўрдеп 225

У

Ўжара гыч ўжара марте 226

Ўжара печкалме годым 226

Ўй да мўй 226

Ўй ден мўй гай кая 226

Ўй ден мўйышто йўнгы-
лан 226

Ўй ден мўйышто логаш 227

Ўй ўмбалан мўйым шў
раш 227

Ўйым шўраш 227

Ўмыл гай 227

Ўмылеш кодаш 228

Ўмыр лугыч лияш 228

Ўмыраш омо дене малаш 228

Ўмырым шукташ 228

Ўп вок марте йопкаргаш 228

Ўп (кожге) кўза 229

Ўп мучаште кечаш 229

Ўп нырче парат 229

Ўпшыкат кодын огыл 230

Ўтым савыраш 230

Ўптыл колтымо гай йо-
маш 230

Ўяк-мўяк жаным эрта-
раш 230

Ч

Чара кид дене малаш 231

Чара кози (гай) 231

Чара мўшыкыр 231

Чара штышке тулынь кў-
заш 231

Черт возым! 232

Черт нала 232

Чон верышке шипчеш 232

Чон верынте огыл 232

Чон вошт 232

Чон вургыжеш 233

Чон полтаганыш вола 233

Чон куана 234

Чон лектеш (чонешта) 234

Чон лекнаш гай 235

Чон почкынто 235

Чон пўлтеш 235

Чон пўлтын 236

Чон чон олмынто огыл 236

Чон шулен 237

Чон (шўм) нургыжеш 233

Чон (шўм) йўкна 233

Чон (шўм) йўла 233

Чон (шўм) коржен 234

Чон (шўм) корнита 234

Чон (шўм) лектын вочнаш
гай 234

Чон (шўм) меранг поч гай
235

Чон (шўм) ок шунш 238

Чон (шўм) нудырана 236

Чон (шўм) руй чучеш 235

Чон (шўм) семен 237

Чон (шўм) семен огыл 237

Чон (шўм) шодеш 237

Чон (шүм) шорык поч
 гай 237
 Чон (шүм) шушчеш 238
 Чонеш (шүмеш) пижеш 238
 Чонеш (шүмеш) пижше 238
 Чонлан изин-кугун чу-
 чеш 238
 Чонлан йүштыи-шокшын чу-
 чеш 239
 Чонлан күчымып чучеш 239
 Чонлан лапкан чучеш 239
 Чонлан ылыге-нюго чучеш 239
 Чонлан (шүмлан) перна 240
 Чонлан (шүмлан) руй чу-
 чеш 240
 Чонлан (шүмлан) шүш-
 мүй 240
 Чонлан (шүмлан) шыгырын
 чучеш 240
 Чоным (шүмым) пыш-
 таш 240
 Чоным (шүмым) тарва-
 таш 240
 Чоным (шүмым) туржаш 241
 Чонышко (шүмышкө) ви-
 та 241
 Чонышко (шүмышкө) вита-
 ран 241
 Чонышко (шүмышкө) шуын
 241
 Чонышто (шүмыштө) кү 242
 Чонышто (шүмыштө) уло 242
 Чонышто шукш почанеш 242
 Чурный гыч вудым огыл
 йү 243
 Чурикеш кодаш 243
 Чуч (чуть) мо 243
 Чыве гай возаш 243
 Чыве (кайык) лудыктыш 244
 Чыве логар 244
 Чыве сар (сөй) 244
 Чыве лектын ок керт 244
 Чыве чүгген ок ытаре 245
 Чыве шөр гына уке 245
 Чывыжат воштылеш 245
 Чывылан воштылаш гына 245
 Чыган орва гыч волен код-
 шо 245
 Чыдырат ок чуч 245
 Чыл-чыл волгыдо дене 246
 Чыл-чыл коймо годым 246
 Чын корнышко лекташ 246
 Чын корнышко лукташ 247

Чыиже дене 247
 Чыижым гын 247
 Чыижым малаш гын 247
 Чыр омыл ыштап огыл 247
 Чыра гай (карга) 247
 Чыте гына 248
 Чытет гын чыте 248

Ш

Шайык шинча 248
 Шагал гын 248
 Шала вуй 248
 Шала йылме 248
 Шала умна 248
 Шаланке кайш 249
 Шаланке колташ 249
 Шапчашым тарваташ огыл 20!
 Шекш чонап 249
 Шелше волак воктене ко-
 дан 249
 Шелше кокырым (кумырым)
 ок шого 249
 Шелше ырыяшке парням
 чыкап 250
 Шем кече. Шем кечылап 250
 Шем күч парат 250
 (Шем) күчым ок шого 250
 Шем ырыс кудап эрген 251
 Шем ырысым колташ 251
 Шем (нычкемыш) чозыра 251
 Шем чонап (көрген) 251
 Шеме деп ошым ойырен
 монташ 251
 Шемыште илаш 251
 Шенгек ончалде (кур-
 жаш) 251
 Шер гай 252
 Шер гай возаш 252
 Шер темаш 252
 Шер теммешке 252
 Шерген (шергын) толеш 252
 Шере-кочым ужапш 253
 Шикш-пурак чымалташ 253
 Шикш-пуракш сазыран 253
 Шикшым ыштапш 253
 Шинча (веле) темып огыл
 254
 Шинча гыч йомаш 254
 Шинча гыч йомдарапш огыл
 254
 Шинча гыч корандаш огыл
 254
 Шинча гыч (шуйто) чора
 кушкелден 254

Шипча да пылыш 255
 Шипча дене висаш 255
 Шипча дене кочкаш 255
 Шипча дене лўйаш 255
 Шипча дене модаш 256
 Шипча дене пролаш 256
 Шипча йымалне 258
 Шипча калдаше 258
 Шипча лўдеш 257
 Шипча почко верынте 257
 Шипча ончылыз 253
 Шипча ошо дене ончал 256
 Шипча подкиндэ гай 259
 Шипча почылтеш 259
 Шипча (ўмырешлан) неты-
 ралтеш 259
 Шипча шалана 259
 Шипча шарла 260
 Шипчаваш ужны куты-
 раш 260
 Шипчаўд дене мушкыл-
 таш 261
 Шипчаўд лишпак 261
 Шипчаўд ок кошко 261
 Шипчаўд толеш 261
 Шипчаўдлан эрыкым лу-
 аш 261
 Шипчаўдым йоктаран 262
 Шипчаўдым лукташ 262
 Шипчалап сескем шога-
 леш 262
 Шипчалап ўмалаш огыл 263
 Шипчалым пулен огыл 263
 Шипчам караш 263
 Шипчам коралдан огыл 263
 Шипчам кугемдан 264
 Шипчам кумаш 264
 Шипчам кумен (ышташ) 264
 Шипчам ок шураше 264
 Шипчам лашкарташ 264
 Шипчам почаш 265
 Шипчам пудештне 265
 Шипчам пычышташ огыл 265
 Шипчам пыч ыштен шукташ
 огыл 266
 Шипчам пыч ыштыде 265
 Шипчам пышташ 266
 Шипчан сравош 202
 Шипчануным кўрын лук-
 теш 268
 Шипчарожым ончанш 266
 Шипчасорта гай переганш 267
 Шипчашке возаш 267
 Шипчашке йсерылташ 267

Шипчашке (шипчалап) кон-
 чаш 268
 Шипчашке нерпаш 268
 Шипчен шипчыме, шоген
 шогымо огеш шу 268
 Шкалап верым муаш огыл
 269
 Шкалап корным почаш 269
 Шке арышш дене висаш 269
 (Шке) ваче ўмбакаш палаш 269
 Шке верым муаш 269
 Шке верым палаш 269
 Шке верынше пындаш 270
 Шке виса дене висаш 270
 Шке вўйлап (вўен) муаш 270
 Шке вўр 270
 Шке еш. Шке айдеме 270
 Шке корпо дене каяш 270
 Шке шипча дене ужаш 270
 Шке шипчалап ўшанаш огыл
 270
 Шке шулдыр йымак налаш
 270
 Шкем кидыш налаш 271
 Шкем кидыште кучаш 271
 Шкем кугуэш ужаш 272
 Шкем кўшкў шыпдаш 272
 Шкем (шке) муаш 272
 Шовашыж ден комдышыжо
 272
 Шокипо вер. Шокино пусак
 272
 Шокипо шўман 273
 Шокишым кергалташ 273
 Шокишым кергалтен 273
 Шокишым пуаш 273
 Шокишым нурташ 273
 Шолагай мурым мураш 273
 Шоналтан гына! 274
 Шонго вўй дене. Шонго вўя
 274
 Шонго карта 274
 Шонке дынташ (гай) 274
 Шонке дынташ гай чыты-
 раш 274
 Шорык поч гай чытыраш 275
 Шоягоремым удыраш 275
 Шояк менак 275
 Шоякым вўдылаш 275
 Шоям лўлан (колташ) 276
 Шўртньў кидан 276
 Шўртньў курыкым сўраш 276
 Шўрын ончанш 276

Шөрынат ок ончал 277
 Шуар гай күжгө 277
 Шудо каванысе име гай 277
 Шулдыр веле уке 277
 Шулдыр гына ок сите 278
 Шулдырым пүчкаш 278
 Шулмо шултыш гай 278
 Шум шогалташ 278
 Шун вуй. Шун вуян 279
 Шүвылвүд йога 279
 Шүгарым күнчаш 279
 Шүгарыш шукташ 280
 Шүдылаш (түжемлаш) икте
 280

Шүй дагыт (паша)
 Шүйлодыш гыч пуаш 280
 Шүйым пүтыралаш 280
 Шүйышкө кержалташ 281
 Шүйышкө күзен шинчаш 281
 Шүйышкө кечаш 281
 Шүйышкө шинчаш 282
 Шүкым ок савырал 282
 Шүлалташ эрык уке 282
 Шүлышым палаш 282
 Шүм шелеш 283
 Шүмышкө күзым кераш 283
 Шүмышкө лий 284
 Шүргышкө (шинчашке) шү-
 валаш 284

Шүртө мучаште кечаш 284
 Шүртө нырче йотке 284
 Шүтен йүшаш гай ончаш 285
 Шүшык омо 285
 Шыгыр чонаш 285
 Шыде нар дене 286
 Шыдым туараш 286
 Шымыла модаш 289
 Шылтыкым кычалаш 287
 Шым көгөн дене суралаш 287
 Шым көгөн дене тукылымаш-
 те 287

Шым пий денат от му 287
 Шым пүжвүд йога 287
 Шымшо омым ужаш 288
 Шыга (үвыра) паре 288
 Шып да тымык 288
 Шып (шымшык) пий гай 288
 Шып пурлаш 288
 Шырпе чонаш 288
 Шырныш шалана 289
 Шырпыш шалагаш 289

Ы

Ыле шол 289
 Ынде кокыте 290
 Ынде на тылат 290
 Ынде паша пытыш! 290
 Ынде тый ман 290
 Ыштыраш йыле 291

Э

Эгтеклаш — тонгак 291
 Эр гыч кас марте 291
 Эре агавайрем 292
 Эре агавайрем огыл 292
 Эре икташ 292
 (Эре) иктымак түяш 292
 (Эре) шыгыр кышкар 292
 Эрла манме годым 292
 Эрла-кумышто 292
 Эрыкым пуаш 292
 Эрыкып шүлалташ 293
 Эрыкышке колташ 293
 Эше йбра ыле 293
 Эше тиде ситен огыл 293
 Эше шочын огыл 294

Ю

Юж семын күлеш 294
 Южым чумец кошгаш 294
 Южышко пöлталаш 294
 Южышко пöлталтеш 294
 Юмо аралыже 295
 Юмо гай лий 295
 Юмо да тый лий 295
 Юмо (савырен) копден 295
 Юмо (гына) пала 296
 Юмо серлагыже 296
 Юмо нала 296
 Юмылаш тау 296

Я

(Ялт) кок вүд чүчалтыш 296
 Яндар (свежа) вуй дене 297
 Яндар вүдышкө лукташ 297
 Яндар чонаш 297
 Яндарен кодаш 297
 Яра пер 297
 Яра вуй 297
 Яра вуй дене 298
 Яра кид дене 298
 Яра логар 298

КЫРЫК МАРЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛА

А

Авыре гйц кеаш 14
Алдыр (гапъ) вуй 16
Алтапзыкыш вӱрешташ 16
Алтапзыкыш пырташ 14
Амалыш карак 139
Амалыш морен 140
Амаса пачмы 168
Амасам пачаш 168
Амытым чыкташ
Апжашат шышыл 16
Апжеш кеаш 16
Апжеш ӱрат 169
Аравашкы пандым цикаш 171
Аратажы веле кодып 171
Аршыппандым пелаш 18
Ат сйнзы! 172

А

Ава йӱмды 19
Ава понгышыпты 13
Ава шылдыр лывалны 13
(Ава) шышер тырвышты
кошкыде 13
Акрам годшеп 15
Акрам годшы 15
Акрам годым 16
Аптапла тыргештылаш 14
Арва вуй 17
Арва дон ат алталы 18
Арвӱты кӱнгыж 116
Арияшты шйм когарня 18
Атмашкы вӱрештан 18
Атя-тыотя шапылны (ылаш)
19
Атям поктеп 19
Атят нуры, ӱват нуры 19
Ашеш вазах 20

Б

Баш на баш 20
Буксырын пӱлаш 20
Булавка вуй гапъ 20
Булавкылашат нуде 20
Была не была! 20

В

Важ гйцок вапшталаш 29
Важ гйцок куклаш 29
Важым колташ 30

Важыш апжаш 30
Валгынзыш гапъ 30
Вара вӱра вуйышкы кеа 21
Вачкы вйлап комдыгы-
жы 272
Ваштылтышып лыкташ 33
Ваштылтышып сӱраш 33
Вӱкп пыле гапъ 141
Ваштыр гапъ юреш 23
Вӱр агыл 23
Вӱр уке 23
(Вӱн) шӱванлап ярат 22
Ведрa гйц онталмыла 23
Вес алыкым салаш 24
Вес ӱпгам кыралаш 24
Вес мырым мыраш 24
Вес пӱша 24
Вес светын кеаш 25
Вес светын колташ 25
Вес семьиш мыраш 25
Вес сйнза доно апжаш 26
Вик манап (гйпъ) 26
Вик (тӱрӱк) роаш 27
Видкыды вуйымап 28
Воздух гапъ келеш 294
Воздухып куза 295
Воздухыш кузыкташ 294
Воляшкы кеаш 31
Воляш колташ 31
Вот кыце 32
Вот те на! 32
Вот те (п) раз 32
Вот (теве) тйлат! 32
Вот тиды да! 32
Вот тык да! 32
Вот йнде кукулен шйнзы 33
Вот йшкала 32
Вот эче! 33
Вует пачет якте 45
Вуеш ит пӱл 33
Вуеш калыкым шйндап
агыл 34
Вуеш ладаш 34
Вуеш пӱлаш 34
Вуеш шоаш 34
Вуй гйц ак лӱк 36
Вуй гйц ппалташ 35
Вуй гйц карандаш 35
Вуй гйц лыктын шуаш 35
Вуй гйц онталмыла 36
Вуй гйц насна кодаш 37
Вуй гйц пуаш 36

9 Вуй (вуйгалашка, пйлып-
 тың) гйц пуаш 36
 Вуй гйц ўл пйрцат вацшаш-
 лык агыл 37
 Вуй гйц ўш доно совымы
 гань 37
 Вуй гйц (тйнгалыц) ял
 якте 35
 Вуй гйцок пйтараш 37
 Вуй доно ответым кычан 37
 Вуй доно (шайланаш) 40
 Вуй йыр пйртеш 38
 Вуй йыр пйртыктылаш 38
 Вуй йыр шагаш 38
 Вуй кавашты коньяк чу-
 чеш 39
 Вуй кавашты куза 39
 Вуй келеш 40
 Вуй комды гань 39
 Вуй кышкы пыра 39
 Вуй лўкталде 40
 Вуй мыра 40
 Вуй мычашты шим пйл по-
 гына 42
 Вуй пйнгеш 41
 Вуй пйртеш (сйрна) 41
 Вуй пыдештеп (целе) 41
 Вуй пыдырана 41
 Вуй сйрал 41
 Вуй турешты 42
 Вуй ытлеп 41
 Вуй ямен 38
 Вуй-вуй шалган 42
 Вуйге кеап 42
 Вуйге кычыкташ 42
 Вуйдым айтан 43
 Вуйдым пармы 43
 Вуйжы кйтык 43
 Вуйжы пйлгомышкы тйк-
 на 43
 Вуйжы тйрыс агыл 44
 Вуйжы ыжаргы 44
 Вуйжы пйртны 44
 Вуйлап моаш 45
 Вуйта вуйжыр доно шыра-
 леш 186
 Вуйта ййнгжы пйрен 188
 Вуйта мўланды лйвец лйк-
 тын 187
 Вуйта пйлгом гйц кенва-
 зып 186
 Вуйта пйлгом сймырлен 186
 Вуйта рок вант кен 187
 Вуйта сйнза начылтын 188

Вуйта тылшл вйлы шйп-
 зан 187
 Вуйта ўш доно (вуй гйц)
 пйраш 188
 Вуйта ўшты вйдым онта-
 лаш 186
 Вуйта пйвым шолыңгы 188
 Вуйта ышманкы вйдым по-
 дылын 187
 Вуйым аныктап 47
 Вуйым (кўшкы) лўкташ 45
 Вуйым кўшкы кычан 46
 Вуйым лыган 46
 Вуйым пьмынтап 46
 Вуйым ородып колташ 45
 Вуйым ништап 48
 Вуйым пуаш 47
 Вуйым пуаш агыл 47
 Вуйым пудымы гань 48
 Вуйым пыдыратап 48
 Вуйым пыдырташ 48
 Вуйым сйкан 49
 Вуйым шиаш 49
 Вуйым шыншап 49
 Вуйым ямдаш 45
 Вуйым-начым ногаш 47
 Вуйым-вуйсык кашташ 220
 Вуйыш-вуйстык шагалташ
 220
 Вуйышкы (вуеш) пйп-
 тап 50
 Вуйышты ак снты 51
 Вуйышты йра 50
 Вуйышты кйшал 51
 Вуйышты мардеж 50
 Вуйышты пйртеш 51
 Вуйышты тйрыс агыл 51
 Вулны юр 51
 Вургымла кид 190
 Вурдыдымы тавар 52
 Вуяваш лаш 52
 Вырлыклап кодан 221
 Вычен пйнзы (шалгы)! 52
 Вйд гйц кукны лйкташ 53
 Вйд доно ат айыры 53
 Вйд йогы ваншарепи нап 53
 Вйд йогы семынь нан 54
 Вйд кйшка гань 54
 Вйдат йоген ак ке 54
 Вйдеп, сиреп йлап 57
 Вйдым ышманкы подылап
 55
 Вйдым йрвынзыктап 54

Вѣдышкы вален кемы гань
ямаш 55

Вѣдыш валышы гань 57

Вѣдышкы кеа 55

Вѣдышкы нуаш 55

Вѣр мадеи 55

Вѣр полен 56

Вѣрым йѣаш 56

Вѣрым шолаш пырташ 56

Вѣц пария гань пѣлаш 27

Вѣц пария гань йлаш 27

Вѣц пѣлышан мелепам пук-
папаш 57

Вѣцкык вѣр 27

Вѣчы-вѣчы попаш 57

Г

Гайкыжы лыскыды 57

Гайкым иѣтыралаш 57

Д

Дѣ (вот) цѣла 58

Дѣ пѣ вот 58

(Дѣ) пѣ тева! 58

Дѣ пѣшакы пѣта 58

Дела кого 179

Делаш ат ыргы 58

Е

Екшук гань 61

Ж

Жеп (верема) ак вычы 61

Жеп (верема) аныкыкта 61

Жеп (верема) доно тѣр кеаш
61

Жера валгалтмы годым 91

Жера гѣц жера якте 226

З

Закоп сирыммы агыл 62

Закоп уке 62

Земля лѣвак урын валан
йѣмды 145

Земля лѣвец лыкташ 145

Здорова ли (лида) 202

И

Иа яжыкым кѣреп 74

Ида (ит) йѣтлы 33

Ик аршын доно висаш 63

Ик ашкылешат цѣкпаш агыл
67

Ик вѣрышты шалгаш 63

Ик виса доно висаш 63

Ик вуй 63

Ик вуй, ик нач 63

Ик вуя 63

Ик вѣр 63

Ик йѣнгат уке 69

Ик йѣранеш кушкыныт 65

Ик калынеш йѣштымы ылыт
65

Ик кымырешат шотлаш
агыл 65

Ик леведыш лѣвалны 66

Ик (ик-кок) мицутеш 66

Ик шамак гѣцок 66

Ик мыжыр кем 66

Ик йѣлмым моаш 64

Ик пария гань 68

Ик пѣлышышкы пыра, ве-
сышкы лѣктеш 68

Ик пѣрцат 68

Ик пѣрцы дѣнгыш 69

Ик савала гѣц качкыт 69

Ик семпя гань 64

Ик тыгыр доно шагалтен
кодаш 69

Ик (ик-кок) шамак гѣцок 66

Ик шамак дѣнгыш 67

Ик шамак доно 67

Ик шапыман доно 67

Ик шѣран пѣрцат уке 69

(Ик) шѣраш пѣрцат ыш-
маншты ылде 70

Ик эдем гань 64

Ик эдем якте 64

Ик ял тѣшты, весы тѣшты
64

Икты дѣнгыш 64

Икты коdde 70

Икты цѣла верц, цѣлан ик-
ты верц 70

Иктымок чапгаш 70

Им агыл 73

Им вѣлны гань 73

Им цѣкан вѣр уке 73

Ире вѣдышкы лыкташ 297

Ире йѣнг 297

Ирезн кодаш 287

Иры жера годым 226

Ирыкым нуаш 292

Ирыкын шѣлалтан 292

26 Ирыкынкы колташ 249, 293
Ит (ида) йәтлы 52
Итат поны 74

И

(Иәл) ваштылтыныш ләк-
таш 59
Иәл верц колаш 58
Иәл вйлыны йлаш 60
Иәл йәмды допо 59
Иәл кид допо тылшолым
ыдыраш 59
Иәл кид лйвалны 59
Иәл сйзам анкаш 60
Иәл шайылыны йлаш 60
Иәлым ваштылташ 61
Иәмым капаяш 56
Иәнг ак шыпыш 238
Иәнг вапш 232
Иәнг вәрышкы шйнзеш 232
Иәнг (йәнг) вәрышты агыл
236
Иәнг каршта 234
Иәнг ләктеш 234
Иәнг ләкташ 235
Иәнг лүлтеш 235
Иәнг руй чучеш 236
Иәнг (шүм) ак шыпш 238
Иәнг (шүм) вапш 232
Иәнг (шүм) вәрышты агыл
232
Иәнг (шүм) ыргыжеш 233
Иәнг тыргыжлана 238
Иәнг (шүм) йыла 233
Иәнг (шүм) ләктын вацпаш
гань (шнэш) 234
Иәнг (шүм) морен нач гань
цйтыра 235
Иәнг (шүм) пыдырапа 236
Иәнг (шүм) семеш 237
Иәнг (шүм) үкпа 233
Иәнг (шүм) цйтыра 237
Иәнг пелеш 283
Иәнг (шүм) шыпшеш 238
Иәнг йвырта 234
Иәнг ялгавалыш вала 233
Иәнгеш (шүмеш) кұдымыл
чучеш 239
Иәнгеш (шүмеш) руй чучеш
240
30 Иәнгеш (шүмеш) пижеш 238
30 Иәнгеш (шүмеш) тйкпа 240
30 Иәнгым (шүмым) пишташ
240

30 Иәнгым (шүмым) тәрваташ
241
30 Иәнгым (шүмым) тырыжаш
241
30 Иәнгыш (шүмыш) вита 241
30 Иәнгышкы (шүмышкы) шок-
таш 241
30 Иәнгышты (шүмышты) кұ
242
30 Иәнгышты (онг вйлыны) улы
242
30 Иәнгышты шукпш пачагеш
242
30 Иүксы мыры 82
30 Иывырт лш (гапш) 83
30 Иыд ваптареш кеаш 81
30 Иыд мйшкыр 83
30 Иыдал допо ана торгейы 83
30 Иылышыжым шөраш 89
30 Иымы (всле) пәла 296
30 Иымы гань лш 295
30 Иымы дә тйпш лш 295
30 Иымы пәла 296
30 Иымы перегыжы 295
30 Иымы сәртен толып 295
30 Иымылаш тау 296
30 Ийгыр патя гапш 83
30 Ийлметым пелат 86
30 Ийлмешет кукшы канаргы
86
30 Ийлымы кужы 84
30 Ийлымы лудымы 84
30 Ийлымы лывыргы 84
30 Ийлымы мычашышты ылеп
84
30 Ийлымы (ингышкат) ак тйк-
шы 85
30 Ийлымы пачылтеш 85
30 Ийлымы цйгылташеш 85
30 Ийлымы пым сыравач шай-
ылыны 86
30 Ийлымы яклака; яклака ййл-
ман 86
30 Ийлымы ямыш 83
Ийлымым воляшкы колташ
87
30 Ийлымым кычаш 87
Ийлымым мытыкемдаш 87
30 Ийлымым пелаш 88
30 Ийлымым пачаш 88
30 Ийлымым нитыраш 88
30 Ийлымым лыктын сәкаш 88
30 Ийлымым пырылаш 88
30 Ийлымым тореш пырылаш 89

- 341 Ийлымым тйгаташ 89
340 Ийишыжы темеш 89
342 Ййр корпы допо кеаш 20

К

- 343 Каваштым пйыкташ 107
344 Каждый ашкылым висаш 92
345 Как раз 92
346 Калац допат ат канды 92
347 Каля ыражыш пыраш йам-ды 110
348 Камака вйлыны кнаш 111
349 Кәпеш шоаш 93
350 Кәнеш шошы 93
351 Каракым шотлаш 112
352 Каржангы гань 115
353 Карштышы вяр 115
354 Качкаш ак яд 115
355 Качкынок качкаш 115
356 Келеш вет 123
357 Кестеп шыпшыш 94
358 Кечырайлым тыл допо ат мө 96
359 Кид ак ми 97
360 Кид гйц вилеп 96
361 Кид лйвалпы 96
362 Кид мытык (кйтык) 96
363 Кид цйгылтеш 97
364 Кид-кида ашкедаш 98
365 Кидге-ялге пидаш 98
366 Киддымы гань 98
367 Кидет ак кйр 98
368 Кидым севалаш 111
369 Кидым вйкталташ 103
370 Кидым вйр допо лявйрташ 100
371 Кидым колтеп шйнзаш 101
372 Кидым кйнанпын цкен кашташ 101
373 Кидым лүкташ 101
374 Кидым лыпшалаш 101
375 Кидым лявйрташ 100
376 Кидым пншташ 102
377 Кидым пнштеп кодыде 102
378 Кидым пйралташ 102
379 Кидым йрыкташ 103
380 Кидышкы пйлаш 103
381 Кидышты намалыпташ 104
382 Кид-ял вала 98
383 Кид-ял кәна 99
384 Кид-ял лүлтен 99
385 Кид-ял толеш 99
386 Кид-ялым (кидым) пндан 99
387 Кид-ялым кузыкташ (лүк-танш) 100
388 Киды (ишутып) логереш шйпзеп 104
389 Кидым (сыкырым) ит пук-шы 105
390 Киды-санзал 104
391 Киды-санзал допо вйшлпаш 105
392 Китай стена 105
393 Кини гань 105
394 Кини гань лнжаш 105
400 Кини доп мнж гань 106
401 Кишайкат кодде 130
402 Кишайкат үкпен 129
403 Кишам кодаш 130
404 Кишам мұдан 130
405 Кишам тапкаш 130
406 Кннга вйлыны шйнзаш 107
407 Кого шўмап 117
408 Кок амытым чикташ 108
409 Кок әван цйзым качкаш 107
410 Кок век канташ 110
411 Кок вйлын цамажы 107
412 Кок йагташ 109
413 Кок кид допо роалташ 108
414 Кок каваштым нйыкташ 108
415 Кок мореным покташ 108
416 Кок сйнза допо ашженок 110
417 Кок тыл лонты 109
418 Кок тйрап кйзы 109
419 Кольшы гань амалаш 110
420 Корнет цанаш лнжы 112
421 Корнет кунтылгы лнжы 112
422 Корны тореш шагалаш 112
423 Корны айырла 112
424 Корны гйц карапташ 112
425 Корны гйц карапгдан 113
426 Корны допо кеаш 113
427 Корным вкстараш 113
428 Корным мондаш 113
429 Корным начаш 113
430 Корным тақырташ 114
431 Корнышкы лйкташ 114
432 Корнышкы лыкташ 114
433 Корнышты ак пйрдал 114
434 Коти доп каляла мадаш 106
435 Контым морен гань 116
436 Куги (сәван) вантыр 122
437 (Куги) пнлым пйрашым пук-шаш 122
438 Кугылансолаш кеаш 116
439 Кугылансолаш колташ 117
440 Кузкы историй 117

- 441 Кужы кид 117
 442 Кужы курыман ли 118
 443 Кужы курымым согольен
 кодаш 118
 444 Кужы тәнгә 117
 445 Кужы тәнгәм кычал кеаш 117
 446 Кузен кеап
 447 Курым логың лияш 228
 448 Курыман ом доно амалаш 228
 449 Курымш шокташ 228
 450 Куштылгы кидан 121
 451 Куштылгы ыппан 121
 452 Кү йәнгән 122
 453 Кү (тәйдим) пәлә 116
 454 Күм погылышты кыкташ 124
 455 Күсы каркам кычыкташ 126
 456 Күсым пөрыкташ 126
 457 Күштың аякаш 127
 458 Кым малонкам шайышт пу-
 аш 128
 459 Кымурым (пиймурым) ак сто-
 лы 120
 460 Кымыл вала 118
 461 Кымыл коден 119
 462 Кымыл лүлтеш 119
 463 Кымыл тодылтеш 119
 464 Кымыл шергы 119
 465 Кымылым валаш 119
 466 Кымылым лүкташ 119
 467 Кышчылы гань 129
 468 Кырык гань шалташ 120
 469 Кырыкым сәралаш 120
 470 Кыткы пәры 120
 471 Кытып-тореш капташ 205
 472 Кыце-кердмын 216
 473 Кышкы ит ташкал 121
 474 Кышкы сыпза аяка 121
 475 Кыдалым кычен кашташ 127
 476 Кыжгы кавашташ 122
 477 Кыжгы кышпан (тәшпак) 122
 478 Кызыдеок шышкылаш 123
 479 Кылмы дынга 131
 480 Кылымды тәргешта 128
 481 Кыне оролы 128
 482 Кыне туле гань 129
 483 Кыпервуйым пыраш 129
 484 Кыпервуйым шыкаш 129
 485 Кыр гань паткыды 131
 486 Кыр гань пыгыды 124
 487 Кыртпи пырса 124
 488 Кыр гань (кылмы) 124
 489 Кытә пәры 126
 490 Кычдымы вәран 127

- 491 Кыч мычапен кодаш 126
 492 Кыч пәрат 127
 493 Кышалым кыкәрен ат шол-
 ты 191
 494 Кышалым качкан 190
 495 Кышалым лыташ 130
 496 Кышаным аварташ 125
 497 Кышаным ак шыпш 125
 498 Кышаншты мардеж каш-
 теи 125
 499 Кышкар гань 130
 500 Кышкы гань 103
 501 Кышкы йәнгән 106

Л

- 502 Ладак гань 134
 503 Ладен шипташ 134
 504 Лап вазып 132
 505 Лапа нындашты гань 111
 506 Ласко йәнг доно 132
 507 Лая (самой) веле 132
 508 Лачокшы гынь 247
 509 (Лач) көк паткалтыш 293
 510 Ләнгыш гыңонталмы гань 133
 511 Ләнгыш дош комдышыжы 133
 512 Леваш гың насна кодаш 132
 513 Ленка ләйвең аякаш 199
 514 Ленкаштыжы сырымы 199
 515 Ленкаштыжы сырымы агыи
 199 *Ленкаштыжы сырымы*
 516 Лешашкы шывалаш 284
 517 Логер әнгыш маклака куза 133
 518 Логер әнгыш шозн 252
 519 Логер пүктапалтеи (кыдеж-
 талтеи) 134
 520 Логерым сәкеп кашташ 134
 521 Лодыр маклака 135
 522 Ломыжын сәрташ 135
 523 Лощкы пыраш 110
 524 Лу вим якте витараш 135
 525 Лу вим якте виташ 135
 526 Лу дош кавашты 136
 527 Лулететым логен ат шокты
 136
 528 Лүдмы нар доно 136
 529 Лүдшы морен 136
 530 Лүдшы морен гань 136
 531 Лүдшы шкым шыкылаш 164
 532 Лыскыды (слабка) вәр 136
 533 Лыжы веле 137
 534 Лымлан веле 137
 535 Лымпер ләктеи 137
 536 Лымпер пүктаралтеи 137
 537 Лымперым лямбрташ 138

- 538 Лымлерым перегаш 138
 539 Лявйграм кыпкаш 131
 540 Лявйграмы тапкаш 131
 541 Лямкым шыпаш 138

М

- 542 Ма лизш лизш 145
 543 Ма макар! 139
 544 Ма макарлык! 139
 545 Ма масак 139
 546 Макар пйлашлык 139
 547 Ма (махань) шйргы доно? 146

548 Манапш веле 140

549 Мапеш дэ мапеш 140

550 Мапеш-мапешым колташ 140

551 Манмы гап (семьш) 141

552 Маняр кайгыж, маляр тел! 153

553 Мардеж ваптареш шйведал 141

554 Мардеж бакш 141

555 Мардеж вуи; мардеж вуян 141

556 Мардеж кышең йфыла 141

557 Мардежым чымен кашташ 142

558 Махань пйига пырылын 146

559 Махань мардеж сяртен кан-ден 146

560 Махым пуаш 139

561 Махым пуаш агыл 139

562 Меленам качкаш 143

563 Мелын сярпалаш 143

564 Мешак пыпдаш 144

565 Миж качшы шарык 143

566 Мокш (пйикш) пелеш 148

567 Монгыр кавашты кож чучеш 147

568 Монгырлан ўштыл-шюкшын чучеш 147

569 Монгыр шалдырга 147

570 Мореш пйнташ 144

571 Мореш (пйулы) пгы 144

572 Мореш пач кушмыкы 144

573 Мореш пач кыташ 144

574 Мореш пачла цытыраш

575 Моч гйц кеан 148

576 Мёска (тюмин) лык 142

577 Мёска йдырым пйлен 142

578 Мў тйззы 152

579 Мўланды вйлең йштылтараш 145

580 Мыжыр (пелаш) агыл 148

581 Мыкте вйлең кйчалаш 73

582 Мыран пырыны йнташ 148

575 Мыры пйтен (пйтыш) 149

574 Мытык логер; мытык мыш-кыр 153

575 Мытыкеш (кйтыкеш) кодаш 153

576 Мытыкын (кйтыкын) ыр-таш 153

577 Мычашым йпташ 151

578 Мйндыраш пшшташ 152

579 Мйндыркы ат ке 152

580 Мйпшкыр тореш кемешкы 152

581 Мйпшкыр тймыр, пйлымы шй-выр 152

Н

582 Намыс (шек) ййлен 154

583 Намысын пыраш 154

584 Начкы каля (гань) 163

585 Начкы презы (гань) 163

586 Начкы цйвы (гань) 163

587 Нелы кидан 154

588 Нелы (пелемшы) монгыр 154

589 Неместы гап кышкедаш 163

590 Неместывэра гап кодаш 163

591 Нер анзыллы 156

592 Нер лйвалшы 154

593 Нер лйвец пйнгеаш 155

594 Нер лйвец ямдаш 155

595 Нер мычашты 156

596 Нереш ладаш 156

597 Нерым (вуйым) анжыкташ агыл 157

598 Нерым лўкташ 156

599 Нерым кыптыртылаш 156

600 Нерым сйкаш 158

601 Нерым цикаш 158

602 Нерым пййыкан 158

603 Нерым пшшинедаш 158

604 Ни анзык, ни пайык 160

605 Ни доно тодмы агыл 161

606 Ни кол, ни пай 159

606 Ни мычашыкы, ни тйржы 159

607 Ни мйпгеш, ни анеш 159

608 Ни пелемта, ни уке 160

609 Ни пичажы, ни мйпжыкы 160

610 Ни тшн, ни тйш 161

611 Ни тйшталтышжы, ни мы-чаныжы 160

612 Ни палалаш, ни пййзал 161

613 Ни палаш, ни пййзал 161

614 (Ни) пйргынын пырташ 162

615 Ни пйшкержы, ни мижжы 161

616 Ни йлышы, ни колышы 158

- 617 Ингыш пыраш 161
 618 Нимам ат мап 162
 619 Нимам манаш 162
 620 Нүпжык доно тыпкымы агыл
 164
 621 Нүпжык патыр (гапъ) 164
 622 Пылен урдаш 164
 623 Пылыдымы презы 164
 624 Ныл стена лошты 165
 625 Ныл сйпза доно вайш кодаш
 165
 626 Нылъяла кеан 165
 627 Ныпкы шла (гапъ) 165

О

- 628 Одыра мешак 166
 629 Одыра пашкар 166
 630 Ойхат уке 166
 631 Окмак (петома) агыл 166
 632 Оксам ыр доп ыдыраш 167
 633 Омын (ужмы) гапъ 168
 634 Омынешат кайде 168
 635 Онг доно онг вайшлиаш 169
 636 Онг доно онг шалгаш 169
 637 Онгым кадырташ 170
 638 Онгын кидым ниптен 170
 639 Онталмы гапъ 170
 640 Ороды агыл 171
 641 Ороды вуй 170
 642 Ороды мешак 171
 643 Остатка тыгырым кыдашан
 197
 644 Охыр (пуста) вяр 297
 645 Охыр (пуста) вуй 297
 646 Охыр (пуста) вуйа кеан 298
 647 Охыр (пуста) киди кеан 298
 648 Ош кечым (сотыгечым) ужап
 агыл 172
 649 Ош сандалык (ош свет) гйц
 (доно) айырлаш 173
 650 Ош сандалык мычкы 173
 651 Ош сандалыкым ужап 174
 652 Ош сандалыкышты 174
 653 Ошмашкы шйпзаш 174

О

- 654 Ордыжеш кодаш 174
 655 Ордыжкы карапаш 174
 656 Ордыжлум шотлаш 174
 657 Ордыжты шалгап 175
 658 Орт кеан 175
 659 Орт лакташ 175
 660 Офи гапъ 175

П

- 661 Падыш пырыдымы ордыжлу
 182
 662 Пария вант апкаш 176
 663 Пария гйц шыппын лыктап
 176
 664 Пария доно аныжкташ 176
 665 Пария доп париям севалаш
 агыл 176
 666 Пария доно тйкалаш агыл
 177
 667 Пария ййр пйтыралаш 177
 668 Пария цикаш вяр уке 177
 669 Пария шыралаш ак кай 177
 670 Париям тйрваташ агыл 178
 671 Парияэтым нылашат 178
 672 Парым пуаш 178
 673 Пачым пйзыралаш 184
 674 Пачым пйтыркылаш 184
 675 Пайпа мйнь вйлем агыл 179
 676 Пайпа (дела) уке 179
 677 Пел корнеш нагалаш 180
 678 Пел пйлынш доно колаш 180
 679 Пел сйпза доно апкалаш 180
 680 Пелек-турек шайышташ 128
 681 Пйтараш апкалтыш гйцок
 180
 682 Перкеан лжыкы 181
 683 Пи доп коти гапъ 181
 684 Пилым шйрашым пукнаш
 182
 685 Пим поктылаш 182
 686 Пире вйта (гапъ) 182
 687 Пире гапъ урмыкаш 182
 688 Пиш (когон) келеп! 181
 689 Пиш лач (лачеш) 181
 690 Пожарыш тйрванымы гапъ
 183
 691 Попашат уке 166
 692 Порохым кукшын кычаш 204
 693 Порохым уншыпзаш 203
 694 Потемшы пйжаш 179
 695 Прайжам аныжкташ 122
 696 Прилавкы мйвец 185
 697 Пуд санзалым качкаш 185
 698 Пулышым кыгырташ 22
 699 Пулышым лугырташ 22
 700 Пумага цйта (тырха) 91
 701 Пумагам лйвйртылаш 91
 702 Пуста логер 17
 703 Пуры прок! Пуры кечы! Пу-
 ры вай! 183
 704 (Пуры) шамак кйрны лум
 уштара 183

- 695 Пуста логер 298
 696 Пуста (такеш) шая 299
 697 Пүжкүйд доно мышкылташ 191
 698 Пүжкүйдөм йоктараш 192
 699 Пүжкүйдөм пынзалаш 192
 700 Пүм кайзыкташ 194
 701 Пүм кедарен пынташ 193
 702 Пүм мыраш (шымаш) 193
 703 Пыдештинаш гап 185
 704 Пыдырапзыкап вьдышты ко-
 лым кычаш 198
 705 Пыйн гап лөчаш 185
 706 Пын юр 189
 707 Пыпзалмы савыц гап 196
 708 Пырын пуаш дй ышмаш
 пынташ 190
 709 Пышыкат кодде 230
 710 Пышкыды кымылан 191
 711 Пыжаш пындаш 194
 712 Пыйгом гыц вален вазаш 89
 713 Пыйгом гыц вален ваде 90
 714 Пыйгом гыц пйдырым ак
 валты 90

- 715 Пыйгомыныкы лүкташ 91
 716 Пыйгомыныты (пйльвлә лош-
 ты) паш 91
 717 Пйлыш мычаш доно колаш
 194
 718 Пйлыш мычаш якте якшар-
 гап 194
 719 Пйлышлап йнянан агыл 195
 720 Пйлыным пйкеш 195
 721 Пйлыным сакаш (сәкалташ)
 196
 722 Пйлыным пагалтан 196
 723 Пйартыш (остатка) вйр
 канлы якте 196
 724 Пйартыш шұлын якте 197

Р

- 725 Равед каштан 197
 726 Ражын вуян 198, 248
 727 Райын ышмаан 248
 728 Раз-два (п) пйналкы 197
 729 Раз-два (дй) (п) цыла 198
 730 Роалмы гап 181
 731 Роквант кеок 198
 732 Рокын вазаш 198

С

- 733 Санзалым тотеште 263
 734 Саныш лыскыды 199
 735 Сәпым лыскыдемдан 200
 Свеза вуй доно 297

- 737 Свет тйрышкы кеаш 213
 738 Свет тйрышты 213
 739 Свстым (пйльгомь) контын
 (яктараш) 213
 740 Со икток (пканьок) 292
 741 Строй гыц ләкташ 200
 742 Строй гыц лыкташ 200
 743 Сукалген пйбзаш 200
 744 Сусу нар доно 201
 745 Сұкым нөрт гыц лыкташ 122
 746 Сұкым ак сәрал 201
 747 Сын гыц вазаш 202
 748 Сын уке 202
 749 Сынмы (шекым) ямдаш 202
 750 Сынза анзылы каяш 257
 751 Сынза анзылы (кушкаш) 258
 752 Сынза анзылы нөрташ 258
 753 Сынза (веле) темде 254
 754 Сынза гыц карапдаш агыл
 254
 755 Сынза гыц накырак 254
 756 Сынза гыц цара кышкедал-
 тыш 254
 757 Сынза гыц ямдаш агыл 254
 758 Сынза дй пйлыш 255
 759 Сынза доно висаш 255
 760 Сынза доно качкаш 255
 761 Сынза доно лұаш 255
 762 Сынза доно мадан 256
 763 Сынза доно шыролап 256
 764 Сынза кәпдакшы 257
 765 Сынза лүдеш 257
 766 Сынза лйвалны 257
 767 Сынза лачкы пйрышты 257
 768 Сынза лачылтеи 259
 769 Сынза цыга гап (цәрка
 гап) 259
 770 Сынза пйлана 259
 771 Сынза пйра 260
 772 Сынзаан сыравач 202
 773 Сынзаван анжен 260
 774 Сынзавыным кйрын лыктен
 266

- 775 Сынзавйд ак кошкы 261
 776 Сынзавйд доно мышкылташ
 261
 777 Сынзавйд ләктеш 261
 778 Сынзавйд лышнок 261
 779 Сынзавйдлан прыкым пуаш
 261
 780 Сынзавйдым йоктараш 262
 781 Сынзавйдым лыкташ 262
 782 Сынзалап йнянан агыл 262
 783 Сынзам ак шырал 264

- 784 СЫнзам (йори) кымаш 264
 785 СЫнзам карапдан агыл 263
 786 СЫнзам кәраш 263
 787 СЫнзам коғозмаш 264
 788 СЫнзам курымен кымаш 266
 789 СЫнзам кымен (Ынташ) 264
 790 СЫнзам пачан 265
 791 СЫнзам пыть Ыштеп шокты-
 мешки 266
 792 СЫнзам пыть Ыштыде 265
 793 СЫнзаошы допо аякаш 256
 794 СЫнзаражым аякаш 266
 795 СЫнзасарта гань перегаш 267
 796 СЫнзашкы вазаш (тыкнаш)
 267
 797 СЫнзашкы керылтеш 267
 798 СЫнзашкы тыкнаш 268
 799 СЫнзаэм пыдештшы 265
 790 СЫнзаэн тылип шагалеш 262
 791 Сырым палаш 202

Т

- 792 Тавар допо ташмарлымы 204
 793 Товарым сакнаш лнэш 205
 794 Так веле 203
 795 Так мапаш 203
 796 Такеш киндим качаш 17
 797 Такешым кылдылаш 275
 798 Такешым понгаш 276
 799 Таланым паша тырынь (во-
 чык) кеа 23
 800 Тангата гань 167
 801 Тангата вуеш кодаш 189
 802 Тангатала шынзаш 190
 803 Тангыж сырышты игечым
 вычаш 204
 804 Тартам (мйнгеш) сәралаш
 205
 805 Ташкалаш вәр уке 206
 Ташкалмы (ашкыл) пйде
 206
 806 Ташкалтыш гань 206
 807 Ташнак ак тем 132
 808 Тәрен пырыны ашташ 203
 809 Тәрен пырышы (гань) 203
 810 Телым лымым ит яд 204
 811 Тенге вет 207
 812 Тенге гынь веле 208
 813 Тенге гынь тенге лнжы 208
 814 Тенге ма, тйнге ма 208
 815 Тенге Ышкала 208
 816 Тенгежы тенге дә 208
 817 Тенге (п) келеш 215
 818 Тигыт (шм) шйргы 204

- 819 Толым ташкалаш агыл 205
 820 Тореш роаш 205
 821 Тоты йшкала 206
 822 Тошты арата гыц ләкташ 206
 823 Тошты солаш кеаш 116
 824 Төр корныш ләкташ 246
 825 Төр корныш лыкташ 247
 826 Төржым лонаш гынь 247
 827 Трактор дон ат айыры 207
 828 Туи шайылаи кодаш 209
 829 Туи шайылыи шалгаш 210
 830 Туным аякыкташ 211
 831 Туным нугырташ 22, 211
 832 Тунын сәрпалаш 210
 833 Тунын шалгаш 211
 834 Тунынла корным ташкаш
 210
 835 Тунынла мыраш 210
 836 Тык-мык лнэш 15
 837 Тувынны кйзым кераш 211
 838 Тыл Ылынышы гань шйп-
 зан 62
 839 Тыл дон вйд вашт ләкташ
 208

- 840 Тыл допо мадаш 208
 841 Тылып-вйдып пыраш 209
 842 Тымана гань; тымана пос-
 тол 209
 843 Тыманала шйнзаш 209
 844 Тынгалтыпжы, мычашыжы
 уке 214
 845 Тйрвы ороды агыл 214
 846 Тйрвым кыптырташ (цымыр-
 таш) 214
 847 Тйрынь аякаш 276
 848 Тйрынят ак аякал 277

У

- 849 Уждымы-колдымы гань (лн-
 аш) 215
 850 Улы йаг (шүм) допо 216
 851 Улы йагым (шүмым) на-
 чаш 216
 852 Улы кымыл допо 216
 853 Улы юкын 215
 854 Уталген кеп 221
 855 Уты логер 221
 У
 856 У дә мў 226
 857 У дон мў гань кеа 226
 858 У дон мўшты Ылаш 226
 859 У дон мўшн лонгаш 227
 860 Уи важ якте 228

- 861 Уи (кожге) шагалеш 229
 862 Уи мычанты 229
 863 Уи пйрцы нэры 229
 864 Уштат, шокшат агыл 82
 865 Ушты-шокшым ужаш 82
 866 Ушты йаиш (шүм) доно 82

Х

- 867 Халык шанг 93
 868 Хором (ором) пуаш 93
 869 Хоть (вац да) колы 94
 870 Хоть вуйым керем онгыш цыкы 94
 871 Хоть калы райкыш пыры 111
 872 Хоть караулым саслы 94
 873 Хоть магыры 95
 874 Хоть нел сыйза доно анжалаш 94
 875 Хоть пырыла урмык 95
 876 Хоть пүам (аңгырым) пү 95
 877 Хоть сандалыкшат сыймылы-жы 95
 878 Хоть самшудат йыкы куш 94
 879 Худан шотленок 248

Ц

- 880 Цара калы гань 231
 881 Цыган арава гыц вален (кы-эн) кодыш 245
 882 Цызыр омыв йынташ агыл 247
 883 Цыдырат (тыжикат) ак чуч 245
 884 Цывы гань сираи 243
 885 Цывы (кек) лүдыктыш 244
 886 Цывы логер 244
 887 Цыват аактын ак керд 244
 888 Цывы чынген ак пйтары 245
 889 Цывы шыпер веле уке 245
 890 Цывыжат вантылен 245
 891 Цывылан вантылан 245
 892 Цыре гыц вазан 215
 893 Цыре гыц выдым ак йүэн 243
 894 Цытет гынь цыты 248
 895 Цыты толькы 248

Ч

- 896 Чүкта веле 243
 897 Чым ак ли 138
 898 Чым лице 138

Ш

- 899 Шайык (шынгыш) анжалде 251
 900 Шалахай мырым мыраш 273
 901 Шамак ара 150
 902 Шамак выдла йога 149
 903 Шамакташ кышанышкы ак пыры 150
 904 Шамак наштек шамак 149
 905 Шамакым мардежыш кыш-каш 151
 906 Шамакым нелешташ 151
 907 Шамакым пуанг 151
 908 Шапалтан веле 274
 909 Шанкы йынгитан (гань) 274
 910 Шарык пач гань цытыран 275
 911 Шая гыц шая 119
 912 Шаягаремым ыдыраш 275
 913 Шаякан доно опташ сита 18
 914 Шайык сыйза 248
 915 Шакш йаңган 249
 916 Шәр теманг 252
 917 Шәр теммешкы 252
 918 Шелшы кокрым ак стойы 250
 919 Шелшы црепяш парням цы-каш 250
 920 Шелшы тәгана тыреш ко-даш 249
 921 Шер гань 252
 922 Шер гань сираи 252
 923 Шерген толеш (шагалеш) 252
 924 Шим йаңган 251
 925 Шим коты кыдал эртен 251
 926 (Шим) кыч парат 250
 927 (Шим) кычым ак стойы 250
 928 Шим шйргы 251
 929 Шимы доп ошым палан 251
 930 Шире пүгеш йышгылым сә-каш 268
 931 Шыры качым ужаш 253
 932 Шке арышын доно висаш 269
 933 Шке вәрым моан 269
 934 Шке вәрым палан 269
 935 Шке вәрышкы шйндан 270
 936 Шке виса доно висаш 270
 937 Шке вүен моан 270
 938 Шке вяр 270
 939 Шке корны доно каш 270
 940 (Шке) пұлып вйкы палан 269

- 921 Шке сыйза доно укаш 271
 922 Шке шылдыр лывак палаш 271
 923 Шке эдем 270
 924 Шкылан вярэм моаш агыл 269
 925 Шкымым кидышты кычаш 271
 926 Шкымым когоэн укаш 272
 927 Шкымым кушкы шыйдан 272
 928 Шкымым моаш 272
 929 Шокшы вяр 272
 930 Шокшы шүмэп 273
 931 Шокным кәргалтен 273
 932 Шокным нуаш 273
 933 Шокным пырташ 273
 934 Шонгы йрвыж 274
 935 Шортны кидан 273
 936 Шортны кырыкым сораш 276
 937 Шуды каванышты ик гань 277
 938 Шуды каванышты ным кычалан 277
 939 Шуку ыргод лимыкы 292
 940 Шуку ыргодым вычаш 292
 941 Шулы шултыи гань 278
 942 Шум шагалташ 278
 943 Шун вуян 279
 944 Шун трубка 279
 945 Шута мастер 279
 946 Шушырыш санзалым паваш 201
 947 Шуэр гань (кыжгы) 277
 948 Шү дайгынь (паша) 280
 949 Шүвашла ялшташ ярал 22
 950 Шүдылан (тыжемлан) икты 280
 951 Шүдыңг гыц нуаш 280
 952 Шүдышты (тыжемышты) икты 280
 953 Шүлалташ ырык уке 282
 954 Шүлыным палаш 282
 955 Шүм пытыралаш (кыраш) 280
 956 Шүмен кызым кераш 283
 957 Шүмышты и (и маклака) 284
 958 Шүшкы кечалташ 281
 959 Шүшкы (кузен) тыйнаш 281
 960 Шүшты кечаш 281
 961 Шүшты шыйнаш 282
 962 Шылдыр веле уке 277
 963 Шылдырым пычкаш 278
 964 Шыпги-шанги колаш 288
 965 Шытыр эдем 221
 966 Шывыльвйд йога 279
 967 Шыгерым (пайым) канзяи 279
 968 Шыгер якте шокташ 280
 969 Шыды пыймаш 172
 970 Шыды нар доно 283
 971 Шыдым торлаш 286
 972 Шыдым нораш 289
 973 Шыжык ом 285
 974 Шыкни-пырак высыкташ 253
 975 Шыкни-пырамыш сарташ 253
 976 Шыкным ништаш (шагалтан) 253
 977 Шылмыла мадап 289
 978 Шым ии допат аг мо 287
 979 Шым пужвйд йога 287
 980 Шым сыравач доно сыралаш 287
 981 Шым сыравач доно сыраламашты 287
 982 Шымшы омым укаш 288
 983 Шыпзең шыйзымы, шалген шалгымы ак шо 263
 984 Шыпга (бывра) пәры 283
 985 Шыи дә тыр 288
 986 Шыи пырылаш 288
 987 Шырыи гань шыркедан 287
 988 Шырыи пайнаш 285, 288
 989 Шырыи шәлана 289
 990 Шырыи шәлатан 289
 991 Шырти шырыи дәнгынь пәран 285
 992 Шырти шырыи дәнгынь ланзылаш 284
 993 Шырти шырыи якте 284

Ы

- 994 Ылы дә шылы 290
 995 Ылы веле Ышкала 289
 996 Ыш гыц ак ләк (ак ке) 229
 997 Ыш гыц лыктын шуан 222
 998 Ыш кеа 222
 999 Ыш маклака 290
 1000 Ыш шыдыраш 222
 1001 Ышкар тапкамыш 230
 1002 Ышмам кәраш 216
 1003 Ышмам кәрен шалташ 217
 1004 Ышмам пачаи 218

- 1005 Ышмам ытыраш 217
 1006 Ышманкы анжаш 219
 1007 Ышманкы ыдым подыман
 218
 1008 Ышманкы ўм ышташ 220
 1009 Ышманкыкы парчым ыт
 ыкы 219
 1010 Ышманшты шўраш ыўрчат
 лиде 220
 1011 Ышмаэтым кыры 218
 1012 Ышым кычаш 223
 1013 Ышым пайлаш 223
 1014 Ышым погап 224
 1015 Ышым луан 224
 1016 Ышым ыдыраташ 224
 1017 Ышым ырташ 224
 1018 Ышым ыўдан 224
 1019 Ышым ымдаш 223
 1020 Ышым ымдымешкы 223
 1021 Ышышкы толени 225
 1022 Ышышты нўртем 225

Ы

- 1023 Ылаш ўрканаш 70
 1024 Ылаш-колаш кредалаш 70
 1025 Ымыл гань шалгаш 227
 1026 Ымыл гань (тоша) 227
 1027 Ылыман гўц кодаш 71
 1028 Ылыманш шуку ежыган 72
 1029 Ылыманш корышкы лўкташ
 72
 1030 Ылыманшын ырташ 73
 1031 Ымылеш кодаш 228
 1032 Ынде кокты гўц ыкыжы
 290
 1033 Ынде пай тўлат 290
 1034 Ынде пайша ыўтыш! 290
 1035 Ынде тўнь мап 290
 1036 Ырданшты ыўда 199
 1037 Ыфўлен кушташ 291
 1038 Ыштыл колтымўла ымаш 230
 1039 Ыштыраш ыўлымы 231

Э

- 1040 Эдем семынь 14
 1041 (Эдем) ял ташкалде 14
 1042 Эдем шотыш лўкташ 14
 1043 Эдемшты лўкташ (сўрташ) 15
 1044 Эксык наштек эксык 231
 1045 Эче сотыгшыш шач 234
 1046 Эче тўды ситыде 233
 1047 Эче яра ыўпежы 293

Ю

- 1048 Югам чымен кашгаш 234
 1049 Юкым когўздаш 82

Я

- 1050 Якнар ышташ 81
 1051 Якнар ыштаным колташ 81
 1052 Ял ыўкы шагалаш 76
 1053 Ял ыўкы шагалташ 76
 1054 Ял ыўр ыўтырналташ 75
 1055 Ял ыўвак пашдым кераш 75
 1056 Ял ыўвалны ак ки 75
 1057 Ял ыўвалны мўландым шы-
 жап агыл 75
 1058 Ял мўландыш ак тўкы 75
 1059 Ялахайыш кеаш 74
 1060 Ялвария мычаш доно каш-
 таш 77
 1061 Ялгавал (веде) валгалтеп 78
 1062 Ялгавалым анжыкташ 78
 1063 Ялгавалым (кыдым) ыўлаш
 78
 1064 Ялгавалым ташкаш 78
 1065 Ялўежынг кеа 77
 1066 Ялым ышшташ агыл 79
 1067 Ялым (цаткыдыш) лўдш 79
 1068 Ялым ышш кашташ 79
 1069 Ялым чымалтеп вазаш 79
 1070 Ялым шагалтеп вазаш 80
 1071 Ялым ыўдан 80
 1072 Ямак мешак 275
 1073 Ямакым колташ 80
 1074 Яшыш таварыш мурдыжы 80

7.100ф8

СОДЕРЖАНИЙ

Фразеологизм	перген	умылымаш.	Мутерып	
чоңалтмыше				3
Мутер	статья			8
Күчыкемден	возымо	мут-влак		11
Кучылтмо	мутер-влак			11
Марий	алфавит			12
А				13
Б				20
В				20
Г				57
Д				58
Е				58
Ж				61
З				62
И				62
Й				74
К				89
Л				131
М				139
Н				154
О				166
О				174
Н				176
Р				197
С				199
Т				202
У				215
Х				226
Ч				231
Ш				248
Ы				280
Ы				291
Э				291
Ю				294
Я				296
Фразеологизм	индекс			299
Кырык	мары	фразеологизмвлӓ		313

Феопия Тихоповна Грачева

**МАРИЙ
ФРАЗЕОЛОГИЙ МУТЕР**

Тунемше-влаклан пособий

Марий АССР калык образований
министерство темлен

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ
МАРИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Пособие для учащихся

Рекомендовано Министерством
народного образования Марийской АССР

На марийском языке